

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN

of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
PHILOLOGY Series
Серия ФИЛОЛОГИЯ

№3(152)/ 2025

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Бас редакторы: **Жанат Аймұхамбет**
филология ғылымдарының докторы, проф., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бас редактордың орынбасары: **Маншук Ескиндиrowa**
PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Айтуғанова Сәулет	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан PhD, доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Акижанова Диана	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев ЕҰУ, Астана, Қазақстан
ӘбдуәлиұлыБекжан	PhD, оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Әліпбай Бибол	ф.ғ.д., проф., Ә. Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Әшірбаев Самихан	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
БейсембаеваЖанаргуль	ф.ғ.к., проф., Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент, Өзбекстан
Балтабаев Хамидулла	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Бижкенова Айгүл	ф.ғ.к., проф., Яссы мемлекеттік университеті, Яссы, Румыния
Беженару Людмила	PhD, Өзербайжан ұлттық академиясы, Баку, Өзербайжан
Гасанов Заур	PhD, проф., Еге университеті, Измир, Түркия
Екижи Метин	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ескеева Мағрипа	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
ЖақыповЖантас	PhD, проф., Минцзу Қытай университеті, Пекин, Қытай
Жан Динжин	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
ЖарқынбековаШолпан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жунусова Жаңылдық	ҚР ҰҒА академигі, ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газетінің директоры, Астана, Қазақстан
Қамзабекұлы Дихан	ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан
Қасқабасов Сейіт	ф.ғ.к., доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Касымбекова Нуриля	ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Кемеңгер Қайырбек	PhD, проф., Потсдам университеті, Потсдам, Германия
Коста Петер	Татарстан Республикасы ҒА корреспондент мүшесі, ф.ғ.к., проф., Татарстан Республикасы Ғылым академиясының Ғ.Ибрагимов атындағы тіл, әдебиет және өнер институтының директоры, Қазан, Ресей
Минутлин Ким	ф.ғ.д., проф., Самарқан университеті жанындағы «Ұлы Жібек жолы» ғылыми орталығының директоры, Самарқан, Өзбекстан
Мусурманов Эркин	ф.ғ.д., Баку мемлекеттік университетінің профессоры, Баку, Азербайжан
НаврузоваНурида	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Негимов Серік	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Нұрғали Қадиша	ф.ғ.д., проф., Бонн университеті, Бонн, Германия
Райхл Карл	PhD, проф.,Тіл және халықаралық білім бойынша бірлескен ұлттық комитеті, Вашингтон, АҚШ
Риверс Уильям Патрик	ф.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сарекенова Қарлығаш	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Сәтенова Серіккүл	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тәжібаева Сәуле	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Тұрысбек Рақымжан	ф.ғ.д., проф., Лингводидактика жоғары мектебі, Санкт-Петербург, Ресей
Чернявская Валерия	ф.ғ.к., доц., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шашкина Гульжан	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Шәріп Амантай	PhD, проф., А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Янковски Хенрих	

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2, 402 каб.
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Коммерциялық емес акционерлік қоғам Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі мен тіркелген. 19.02.2021 ж. №КЗ53ВРҰ00032637 қайта есепке қою туралы куәлігі.
Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 10 дана. Басуға 30.09.2025 ж. қол қойылды.
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-413)

Editor-in-Chief: **Zhanat Aimukhambet**

Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief: **Manshuk Yeskindirova**

PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

AituganovaSaulesh	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Akizhanova Diana	PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
AbdualiulyBekzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Alipbai Bibol	PhD, Teacher, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
AshirbayevSamihan	Doctor of Philology, Prof., A. Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent, Uzbekistan
Baltabaev Hamidulla	Candidate of Philology, Prof., National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent, Uzbekistan
BeisembayevaZhanargul	Candidate of Philology, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of Philology, Prof., University UAIC, Iasi, Romania
Bizhkenova Aigul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of Philology, Prof. Higher School of Linguodidactics and Translation, Saint Petersburg, Russia
GassanovZaur	PhD, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan
YeskeyevaMagripa	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Henryk Jankowski	PhD, Prof., Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Kaskabassov Seit	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
KasymbekovaNurilya	Candidate of Philology, Acting Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kamzabekuly Dikhan	Doctor of Philology, Prof., Academician of NAS RK, Director of the Republican Newspaper «Egemen Kazakhstan», Astana, Kazakhstan
Kosta Peter	PhD, Prof., University of Potsdam, Potsdam, Germany
KemengerKaiyrbek	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Metin Ekiji	PhD, Prof., Ege University, Izmir, Turkey
Minnullin Kim	Doctor of Philology, Prof., Corresponding member of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Director of G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Kazan, Russia
Musurmanov Erkin	Doctor of Philology, Prof., Director of the Great Silk Road Research Center of Samarkand State University, Samarkand, Uzbekistan
NavruzovaNurida	Doctor of Philology, Prof., Baku State University, Baku, Azerbaijan
Negimov Serik	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurgali Kadisha	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Nurieva Fanuza	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan
Reichl Karl	RF Doctor of Philology, Prof., University of Bonn, Bonn, Germany
Rivers William Patrick	PhD, Prof., Joint National Committee on Languages and International Education, Washington, USA
Sarekenova Karlygash	Candidate of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Satenova Serikkul	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Shashkina Gulzhan	Candidate of Philology, Assoc. Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Sharip Amantay	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Tazhybayeva Saule	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Turysbek Rakymzhan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhakypov Zhantas	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
ZharkynbekovaSholpan	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Zhang Dingjing	PhD, Prof., Minzu University of China, Beijing, China
Zhunusova Zhanyldyk	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Editorial address: 2, Satpayev Str., of. 402, Astana, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz

Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate № KZ53VPY00032637 dated 19.02.2021.

Periodicity: 4 times a year **Circulation:** 10 copies. Signed in print: 30.09.2025

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Жанат Аймухамбет**
доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Зам.главного редактора: **Маншук Ескиндинова**
PhD, и.о. доцента, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Айтуганова Саулеш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Акижанова Диана	PhD, и.о. доцента, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
АбдуалиулыБекжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Алипбай Бибол	PhD, преподаватель, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Аширбаев Самихан	д.ф.н., проф., Ташкентский гос.университет узбекского языка и литературы им. А. Навои, Ташкент, Узбекистан
БейсембаеваЖанаргуль	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Балтабаев Хамидулла	к.ф.н., проф., Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан
Бижкенова Айгүл	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
БеженаруЛюдмила	к.ф.н., проф., Ясский государственный университет, Яссы, Румыния
Гасанов Заур	PhD, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан
Екижи Метин	PhD, проф., Эгейский университет, Измир, Турция
Ескеева Мағрипа	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жақыпов Жантас	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Жан Динжин	PhD, проф., Китайский университет Миньцзу, Пекин, Китай
Жаркынбекова Шолпан	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жунусова Жанылдық	ф.ғ.д., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Камзабекулы Дихан	академик НАН РК, д.ф.н., проф., директор республиканской газеты «Егемен Қазақстан», Астана, Казахстан
Каскабасов Сеит	академик НАН РК, Алматы, Казахстан
Касымбекова Нуриля	к.ф.н., и.о. доцента, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Кеменгер Каирбек	к.ф.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Коста Петер	PhD, проф., Потсдамский университет, Потсдам, Германия
Минуллин Ким	д.ф.н., проф., член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан, директор Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, Казань, Россия
Мусурманов Эркин	д.ф.н., проф., директор научного центра «Великий шелковый путь» Самаркандского государственного университета, Самарканд, Узбекистан
НаврозоваНурида	д.ф.н., проф., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
Негимов Серик	д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Нурғали Кадиша	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Райхл Карл	д.ф.н., проф., Боннский университет, Бонн, Германия
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф., Совместный национальный комитет по языкам и международному образованию, Вашингтон, США
СарекеноваКарлығаш	к.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Сатенова Сериккул	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Турысбек Рахымжан	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф., Высшая школа лингводидактики и перевода, Санкт-Петербург, Россия
Шашкина Гульжан	к.ф.н., доц., ЕНУ им.Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Шәріп Амантай	д.ф.н., проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
Янковский Хенрих	PhD, проф., Университет им.Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К.Сатпаева, 2, каб. 402

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-413) E-mail: vest_phil@enu.kz

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ
Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева»

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан.
Свидетельство о постановке на переучет №KZ53VPY00032637 от 19.02.2021 г.

Периодичность: 4 раза в год. Тираж: 10 экземпляров. Подписано в печать 30.09.2025 г.

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн. 31-413)

МАЗМҰНЫ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Аитова Н.Н., Бақытқызы М.</i> Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы: ғылыми талдау және зерттеу мүмкіндіктері.....	11
<i>Аманбекқызы Ж., Сыздықова Г.О., Хусаинова Л.М.</i> Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық сипаты.....	28
<i>Амирова А., Бейсенбай А., Тазбулатова Г.</i> Қазақ және ағылшын паромеологиясындағы «Мемлекет» концептісінің ерекшеліктері.....	41
<i>Бергібаева Д.Қ., Кенжеғалиев С.А.</i> Тілді меңгерудегі менталдық лексиконның функционалдық рөлі.....	53
<i>Гейдарова Х.И.</i> Насимидің хуруфилік поэтикасындағы әріп пен тілдің эзотерикалық табиғаты.....	62
<i>Құрманғали Ф.Т., Мамаева Г.Б., Кереева Н.Ж.</i> Қазақ халқының салт-дәстүріндегі ұлттық код.....	74
<i>Өтебаева Э.Ә., Қойшығұлова Л.Р., Нұстаева А.Б.</i> Мәдени-репрезентативті ішкорпус: ұлттық мәдени-танымдық бірліктерді цифрлық кеңістікте сақтаудың маңыздылығы.....	89
<i>Сарекенова Қ.Қ., Ахметова М.К.</i> Тілдік санадағы этномәдени концептілердің ассоциативтік көрінісі.....	102
<i>Сматова А.Е., Тілеубердиев Б.М., Омаров Н.Қ.</i> Қазақ және ағылшын топонимдерінің лингвомәдени және когнитивтік ерекшеліктері.....	114

ӘДЕБИЕТТАНУ

<i>Адаева Е.С.</i> Деколониялық дискурс және гендерлік репрезентация.....	133
<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Миразова М.Н., Рахметова Б.А.</i> Мағжан Жұмабайұлы поэмаларындағы киелілік мотиві.....	145
<i>Ахеева М.С., Құлжанова Б.Р., Шормакова С.М.</i> Қазақ шешендері шығармашылығындағы сөз айшықтарының танымдық қыры.....	156
<i>Демесинова Л.М., Әубәкір Ж.М.</i> Абайдың «толық адам» ілімі жарақат зерттеулері негізінде.....	167
<i>Коспагарова А.К., Имаханбет Р.С., Байгожина Д.О.</i> А. Байтұрсынұлы мен Ж. Жәнібековтің тарихи және көркем бейнесі (С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасы бойынша).....	181
<i>Құдайбергенова Г.</i> «Ләйлі мен Мәжнүн» дастанындағы көркемдік және идеялық ерекшеліктер: Низами мен Шәкәрім нұсқаларында.....	193
<i>Құлбарақ С.О., Жолмаханова А.Б., Башенова Ә.М.</i> Қытайдағы қазақ топонимдік аңыздары мен мотивтер.....	206
<i>Нурланова А.Н., Сейпүтанова А.Қ., Жәмсап А.Т.</i> Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Жүніс Емре шығармаларындағы рухани үндестік.....	220
<i>Оралова Г.С., Жанбершиева Ұ.Н., Төлебаева А.Т.</i> Ислам тақырыбындағы жырлардың (рубай, ғазал) дидактикалық-философиялық сипаты.....	234
<i>Сағынадин Г.С., Кәпұлы Д., Тоқшылықова Г.Б.</i> Фольклорлық жанр және мәтін модификациясы.....	248
<i>Тұржан О., Әбілхан А., Отарбаева Б.</i> Қазақ драматургиясындағы трагедиялық кейіпкердің имидждік-ақпараттық моделі (Рымғали Нұрғали зерттеулері негізінде).....	259
<i>Шапауов Ә.Қ.</i> Кавказдың солтүстік өңіріндегі түркі халықтары драматургиясының қалыптасуы мен дамуы.....	277

АУДАРМАТАНУ

Бутеев Б.О. Абайдың “Ғақлия кітабының” бірінші сөзін тәржімелеу және талдау.....	287
Ескиндирова М.Ж., Акижанова Д.М., Гауриева Г.М. Аудиодескрипцияны шетел тілдерін оқыту үдерісінде қолдану.....	305
Есимбетова С.К., Сәтенова С.К., Алишинбаева Ж.К. Ағылшын тіліндегі фитокомпонентті фразеологизмдердің аудармадағы сипаты.....	318
Омарова А.С., Раисова А.Б., Кожанова Г.А. Жалқы есімдерді аудару мәселелері мен стратегиялары.....	333

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Исабек А.У., Адиева П.М., Қалшабек А.Б. Абайдыңқара сөздерін оқытуда метатанымдық әдістердің ықпалы: жоғары оқу орнында қолдану тәжірибесі (анықтаушы эксперимент)...	343
--	------------

CONTENTS

LINGUISTICS

Aitova N.N., Bakytkeyzy M. The kazakh folklore corpus: scientific approaches and research perspectives.....	11
Amanbekkyzy Zh., Syzdykova G.O., Khusainova L.M. The cognitive character of proverbs and sayings about life in Shakarim's poems.....	28
Amirova A., Beisenbay A., Tazbulatova G. Peculiarities of the concept “State” in Kazakh and English paremiology.....	41
Bergibayeva D.K., Kenzhegaliev S.A. The functional role of mental lexicon in language learning.....	53
Heydarova Kh.I. The Esoteric Nature of Letters and Language in Nasimi’s Hurufi Poetics.....	62
Kurmangali F.T., Mamayeva G.B., Kereyeva N.Zh. National code in the traditions of the Kazakh people.....	74
Utebayeva E.A., Koishyguлова J.P., Nustaeva A.B. Cultural representative subcorpus: the importance of preserving national cultural and cognitive units in the digital space.....	89
Sarekenova K.K., Akhmetova M.K. Associative Reflection of Ethnocultural Concepts in Linguistic Consciousness.....	102
Smatova A.E., Tleuberdiev B.M., Omarov N.K. Linguocultural and Cognitive Features of Kazakh and English Toponyms.....	114

LITERATURE STUDIES

Adayeva Y.S. Decolonial Discourse and Gender Representation.....	133
Aimukhambet Zh.A., Mirazova M.N., Rakhmetova B.A. The Sacred Motif in the Poems of Magzhan Zhumabayuly.....	145
Akhayeva M.S., Kulzhanova B.R., Shormakova S.M. The cognitive aspect of rhetorical figures in the works of Kazakh orators.....	156
Demessinova L.M., Aubakir Zh.M. Abai’s Concept of the “Moral Personality” through the Lens of Trauma Studies.....	167
Kospagarova A.K., Imakhanbet R.S., Baigozhina D.O. Historical and artistic elements in the images of A. Baitursynuly and Zh. Zhanibekov (based on the work of S. Seifullin "The Thorny Path")....	181
Kudaibergenova G.K. Artistic and ideological features in the epic story “Leyli and Majnun”: based on the versions by Nizami and Shahkari.....	193
Kulbarak S.O., Zholmakhanova A.B., Bashenova A.M. Kazakh toponymic legends and motives in China.....	206
Nurlanova A.N., Seiputanova A.K., Zhamsap A.T. Spiritual harmony in the works of Shakarim Kudaiberdiuly and Yunus Emre.....	220
Oralova G., Zhanbershiyeva U., Tulebayeva A. Didactic and philosophical character of psalms (rubay, ghazal) on the theme of islam.....	234
Sagynadin G.S., Kapuly D., Tokshylykova G.B. Folklore Genre and Text Modifications.....	248
Turzhan O., Abilkhan A., Otarbayeva B. The Image-Informational Model of the Tragic Character in Kazakh Dramaturgy (Based on the Research of Rymgali Nurgali).....	259
Shapauov A.K. The Formation and Development of the Dramaturgy of the Turkic Peoples of the North Caucasus Region.....	277

TRANSLATION STUDIES

Buteyev B.O. Translation and Analysis of the First Word of Abai’s Book of Edification.....	287
Yeskindirova M.Zh., Akizhanova D.M., Gauriyeva G.M. Audio description’s use in the process of foreign language teaching.....	305
Yessimbetova S.K., Satenova S.K., Alshinbayeva Zh.K. The nature of translating English phytocomponent idioms.....	318
Omarova A.S., Raissova A.B., Kozhanova G.A. Challenges and strategies in the translation of proper names.....	333

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Issabek A.U., Adiyeva P.M., Kalshabek A.B. The impact of metacognitive methods in teaching
Abai's Words of Edification: application experience in higher education (preliminary study) 343

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Аитова Н.Н., Бакытқызы М.</i> Корпус казахских фольклорных текстов: научные подходы и перспективы исследования.....	11
<i>Аманбекқызы Ж., Сыздыкова Г.О., Хусаинова Л.М.</i> Познавательный характер пословиц и поговорок о жизни в стихах Шакарима.....	28
<i>Амирова А., Бейсенбай А., Тазбулатова Г.</i> Особенности концепта “Государство” в казахской и английской паремиологии.....	41
<i>Бергибаева Д.Қ., Кенжегалиев С.А.</i> Функциональная роль ментального лексикона в изучении языка	53
<i>Гейдарова Х.И.</i> Эзотерическая природа букв и языка в хуруфийской поэтике Насими.....	62
<i>Курмангали Ф.Т., Мамаева Г.Б., Кереева Н.</i> Национальный код в традициях казахского народа.....	74
<i>Утебаева Э.А., Койшыгулова Л.Р., Нустаева А.Б.</i> Культурно-репрезентативный под-корпус: значимость сохранения национальных культурно-познавательных единиц в цифровом пространстве.....	89
<i>Сарекенова К.К., Ахметова М.К.</i> Ассоциативное отражение этнокультурных концептов в языковом сознании.....	102
<i>Сматова А.Е., Б.М. Тлеубердиев, Н.К. Омаров</i> Лингвокультурные и когнитивные особенности казахских и английских топонимов.....	114

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Адаева Е.С.</i> Деколониальный дискурс и гендерная репрезентация.....	133
<i>Аймухамбет Ж.А., Миразова М.Н., Рахметова Б.А.</i> Сакральный мотив в поэмах Магжана Жумабайулы.....	145
<i>Ахеева М.С., Кулжанова Б.Р., Шормакова С.М.</i> Когнитивный аспект фигур речи в творчестве казахских ораторов.....	156
<i>Демесинова Л.М., Аубакир Ж.М.</i> Концепция «нравственная личность» Абая сквозь призму исследований травмы.....	167
<i>Коспагарова А.К., Имаханбет Р.С., Байгожина Д.О.</i> Исторические и художественные элементы в образах А. Байтурсынулы и Ж. Жанибекова (по произведению С. Сейфуллина «Тернистый путь»).....	181
<i>Кудайбергенова Г.</i> Художественные и идейные особенности эпоса «Лейли и Меджнун» (на основе версий Низами и Шакарима).....	193
<i>Кулбарак С.О., Жолмаханова А.Б., Башенова А.М.</i> Казахские топонимические легенды и мотивы в Китае.....	206
<i>Нурланова А.Н., Сейпутанова А.К., Жамсап А.Т.</i> Духовная гармония в произведениях Шакарима Кудайбердыулы и Юнуса Эмре.....	220
<i>Оралова Г.С., Жанбершиева У.Н., Тулебаева А.Т.</i> Дидактико-философский характер псалмов на исламскую тематику (рубай, газель).....	234
<i>Сагынадин Г.С., Капулы Д., Токишылыкова Г.Б.</i> Фольклорный жанр и модификации текста.....	248
<i>Туржан О., Абиляхан А., Отарбаева Б.</i> Имиджево-информационная модель трагического персонажа в казахской драматургии (на основе исследований Рымгали Нургали).	259
<i>Шапауов А.К.</i> Зарождение и развитие драматургии тюркских народов Северо-Кавказского региона.....	277

ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ

<i>Бутеев Б.О.</i> Перевод и анализ первого слова Книги назиданий Абая.....	287
<i>Ескиндинова М.Ж., Акижанова Д.М., Гауриева Г.М.</i> Использование аудиодескрипции в процессе обучения иностранным языкам.....	305

Есимбетова С.К., Сәтенова С.К., Алишинбаева Ж.К. Особенности перевода фразеологизмов с фитокомпонентом в английском языке.....	318
Омарова А.С., Раисова А.Б., Кожанова Г.А. Проблемы и стратегии перевода имен собственных.....	333

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Исабек А.У., Адиева П.М., Калшабек А.Б. Влияние метакогнитивных методов при преподавании «Слов назидания» Абая: опыт применения в высшем учебном заведении (констатирующий эксперимент)	343
--	-----

ХҒТАР 16.31.21

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-11-27>

Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусы: ғылыми талдау және зерттеу мүмкіндіктері

Н.Н. Аитова^{1*}, М. Бақытқызы²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹nurlykhan.an@gmail.com; ²0002992@mail.ru)

Аңдатпа. Гуманитарлық саланы цифрландыруды көздейтін мемлекетіміздің негізгі бағдарына сәйкес соңғы жылдары мәтіндік базалар құруға деген талпыныс артуда. Бұл шын мәнінде әлемдік маңызы бар қазіргі тенденциялар қатарында танылады. Корпустық ізденістердің, атап айтқанда, табиғи тілді модельдеу, тілдік алгоритмдер түзу, мәтін өңдеудің қазіргі лингвистиканың басым бағытына айналуы шынайы қажеттіліктерден туындап отыр. Бұл мақалада «Қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусын әзірлеудің мәтінді ғылыми талдау және зерттеуге беретін мүмкіндіктері қарастырылады. Жұмыстың негізгі бағыттары мәтіндерді жинақтау, цифрлық ортаға енгізу, морфологиялық және семантикалық таңбалау, конкорданс құру және тілдік бірліктерді статистикалық талдау әдістерін қамтиды. Зерттеудің ғылыми маңызы – қазақ фольклорын жаңа деңгейде зерделеуге, оның мәтіндік құрылымын заманауи әдіснама арқылы талдауға жол ашатын лингвистикалық корпус базасын қалыптастырудың теориялық негіздемесін ұсынып, тілдің бай қабаттарын ғылыми айналымға енгізуді көздеуінде. Негізгі нәтижелер ретінде қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпустық моделі екшеліп, тілдік деректерді кешенді талдау мүмкіндіктері көрсетіледі. Бұл жұмыс корпус лингвистикасының теориясы мен практикасын ұлттық фольклорға бейімдеу арқылы қазақ тіл білімінде жаңа зерттеу кеңістігін ашады. Жүргізілген зерттеу фольклор мәтіндерінің тілдік табиғатын жан-жақты сипаттап, қазақ фольклортану ғылымына әдіснамалық үлес қосады.

Түйін сөздер: қазақ фольклоры, мәтіндік корпус, мәтін, корпустық талдау, корпустық лингвистика.

Түсті: 07.08.2025; Жөнделді: 19.08.2025; Мақұлданды: 17.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазақ тілінің мәтіндік корпустары соңғы жылдары еліміздегі түрлі ғылыми ұйымдар мен жекелеген жобалардың аясында жасалып келеді. Дегенмен, фольклорлық мәтіндерге арналған арнайы корпус әзірге Қазақстанда қолға алынған жоқ. Ауыз әдебиетінің аса бай қоры бар көп томдық «Бабалар сөзі» сериясын (Бабалар сөзі, 2013) корпусқа енгізу ғылыми тұрғыдан талай зерттеудің тиімді жүргізілуіне сеп болары анық. Ал оны мүмкіндік шегінде параллель корпус ретінде түзсе, тіпті зор мәнге ие болатыны түсінікті. Қазақ фольклоры ұлттық тілдік-мәдени қазынаны сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген мол мұра ретінде кең көлемде зерттелгенімен, мәтіндерді корпустық үлгіде жүйелеу мен ғылыми талдау ісі әлі кенже қалып келеді. Оған корпустың жасалмауы ғана емес, зерттеушілер арасында жалпы корпус материалдарын зерттеу үшін қолданылуының аздығы, тіпті корпус базаларының функционалдығының кемшіндігі де әсер етеді деп ойлаймыз.

Әлемдік лингвистикада табиғи тілді модельдеу, тілдік алгоритмдер құру және мәтінді автоматты өңдеу бағыттары ғылыми зерттеулердің жаңа деңгейін көрсетуде. Қазақстан ғылымында да бұл үрдіс қарқын алып, ұлттық мұра үлгілерін, соның ішінде фольклорлық мәтіндерді заманауи әдістермен ғылыми айналымға енгізу қажеттілігі артып отыр.

Бұған дейінгі Ш.Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Диваев, М. Әуезов, С. Қасқабасов, Р.Бердібаев, Ә.Қоңыратбаев, Ж. Жақыпов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қазақ фольклоры әдебиеттанулық, этнографиялық немесе мәтінтану тұрғысынан қарастырылғаны, бұл тұрғыдан қазақ фольклорының зерттелуі ілгері түрғаны белгілі. Ал корпус лингвистикасының әдістерін қолдана отырып кешенді зерттеу – отандық ғылыми кеңістігіндегі тың бағыт.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері

Зерттеу мақсаты – қазақ фольклорлық мәтіндерін корпус лингвистикасы әдістері негізінде жүйелеу және олардың тілдік, құрылымдық, семантикалық, стилистикалық қырларын айқындау. Мұндай ұстаным зерттеу тезисін нақтылайды: фольклорды корпустық талдау – ұлттық мұраның тілдік болмысын жаңа қырынан танудың пәрменді құралы.

Зерттеудің мақсатына сәйкес мынадай міндеттер алға қойылды: – әлемдік тәжірибедегі фольклорлық мәтіндер корпустарына шолу жасау; – қазақ фольклорлық мәтіндерін жинақтап, цифрлық ортаға енгізу амал-тәсілдерін сипаттау; – фольклорлық мәтіндерді корпустық тұрғыдан зерттеудің ғылыми маңызын негіздеу; – тілдік бірліктерді статистикалық және корпустық талдаудың үлгілерін ұсыну.

Зерттеу материалы мен әдістері

Фольклорлық мәтіндерді цифрландырып, корпус базасына енгізу, оларды ғылыми ортаға қолжетімді ету және білім беру саласына бейімдеу біршама жұмысты талап етеді. Себебі бұл үдеріс тек лингвистика саласымен шектелмей, фольклортану мен ақпараттық технологиялар ғылымдарымен өзара байланыста жүзеге асады. Сондықтан фольклорлық мәтіндер корпусын құру пәнаралық зерттеудің айқын көрінісі болып табылады.

Жұмыс барысында төмендегідей әдістер қолданылды: сапалық және сандық талдау әдістері (мәтіндік деректерді жиілік, коллокация, құрылымдық ерекшеліктері тұрғысынан қарастыру); ақпаратты өңдеу әдістері (мәтіндерді жинақтап, цифрлық ортаға енгізу, морфологиялық, семантикалық және құрылымдық тұрғыдан кодтау); жинақтау әдісі (фольклорлық мәтіндерді бірізділікке түсіріп, жүйелі корпус базасын қалыптастыру).

Зерттеу гипотезасы. Қазақ фольклорлық мәтіндерін корпусық негізде жүйелеу олардың тілдік табиғатын жаңа деңгейде зерделеуге мүмкіндік береді және ұлттық мұраны цифрлық-гуманитарлық ғылымдар кеңістігінде жаңа қырынан танытады. Демек, фольклорды корпус арқылы талдау дәстүрлі фольклортанулық зерттеулерді заманауи лингвистикалық және IT құралдарымен ұштастыру арқылы жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге жағдай жасайды.

Зерттеу қазақ фольклорын цифрландыру арқылы ұлттық мұраны жаңа ғылыми айналымға енгізуді және корпус лингвистикасы мен лингвофольклортану тоғысында жаңа әдіснамалық негіз қалыптастыруды көздейді. Жұмыс нәтижелері қазақ тіл білімінің теориялық базасын толықтырып қана қоймай, фольклортану ғылымына да қосымша үлес қосады. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері қазақ тілінің ақпараттық технологиялардағы қолданысын (NLP, жасанды интеллект, машиналық аударма) кеңейтеді, білім беру саласында тіл үйрету мен фольклорды меңгертудің тиімді құралына айналады және ұлттық мұраны мәдени-танымдық әрі цифрлық мұрағат ретінде сақтауға мүмкіндік береді, фольклорды ұлттық тілдің байлығын айқындайтын электрондық ресурс ретінде ғылыми айналымға енгізуді қолдайды.

Әдебиеттерге шолу

Фольклорлық мәтіндердің корпусық базасын құруда, әсіресе, батыс елдерінде біршама тәжірибе бар. Мұндай мәтіндік корпустар өздерінің мақсаты мен құрылымы бойынша әр алуан. Солардың ішінде кейбір ірі жобалардың бірі Финляндияда жасалған “Suomen kansan vanhat runot (SKVR, The Ancient Songs of the Finnish People” корпусы (Suomen kansan vanhat runot, n.d.). Бұл – дәстүрлі фин халық поэзиясын қамтитын ауқымы кең архив. Корпус мақсаты – фин халқының поэтикалық мұраларын сақтау және зерттеу жұмыстарын оңайландыру. SKVR (Suomen kansan vanhat runot) дерекқоры 34 томдық басылым (1908-1948, 1997) негізінде шамамен 89 мың поэтикалық мәтінді цифрландыру арқылы жасалып, 1998 жылдан бастап Фин әдебиет қоғамының бастамасымен ашық қолжетімді инфрақұрылымға айналған, Жобаның елеулі артықшылығы жанрлық және географиялық метадеректерді жүйелі тіркеуі мен зерттеуге ыңғайлы интерфейстерінде. Корпус базасы негізінде жасалған зерттеулерінде Lauri Harvilahti (2013) SKVR (Suomen Kansan Vanhat Runot (фин. «Фин халқының көне жырлары») дерекқорының құрылымын, қамтылым көлемін және Semantic Kalevala («Калевала» – фин халқының ұлттық эпосы) жобасымен байланысын сипаттайды, сондай-ақ, бұл модель мағыналық-онтологиялық индекстеу арқылы тақырыптық шолу ұсынады (Harvilahti, 2013). Зерттеу – корпус инфрақұрылымы мен оны қолдану әдістемесіне арналған іргелі жұмыс, корпус деректерін қолданудың бір қырын көрсетеді. Ал зерттеушілер Maciej Janicki, Kati Kallio & Mari Sarv

(2023) болса, SKVR (және онымен сабақтас фин-эстон жыр базалары) негізіндегі калевала өлшеміндегі өлең жолдарының автоматты эквивалентін айқындау әдісін ұсынды (жол – мағына – сөз сәйкесімін есептеу), нәтижесінде интертекстуалдық картографиялау жүзеге асырылған; IT шешімі SKVR көлеміндегі деректерге қолданылып, зерттеушіге мәтінаралық ұқсастықтарды жүйелі шолуға мүмкіндік береді (Janicki et al., 2023). Мақалада зерттеу интерфейсі ретінде Runoregi (SKVR-мен бірге қолданылатын фин жыр дереккөздері) қолданылғаны да көрсетіледі. Runoregi – Финляндиядағы халық поэзиясы мен жырларын цифрлық ортада іздеуге және зерттеуге арналған онлайн каталог пен деректер қоры. Осы базаны қолданған зерттеулердің тағы бірі – Tuukka Karlsson (2021) еңбектері. Калевала-өлшемді арбау мәтіндеріндегі регистрлік ерекшеліктерді Виена Карелиясы материалдары негізінде талдайды (Karlsson, 2021). Мәтін базасы ретінде фин-карел дереккөздері, соның ішінде SKVR аясындағы материалдар пайдаланылған. Жанр/регистр ұғымдары арқылы формулалық құрылымдар мен дискурстық қызметті сипаттайды. Осы жерде нақтылай кетсек, фольклорлық мәтіндерді корпусқа енгізу олардың құрылымдық табиғатын жаңа қырынан тануына мүмкіндік беретінін байқаймыз. Корпустық технологиялар мәтінді жанр және регистр бойынша таңбалауға, ал формулалық құрылымдарды автоматты түрде іздеуге жағдай жасайды. Конкорданс құру, жиілік санау, коллокациялық талдау сияқты әдістер арқылы қайталанатын тұрақты тіркестерді сүзіп, олардың қолданылу өрісін анықтаған зерттеулер бұған дәлел.

Келесі бірі – Норвегиядағы «The Norwegian folklore archives» фольклорлық мәтіндерді жинау, сақтау және зерттеуге арналған ұлттық архив. Бұл корпустық мұрағат негізінен XIX мен XX ғасырларда жинақталған халық поэзиясы, аңыздар мен балладалардан тұрады. Басты ерекшелігі – халық мәдени мұрасын жинау мен сақтауға бағытталуы (The Norwegian folklore archives, 2025).

Әртүрлі тілдердегі халық ертегілерінің мәтіндерін қамтитын көптілді мәліметтер қоры ретінде әзірленген «The Multilingual Folk Tale Database» (MFTD) корпусы да жұртшылыққа белгілі. Бұл база да халық ертегілерінің толық мәтіндерін іздеуге қолайлы, негізінен халық мұрасын көпшілікке қолжетімді етіп, зерттеу мүмкіндіктерін кеңейту мақсатын көздейді (The Multilingual Folk Tale Database, 2025). Бұдан өзге Америка фольклор орталығы АҚШ (American Folklife Center, 2025), Тыва тілінің электронды корпусы (Ресей) (Тыва тілінің электронды корпусы, 2025), Эстония, Қытай т.б. елдердің фольклорлық мәтіндер базалары танымал.

Әрбір архив өзінің мақсаты мен бағыттарына қарай ерекшеленеді. Кейбіреуі тек фольклорлық мәтіндермен шектелсе, кейбірі фольклорды кеңірек зерттеумен айналысады және олардың базасы этнологиялық материалдарды да қамтиды. Бұл фольклорлық корпустар қазіргі таңда сол тілдердегі мәтіндік зерттеулердің қарқынды дамуына, тілдік мұраларды білім беруге пайдалану мен насихаттауда кеңінен пайдалануға зор ықпал етіп отыр.

Сонымен қатар, корпустық платформада әр мәтінге байланысты метадеректердің тіркелуі (жазылып алынған уақыты, орны, орындаушысы, жанры) зерттеушілерге бір ғана формуланың әртүрлі регистрлерде қандай дискурстық қызмет атқаратынын салыстыра зерттеуге мүмкіндік береді. Осылайша, корпус тек мәтіндерді сақтаудың құралы емес, олардың формулалық және дискурстық табиғатын жүйелі түрде сипаттаудың заманауи әдісі болып отыр.

Осындай тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілінің фольклорлық мәтіндер корпусын әзірлеу, көпшіліктің пайдалануына оның интерфейстерін ыңғайлы ету, тілдік мұраларға корпустық әдіспен зерттеу жұмыстарын жүргізу – уақыт талабы әрі қажетті іс.

Нәтижелер мен талқылау

Түркі халықтары ішінде тыва тілінің ғана фольклорлық мәтіндер корпусы жасақталған. Бұл фольклорлық электронды база – тыва тіліндегі эпостар мен фольклорлық мәтіндерге бағытталған арнайы корпус (Тыва тілінің электронды корпусы, 2025). Мұнда морфологиялық талдау, клише-деректер және жанр бойынша іздеу құралдары бар. Ішкорпусқа эпостар, ертегілер, салттық поэзия және тыва қаһармандық эпосы мәтіндері енгізілген. Лексемалар жиілігі мен есім/етістік негіздерінің дерекқоры электронды жиілік сөздік құруға ыңғайлы. Фольклорға тән метадеректері – жанр, нұсқа, жарияланған дерек, формулалық клишелердің тізімі мен сипаттамасы жүйелі берілген. Бұл жоба тілдік материалдарды жүйелі жинақтау, таңбалау және талдау мүмкіндігін ұсына отырып, фольклордың сандық ресурстар арқылы зерттелуіне ықпал етті. Фольклорлық мәтіндер корпусын түзуде түркі тілдері үшін бағдар етуге болатын корпус ретінде өзіндік орны барын атап өтуді орынды деп санаймыз.

Қазақ тілінің ұлттық корпусына қатысты айтар болсақ, жоғарыда атап өткендей, фольклорлық мәтіндер корпусының отандық үлгісін әзірлеу қазір ғана бастау алып отыр. Әзірге бұл бастама ашық қолжетімді деңгейге көшпегенімен, дайындық жұмыстары жүргізілуде. Солардың алғашқы қадамы ретінде ішкі қолданысқа арналған «Ертегілер» электрондық сайты жасалды. Бұл ресурс – фольклорлық мәтіндердің (ең алдымен ертегілердің) базасы болып, бейімделген үлгі сипатында қызмет атқаруда. Аталған базада мәтіндік талдау тәжірибелері үшін қазіргі таңда кеңінен қолданылатын Voyant Tools құралы пайдаланылды. Әрине, әзірленіп жатқан негізгі база корпустың толық сипаттамасына сай аннотацияланады.

Зерттеу барысында біз осы үлгілік базаның алғашқы нәтижелерін дәйектемелік материал ретінде ұсына отырып, фольклорлық мәтіндер корпусын құрудың қажеттілігін дәлелдей түсеміз. Бұл қадам ұлттық мұраны цифрлық-гуманитарлық ғылымдар кеңістігінде жаңа әдіснамалық негізде талдаудың моделін ұсынады.

Аталған ішкі параллель ресурс жобасы базасына 40 ертегінің қазақ-орыс тілдеріндегі мәтіні енгізілді. Ертегі мәтіндерінің тілдік бірліктерінің сандық, сапалық талдамасын автоматты көрсету үлгісі төменде берілді:

1-кесте. Ертегі мәтіндері ұзақтығы мен лексикалық көлемі/ тығыздық көрсеткіші

Санат (категория)	Мәтін атауы	Ұзындығы (сөзқолданыс саны)/ тығыздығы
Ең ұзағы	Ер Төстік	3504
	Қара үйрек	1861
	Керқұла атты Кендебай	1823
	Көкжал	1754
	Тазша бала	1689

Ең қысқасы	Ақыл, ғылым, білім	141
	Сауысқан мен көкек	154
	Қарлығаш пен Дәуіт	159
	Тышқан мен жылан	166
	Уақыт патшалығы	181
Лексикалықтығыздық (ең жоғары)	Елеңке батыр	0.841
	Қоянның айланы	0.801
	Тышқан мен жылан	0.795
	Мысық неліктен тышқан...	0.773
		0.773

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған (Ертегілер параллель корпусы, 2025) (ішкі жабық ресурс).

Бұдан өзге, фольклорлық мәтіндерді бір ортақ базада жинақтап, сандық форматта ұсыну зерттеушілерге деректерді жартылай автоматты түрде алу мен талдауды мүмкін етеді. Мұндай тәсіл корпус лингвистикасының стандарт әдістеріне сүйенеді (Baker, 1995). Параллель корпус ретінде ұйымдастыру мәдениеттер тоғысында мәтіндерді салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан қарастыруға және аудармалық трансформацияларды тікелей салыстырып зерттеуге жол ашатынын ғалымдар жиі еске салады (McEnergy & Hardie, 2012). Техникалық жағынан мәтіндерді бірізді таңбалау үшін TEI-негізді белгіленім қолданылады, зерттеушілердің пайымынша, ол мәтіндердің дерек сапасын, қайта пайдаланылуын және репродуктивтілігін күшейтеді (Ide & Véronis, 1995). Қазақ фольклорлық мәтіндерінің параллель үлгісін жасау тәжірибесі түркі халықтарының басқа да жобаларымен сабақтас келеді. Мәселен, Тыва фольклорлық корпусында эпос мәтіндерінің дерекқоры алғашқы үлгі ретінде ұсынылған болатын (Ондар, 2016).

Фольклорлық мәтіндердің корпусын параллель корпус ретінде жасаудың өзіндік артықшылықтарына тоқтала кетсек, біріншіден, мәдениеттер тоғысы кеңістігінде мәтіндерді зерттеуге мүмкіндік береді. Екіншіден, аудармашыларға көмегі зор, әр тілдік бірліктің аударылу тәсілі мен ерекшеліктерін электронды нұсқада тікелей талдауға, зерттеуге ыңғайлы. Үшіншіден, білім беруде, тіл үйретуде бейімдеп қолдануға жол ашылады. Оның бер жағында лексикалық минимумдарды автоматты түзу, лексикографиялық материалдар әзірлеуде дерек болады. “Ер Төстік” ертегісінің параллель теңестірілген нұсқасы ұсынылды:

Төмендегі суретке қараңыз.

"Ер Төстік"

Search in table

Page 1 of 16

	Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты. Ерназардың өзі бай болыпты. Төрт түлік малы сай болыпты. Қора толған қойлары болыпты. Келе-келе түйелері болыпты. Өріс толған жылқылары болыпты.	Давным-давно жил-был человек по имени Ерназар. Он был очень богат: у него был скот всех четырех видов. Его загоны были полны овцами, позже появились верблюды, а пастбища были забиты табунами лошадей.
1	Ерназардың сегіз ұлы болыпты. Бір жылы үлкен жұт болып, ел малын алысқа, отарға айдап кетіпті. Ерназардың сегіз ұлы да соның ішінде кетіпті. Бір қыстық азығын алып, кемпірі мен Ерназар үйінде қалыпты.	У Ерназара было восемь сыновей. Однажды случилась сильная засуха, и люди увели свой скот далеко на отары. В числе этих людей были и все восемь сыновей Ерназара. Сам Ерназар с женой остались дома, взяв припасы на одну зиму.
2	Ерназардың сегіз ұлы сол кеткеннен хабарсыз кетеді, айлар өтеді, келмейді. Ерназардың азығы таусылады, ашығады, жейтін тамақ таппайды. Кемпірі екеуінің тұруға елдері әрең-әрең келеді.	С тех пор о восьми сыновьях не было вестей: проходили месяцы, а они всё не возвращались. Припасы у Ерназара закончились, они начали голодать, еду добыть не могли. Оба — и он, и его жена — едва держались на ногах.
3	Бір күні кешке жақын кемпірі төсегінен тұрып, үйінің түндігін ашады. Тұруға мұршасы келмей жатқан шал шаңыраққа қараса, шаңырақтың күлдіреуішінде керулі тұрған кер биенің төстігі көзіне түседі.	Однажды к вечеру жена Ерназара поднялась с постели и приоткрыла верхнее отверстие юрты. Старик, еле-еле приподняв голову, взглянул на купол и увидел в перекрестии верхних жердей кусок грудники от чалой кобылы.
4	Ерназар қуанып, есі шығады. «Кемпір, сүйінші! Кер биенің керулі тұрған төстігі майлы көрінеді, бол, жылдам асып жіберші!», — дейді. Сөйтіп, бұлар төстікті қазанға салады. Төстікті асып жеп, шал мен кемпір әлденеді.	Ерназар обрадовался и закричал: «Кемпір, радости! Грудника от нашей чалой кобылы выглядит жирной, скорее сvari её!» Они положили груднику в казан, сварили и, поев её, немного окрепли.
5	Ұзамай кемпір жүкті болады. Мезгілі толып босанады. Бір ұл туады, оның атын төстік жеген соң біткен бала деп Төстік қояды.	Вскоре жена забеременела. Когда пришло её время, она родила мальчика, которого назвали Төстік, потому что он был зачат после съеденной грудники.
6	Төстік өзгеше бала боп өседі: бір айда бір жастағы баладай, екі айда екі жастағы баладай, үш айда үш жастағы баладай, бір жылда он бестегі жасөспірімдей болып, екі жасында алысқан кісілерін алып ұратын бала болады.	Төстік рос необычным ребёнком: за месяц он становился как годовалый, за два месяца как двухлетний, за три — как трёхлетний ребёнок, а к году достиг силы пятнадцатилетнего подростка. В два года он стал побеждать взрослых мужчин в борьбе.
7	Садақ тартып үйренеді, тартқан садағын тоғыз қабат кетпеннен өткізеді. Аң аулап, құс атып, әкесі мен кемпір шешесін асырайды.	Он научился стрелять из лука, стрела которого могла пробить девять слоёв мотыги. Төстік охотился на зверей и птиц, кормя тем самым отца и мать.

1-сурет. Ертегілердің қазақша-орысша параллель корпусындағы "Ер Төстік" ертегісі мәтінінің теңестірілген нұсқасы

Ескерту: деректер негізінде алынған (Ертегілер параллель корпусы, 2025) (ішкі жабық ресурс).

Кейбір зерттеушілер фольклор тілі арқылы ұлттың құндылық жүйесін зерттеу қазақ халқының дүниетанымдық өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретінін, осы тұрғыда фольклор халық танымының базалық негізі бола алатынын, соның ішінде оны бүгінгі заман талабымен, бүгінгі үрдіспен байланыстыра талдау ұлттық ғылымымыз бен мәдениетіміздің заманауи бағытта дамуына үлкен әсері ететінін айтады (Балабекова & Отарбекова, 2019). Бұл пікірді корпустық талдауға да қатысты қолдансақ, дұрыс болады.

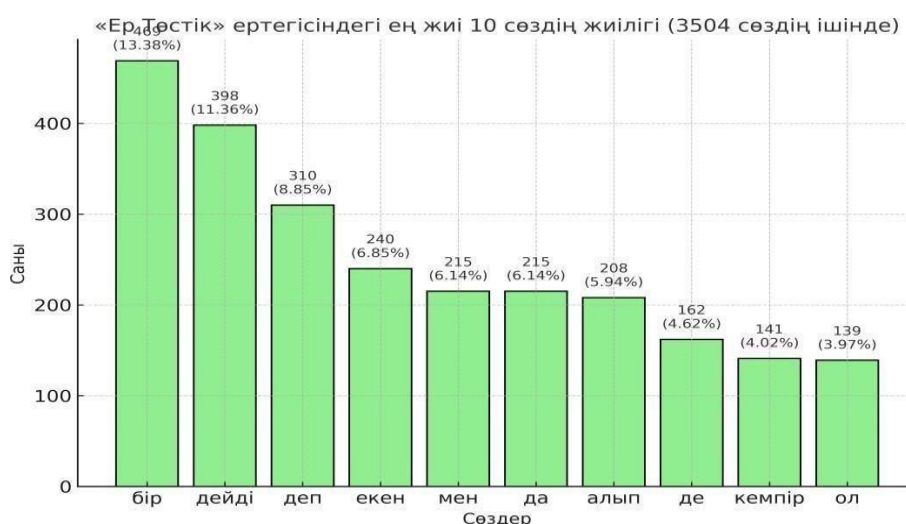
Мәтіндердегі сөздердің жиілігі бойынша мәліметтер де корпус базасындағы талдау-ғыштар негізінде автоматты сүзіп алынады. Кестеде "Ер Төстік" ертегісі мәтініндегі жоғары жиіліктегі алғашқы он сөз берілген.

2-кесте. "Ер Төстік" ертегісіндегі сөздер жиілігі

lemma	freg
бір	469
дейді	398
деп	310
екен	240
мен	215
да	215
алып	208
де	162
кемпір	141
ол	139

Ескерту: деректер негізінде құрастырылған (Ертегілер параллель корпусы, 2025) (ішкі жабық ресурс).

Мұнда ізделген сөздерді кездесу жиілігіне қарай талдай аламыз. Ертегі мәтінінде барлығы 3504 сөз бар. Осыған сүйенсек, жоғарыдағы кестедегі ең жиі кездесетін 10 сөздің үлесі: $2497/3504 \times 100 \approx 70\%$. Демек, бар болғаны 10 сөз ертегі мәтінінің маңызды бөлігін қамтиды. Бұл көрсеткіш – фольклорлық мәтіндерге тән формулалық, қайталамалы сипаттың айқын дәлелі. Ертегідегі «бір», «дейді», «деп» сияқты сөздер мәтіннің құрылымдық өзегін құрап, баяндау стилін тұрақтандырады. Қалған жиі қолданылатын бірліктер («екен», «мен», «да») мәтіндегі грамматикалық және дискурстық байланыстарды қамтамасыз етуге жұмсалады. Бұл сөздердің жалпы мәтін ішіндегі үлес салмағын төмендегі диаграммадан көруге болады.

2-сурет. «Ер Төстік» ертегісіндегі сөздердің жиілік үлесі

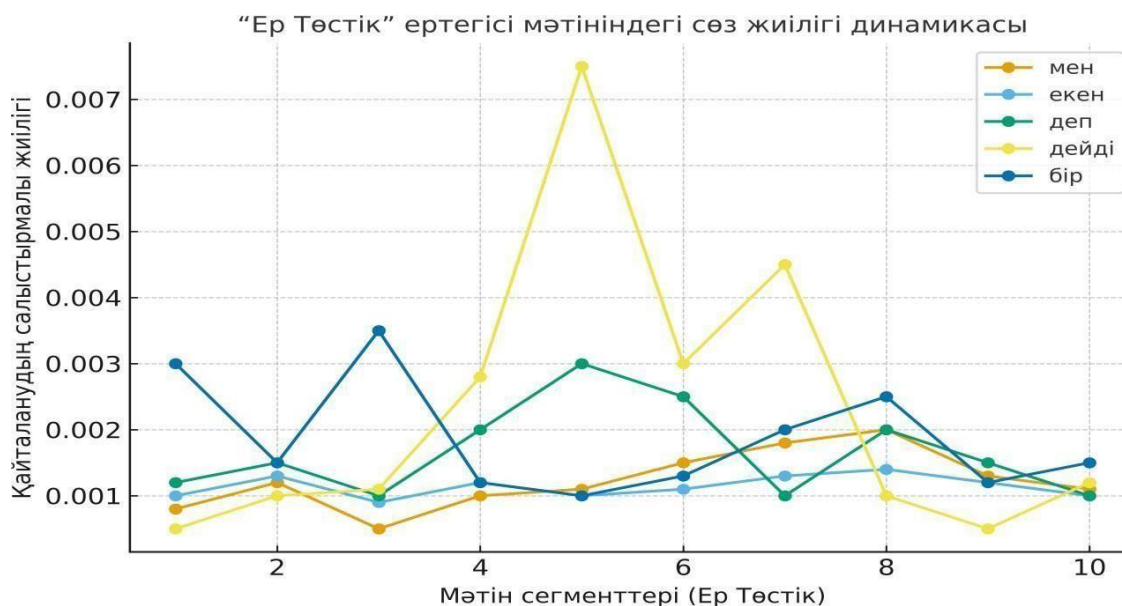
Ескерту: деректер негізінде алынған (Ертегілер параллель корпусы, 2025) (ішкі жабық ресурс).

Бағандық диаграмма нәтижелері «Ер Төстік» ертегісі мәтіндегі сөздік құрамның құрылымдық ерекшеліктерін айқындайды: «бір» (469 рет, 13,4%) – ең жиі қолданылған сөз. Бұл фольклорлық мәтінге тән тұрақты құрылымдық басқы шендегі («Баяғыда бір...», «бір шал...», «бір қыз болыпты...», т.с.с.) баяндау дәстүрін көрсетеді. «Дейді» (398 рет, 11,36%) мен «деп» (310 рет, 8,85%) – негізгі дискурстық маркерлер. Олар ертегіде диалогтық құрылымды қалыптастырып, баяндаушының сөз беру тәсілін көрсетеді. «Екен» (240 рет, 6,85%) – баяндаудың сенімділігін, нақтылығын арттыратын грамматикалық форма. «Мен» және «да» (әрқайсысы 215 рет, 6,14 %) – мәтін ішіндегі логикалық және синтаксистік байланыстарды қамтамасыз етеді. Қалғандары («алып», «де», «кемпір», «ол») салыстырмалы түрде төмен болғанымен, сюжеттік дамудың, кейіпкер сипаттаудың және оқиғаның динамикасын көрсетудің маңызды құралдары болып табылады.

Диаграмма ертегі мәтінінде қайталанымдылық пен формулалық құрылымның жоғары екенін айқындайды. Бар болғаны 10 сөз мәтіндегі жалпы сөздердің үштен бірін құрап, қазақ фольклорының дискурстық ерекшелігін нақты көрсетеді.

Жалпы қазақ фольклорын тек әдеби мұра ретінде ғана емес, ұлттық кодтар мен мәдени символдарды сақтаушы тілдік кеңістік ретінде қарастыратын еңбектерде фольклорды тек мазмұндық деңгейде емес, тілдің ішкі жүйесі арқылы түсіндіруге ден қояды (Zhakirov et al., 2020). Мұндай зерттеу нәтижелерін корпусстық талдаулармен сабақтастыруға болады.

Ал енді “Ер Төстік” ертегісіндегі кейбір жоғары жиіліктегі сөздердің корпусстық талдауына назар аударсақ:

3- сурет. “Ер Төстік” ертегісі мәтінінің сегменттерінде сөздердің қайталану жиілігі

Ескерту: деректер негізінде алынған (Ертегілер параллель корпусы, 2025) (ішкі жабық ресурс)

Жоғарыдағы сурет “Ер Төстік” ертегісі мәтіні сегменттерінде жиі қолданылатын сөздердің салыстырмалы динамикасын көрсетеді. Мәтін 10 сегментке бөлініп, сөздердің қайталану жиілігі әр бөлім бойынша өлшенген. Талдауға алынған бірліктер: «мен», «екен», «деп», «дейді», «бір». Жиілік динамикасының ерекшелігі неде? Көріп отырғанымыздай, бастапқы сегменттерде «бір» сөзінің жиілігі айқын байқалады. Бұл ертегінің формулалық басталу дәстүріне («бір хан болыпты», «бір күні») сәйкес келетінін жоғарыда айттық. Қалған сөздер сиректеу кездеседі. 2-сегмент кезінде «бір» сөзінің қолданысы төмендеп, орнына «деп» және «екен» біршама белсенді көрінеді. Мұнда баяндаушы оқиға желісін нақтылау үшін шылауларды қосымша пайдаланғанын көреміз. 3-сегмент «бір» сөзі қайтадан шарықтап, жиілігі жоғары деңгейге жетуін білдіреді. Бұл тағы да ертегінің баяндаудың циклдік формуласына байланысты. 4-сегменте байқасақ, «деп» және «дейді» сөздері алдыңғы қатарға шығады. Диалогтық құрылымдар күшейіп, кейіпкерлердің сөзіне сілтеме жасау жиіленеді. «Дейді» сөзі 5-сегментте ең жоғары

жиілікке жетіп, мәтіннің басқа бөліктерінде де айтарлықтай қолданысқа ие болған. 6-сегментте «дейді» сөзінің жиілігі сақталғанымен, салыстырмалы түрде азаяды.

«Деп» тұрақты қолданылуын жалғастырады. «Мен» және «екен» сөздерінің жиілігі салыстырмалы түрде төмен, алайда мәтін соңына қарай біршама арта түседі. «Мен» есімдік/шылауы және «екен» баяндаушы мәтінге көмекші реңк береді. Негізінен бұл жерде «мен» омонимиялық ажырату болмағандықтан автоматты түрде бірге саналып тұр. Сондықтан оның шылау ретінде немесе есімдік ретінде қолданылғанын қолмен санау қажет болады. Дегенмен, сөз соңында жиі келгендігіне сүйеніп, олардың көбіне көмекші мәнде жұмсалғанын аңғарамыз. 7-сегментке келгенде, «дейді» сөзі қайтадан күшейіп, екінші шарықтау шегіне жетеді. Бұл ертегінің орталық бөлігіндегі оқиғалардың шиеленісуімен байланысты. «Бір» сөзі де елеулі деңгейде қолданылған. Ертегінің басында жоғары қолданыста болып, кейін біртіндеп төмендейді. Бұл көрсеткіш ертегі дискурсында көрсетілген баяндау формуласының («Бір күні...», «Бір хан болыпты...») маңызды орын алатынын дәлелдейді. Ал «деп» сөзінің қолданылуы тұрақты сипатқа ие. Әсіресе, 4-6-сегмент аралығында жиіліктің артуы кейіпкерлер сөзін жеткізуде осы бірліктің жетекші қызмет атқаратынын айғақтайды.

8-сегмент – барлық сөздердің қолданылуы біршама теңескен кезең. «Бір», «деп», «дейді» шамалас деңгейде, ал «мен» мен «екен» біршама жоғарылайды. Бұл мәтіннің соңына қарай сөздік құрылымдардың теңгерімді бола бастайтынын көрсетеді. 9-сегментте барлық сөздердің жиілігі төмендейді. Ертегінің аяқталу бөлігіне тән баяндау ықшамдалады, сондықтан формулалық қайталанулар да азаяды. Мәтіннің соңғы сегментінде «деп» пен «дейді» тағы да алдыңғы қатарда, бірақ алдыңғы шыңдарынан төмен. «Мен», «екен», «бір» қалыпты деңгейде. Бұл ертегінің қорытындылау бөлігіне тән сипаттама боп саналады.

Жалпы алғанда, сөз жиілігінің динамикасы ертегі мәтінінің құрылымдық-композициялық ерекшеліктерін көрсетеді. «Дейді» мен «деп» баяндау мен диалогты жеткізудің негізгі көрсеткіштері болса, «бір» ертегінің формулалық тұрақтылығын айқындайды. Ал «мен» мен «екен» тәрізді бірліктердің сирек қолданылуы олардың стилистикалық-қызметтік ерекшеліктерімен байланысты.

Ертегі формулаларының қызметтері туралы ғалымдардың пікірі сан алуан. Соның ішінде мынадай ғылыми тұжырымдарға назар аудартқымыз келеді. Зерттеу жұмысында авторлар фольклорлық мәтіндердің бастапқы және аяққы шендерінің жалпы мәтіндегі қызметін қарастырады. Олар фольклорлық жанрлардың белгілі бір синтаксистік формулалармен басталып, солайша аяқталуы дәстүрлі типтік құбылыс ретінде түсінілетінін, фольклортану ғылымы мұны жаттанды нәрседей қабылдайтынын, алайда бұл позицияларды лингвофольклортану аспектісінен қараудың біраз мәселенің мәнін айқындайтынын көрсеткен. Зерттеуде бұл шендердің мәтіннің басталуы мен баяндауға өту, тақырып пен идеяны байланыстыру, сюжетті түйіндеу, ғибрат беру және мәтінді түсіндіруге ықпал ету сияқты функциялары айқындалады. Сонымен бірге олардың прагматикалық рөлі – оқырманды қызықтыру, оқиғаға тарту, мәтін бөліктерін межелу және эстетикалық әсер етуімен сипатталады. Бұл қызметтер әр жанрда түрлі тілдік бірліктер арқылы жүзеге асатынын дәлелдейді (Жақыпов & Доғдырбай, 2018). Ғалым Ж.Жақыповтың (2020) фольклортану бағытындағы еңбектерінде де бұл тұжырымдар нақты дәйектелген.

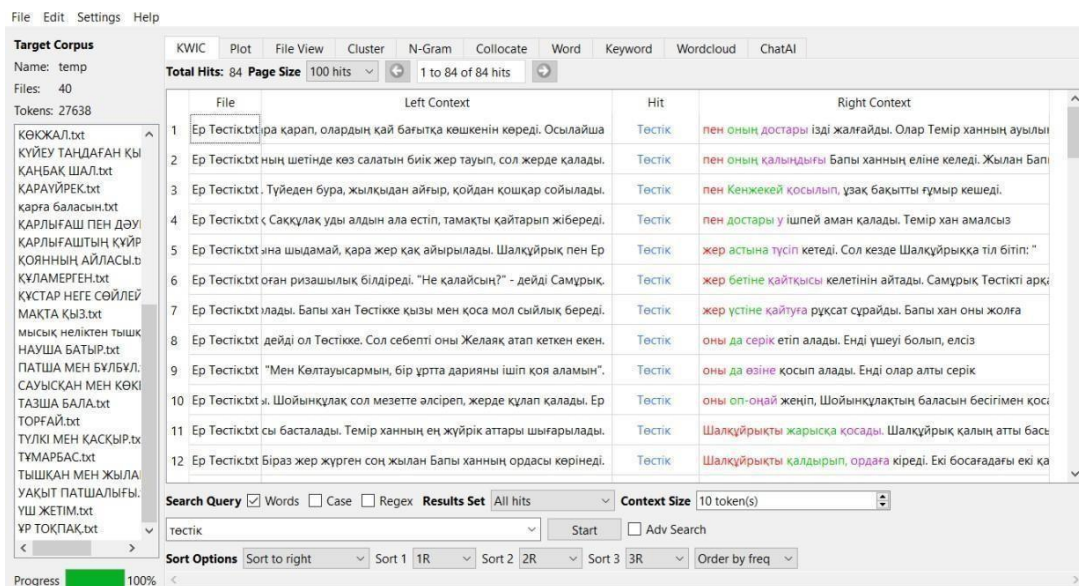
Мәтіндік корпустың тек дереккөздік құрал ретінде қабылданып, отандық гуманитарлық ғылымда кең қолданыс таппауы салдарынан корпустық талдаулардың мәтінге терең үңілуге беретін мүмкіндіктері кем бағаланып жүргені жасырын емес.

Ең қызығы жиілігі төмен сөздер мәтіндегі бірегей формаларды құрайды. Олардың ішінде таңдаулы құрылымдар, метафора, окказионал бірліктер, т.б. болуы мүмкін.

«KWIC (KeyWord In Context)» модулі – корпустық интерфейстің негізі, корпус лингвистикасында жиі қолданылатын мәтін талдау құралы. Бұл модуль ізделінген сөздің мәтін ішінде барлық қолданылған мәнмәтіндерін көрсетеді. Іздеу нәтижесі сөйлемнің ішінде орталықтандырылған кілт сөзді және оның сол және оң жағындағы сөздерді

қамти беріледі. Мысалы, «Төстік» сөзін іздегенде, оның қандай сөйлемдерде, қандай мағынада қолданылғанын, қандай контекстермен тіркескенін 5-суреттен көре аламыз. Мұнда «Ер Төстік» ертегісі бойынша ізделген сөз («Төстік») конкордансы көрсетілген.

5-сурет. «Ер Төстік» ертегісіндегі «Төстік» конкордансы

Ескерту: деректер негізінде алынған (Ертегілер параллель корпусы, 2025) (ішкі жабық ресурс)

Конкордансты талдаудың мәнін түсіндіре кетсек: Target Corpus – зерттеу жүргізіліп отырған корпус (temp) құрамында 40 файл, 27638 токен бары көрсетілген. Іздеу нысаны – Төстік сөзі. Барлық табылған сөзқолданыстар – 84 hits (ізделген сөз). Контекст мөлшері: 10 токенге дейін (сол және оң жақта). Бұл параметрлерді зерттеу мақсатына қарай әр іздеуші өзі белгілей алады. Әр жолда үш бөлік берілген: Left Context – ізделген сөздің алдындағы мәтін. Hit – ізделген сөздің өзі, біздің жағдайымызда “Төстік”, яки конкорданс. Right Context – ізделген сөзден кейінгі мәтін. Мұны да қажеттіңізге байланысты мәнін өзіңіз кеңейтіп көре аласыз. Басқаша айтқанда бұлар – конкорданстың оң, сол жақтарынан келетін сөздер. Мұны фразаларды, валенттіліктерді тексеру, анықтау үшін қолданады. Немесе конкорданстың сөйлемдегі синтаксистік позициясын айқындауда қажет: Мысалы: «Осылайша/ Төстік пен оның достары ізді жалғайды...» – мұнда «Төстік» баяндауыш субъектісі ретінде қолданылып тұр.

Бұл суреттен «Ер Төстік» мәтінінде “Төстік” сөзінің дискурстың орталық тірегі ретінде көрінгенін байқаймыз. Оның әртүрлі септік формалары мәтіннің синтаксистік құрылымын, сюжеттік дамуын анық көрсетеді. Конкорданс нәтижелері бойынша, “Төстік” сөзі әрекетті жүзеге асырушы субъект және әрекетке қатысушы объект ретінде жиі қолданылған. Бұл дерек корпус лингвистикасында кейіпкердің дискурстық рөлін, сөз тіркесі байланысын және мәтіндік жиілікті зерттеуге негіз бола алады.

Талдаулардан көріп отырғанымыздай, фольклорлық мәтіндерді корпустық әдіспен талдау дәстүрлі фольклортанулық зерттеулерді заманауи лингвистикалық және IT құралдарымен ұштастыру арқылы жаңа ғылыми нәтижелерге қол жеткізуге жағдай жасайды.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері қазақ фольклорлық мәтіндерін корпусық лингвистика әдістерімен зерделеудің теориялық және қолданбалы маңызын дәлелдейді. Ұлттық фольклорды заманауи цифрлық форматта ғылыми айналымға енгізу қазақ тіл білімінің жаңа парадигмасын қалыптастыруға жол ашады. Фольклорлық мәтіндер корпусын құру тек деректерді жинақтау емес, олардың құрылымдық, семантикалық және прагматикалық деңгейлерін кешенді зерттеудің жаңа ғылыми негізін қалыптастырады.

Зерттеу барысында мәтіндерді цифрлық ортаға көшіру, морфологиялық және семантикалық таңбалау, конкорданс жасау және статистикалық талдау әдістері сынақтан өтіп, фольклор мәтіндерінің ішкі заңдылықтары мен жанрлық ерекшеліктері айқындалды. Бұл деректер әдебиеттану, лингвистика және IT салаларымен тоғысып, пәнаралық зерттеулерге негіз болады.

Алынған нәтижелер фольклорлық мәтіндердің құрылымдық ерекшеліктері мен сөздік қорын автоматтандырылған жүйелерде сақтауға, әрі оларды тілдік алгоритмдер, мәтін тану және жасанды интеллект бағытындағы зерттеулерге тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Практикалық тұрғыдан бұл жұмыс фольклорды заманауи әдістермен сақтап қана қоймай, қазақ тілін халықаралық деңгейде таныстыруға, жаңа буын оқыту құралдарын, цифрлық сөздіктер мен лингвистикалық платформаларды жасауға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде, қазақ фольклорлық мәтіндерінің корпусын әзірлеу – ұлттық тіл ғылымында жаңа зерттеу кеңістігін қалыптастыратын кешенді ғылыми жоба. Алдағы уақытта корпус деректерін кеңейту және пәнаралық байланыстарды дамыту арқылы қазақ фольклортану ғылымы мен цифрлық гуманитарлық зерттеулердің сапасын арттыруға мүмкіндік туғызады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылымкомитеті тарапынан гранттық қаржыландырылған “AP026103909-Фольклорлық мәтіндер корпусы: қазақ тілін цифрландырудағы лингвистикалық және IT шешімдер” ғылыми жобасы аясында орындалды (Жоба жетекшісі – Қ.Сарекенова, орындау мерзімі – 2025-2027 ж.).

Авторлардың қосқан үлесі. Н.Н. Аитова мақаланы жазып, идеялық, мазмұндық жағынан орындады, хат-хабар үшін жауапты. М. Бакытқызы мақаланың рәсімделуіне елеулі үлес қосты, зерттеу материалдарын жинақтады. Авторлар тең құқылы және жауапты.

Әдебиеттер тізімі

Бабалар сөзі: жүз томдық. (2013). Астана: Фолиант.

Балабекова, К.Ш., & Отарбекова, Ж.К. (2019). Қазақ фольклорындағы дәстүрлі ментальдік және ұлттық таным. Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы, 1(67), 30-35.

Ертегілер параллель корпусы. (2025, мамыр 8). <https://ertegilerparallelcorpus.tilda>

Жақыпов, Ж., & Доғдырбай, А. (2018). Фольклорлық жанрлар мәтінінің бастапқы және аяққы шендері. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы, 124(3), 116–124. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-124-3-116-124>

Жақыпов, Ж. (2020). Қазақ лингвофольклортануы: тілдік-жанрлық зерттеу. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.

Ондар, М. В. (2016). База данных текстов тувинского героического эпоса: первый этап. Новые исследования Тувы, 4. <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/616>

Тыва тілінің электронды корпусы. (2025, May 2). <https://www.tuvancorpus.ru/?q=content/folklornyy-korpus>

American Folklife Center (2025, May 2). <https://www.loc.gov/research-centers/american-folklife-center/about-this-research-center/>

Baker, M. (1995). Corpora in Translation Studies: An overview and some suggestions for future research. Target, 7(2), 223–243.

Harvilahti, L. (2013). The SKVR Database of Ancient Poems of the Finnish People in Kalevala meter and the Semantic Kalevala. Oral Tradition, 28(2).

Janicki, M., Kallio, K., & Sarv, M. (2023). Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. Digital Scholarship in the Humanities, 38(1), 180–194. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac034>

Ide, N., & Véronis, J. (1995). Text Encoding Initiative: Background and context. Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-0325-1>

Karlsson, T. (2021). Register features in Kalevala-metric incantations. Language & Communication, 78, 40–53. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2021.02.005>

McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus linguistics: Method, theory and practice. Cambridge University Press. https://assets.cambridge.org/97805218/38511/frontmatter/9780521838511_frontmatter.pdf

Suomen kansan vanhat runot (SKVR, The Ancient Songs of the Finnish People). (n.d.). <https://www.finlit.fi/en/about-us/kalevala-european-heritage-label>

The Norwegian folklore archives. (2025, May 2). <https://www.traditionarchives.org/archives/norway#h.whj763x3t279>

The Multilingual Folk Tale Database (MFTD). (2025, May 2). https://psychemedia.github.io/storynotes/MFTD-Multilingual_Folk_Tale_Database.html

Zhakupov, Zh., Meirambekova, L., Aimukhambet, Zh., Akhmetova, M., Yespekova, L., & Syzdykova, G. (2020). Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. Opción, 36(91), 523–535. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31864>

Н.Н. Аитова*, М. Бакытқызы

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Корпус казахских фольклорных текстов: научные подходы и перспективы исследования

Аннотация. В соответствии с основной стратегией нашего государства, направленной на цифровизацию гуманитарной сферы, в последние годы наблюдается возрастающий интерес к созданию текстовых баз. Это, по сути, признается частью современных мировых тенденций. Развитие корпусных исследований, в частности, моделирование естественного языка, построение языковых алгоритмов и обработка текста, превращается в приоритетное направление современной лингвистики и продиктовано реальными потребностями.

В данной статье рассматриваются возможности научного анализа и исследования текста на основе разработки «Корпуса казахских фольклорных текстов». Основные направления работы включают сбор текстов, их цифровизацию, морфологическую и семантическую разметку, создание конкордансов и статистический анализ языковых единиц.

Научная значимость исследования заключается в формировании предпосылок для создания лингвистической корпусной базы, которая открывает новые возможности для изучения казахского фольклора на современном уровне, анализа его текстовой структуры с применением актуальной методологии и введения в научный оборот богатых пластов языка. В качестве основных результатов представлен корпусный модуль казахских фольклорных текстов и показаны его аналитические возможности. Настоящее исследование открывает новое научное пространство в казахском языкознании посредством адаптации теории и практики корпусной лингвистики к национальному фольклору и вносит методологический вклад в развитие казахской фольклористики.

Ключевые слова: казахский фольклор, лингвистический корпус, текст, корпусный анализ, корпусная лингвистика.

N.N. Aitova*, M. Bakytkeyz

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

The Kazakh folklore corpus: scientific approaches and research perspectives

Abstract. In line with the main strategy of our country aimed at the digitalization of the humanities, in recent years, there has been a growing interest in creating textual databases. This trend is recognized as part of global developments of contemporary importance.

This article explores the opportunities for scientific text analysis and research offered by the development of “The Kazakh Folklore Corpus.” The study aims to analyze the significance of systematizing samples of Kazakh oral literature through corpus linguistics methods in order to identify their linguistic, structural, and semantic features. The main areas of the study include the collection of texts, their digitization, morphological and semantic annotation, concordance creation, and statistical analysis of linguistic units.

The scientific significance of the research lies in establishing the prerequisites for building a linguistic corpus database that enables the study of Kazakh folklore at a new level, analyzing its textual structures using modern methodologies, and introducing the rich layers of the language into academic circulation. The key results include the presentation of a corpus model of Kazakh folklore texts and the demonstration of its potential for comprehensive linguistic analysis. This study opens up a new research space in Kazakh linguistics by adapting the theory and practice of corpus linguistics to national folklore and contributes a methodological basis to the development of Kazakh folklore studies.

Keywords: Kazakh folklore, linguistic corpus, text, corpus analysis, corpus linguistics.

References

- Babalar sozi [The Words of the Ancestors]. (2013). In one hundred volumes. Astana: Foliant. (in Kazakh)
- Balabekova, K. Sh., & Otarbekova, Zh. K. (2019). Kazak folklorında dasturli mental'dik zhane ulttyk tanym [Traditional mental and national perception in Kazakh folklore]. Bulletin of Abai KazNPU. Series

of Philological Sciences, 1(67), 30–35. <https://bulletin-philology.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/24/36> (in Kazakh)

Ertegiler parallel korpusy [Parallel corpus of fairy tales]. (2025, May 8). <https://ertegilerparallelcorpus.tilda> (in Kazakh)

Zhakupov Zh., & Dogdyrbai A. (2018). Folklorlyk zhanrlar matininin bastapky zhane aiakky shenderi [Initial and Final Positions of the Text of Folklore Genres]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 124(3), 116–124. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-124-3-116-124> (in Kazakh)

Zhakypov, Zh. (2020). Kazak lingvofol'klortanuy: tildik-zhanrlik zertteu [Kazakh linguistic folklore studies: Linguistic-genre research]. Astana: L.N. Gumilyov ENU. (in Kazakh)

Ondar, M. V. (2016). The structure of an entry in the National corpus of Tuvan language. The New Research of Tuva, (4). Retrieved from <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/616>

American Folklife Center (2025, May 2). <https://www.loc.gov/research-centers/american-folklife-center/about-this-research-center/>

Baker, M. (1995). Corpora in Translation Studies: An overview and some suggestions for future research. Target, 7(2), 223–243.

Harvilahti, L. (2013). The SKVR Database of Ancient Poems of the Finnish People in Kalevala meter and the Semantic Kalevala. Oral Tradition, 28(2).

Janicki, M., Kallio, K., & Sarv, M. (2023). Exploring Finnic written oral folk poetry through string similarity. Digital Scholarship in the Humanities, 38(1), 180–194. <https://doi.org/10.1093/llc/fqac034>

Ide, N., & Véronis, J. (1995). Text Encoding Initiative: Background and context. Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-0325-1>

Karlsson, T. (2021). Register features in Kalevala-metric incantations. Language & Communication, 78, 40–53. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2021.02.005>

McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus linguistics: Method, theory and practice. Cambridge University Press. https://assets.cambridge.org/97805218/38511/frontmatter/9780521838511_frontmatter.pdf

Suomen kansan vanhat runot (SKVR, The Ancient Songs of the Finnish People). (n.d.). <https://www.finlit.fi/en/about-us/kalevala-european-heritage-label>

The Norwegian folklore archives. (2025, May 2). <https://www.traditionarchives.org/archives/norway#h.whj763x3t279>

The Multilingual Folk Tale Database (MFTD). (2025, May 2). https://psychedia.github.io/storynotes/MFTD-Multilingual_Folk_Tale_Database.html

Zhakupov, Zh., Meirambekova, L., Aimukhambet, Zh., Akhmetova, M., Yespekova, L., & Syzdykova, G. (2020). Linguistic representation of time and space in Kazakh folklore genres. Opción, 36(91), 523–535. <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31864>

Авторлар туралы мәлімет:

Аутова Нурлыхан Нуруллаевна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: nurlykhan.an@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9606-4564>

Бақытқызы Молдир – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: 0002992@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

Аитова Нұрлыхан Нуруллаевна – хат хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан. E-mail: nurlykhan.an@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9606-4564>

Бақытқызы Мәлдір – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: 0002992@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

Aitova Nurlykhan – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: nurlykhan.an@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9606-4564>

Bakytkyzy Moldir – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: 0002992@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7654-4959>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.35

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-28-40>

Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық сипаты

Ж. Аманбекқызы^{1*}, Г.О. Сыздықова², Л.М. Хусаинова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Ресей

(E-mail: ¹zhandau06@gmail.com, ²go.syzdykova@mail.ru, ³lejla-kh@yandex.ru)

Аңдатпа. Бұл мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық сипаты талданады. Зерттеу тақырыбы халық ауыз әдебиетінің рухани мұрасындағы өнегелі сөздердің авторлық қолданыстағы танымдық, тілдік және мәдени маңыздылығын дәйектеуге бағытталған. Ғылыми зерттеу барысында Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің адам өміріндегі құндылықтарды насихаттау мен ұлттық дүниетанымдық негіздерді нығайтудағы рөлін анықтау мақсат етіледі. Зерттеуде ақын өлеңдерінде қолданылған мақал-мәтелдердің құрылымы мен мәніне талдау жасалып, олардың әлеуметтік және рухани мәнмәтіндегі орны бағаланады. Зерттеудің ғылыми маңызы Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдердің ұлттық сипатын түсіну мен көркем шығармаларға тілдік таным тұрғысынан жаңа көзқарас қалыптастыруға негізделеді. Ал практикалық маңызы мақал-мәтелдердің қазіргі білім беру жүйесінде қолдану мүмкіндігін анықтаумен сипатталады. Зерттеу әдістемесі ретінде мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жұмыс барысында өлеңдердегі өмір туралы мақал-мәтелдер жүйелі түрде талданып, мағыналық ерекшеліктері мен танымдық мәні анықталды. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдер өмірдің мәнін ұғындыруға, адамгершілікке, білім мен еңбекке шақыруға бағытталған. Бұл тұжырымдар қазақ халқының рухани құндылықтарын түсінуге үлес қосады және оларды бүгінгі заман қажеттіліктеріне сай бейімдеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: паремиологиялық бірлік, мақал-мәтел, құндылық, әлемнің тілдік моделі, тілдік тұлға, эллипсис.

Түсті: 30.09.2024; Жөнделді: 11.04.2025; Мақұлданды: 26.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазақ халқының белгілі ақыны, философ, аудармашы Шәкәрім Құдайбердіұлы адам өмірі, адамгершілігі, жай-күйі туралы терең ойларымен танымал. Ақын өз өлеңдерінде адамгершілік әліппесі мен дүниетанымдық мәселелерді жеткізуде қазақтың мақал-мәтелдерін молынан қолданып, ұлт мәдениеті мен даналығының мәнін айшықтайды. Өйткені мақал-мәтелдер тілдік және мәдени құбылыс ретінде қоғам құндылығы мен сенімі, тарихи тәжірибесін бейнелейтін ұжымдық сананың көрінісі болып табылады. Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдер тек көркемдегіш құрал қызметінде ғана қолданылмайды, оның бүкіл шығармаларымен мағыналық бірлікте, өмір туралы философиялық ойларын жеткізудің ажырамас бөлшегі саналады.

Қазақ тіл білімінде Шәкәрім шығармашылығын когнитологиялық бағытта талдап, идеясы мен стилі, сөз қолданысын ғылыми тұрғыдан жаңаша зерделеген ғалым А. Салқынбай ақын поэзиясы туралы: «Шәкәрім шығармашылығының кемелдігі – оның концептуалды ойында, болмыстың сырына үңілуінде, өмірдің мәнін талдауында» деп лайықты бағасын береді (Салқынбай, 2020). Ал бұл зерттеуімізде нақты паремнологиялық бірліктерге, мәтінде кездесетін мақал-мәтелдердің тақырыптық ерекшеліктеріне, семантикасына арнайы тоқталамыз.

Шәкәрім поэзиясындағы басты тақырыптардың бірі – адам өмірінің маңызды бөлігін құрайтын ар-ұждан тұжырымдамасы біршама зерттеулерге негіз болған. Мәселен, А.Н. Нурланова, А.К. Сейпутанова, А.Т. Жәмсаптың (2023) «Ш.Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясы» атты мақаласында: «Екі өмірдің азығы – осы ұждан!» – деген Шәкәрім ұйғарымында, «ұждан тек ар-намыс қана емес, ол әрі қанағат, әрі әділет, әрі мейірім. Осы үшеуі бірігіп қана ұжданды құрайды», – дей келіп, мұндай идеяның мәні адамгершілік тәрбиесінің құралы ретінде қолданылған мақал-мәтелдермен айқындала түсетініне тоқталады. Ондағы адал және жауапкершілікті адам болып өмір сүруді насихаттайтын тәрбиелік мән ақын ойымен астасып, оқырманға ой салатындықтан ақын өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдердің қолданысына тоқталып, мәнін аша түсудің өзектілігі жоғары.

Әдебиеттерге шолу

Мақал-мәтелдердің таным-тәрбиелік мәні өзге тілдерде де тереңінен қарастырылып, тіл білімінде қолданудың тиімділігі бойынша тарихи және әлеуметтік зерттеулер жүргізіледі. Мұның өзі мақал-мәтелдердің түрлі саладағы білім деңгейіне бейімдігі мен әмбебаптығын көрсетеді. Мәселен, индонезиялық мақал-мәтелдерді зерттеуде оларды білім алушылардың тілдік дағдылары мен танымдық қабілеттерін қалыптастыру және мәдени сана-сезімін арттырудың ерекше мүмкіндігі ретінде атап өтеді. Мақал-мәтелдер өткенді бүгінмен байланыстырып, рухани мәдениетке жол ашатын мәңгілік мұра және даналық қазынасы ретінде құнды дей келіп, түрлі мәнмәтіндегі мақал-мәтелдердің бірегей тәрбиелік мәнін үздіксіз зерттеуді ұсынады (Danang, 2023). Ал әлемнің тілдік бейнесіндегі «жүрек» ұғымын зерттеген ғалымдар бұл тақырыптық топтағы сөздердің рухани және материалдық өмірде түрлі себептермен жиі қолданылатынын, олардың әлемнің тілдік бейнесі туралы ақпаратты сақтайтын тұрақты тіркестер мен мақал-

мәтелдер арқылы бейнелі ойды жеткізетініне тоқталады (Sultagubiyeva et al., 2015). Сонымен бірге қазақ, орыс, ағылшын сөз мәдениеті бойынша концептуалды мәнмәтіндегі «отбасы» ұғымының вербалдану механизмдерін зерттеген ғалымдар тілдік таным шеңберіндегі бейнелі ұғымдарды жеткізуде фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердегі тілдік ақпаратты негізге алады (Ryspayeva et al., 2024). Бұдан шығатын қорытынды, мақал-мәтелдер адам өмірінің сан алуан сәттері мен экзистенциялық күйін суреттеуде таптырмайтын көмекші құрал ретінде қолданылып, мәтінмәтіндегі түпкі ойды айшықтай түседі. Мақаланың дереккөзі ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлының «Кәрілік», «Шын сырым», «Ақыл құсы адаспай аспандаса», «Кешегі Қаражан мен Байғұлағым», «Жаз келер», «Кәрілік туралы», «Достыңыз зор, дұспаның қор», «Өкінішті өмір», «Дүние мен өмір» атты өлеңдері қарастырылды.

Әдіснама

Зерттеу барысында Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдердің мағыналық ерекшелігі, оның ішінде адам өмірі мен тәжірибесіне қатысты мәселелерді бейнелі түрде жеткізу жолдары қарастырылады. Бұл зерттеудің негізгі гипотезасы – Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің тек стильдік құрал ретінде емес, сонымен бірге адам өмірі туралы терең философиялық және танымдық ойларды жеткізу құралы ретіндегі қызметін айқындау. Мақал-мәтелде сақталған ұлттық таным мен даналық негіздерін ақын өмір шындығымен шебер үйлестіреді. Демек, Шәкәрім шығармаларындағы өмір туралы мақал-мәтелдерді зерттеу арқылы олардың бүгінгі қоғам мәселелерімен де үндесетінін, осылайша уақыт пен мәдениет бірлігінің өзектілігін негіздеуге болады.

Зерттеу кезеңдері Шәкәрім поэзиясы мен қазақ әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің тілдік қолданысы туралы әдебиеттерге шолудан басталды. Бұл Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдердің тақырыптық және стильдік мазмұнына қатысты ғылыми еңбектерді талдауды қамтиды. Ақын шығармаларындағы өмір туралы мақал-мәтелдерді анықтау және тақырыптық топтарға жіктеу үшін өлеңдеріне мәтіндік талдау жасалып, әр өлеңі мұқият зерделенді. Зерттеу тақырыбына сай келетін өлеңдер сараланып, онда қолданылған мақал-мәтелдердің өлеңнің жалпы мазмұнына қосқан үлесі назарға алынды. Зерттеуде дереккөздерге сүйене отырып қазақ халық ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдердің танымдық мәні мен қоғамдық құндылықтарды жеткізудегі рөлі автор қолданысындағы тәрбиелік мәнімен бірлікте қарастырылады.

Мақалада Шәкәрім өлеңдеріндегі мақал-мәтелдердің мағынасын айшықтау үшін тілдік талдау әдісі қолданылады. Мұның өзі мәнмәтіндегі мақал-мәтелдердің ұлттық мәдени сипаты мен астарлы мағынасын айқындауға мүмкіндік береді. Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдерді жіктеу үшін адам өміріне, адамгершілігіне, өмірлік тәжірибесіне қатысты қайталанатын тақырыптар мен идеяларды жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік беретін тақырыптық талдау әдісі қолданылды. Сонымен бірге кейс-стади ретінде мақал-мәтелдердің қолданысы мен олардың тақырыптық мағынасын айшықтайтын өлеңдер таңдап алынып, зерттеу нәтижелерін айғақтайтын нақты мысалдар қарастырылды.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім өлеңдеріндегі өмір туралы мақал-мәтелдерді зерттеу тіл, мәдениет және таным бірлігіндегі ұлттық мәнге тереңірек үңілуге мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдерде қазақ халқының өмірден түйген тәжірибесі мен танымдық ойларының

үйлесімді бейнеленгенін зерттей отырып, ұлттық тәжірибені қалыптастырудағы Шәкәрім Құдайбердіұлының әдеби мұрасы мен халық даналығының мызғымас бірлігін түсінуге тырысамыз.

Нәтижелер мен талқылау

Шәкәрім шығармаларындағы мақал-мәтелдер көбіне болмыс табиғаты, өткінші уақыт пен ақиқат өлім туралы болып келеді. Сонымен бірге автор мақал-мәтелдер арқылы өмірді зерттеп, өзін-өзі жетілдіру мақсатын да көздейді. Әсіресе, табандылық пен төзімділікті, білімге құштарлықты насихаттайтын мақал-мәтелдерді жиі қолданады. Автор өзін-өзі тану арқылы әлемді тануға бағытталған философиялық ойларын мақал-мәтелдер арқылы да тиімді жеткізеді:

Айнымайтын ақ жүрек пен

Таза ақылды адамның

Таппасы жоқ бұл өмірде,

Осынымды ұқ, балам!

«Бұл өмірге келген соң жақсылық қыл,

Жаманісті жамандарға ғана қалдыр» (Алпысбаева, 2010) деп келетін қазақ мақалымен мағыналас бұл оралымдар арқылы өмірлік қиындықтарды шешуде, тура жол табуда ақ адал жүрек пен таза ақылға сүйенуді жөн көреді. Шәкәрім шығармаларында адам өмірі мен адамгершілігінің мәнін, өмір сырын суреттейтін мақал-мәтелдер молынан көрініс тауып, олар ар-ұждан мен адами қатынастың, өзін-өзі танудың құралы ретінде терең философиялық мәселелерді шешуде дәстүрлі даналықтың көрінісі ретінде сипатталады. Шәкәрім өлеңдерінде қолданылған мақал-мәтелдер қазақтың мәдени құндылығының көрінісі ғана емес, өмірлік мәселелерді шешудегі халық тұрмысы мен тәжірибесінен жинақталған таным-тәрбиелік өнегені жеткізу құралы болып табылады.

«Қазақ тілінің синонимдер сөздігінде» өмірді «ғұмыр, дүние, жалған, тірлік, тіршілік, дәурен» ұғымдарымен бір синонимдік қатарда беріп: «Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің өсу, даму процесі (өлімге қарама-қарсы)» деп сипаттайды (Бизақов және т.б., 2005). Біз зерттеу барысында Шәкәрім шығармаларындағы өмірдің осы ұғымдарға тән қолданысын қарастырып, олардың тақырыптық ерекшелігін, мағыналық жігін айқындайтын боламыз.

Қазақ танымындағы ұғым мәдениеті мәселесін Шәкәрім шығармашылығы аясында жүйелі түрде қарастырған Т. Шаңбайдың «Ұғым мәдениеті» еңбегінде ақынның көркем поэзиясындағы мәдени-философиялық ұғымдар, оның ішінде антропософия (адамзатқа құштарлығы) қамтылған. Мұндай ұғымдардың Шәкәрімнің көркем философиясында жүйелі түрде көрініс табуы кездейсоқ емес, көркемдік-танымдық мәні зор деген автор, осы тұрғыда талдау жасайды. Мұның өзі қазақ этносының дүниетанымын танып-білуге, тереңірек түсінуге ықпал етері сөзсіз. Бұл еңбекте: «Өмір – барлықтың екі дүниедегі көрінісі, мәңгі бақи», – дей келіп, тіршілік туралы ойын Шәкәрім сөзімен сабақтайды: «Тіршілік туралы адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол бар екен. Бірі дене өлсе де, жан жоғалмайды, өлгеннен соң бұл тіршілікке тіпті ұқсамайтын бір түрлі өмір бар. Сондықтан жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қылу керек дейді» (Шаңбай, 2009).

Өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық мәні – адам тәжірибесінің, мәдениеті мен танымының түрлі сипатын қамтитын көп қырлы тақырып. Мақал-мәтелдерді ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан даналығын, адамгершілік сабақтары мен әлеуметтік құндылығын қамтитын тілдік және мәдени қойма деп тануға болады. Олар жеке адамдардың өмір сабақтары мен ұжымдық тәжірибені айшықтайтын, өмірдің түрлі қиындықтарын еңсеруге бағытталған танымдық шеңберді бейнелейді. Мақал-мәтелдерде сақталған мұндай жиынтық ұғым түрлі дереккөздер негізінде олардың танымдық мәнін зерттеуге мүмкіндік береді. Мақал-мәтелдердің өміршеңдігі күрделі өмірлік тәжірибені түсіну мен есте сақтауға жеңіл, қысқа да нұсқа тіркестерге айналдыру қабілетінде жатыр. Ақын өлеңдерінен:

«Қорынып өмір сүргенше,

Қу кедей боп өлген артық» (Алпысбаева, 2010), – деп өмір мен өлімді салыстыра отырып, белгілі бір шарттарға сай келмесе, өлімге басымдық беретін қазақ мақалымен мағыналас мысалдарды кездестіруге болады. Мұндай қолданысты ғалым Б.Б. Динаева «мақал-мәтел компоненттерін ықшамдап қолдану» деп атайды: «Мәтін ішінде де мақал-мәтелдердің компоненттері эллипсиске жиі ұшырайды, яғни белгілі бір сыңарлары түсіріліп қолданылады» (Динаева, 2013). Бұл құбылыс сөйлемнің, ойдың ықшамдығын, өткірлігін, әсерлілігін арттырады десек, қазақ халқының бай мұрасын пайдалануда Шәкәрім Құдайбердіұлы эллипсиске көп жүгініп, мақал-мәтелдерді орнымен жұмсап, олардың бір тағанын не компоненттерін түсіріп, ықшамдап қолданғанын байқауға болады. Сол себепті мақалдың екі-үш сөзі сәйкес келетін мағыналас шумақтарды теріп алдық:

«Ол болмаса, өмірден өлім артық,

Өзің қазып дайында қабырыңды» (Құдайбердіұлы, 2008). «Кәрілік» өлеңінде ақын оның ешкім құтылмайтын бір қазған ор екендігін, қайратсыз болсаң бейнетің ауырлай түсіп, өлмейтін, жазылмайтын сол ауруға шалдығатын кәріден сорлы жоқ екенін жырлайды. Жастайынан әлпештеп өсірген баласы есейгенде ата-анасын қажет етпейтін есерлігі мен жақтырмайтын келіннің кесірлігін көргенде ием деп еркелеген иттен басқа дос таппай жаны қиналады. Осындай шақта жасыңнан жаны сырлас жарың болмаса, қадіріңді білетін балаң болмаса, кәріліктің зарын тартып қорланып өмір сүргенше, қабырыңды өзің қазып, өмірден өткенің жөн дейді. Мұндай өлең ұйқасы мен ой ағынын мақалдың бірнеше сөзін өзгертіп, мағыналық бояуы сақталған авторлық қолданыс деуге болады. Немесе «Шын сырым» атты өлеңінде:

«Өмір бойы өртеніп жүргенімше,

Не өлтір, не тірілт,

Осы шын сырым-ау» (Құдайбердіұлы, 2008)!

Мұнда автор жиырма үш жасында жазылған шын сырын айта келіп, «Жарына» жолығуды армандайды. Жастайынан жүрегіне ой салып, бүкіл санасын жаулап алған құштарлығын сипаттап, ақын өз бойындағы ерекше күйін, ой-санасындағы арпалысын жеткізеді. Сопылық поэзияда «дидар талап» деп сипатталатын «ақылын астыртын ұрлаған көздегі нұры, көңілдегі сәулесіне» деген ынтызарлық сезімі бойын билеп, бұл өмірде өртегенше, біржола өлтіре сал деп жырлатады. Шәкәрім шығармашылығының тұтастай қамтитын негізгі идеясы да осы. Бұл туралы ғалым А. Салқынбайдың сөзімен айтсақ: «...қазіргі адамның рухани-өнегелі оянуы, игілік пен адамгершілік әлеміне келуі,

имандылыққа оралуы, Құдайға, Шынға, Жарға ұмтылуы» (Салқынбай, 2020). Ғалым Шәкәрімдік имандылық танымның тым биік екенін атап өтеді: «Бұл таным – әрекет емес. Бұл таным – махаббат. Махаббат болғанда да – Аллаға, Жарға, Шынға деген махаббат» (Салқынбай, 2020). Бұл жолда ақын өмірін құрбан етуге де разы, алайда оған «жан жараса» деу арқылы мұның өзі кез келгенге берілмейтін сыбаға екендігін атап өтеді. «Ақыл құсы адаспай аспандаса» атты өлеңінде ақын бұл ойын одан әрі айшықтай түседі:

«Өлім маған өмірден мың есе артық,

Жарға құрбан қылуға жан жараса» (Құдайбердіұлы, 2008).

Шәкәрім мұндай асқақ сүйіспеншіліктің жарқын үлгісін көрсетіп, Жарға жету үшін жаннан безіп, мұтылу арқылы тілдік тұлғаның басты идеясын, яғни «жүрегіндегі «татынан» тазарып, нәпсіні толық жеңіп, нұрына шомылу арқылы негізгі миссиясын да орындады дейді ғалым А. Салқынбай: «Осы ерекше сүйіспеншілікті ең жоғары деңгейде, әрі кең жырлаған ақын оны ұлттық таным деңгейіне көтереді. Өзі іздеген хақиқатқа жүреппен жетіп, сенімі сенгенде ақын сүйіспеншілікпен жеткен Жарымен қауышады» (Салқынбай, 2020). Сонымен бірге автор жанын Жарға құрбан қылу ұғымының астарында Шәкәрімнің тілдік тұлғасы мен сопылық ілім негізінде орныққан көзқарасы, менталдық әлемі жатыр деп түсіндіреді. Ал Жарды – Шәкәрімдік дүниетаным қалыптастырған авторлық қолданысындағы Жаратушы, Алла мағынасында деп тәпсірлейді. Жарға деген махаббатымен Жар нұрына қосылуды мақсат тұтқандық, яғни мұтылу дей келіп, оны «Бұл – нәпсінің толық өлуі. Бұл – дүниенің барлық қызығын ұмытып, Шынға, Жарға берілу» (Салқынбай, 2020), – деп сипаттайды. Осылайша, А. Салқынбай Шәкәрім өмірдің мәнін рухани тазалық пен ақ жүрек, таза ақылдан, Жарға деген сүйіспеншіліктен тауып, осы ілімді насихаттайтын Ар білімі оқытылуы керек деген ұсынысын адамзатқа арнайтынына ерекше назар аударады. Ғалым еңбегіне сүйене отырып, Шәкәрім шығармаларындағы түрлі символдық қолданыстардың сырын ұғып, оның негізі Яссауиден бастау алып, халық арасына кең таралған сопылық ілімде жатқанын бағамдауға болады.

Ақын жырлаған мұндай ерекше күй, хәл туралы ғалым Қ. Жаманбаева былай дейді: «Сопылардағы тылсым сәт күнделікті күйкі өмірдің ағымынан тумайды. Бұл – арнаулы, ерекше дайындықпен, соның жолына түскендер ғана бара алатын мистикалық күйдің сәті» (Жаманбаева, 1998). «Шәкәрім шыққан шың», ақын жырлаған хәл ежелден шығыс поэзиясына тән сопылық сарынның жалғасы екенін көруге болады. Оны қазақ мақал-мәтелдерімен әрлеп, құбылта жырлауы, халық танымындағы қарапайым құбылыстармен астастыра суреттеуі ақынның шеберлігі деуге болады. Сол арқылы мұндай өлеңдер баршаға түсінікті, адамгершілік пен имандылықты, мейірімділік пен әділдікті насихаттаған өнегелі жырлар ретінде оқырманына ой салады.

«Кешегі Қаражан мен Байғұлағым» деген өлеңіндегі «Доссыз өмір – сөнген көмір» (Алпысбаева, 2010) деген мақал түпнұсқаға өте жақын, бір сөзі ғана (*сөнген – шоғы жоқ қара*) өзгертіліп қолданғанын байқауға болады:

Доссыз өмір – шоғы жоқ қара көмір,

Өткен күн – елестеген ол бір сағым. Мұнда ақын қайтып келмес жастық шағы мен жан достарының арасындағы алаңсыз күндерін қинала еске алады. Бұл өлеңнен ақынның жақындарына деген жоқтауы, жүрегін өртеген жан жарасы мен оларға салауат айтқан ізгі тілегі де байқалады.

«Өткен өмір, қалған салауат» (Алпысбаева, 2010) мақалымен мазмұндас қолданыстарды да ақын өлеңдерінен молынан кездестіруге болады:

Шал-кемпір күншуақтап, көңілі жай боп.

Өткен күн, өмірін айтып, күбірлесіп (Құдайбердіұлы, 2008). «Жаз келер» атты өлеңінде қарттардың өткен өмірі мен баянды ғұмырын жаймашуақ әңгімелеп, ризашылықпен еске алғанын жырлай отырып, адамның қанша нәсіпке ие болса да, көзі тоймай сонда да бір нәрсе күтетін тоғышарлығын жырлайды.

«Кәрілік туралы» өлеңінде адамға қарттық келгенде «артында таяу бір іс» күтіп, жастық өмірімен мақтанып, орнынан тұра алмай жатып, былшылдап, шатып, әрнені айтып, басқаға жалынышты болатын аянышты күйін суреттейді. Бұл кезде болашақтан үміт күтпей, тек өткенді еске алып, соны мақтан етумен күнді өткізіп, көңілдегі жарығың сөніп, өлім күткен шарасыз сәтті жырлайды:

Өткен күнді айтып мақтанып.

Жарығың өшіп көңілден,

Кәрілік жаман өлімнен (Құдайбердіұлы, 2008).

«Өкінішті өмір» атты өлеңінде ақын өз басының қайғылы да ашулы, ызалы күйін суреттейді. Мақсатсыз өмір сүріп, ардан безіп, қу дүниенің соңында жүрген жанның өкініші де көп болатынын ескертеді:

Өткен өмір өкініш, ой жаралы,

Дерті қалың делбемін шірік өкпе (Құдайбердіұлы, 2008).

Ал «Дүние мен өмір» атты өлеңінде адамның өзінен есеп алып, өмірде не көрсе де өзіңнен деген ойды насихаттайды. «Дүние – алдамшы, өмір – қу» дей бермей, өлшеулі өміріңді өнегемен өткіз деген өмірлік ұстанымын дәйектейді:

Өмір, дүние, жер мен көк, өткен заман,

Ажал алмай қоймайды ешкімді аман (Құдайбердіұлы, 2008).

Уақыт биігіне көтеріле білген ақын өмірлік мәселелерге ой толғап, өзіндік ұстанымын, ешкімге ұқсамайтын тағылымдық ой-толғамын жеткізеді. Адамдардан оңашаланып, Саятқорада саяқ ғұмыр кешкен ақын терең ойды талғажау етеді. «Жасын тәрізді тылсым сәтті аңдап қалған адам жаны шексіз уақыт биігіне көтеріледі. Сол арқылы адамның ішкі дүниесінің өзіндік уақыт белгісі қалыптасады. Өзіндік уақыт белгісі бар адам уақыттан үстем шығып, енді оған билік ете бастайды», – дейді Қ. Жаманбаева (1998). Себебі сопылық танымда адамдарды қыспақтан шығармай, тежеп тұратын күш – уақыт қысымы деген автор адам өзінің «менінен» босануы үшін ерте-кеш, жақын-алыс, жоғары-төмен деген ұғымдардан азаттық алып, уақыттан тыс тұрған болмысқа айналады дейді: «Уақытты жеңу деген сөз – қоршаған құбылыстар мен заттар дүниесінен озу деген сөз» (Жаманбаева, 1998). Ал В.А. Маслова (2005) өмірді кеңістік пен уақыт концептісінің ішінде қарастырып, уақыт деген – өмірдің басқаша атауы деген философтардың ұйғарымына сүйенеді. Осылайша, өмір мен уақытты сабақтастыра жырлаған Шәкәрім шығармашылығымен таныса отырып, оны заманына озып туған, материалдық құндылықтардан ада, өз нәпсісін жүгендеп биік рухани дәреже тапқан, уақытты жеңе білген дара болмыс деуге болады.

«Өмір деген дүния, ағып жатқан су екен.

Жақсы-жаман көргенің, ойлап тұрсаң у екен» (Алпысбаева, 2010) деген мақалмен мағыналас тіркестерді де ақын өлеңдерінен көп кездестіреміз. Мәселен, «Дүние мен өмір» атты өлеңінде өмірдің өткіншілігін былай сыйпаттайды:

Кейбіреулер жазады «қу өмір» деп,
«Тұрағы жоқ, алдамшы, сұм өмір» деп.
«Көрген қызық, қылған іс – бәрі де ұмыт,
Иә, көлеңке, яки түс, у өмір» деп (Құдайбердіұлы, 2008).

«Достыңыз зор, дұспаның қор» атты өлеңінде жоғарыдағы мақалды ықшамдап қолданады:

Дүние қу – бір ағын су,
Түстік онда шөп болып (Құдайбердіұлы, 2008).

Ақын шығармаларында өмірге анықтама берген мұндай өлеңдер жиі кездеседі және оны халық мақалдарымен әрлеп отырады. Дүние туралы ақын толғаныстары осы мақал жолымен астасып жатыр. Сонымен бірге «Дүние мен өмір» атты өлеңінде бірнеше мақалды қатар қолданғанын да байқауға болады.

Өлеңнің алғашқы тармағында «*Бейнет көрмеген зейнет көрмейді*» (Алпысбаева, 2010) деген мақалды оқуға болады:

Бейнет көрме, біреуге бейнет берме,
Дүние – алдамшы, өмір – қу деп елірме,
Дауың дұрыс бола ма, ойласаңшы,
«*Өмір – қу, дүние – алдамшы*» дегеніңмен (Құдайбердіұлы, 2008).

Өмір – мәңгілік ғұмырдың көрінісі. Ол туралы түрлі ғылым саласы түрліше толғайды. Шәкәрім өз ізденістерінде бұл тақырыпқа арнайы тоқталып, «Үш анық» еңбегінде біршама анықтама береді. Тіршілікті адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол дей келіп, жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қылу керек дейді. Ол екі жолды бұл дүние мен мәңгілік әлем (ахира) тізбегі, жанның осы дүниеге келіп-кетуі туралы өмір – тіршілік – өмір тізбегі деп сипаттайды (Шаңбай, 2009).

Өмір туралы мақал-мәтелдердің танымдық мәні мәдени, лингвистикалық және философиялық негізден құралған бай мұра болуымен сипатталады. Олар ұжымдық даналық пен адамгершілік ілімдерді және адамның ішкі күйін бейнелейтін, оның жан дүниесін түсініп, ықпал етуге мүмкіндік беретін когнитивтік құралдар ретінде қызмет атқарады. Адамдардың өмір тәжірибесі негізінде түрлі қиындықтарды шешуге бағытталған когнитивті шеңбер деуге болады. Осылайша, мақал-мәтелдер адами қарым-қатынас пен мәдени тұлғаланудың, когнитивті дамудың маңызды басымдықтарының бірі болып қала береді.

Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінде адамның түрлі экзистенциялық күйін жеткізуде мақал-мәтелдерді тиімді қолдана білген. Кәріліктің аянышты күйі мен Жаратушысына жалғанудағы жан сырын жеткізуде «*не өлтір, не тірілт*», мұндай «*өмірден өлім артық*» деп жырлайды. Сағымдай болып жоқ болған, қайта келмес жастығын жырлауда да өткенге салауат айтып, көңілдегі жұбанышын жеткізуде мақал-мәтелдер тиімді қолданылған. Алдамшы, өткінші өмір мен жалған дүниенің тұрақсыздығын суреттеуде метафоралық қолданыстағы «*өмір – қу, дүние – алдамшы*» тіркесті қайталап қолданып, өлеңнің әсерлілігі мен әуезділігін арттыра білген. Өлеңдерде кездесетін өмір туралы мақал-мәтелдердің когнитивті мағынасы лингвистика, психология, мәдениеттану ғылымдарының тоғысында көп қырлы зерттеуді қажет етеді. Өйткені, мақал-мәтелдер лингвистикалық, мәдени және психологиялық факторлардың өзара тығыз әрекеттесуінің нәтижесінде

қалыптасады. Мақал-мәтелдердің танымдық мәні когнитивтік қабілеттер, даму факторлары мен жеке ерекшеліктер негізінде құралады, мұның өзі адамның танымы мен қарым-қатынасын түсінуде құнды зерттеу нысаны болуына ықпал етеді. Бұл туралы қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісін зерттеген ғалымдар: «Халық танымында ғасырлар бойы қазықталған ақпараттар бір жүйеде тоғысып, тілдік кодтар арқылы паремиялар құрамына еніп отырады» (Амирова және т.б., 2024). Осылайша, мақал-мәтелдер ұлттың мәдени даналығын бейнелеп қана қоймайды, сонымен бірге өмір туралы түсінігімізді қалыптастыратын танымдық үдерістер туралы да мол ақпарат береді.

Қорытынды

Шәкәрім поэзиясындағы мақал-мәтелдер эмоционалды және когнитивті аспектілерден басқа әлеуметтік сынның құралы ретінде де қызмет етеді. Шәкәрім әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды бейнелейтін мақал-мәтелдерді қолдана отырып, замандастарының адами кемшіліктерін сынайды. Мақал-мәтелдерді әлеуметтік сынның құралы ретінде қолдану адамгершілік қатынасты қалыптастыруда да өте маңызды.

Қорыта айтқанда, өмір сырын ашуға бағытталған «Кәрілік», «Шын сырым», «Ақыл құсы адаспай аспандаса», «Кешегі Қаражан мен Байғұлағым», «Жаз келер», «Кәрілік туралы», «Достыңыз зор, дұспаның қор», «Өкінішті өмір», «Дүние мен өмір» атты өлеңдерінен өмірдің түрлі сипатын табуға болады. Мәселен, «өмірден өлім артық», «өмір бойы өртеніп жүргенімше, не өлтір, не тірілт», «өлім маған өмірден мың есе артық» деген тіркестерден өмір мен өлімді салыстыра отырып, өлімге басымдық беру мағынасын байқаймыз; «доссыз өмір – шоғы жоқ қара көмір» деген тіркестен доссыз өмірдің сүреңсіз екенін сипаттаса, «өткен күн», «өткен күн, өмірі», «өткен заман» деген тіркестерден өткінші өмір, қайта келмес уақытқа деген сағынышы көрінеді. Ал «қу өмір», «тұрағы жоқ, алдамшы, сұм өмір», «иә, көлеңке, яки түс, у өмір», «дүние қу – бір ағын су», «дүние – алдамшы, өмір – қу», «өмір – қу, дүние – алдамшы» деген тіркестерде баянсыз өмір сипатталса, «бейнет көрме, біреуге бейнет берме» деген тіркесте ешкімге зәбір көрсетпесең, өзіңе де өмір сүру жеңіл болады деген ой айтылады. Сонымен бірге «Жарға құрбан қылуға жан жараса», «туған жан өлмек, тағдырға көнбек», «кәрілік жаман өлімнен» т.б. секілді авторлық қолданыстар да жиі кездеседі. Зерттеу барысында талданған өмір туралы өлеңдерден басты үш тақырыпты бөліп алуға болады:

- өмір мен өлімді салыстыру;
- өткенге салауат айту;
- өмір деген ағып жатқан судай өткінші дүние. Сонымен бірге өмірді сипаттайтын «доссыз өмір», «біреуге бейнет көрсетпе» секілді жанама түсініктер де қарастырылды.

Мақал-мәтелдер белгілі бір қоғамда білім мен тәрбиені тарату және мәдени сабақтастықты сақтау құралы ретінде қызмет атқарады. Олар өмірдің маңызды сабақтарын ұсынып, әсіресе алдыңғы буынның өмір тәжірибесін жас ұрпаққа үлгі-өнеге ретінде ұсынады. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан мұндай даналықтың мәнін түсіну тарихи тізбекке жалғанып, ұлтыңның әдет-ғұрпы мен рухани құндылықтарын түсіну үшін де аса маңызды. Осылайша, мақал-мәтелдердің танымдық қызметі қарапайым тілдік қызметінен мәдени тұтастық пен ұлттық танымды жеткізуші, әлеуметтік ережелерді реттеуші қызметіне ұласады.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Ж. Аманбекқызы материалды жинақтап, мақала мазмұны мен негізгі бөлімін жазды. **Г.О. Сыздықова** мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, түзетулер мен толықтырулар енгізді. **Л.М. Хусаинова** мақаланың талқылау жұмыстарына атсалысты. Жұмыстың барлық аспектісі бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмасу арқылы нақтыланды.

Әдебиеттер тізімі

- Амирова, А., Бейсенбай, А., & Өмірбекова, Ж. (2024). Қазақ паремиологиялық кеңістігіндегі «билік» субконцептісінің семантикалық өрісі. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. Лингвистика, 2(147), 8–17. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-8-17>
- Алпысбаева, Қ. (ред.). (2010). Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 66: Қазақ мақал-мәтелдері. Астана: Фолиант.
- Бизақов, С., Болғанбаев, Ә., & Дәулетқұлов, Ш. (2005). Қазақ тілінің синонимдер сөздігі. Алматы: Арыс.
- Динаева, Б.Б. (2013). Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі. Астана.
- Жаманбаева, Қ. Ә. (1998). Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. Алматы: Ғылым.
- Құдайбердіұлы, Ш. (2008). Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. Т. 1: Өлеңдер. Алматы: Халықаралық Абай клубы.
- Маслова, В.А. (2005). Введение в когнитивную лингвистику: учебное пособие. Минск: ТетраСистемс.
- Нурланова, А.Н., Сейпутанова, А.К., & Жәмсап, А.Т. (2023). Ш. Құдайбердіұлы поэзиясындағы «ар-ұждан» категориясы. Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, 4, 238–247. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.16>
- Салқынбай, А. (2020). Шәкәрім шыққан шың. Алматы: Қазақ университеті.
- Шаңбай, Т. (2009). Ұғым мәдениеті (Шәкәрім шығармашылығы аясында). Алматы: Паритет.
- Danang, S.N. (2023). Uncovering the pedagogical propositions embedded in Indonesian proverbs through cognitive semantics analysis. International Journal of Innovative Research in Multidisciplinary Education, 2(11), 585–601. <https://doi.org/10.58806/ijirme.2023.v2i11n07>
- Ryspayeva, D., Akhmetova, G., Borgul, N., & Isakova, G. (2024). Mechanisms of concept verbalization in the ethnolinguistic context. Journal of Psycholinguistic Research, 53(47). <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10089-2>
- Sultagubiyeva, A., Avakova, R., & Kortabayeva, G. (2015). Concept “Heart” in the language picture of the world. International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE), 2(1), 116–120. <https://www.arcjournals.org/pdfs/ijhsse/v2-i1/15.pdf>

Ж. Аманбекқызы*¹, Г.О. Сыздыкова², Л.М. Хусаинова³

^{1,2}*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

³*Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Уфа, Россия*

Познавательный характер пословиц и поговорок о жизни в стихах Шакарима

Аннотация. Статья посвящена анализу познавательной функции пословиц и поговорок в стихах Шакарима Кудайбердиулы. Исследование раскрывает их роль в воспитании, передаче культурных и нравственных ценностей, а также в формировании национального мировоззрения. Цель научного исследования – проанализировать пословицы и поговорки в стихах Шакарима и определить их роль в пропаганде ценностей и укреплении национальных мировоззренческих устоев в жизни человека. В статье изучаются структура и суть паремиологических единиц, их смысловые особенности и влияние на социальный и духовный контекст. Научная значимость исследования заключается в осмыслении национального характера пословиц и поговорок в поэзии Шакарима и формировании нового подхода к литературному наследию с точки зрения языкового познания. А практическая значимость характеризуется определением возможности использования этих пословиц в современной системе образования. В качестве методологии применяются текстовый анализ, сравнительно-исторический метод, кейс-стади и концептуально-логический подход. Полученные результаты подтверждают, что пословицы и поговорки Шакарима способствуют осмыслению смысла жизни, нравственному воспитанию, стремлению к знаниям и труду. Практическая значимость работы заключается в ее применении в области языкознания, этнолингвистики и воспитания молодежи.

Ключевые слова: паремиологическая единица, пословицы и поговорки, ценность, языковая картина мира, языковая личность, эллипсис.

Zh. Amanbekkyzy*¹, G.O. Syzdykova², L.M. Khusainova³

^{1,2}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³*Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, Russia*

The cognitive character of proverbs and sayings about life in Shakarim's poems

Abstract. The article is devoted to the analysis of the cognitive function of proverbs and sayings in Shakarim Kudaiberdiuly's poems. The study reveals their role in education, the transmission of cultural and moral values, as well as in the formation of a national worldview. The purpose of the scientific research is to analyze proverbs and sayings in Shakarim's poems and determine their role in promoting values and strengthening national ideological foundations in human life. The article examines the structure and essence of paremiological units, their semantic features, and their impact on the social and spiritual context. The scientific significance of the research lies in understanding the national character of proverbs and sayings in Shakarim's poetry and forming a new approach to literary heritage from the point of view of linguistic cognition. The practical significance is characterized by the definition of the possibility of using these proverbs in the modern education system. The methodology uses textual analysis, comparative historical method, case study, and a conceptual-logical approach. The results obtained confirm that Shakarim's proverbs and sayings contribute to understanding the meaning of life,

moral education, and the pursuit of knowledge and work. The practical significance of the work lies in its application in the field of linguistics, ethnolinguistics, and youth education.

Keywords: paremiological unit, proverbs and sayings, value, linguistic model of the world, linguistic personality, ellipsis.

References

- Amirova A., Beisenbai A., & Omirbekova Ж. . (2024). Semantic field of the subconcept «power» in the Kazakh paremiological space. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 147(2), 8–17. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-8-17> (in Kazakh)
- Alpysbaeva, K. (Ed.). (2010). Babalar sozi: Zhuz tomdyk. T. 66: Kazak makal-matelderi [The words of the ancestors: In one hundred volumes. Vol. 66: Kazakh proverbs and sayings]. Astana: Foliant. (in Kazakh)
- Bizakov, S., Bolganbaev, A., & Dauletkulov, Sh. (2005). Kazak tilinin sinonimder sozdigi [Dictionary of synonyms of the Kazakh language]. Almaty: Arys. (in Kazakh)
- Dinyaeva, B. B. (2013). Kazak makal-matelderinin pragma-kognitivtik aspektisi [Pragma-cognitive aspects of Kazakh proverbs]. Astana. (in Kazakh)
- Zhamanbayeva, K. A. (1998). Til koldanysynyn kognitivtik negizderi: emotsiya, simvol, tildik sana [Cognitive foundations of language use: Emotion, symbol, linguistic consciousness]. Almaty: Gylym. (in Kazakh)
- Kudaiberduly, Sh. (2008). Shakhkarim shygarmalarynyn ush tomdyk zhinagy. T. 1: Olender [Collected works of Shakarim in three volumes. Vol. 1: Poems]. Almaty: Khalyqaralyq Abai kluby. (in Kazakh)
- Maslova, V.A. (2005). Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku: uchebnoe posobie [Introduction to cognitive linguistics: A textbook]. Minsk: TetraSistems. (in Russian)
- Nurlanova, A.N., Seiputanova, A.K., & Zhamsap, A.T. (2023). Sh. Kudaiberduly poeziyasindagy «ar-uzhdan» kategoriyasy [The category of “conscience” in Shakarim Kudaiberduly’s poetry]. Bulletin of the Eurasian Humanities Institute, 4, 238-247. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.16> (in Kazakh)
- Salkynbai, A. (2020). Shakarim shykkan shyn [The peak Shakarim reached]. Almaty: Kazak universiteti. (in Kazakh)
- Shangbai, T. (2009). Ugym madenieti (Shakarim shygarmashylygy ayasynda) [The culture of concepts (Within the works of Shakarim)]. Almaty: Raritet. (in Kazakh)
- Danang, S.N. (2023). Uncovering the pedagogical propositions embedded in Indonesian proverbs through cognitive semantics analysis. International Journal of Innovative Research in Multidisciplinary Education, 2(11), 585-601. <https://doi.org/10.58806/ijirme.2023.v2i11n07>
- Ryspayeva, D., Akhmetova, G., Borgul, N., & Isakova, G. (2024). Mechanisms of concept verbalization in the ethnolinguistic context. Journal of Psycholinguistic Research, 53(47). <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10089-2>
- Sultagubiyeva, A., Avakova, R., & Kortabayeva, G. (2015). Concept “Heart” in the language picture of the world. International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE), 2(1), 116–120. <https://www.arcjournals.org/pdfs/ijhsse/v2-i1/15.pdf>

Авторлар туралы мәлімет:

Аманбекқызы Ж. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: zhandau06@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6828-4542.

Сыздықова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, доцент, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6365-0113.

Хусаинова Л.М. – филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа, Ресей. E-mail: lejla-kh@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-7571-8143.

Аманбекқызы Ж. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: zhandau06@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6828-4542.

Сыздыкова Г.О. – доктор филологических наук, доцент, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6365-0113.

Хусаинова Л.М. – доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Уфа, Россия. E-mail: lejla-kh@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-7571-8143.

Amanbekkyzy Zh. – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhandau06@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>.

Syzdykova G.O. – Doctor of Philology, Associate Professor, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: go.syzdykova@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6365-0113

Khusainova L.M. – Doctor of Philology, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M.Akmulla, Ufa, Russia. E-mail: lejla-kh@yandex.ru, ORCID: 0000-0002-7571-8143.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.01.11
Research paper

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-41-52>

Peculiarities of the concept “State” in Kazakh and English paremiology

A. Amirova¹, A. Beisenbay², G. Tazbulatova³

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹aika210683@mail.ru, ³bulatova07@mail.ru)

Abstract. The article considers the place of the concept “State” in the linguistic consciousness of representatives of Kazakh culture. Every state possesses distinct characteristics reflected in its language and culture. Kazakh proverbs, in particular, serve as a key resource for understanding the linguocognitive essence of the concept of “State”. The general and specific directions of association, indicating the national specificity of national conceptual frameworks are revealed. A linguocognitive examination of the concept of the “State” in Kazakh proverbs and sayings helps uncover historical and cultural layers within the collective consciousness. Kazakh proverbs, embodying the shared wisdom and experience of the people, place significant emphasis on the notion of the “state,” highlighting its crucial role in upholding order, justice, and stability. In Kazakh culture, the State is closely connected with governance, defense, the economy, and the legal system. These cognitive aspects highlight the state’s enduring role as a vital institution dedicated to safeguarding societal welfare. The study of Proverbs reveals that the Kazakh people view the state not merely as a political and legal entity but also as a key part of their social identity and cultural legacy.

Keywords: concept, proverb, saying, linguoculture, linguocognitive approach.

Introduction

The concept of “State” is one of the largest categories that determines the structure of interaction between public consciousness and the social environment. It covers many aspects such as political structure, sovereignty, law and Law, Governance, Social Protection, and economics. Each state has its own unique characteristics that stand out in the language and culture. In this context, Kazakh Proverbs constitute the main resource that allows us to

Received: 30.07.2025; Revised: 17.08.2025; Accepted: 18.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

determine the linguocognitive nature of the concept of "State". Proverbs preserve important cultural values, norms and concepts that shape the perception of the world around us. Proverbs serve not only as a means of conveying the wisdom of ancestors, but also as a means of cognitive modeling of abstract concepts such as "state". The study of Kazakh Proverbs related to the concept of "State" allows us to identify the main associative systems and metaphors used to understand this concept. An analysis of the linguocognitive features of Kazakh Proverbs helps to understand what cultural and historical factors influence the formation of ideas about the state in Kazakh society.

In the course of its development, humanity has experienced several social constructions. At first, people lived in small groups based on family ties. Lived according to the divisions of labor due to common interests and the need for existence. With the transition to a sedentary lifestyle and the emergence of agriculture, social structures became more complex. Population growth and the development of trade led to the emergence of the first city-states and kingdoms. After the first communal construction, humanity has developed aspirations to create a civil society, a legal society, and a social society.

The emergence of the first state structures is attributed by scientists to 4-5 thousand years BC (Nurpeissov, 2022). Therefore, the concept of "State" is considered as one of the oldest and most relevant in the human mind. The historical and cultural system of any people has its own social, philosophical, and political concepts and forms of this concept. In science, there are several theories of the origin of the state: theological, patriarchal, contractual, coercive (Nurpeissov, 2022). All these theories make it possible to reveal the essence of the concept of "State". The problems of building a Fair Society, a civil law society, are also found in the studies of such ancient thinkers as Plato, Aristotle, Al-Farabi, etc. All such studies and philosophical thoughts are aimed at regulating the society in which humanity lives, systematizing social construction, management. The system of power, the tax system, and the structure of public life excited thinkers and scientists and contributed to the transformation of the concept of "state" into a separate category, a concept in the human mind. A word or concept of a conceptual degree consists of a set of knowledge and practices that are important for a particular social group, for the population, for the nation that consumes that language. The well-known linguist V. Maslova interprets the concept as a semantic structure that characterizes representatives of some ethno-culture, expressed by Linguo-cultural features (Maslova, 2018). And L. Popova proposes to consider the concept as a combination of ethnic experiences of an individual and a nation (Popova, 2016). Zh. Isaeva as a feature of the concept, refers to its transfer from generation to generation, preservation as a value (Issayeva, 2014). E. Kubryakova also confirms that such values reach the next generation through a natural path, based on a concept (Kubryakova, 2012). Therefore, the concept is passed on to the next generation, accumulating centuries-old folk experience, a measure of values, mental information, stereotyped thoughts about life, the environment, and National Assessments. Several centuries of thought, choice, and experience are accumulated along the same concept. Only those concepts and concepts that are important for the people, words that have taken a significant place in folk practice, reach the level of the concept. Then the concept determines the expression of consciousness in language (Galymova & Rakhimova, 2019). The concept of "state" we are considering is also considered a concept that has undergone various transformational developments. It should be noted that this concept belongs not only to the Kazakh language but also to the universal, common concept of humanity,

which has its own characteristics in all peoples. The transformation of the concept of "State" into a concept is not an instant phenomenon, but as a result of centuries-old opinions and practices, it rises to the level of the concept and forms a conceptual sphere with its own specifics.

Materials and methods

The Kazakh proverbs from a lexico-semantic and ethno-cultural point of view were analyzed to determine the linguocognitive nature of the concept of "State". For the purpose of the study, the corpus of Kazakh Proverbs was taken as the main research material of our article. In particular, proverbs and sayings found in volumes 65, 66, and 67 of the collection "The Word of ancestors" were analyzed. Particular attention was paid to Proverbs and sayings directly or indirectly related to the concept of "State". The research work was carried out on the basis of approaches to lexical and semantic analysis, cognitive analysis, conceptual analysis, component analysis, Association analysis, and field analysis. These linguistic research approaches allow us to identify the lexemes that make up the concept of "State" in the Kazakh language and determine the linguocultural nature of the concept of "State" in folk knowledge on the basis of Proverbs and sayings. The importance and content of the concept of "State" for the Kazakh people, the place of the concept of "State" in folk practice, it is possible to recognize the whole concept on the basis of the features that characterize "statehood", thereby understanding the linguistic picture of the world in Kazakh knowledge.

Results and discussion

To determine the linguocultural nature and functional-semantic field of the concept of "State", first of all, let's look at the interpretation of the concept of

"State" as a term, a separate word. The word "State" is a lexeme that came to the Kazakh language from the Arabic language, used in some Turkic peoples with various phonetic features. The dictionary of the Kazakh literary language defines two meanings of the word "State": "State" 1. a highly organized system of government, an organization of political power, necessary for the implementation of common affairs arising from the nature of society, which allows the free development of the people there, owning a certain territory. 2. "Country" (Mankeyeva et al, 2011).

The Explanatory Dictionary of Sociology defines the word "State": "the state is the main element of the political system, its main organization. The concept of the "State" is used in two meanings: 1) in the broad sense means the organization of a large social group and corresponds to the concepts of "people", "society", "Country"; 2) in the narrow sense refers to the totality of the structure of government, the state apparatus, corresponds to the concepts of "government", "administration", – explained from the meanings of the lexeme "State" in dictionaries, this concept is understood as a "country", a "political organization", "power", "society", "people", "management", "government", "administration", etc. (Dakenov, 2020). All these concepts form the semantic field of the concept of "State".

As a semantic field, Z. Popova and I. Sternin refer to language units that have a common meaning, are based on the same essence, and have conceptual affinity. Focusing on the presence of nuclear and peripheral areas of the semantic field, it is necessary to pay attention to the

synonymous sequence of the keyword in the calculation of the way to determine the nuclear layer; analyze the contexts that have a nominal value in this concept. Researchers do not attribute occasional uses to this series (Skrebtsova, 2018). Analyzing the dictionary of synonyms and phraseological Dictionary of the Kazakh language, research in the field of political science and sociology, defining the sign "statehood", we include the lexemes "Tugan zher", "El", "Otan", "Halyk", "Law", "Law", "power", "management", "government", "administration", "Parliament", "society", "independence", etc. in the semantic field of the concept of "State". Through the association method of analysis of concepts, it is possible to represent the nuclear, peripheral areas of the concept of "State" in the form of a diagram.

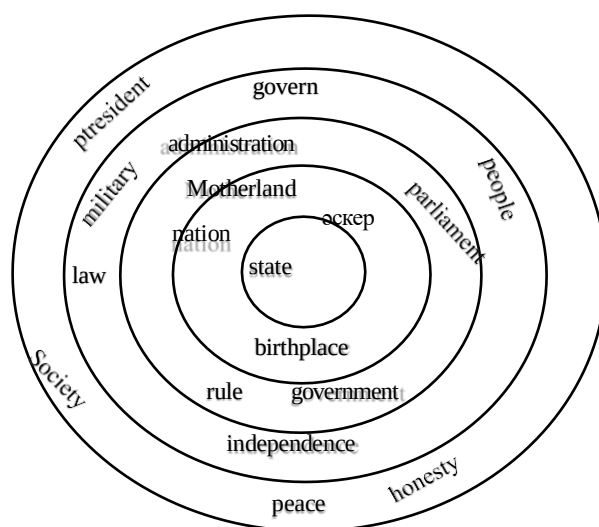

Figure 1. Semantic field of the concept of "State"

As can be seen from the above diagram, we attribute the lexemes "country", "Motherland", and "Birthplace" to the core of the concept of "State". And we divide the language units in the peripheral zone into three degrees according to their proximity to the nucleus: we attribute the words "power", "government", "administration" to the area near the nucleus, and the lexemes "independence", "Management", "Law", "people" to the middle part of the peripheral zone. The peripheral part of the peripheral zone includes the words "justice", "peace", "Defense", "Management", "Society", "Parliament", "president", etc. Depending on the aspect of studying the concept of "State", it is possible to form a list of other lexemes. In such a situation, an important role is played by what angle we look at the concept of "State". Let us analyze the substantive nature of language units in the semantic field of the concept of "State" in Table 1, given by the associative approach. The spatial meaning of the words included in the nuclear zone of the concept of "state" prevails. That is, the concepts of "country", "Motherland", and "Homeland" mean a certain place. Then the main determinant of the concept of "State" is the place. Even among the language units in the nucleus, the closest in meaning to the concept of "State" is the word "country". If "country" is a word in the national sense, then the word with the predominant term tone denoting this value is the state. And the language units in the region near the nucleus are directly related to the "control system". After all, for the individual

existence of a country, a state, it is necessary to have a system of government and it must be regulated and clear. The lexemes in the peripheral regions that follow form the individual parts that make up the state and the symbols that define statehood. The semantic field of the concept of "State", which has been formed in folk knowledge for centuries, has acquired its own shade and is too broad, too deep.

In Kazakh society, the concept of "State" in modern understanding was not immediately formed. Its formation has its own history, past. Therefore, it is necessary to determine the full-fledged nature of the concept of "State" in the Kazakh language by revealing the essence of the concept of "State" in Proverbs and sayings, where the focus of folk thinking is preserved. In order to fully convey the image of the concept of "State" in the paremiological space of the Kazakh language, let us dwell on the signs of being a "state". By the term name, we cannot name any country in the status of a state. Because recognition as a "state" has its own characteristics. In the Sociological Science of the concept of "State", three main features are indicated: population; Power; and border zone (Bekisheva, 2009). And G. Sapargaliyev, A. Ibraeva attribute sovereignty, the system of power, the management apparatus, taxes and the market economy, public order control bodies, the legal system, the territorial division, the army, the police as the main features of the state (Nurpeisso, 2022). That is, in order to exist independently as a "state", all the above must be in the same public environment. Only according to such signs, we recognize a country as a state. In the content of the proverbs and sayings that we are considering, along with the essence of the modern term "state", the image of "State" in folk cognition is preserved. Thus, from the point of view of the above scientists, we can name the following as a well-known state: the army, the defense sphere; the system of law and law; the system of power and the structure of government; the border territory; the presence of sovereignty; the presence of a population; and economic stability. These are the main features and defining characteristics of the state. If we classify and analyze the proverbs and sayings preserved in the Kazakh language, depending on the features that make up the content of "statehood". Linguocognitive nature of Proverbs and sayings related to the sphere of State Defense (Army). For the Kazakh people, the presence of a strong, armed, cunning Army, the courage of thick hands, and the struggle of individual men for the country is important. The defense sector must be strong, both for protection from an external enemy and for internal stability and security as an independent state. Therefore, the main political and social force determining statehood is the army. In the Kazakh paremiological space, many proverbs and sayings convey the meaning of a soldier, a soldier, and show the work of protecting the country. Most of the Kazakh songs are also published in a heroic manner, revealing bold images of men who defend the country. Therefore, for Kazakhs, the concepts of batyr, a man, a defender of the country, have a sacred character. After all, there were also heroes who protected the people from external enemies and created conditions for life in a sovereign and friendly country. In the Kazakh paremiological space, the meanings of Army and defense are given by the lexemes "er", "batyr", "brave", "er zhigit". In the Kazakh language, the lexeme "asker" is not used productively in the paremic space. However, there are also paremia that have the form of "Army", "hand": the army of the Righteous King is made up of the people; the Army is the wings of the Bek, the bird cannot fly without wings; the hero leads an army. These proverbs say that the defense industry that protects the state is strengthened, that the military forms an important part of the state and society. Such a substantive statement: the defense industry of the state, the country is made up of ordinary people. A citizen of another country does not

protect our state, an army is needed to rule the country, without which the country cannot maintain its independence. And the lexeme "hand", which means "army", says that a real hero must be a person who leads the army. In Proverbs related to the field of "Army", "defense", the lexemes "hero", "male" are often used, indicating the role and place of the male in the life of society. The hero is in the image of protecting the country from external enemies: the hero is just one person on a day, a thousand people if the enemy appears; he does not shoot at the hero, he does not send an enemy to the hero; he wedges the hero in the enemy; the Hero hardens at the front, hardens in the steel bowels. The hero, as the keeper of the country, is independent: a man is born for his country, dies for his country; a man bears the burden of the country; if the sun rises on the country, the water is in the boots of a man. The hero and the country as twin concepts: the glory of the hero is the glory of the country; if a man says – what the country says; the man is the mirror of the country. The linguocognitive nature of Proverbs and sayings related to the field of law and law. In a civil state, human freedom, will, and rights are protected by law. The legislative body is considered the main, supreme institution of the state. At the same time, law is a regulator of Public Relations. In the Kazakh society, the role and importance of law also prevailed. In the Kazakh history, we see that the law served as a regulator of relations within the state, as well as the well-known collection of laws "squad" from the time of Genghis Khan, the collection of laws "Kasym Khan Kaska Zholy", "Yessim Khan old Zholy", "Zheti zhargy" of the Khanate era. In other words, in Kazakh society, the law was the supreme power that determined statehood and ensured stability. The concepts related to law in Kazakh paremies are formed by the lexemes "Justice", "fee", "haka". It is believed that the law is higher for the Kazakh people and that the law comes from heaven and Tengri. For example, the law of the Righteous Beck is high; The Righteous law is the pillar of Heaven; The Law of the Righteous born is good. For the Kazakh people, the law should be based on justice, and the law represents the measure of reason. For example, the law is not written for a fool; even if your grandfather's slave says so. In Kazakh proverbs and sayings related to the concepts of Law and law, the language units "fee", "Kaki", "khaki" are often found. The lexemes "Fee", "Fee", "Fee" here mean human will, right. For example, if the mayor has a fee, he has a heart; the rights of the people are in the mayor; if you eat the salary of a Muslim, he burns it. In these paremias it is said that the black people who make up society have the will of their own head. The right of a person to live and pay for his work is intertwined with the essence of the right. Since the origin of these proverbs corresponds to the Khanate era, the values of law and law cover the lexical stock of that time. Freedom, freedom of the people, the ability to make their own choice, the right to life, study, education, and work, we see the highest image of statehood in Kazakh society. Linguocultural nature of Proverbs and sayings related to state power. Most of the proverbs related to the system of power appeared during the Khanate era. Therefore, in the paremies of this content group, the words "people", "Tsar", "Khan", "November", etc. are found. Power is considered the most basic structure of any state. Society is formed by individual people. And relations between such groups of people are regulated by law and controlled by the highest authorities. Therefore, the system of government, power is considered a prerequisite for becoming a state. The system of power of an independent state also belongs to the same state. Power is responsible for all relations within society. From the point of view of a modern independent country, the value of "power" is associated with the lexemes "president", "parliament". And in proverbs such a meaning is given by the linguistic units "Khan", "Tsar". After all, unfortunately, there are almost

sovereignty and country, we can see the importance of the border territory for the Kazakh people. Therefore, the border and land are the determinants of statehood, and this cognitive information is stored in the cognitive system of the Kazakh people.

The linguocognitive nature of Proverbs and sayings related to the people. The triad "country-people-earth" forms a single system on the language map of the world. The state consists of various social relations, social groups, and the population. Therefore, along with the system of power, the population of the country is of high importance. Without a people, without a nation, there is no state. The main wealth of the country is the population. The image of the people in the Kazakh cognitive system of thinking is given by the proverbs "Khan is not without Karach, he is not without a dispute; Khan is shanyrak, Halyk – uyk, "Khan is beaten by God, he is close to karachys; if the people decide, the Khan will slaughter the camel, if the mayor is not straight, the people are spoiled". From the content of these paremies, the people are people who can choose a system of power, develop along with the structure of government, and criticize the authorities. In the Kazakh paremic space, the meaning of "Halyk" is also reflected through the lexemes "El", "Zhurt". The role of the image of "people" in the cognitive system of the Kazakh people is considered to be high, forming an entire country. For this reason, the population and the majority have a high linguocognitive value in paremies in the Kazakh language (Есимкулова, 2022).

The linguocognitive nature of Proverbs and sayings related to the economy of the state. One of the main features that determines statehood is the country's economy, market, and tax system. The stability and sovereignty of a country with a well-established market economy and a well-established tax system will also be strong (Mazibayeva, 2023). Without economic growth, the state can destroy its independence and collapse. For this reason, this area of society has also been preserved in Kazakh proverbs and sayings of an informational and cognitive nature. For example, if the Merchant is bad, the market is spoiled; the one who has a poly in the market is full of fun; the businessman earns money wherever he goes. From these paremia, it can be seen that the economic system of the state in Kazakh cognition is formed by the language units "merchant", "market", "bazaar", and "money". We also note that the country's economy is a substantive concept that forms the concept of "State" in the Kazakh paremiological system (Naciskone, 2001).

Conclusion

By linguocognitive analysis of the concept of "State" in Kazakh proverbs and sayings, it makes it possible to identify historical and cultural layers in the minds of the population. Kazakh Proverbs, as a reflection of the collective experience and wisdom of the people, pay special attention to the concept of "state" and especially appreciate its role in maintaining order, Justice and stability. The state in Kazakh culture is inextricably linked with power, defense, economy, and law. These cognitive components emphasize the historical importance of the state as an institution that ensures the well-being of society. The analysis of Proverbs shows that the Kazakh people perceive the state not only as a political and legal structure, but also as an important element of social identity and cultural heritage.

The semantic field of the concept of "State" in the Kazakh paremiological system includes the lexemes "Tugan zher", "El", "Otan", "Halyk", "Law", "Law", "power", "management", "government", "administration", "Parliament", "society", "tauelsizdik", etc. Taking into account

the political and social features of the concept of "State", according to the information contained in the Kazakh proverbs: the Army, the defense sector; the system of Law and law; the system of power and the structure of government; the border territory; the presence of sovereignty; the presence of the population; economic stability form the image of the entire concept of "State". Thus, a linguocognitive approach to the study of Proverbs makes it possible to deeper understand the cultural concepts and values preserved in the language, as well as to emphasize the uniqueness of the Kazakh worldview in the perception of the concept of "State".

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The article contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. **A. Amirova and G. Tazbulatova** were responsible for defining research objectives and tasks, designing the research methodology, creating the research model, collecting material, and conducting analysis of the collected materials. **A. Beisenbay** was responsible for planning the research, verifying the collected examples and analyses.

References

- Бекишева, А. (2009). Основы государства и права: учебное пособие. Астана: Фолиант.
- Дәкенов, М. (2007). Әлеуметтану: сөздік анықтамалық. Алматы.
- Галымова, А., & Рахимова, А. (2019). Қазақтың тілдік санасындағы «қонақжайлық» концептісі. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы, 3(79), 114–118.
- Есимкулова С. (2022). Бауыржан Момышұлының тілдік тұлғасы феномен ретінде: ұлттық сипат және әскери-патриоттық көзқарастар. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 141(4), 184–195. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>
- Исаева, Ж. (2014). Ұлттық паремиологиядағы «тағдыр» концептісі. ҚазҰУ Хабаршысы, 3(149), 97–102.
- Кубрякова, Е. С. (2012). В поисках сущности языка. Когнитивные исследования. Москва: Знак.
- Қазақ әдебиетілініңсөздігі. Он бестомдық, 11-том / Құраст.: Манкеева, Ж., Бизақов, С., Жүнісбек, Ә., және т.б. (2011). Алматы.
- Маслова, В. А. (2018). Современная лингвистика – наука о человеке, его сознании, языке и культуре. Гуманитарный вектор, 13(1), 6–11.
- Нацисконе, А. (2001). Дискурстағы фразеологизмдер: Қолданбалы стилистика. Рига: Латвияның мәдениет академиясы.
- Нурпеисов, Е.К. (2022). Мемлекет және құқық теориясының проблемалары. Алматы.
- Попова, Л. (2016). Подходы к определению концепта. Филология и искусствоведение, 309–316.
- Скребцова, Т.Г. (2018). Когнитивная лингвистика. Москва: Издательский дом ЯСК.
- Mazibayeva, Z. (2023). The Modern Linguocognitive Aspect of the Concept of "conscience" in the Human Worldview. J Psycholinguist Res 52, 2393–2404. <https://doi.org/10.1007/s10936-023-10005-0>
- Wodak, R., & Meyer, M. (2009). Methods of discourse analysis (2nd ed.). London: Sage.

А. Амирова, А. Бейсенбай, Г. Тазбулатова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Қазақ және ағылшын паремологиясындағы «Мемлекет» концептісінің ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ паремологиясындағы «мемлекет» концептісінің мазмұны, ерекшеліктері мен танымдық қырлары жан-жақты қарастырылады. Қазақтың мақал-мәтелдері тек қана көркем сөз үлгісі емес, сонымен бірге халықтың тарихи жады мен мәдени кодын сақтап жеткізуші, ұрпақаралық байланысты нығайтушы құрал болып табылады. Авторлар «мемлекет» ұғымының семантикалық өрісін талдап, оның орталық және перифериялық компоненттерін анықтады. Негізгі өзекке халық пен жер, тәуелсіздік пен егемендік, әділет пен заң, билік пен басқару, әскер мен қорғаныс сияқты элементтер енеді. Паремияларда мемлекет бейнесі елдің тұтастығын, қоғамдық тәртіпті, әділ басқаруды қамтамасыз ететін институт ретінде көрініс табады. Зерттеу барысында лингвомәдени және лингвокогнитивтік әдістер қолданылып, мемлекет туралы түсініктердің мәдени-рухани негіздері айқындалды. Мақал-мәтелдер мемлекеттің мәнін тәрбие құралы ретінде де ашады: халықты бірлікке, әділдікке, ел мен жерді қорғауға үндейді. Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы – мемлекет концептісінің ұлттық дүниетанымдағы орны мен мәнін когнитивтік деңгейде көрсетуінде. Практикалық маңызы – алынған нәтижелерді тілтану, мәдениеттану, этнолингвистика пәндерінде, сондай-ақ ұлттық тәрбие беруде қолдануға болады. Мақала қазақ қоғамының тарихи тәжірибесін айқындай отырып, дәстүрлі паремиялардың бүгінгі күнгі танымдық құндылығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: ұғым, мақал, мәтел, лингвомәдениет, лингвокогнитивтік тәсіл.

А. Амирова*, А. Бейсенбай, Г. Тазбулатова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности концепта «Государство» в казахской и английской паремииологии

Аннотация. В статье раскрываются особенности концепта «Государство» в казахской паремииологической системе и его лингвокогнитивные параметры. Пословицы и поговорки рассматриваются не только как образцы народного творчества, но и как носители культурной памяти, фиксирующие ключевые представления о власти, праве и справедливости. Проведенный анализ семантического поля позволил выделить основные компоненты концепта: народ и территория, независимость и суверенитет, армия и защита, власть и управление, закон и справедливость. Эти элементы составляют ядро концепта и формируют его ценностное содержание. В пословицах государство предстает как опора порядка, символ единства и гарант безопасности. Исследование основано на методах лингвокультурного и лингвокогнитивного анализа, что позволяет выявить глубинные пласты народного сознания. Особое внимание уделяется прагматической функции паремий – их роли в воспитании гражданских и моральных качеств, в формировании уважения к закону, к защите родной земли и сохранению национальной идентичности. Научная новизна работы заключается в систематизации и интерпретации языковых фактов, отражающих концепт «Государство» как культурный и духовный феномен. Практическая значимость состоит в возможности использования результатов в преподавании

дисциплин гуманитарного цикла и при разработке программ по национально-патриотическому воспитанию. Таким образом, казахские паремии демонстрируют, что представления о государстве глубоко укоренены в историческом опыте и коллективной памяти народа.

Ключевые слова: концепт, пословица, поговорка, лингвокультура, лингвокогнитивный подход

References

- Bekisheva, A. (2009). *Osnovy gosudarstva i prava: uchebnoe posobie* [Fundamentals of State and Law: Textbook]. Astana: Foliant. (in Russian)
- Dakenov, M. (2007). *Aleumettanu: sozdik anyktamalyk* [Sociology: Dictionary-reference]. Almaty. (in Kazakh)
- Galymova, A., & Rakhimova, A. (2019). *Kazaktyn tildik sanasyndagy «konakzhailyk» kontsepti* [The concept of "hospitality" in Kazakh linguistic consciousness]. *Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series «Philological sciences»*, 3(79), 114–118. (in Kazakh)
- Yessimkulova, S. (2022). Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: national character and military-patriotic views. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 141(4), 184–195. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>
- Issayeva, Zh. (2014). *Ulttyk paremiologiadaǵy «taǵdyr» kontseptsii* [The concept of "fate" in national paremiology]. *Bulletin of KazNU*, 3(149), 97–102. (in Kazakh)
- Kubryakova, E. S. (2012). *V poiskakh sushchnosti iazyka. Kognitivnye issledovaniia* [In search of the essence of language. Cognitive studies]. Moscow: Znak. (in Russian)
- Mankeyeva, Zh., Bizakov, S., Zhunisbek, A., et al. (Comps.). (2011). *Kazak adebi tiliniń sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 11). Almaty. (in Kazakh)
- Maslova, V. A. (2018). *Sovremennaiia lingvistika – nauka o cheloveke, ego soznanii, iazyke i kulture* [Modern linguistics as the science of man, his consciousness, language and culture]. *Gumanitarnyi vektor*, 13(1), 6–11. (in Russian)
- Naciskone, A. (2001). *Diskurstagy frazeologizmdar: Koldanbaly stilistika* [Phraseologisms in discourse: Applied stylistics]. Riga: Latvianyn madeniet akademiasy. (in Kazakh)
- Nurpeissov, E. K. (2022). *Memleket zhane kutyk teoriasynyn problemalary* [Problems of the theory of state and law]. Almaty. (in Kazakh)
- Popova, L. (2016). *Podkhody k opredeleniiu kontsepta* [Approaches to the definition of concept]. *Filologiya i iskusstvovedenie*, 309–316. (in Russian)
- Skrebtsova, T. G. (2018). *Kognitivnaia lingvistika* [Cognitive linguistics]. Moscow: Izdatelskii dom IASK. (in Russian)
- Mazibayeva, Z. (2023) The Modern Linguocognitive Aspect of the Concept of "conscience" in the Human Worldview. *J Psycholinguist Res* 52, 2393–2404. <https://doi.org/10.1007/s10936-023-10005-0>
- Wodak, R., & Meyer, M. (2009). *Methods of discourse analysis* (2nd ed.). London: Sage.

Information about the authors:

Amirova Aizhan Beisenbaevna – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aika210683@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2092-5135>

Beisenbai Ardak Bakytuly – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7785-650X>

Tazbulatova G.K. – Master of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: bulatova07@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0509-877X>

Амирова Айжан Бейсенбаевна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан. E-mail: aika210683@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2092-5135>

Бейсенбай Ардақ Бақытұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев ат. Еуразия Ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7785-650X>

Тазбулатова Г.К. – филология ғылымдарының магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: bulatova07@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0509-877X>.

Амирова Айжан Бейсенбаевна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aika210683@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2092-5135>

Бейсенбай Ардақ Бақытұлы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева Астана, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7785-650X>.

Тазбулатова Г.К. – магистр, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: bulatova07@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-0509-877X>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.07
Research article

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-53-61>

The functional role of mental lexicon in language learning

D.K. Bergibayeva^{1*}, S.A. Kenzhegaliev²

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: ¹kaldybekkyzy@mail.ru, ²sayan582@mail.ru)

Abstract. The mental lexicon plays a pivotal role in language acquisition, serving as the internal system where words are stored, accessed and connected. Strengthening lexical networks through techniques such as semantic mapping, learning in context, and repetition can significantly improve retrieval efficiency and overall language proficiency. This paper investigates how the mental lexicon is structured in native Kazakh speakers, examines its role in the language learning process, and proposes strategies to enhance vocabulary acquisition. Drawing upon research from cognitive linguistics, psycholinguistics, and neurolinguistics, we examine how mental lexical organization develops with increasing language competence and explore the challenges learners face during word retrieval. An experimental study involving native Kazakh speakers was conducted to observe how words are associated and retrieved in their mental lexicon. The results offer new insights into the mechanisms of language processing and provide practical recommendations for improving vocabulary teaching. By analyzing associative responses, we aim to uncover the internal structuring of the Kazakh mental lexicon, contributing to psycholinguistic theory and revealing the cognitive patterns underpinning language use in the Kazakh-speaking context.

Keywords: mental lexicon, contextual learning, vocabulary acquisition, word association, language processing, cognitive linguistics.

Introduction

Language learning involves complex cognitive mechanisms, at the core of which lies the mental lexicon – an internal database where word meanings, forms, and relationships are

Received: 25.07.2025; Revised: 30.07.2025; Accepted: 18.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

stored. As defined by Miozzo (2008), “the mental lexicon differs from a traditional dictionary in that it is not organized alphabetically but rather dynamically, linking words based on semantic, phonological, syntactic, and frequency-based relationships”. Understanding the internal structure and retrieval mechanisms of the mental lexicon is essential for improving second language (L2) learning strategies.

This study specifically focuses on how the mental lexicon operates among native Kazakh speakers and seeks to answer the following research questions:

- How is the mental lexicon structured and internally organized?
- In what ways does lexical retrieval function during language processing?
- How do mental lexicons differ between first language (L1) and second language (L2) speakers?
- What methods can be used to enhance vocabulary acquisition?

While substantial research has explored the mental lexicon in Indo-European languages, studies on Turkic languages, particularly Kazakh, remain scarce. Given the unique morphological features of Kazakh, this research contributes to understanding how agglutinative language systems influence lexical organization.

Materials and methods

The mental lexicon refers to the mental system where vocabulary knowledge is stored and accessed. Kovacs et al. emphasize that, unlike a printed dictionary, the mental lexicon is a fluid, interconnected network where links are based on meaning, sound, usage frequency, and grammar (Kovacs, 2021). Insights into its functioning are critical for:

- Understanding how L1 speakers retrieve words efficiently.
- Identifying challenges L2 learners face when recalling vocabulary.
- Developing effective vocabulary teaching strategies.

The Kazakh language, characterized by its agglutinative morphology, forms complex word structures through extensive use of suffixation. This linguistic trait influences how vocabulary is mentally stored and accessed. Artykbayeva et al., in their analysis of associative dictionaries, identified culturally significant lexico-semantic groupings in Kazakh, revealing how cultural context shapes lexical associations (Artykbayeva et al., 2024). Likewise, Kenzhegaliev et al. (2024) underlined the distinct nature of the mental lexicon compared to general vocabulary lists, emphasizing its layered organization.

Kovacs et al. (2021) further elaborates that the mental lexicon comprises networks of semantically, phonologically, and morphologically related words. Words that are synonymous or commonly used together (collocations) form strong links, allowing smoother retrieval during communication. Research by Wei (2006) adds that for multilingual individuals, lexical items in different languages are connected, with L2 vocabulary often referencing L1 meanings. Depending on the similarities between the languages involved, this connection may help or hinder language acquisition.

Miozzo & Caramazza (1997) note, «Lexical retrieval is fundamental to both understanding and producing language. When a speaker prepares to use a word, their mind activates its phonological and semantic components stored in the mental lexicon». For L2 learners, word retrieval is often slower and more error-prone due to weaker lexical networks. However,

repeated exposure, contextual learning, and usage in conversations can help reinforce these networks, leading to improved fluency (Leach & Samuel, 2007).

Associative networks within the mental lexicon typically include:

- Paradigmatic associations (e.g., synonyms, antonyms)
- Syntagmatic associations (e.g., collocations)
- Phonological associations (e.g., sound-based similarity)

Kenzhegaliev et al. (2024) and colleagues found that semantic links dominate word associations among Kazakh L1 speakers, while phonological links are more typical in L2 learners. Wei (2006) supports this, noting that L1 users form deeper semantic and syntactic associations, whereas L2 users often rely on surface-level phonological similarities.

Recent research – particularly A. Collins and E. Loftus Spreading Activation Theory – conceptualizes the mental lexicon as a system of interconnected nodes activated through semantic proximity (Collins & Loftus, 2005). This model explains how accessing one word facilitates access to related concepts. In bilinguals, however, the Revised Hierarchical Model (RHM) suggests that L2 words are initially retrieved via their L1 counterparts, delaying processing and increasing cognitive load (Kroll & Stewart, 1994). This dynamic is especially relevant for Kazakh-Russian bilinguals.

For agglutinative languages like Kazakh and Turkish, the mental lexicon is affected by morphological complexity, which benefits L1 organization but poses difficulties for L2 acquisition (Aydin, 2021).

Participants:

- Total: 50 native Kazakh speakers
- Age: 18–35 years
- Education: minimum of secondary education
- Languages: fluent in Kazakh; varying proficiency in Russian and English

The study employed a Word Association Test (WAT) to evaluate lexical organization. Participants were shown 30 Kazakh stimulus words (spanning nouns, verbs, and adjectives) and instructed to quickly write the first word that came to mind within five seconds. Their responses were categorized into:

- Paradigmatic (e.g., synonym-based)
- Syntagmatic (e.g., context-based)
- Phonological (e.g., similar-sounding)
- Unrelated (non-associated)

Most participants produced responses within two seconds (60%), while 30% required 3–5 seconds, and 10% took longer. A pie chart was used to visualize response times, confirming varied retrieval efficiency.

Cross-linguistic interference was also examined. Although 85% responded accurately in Kazakh, 12% initially retrieved Russian words before self-correcting, and 3% failed to respond, highlighting minor bilingual interference.

Results and Discussion

The distribution of responses is shown in Figure: Word Association Patterns in Native Kazakh Speakers

Association Type	Percentage
semantic associations	52%
syntagmatic associations	35%
phonological associations	10%
unrelated	3%

During the experiment, participants exhibited different response patterns. Below is a summary of their reaction times and accuracy. The pie diagram below illustrates the distribution of reaction times among participants. Most participants (60%) responded quickly within 2 seconds, while 30% required more processing time (3-5 seconds). Only 10% struggled with word retrieval, needing over 5 seconds to respond.

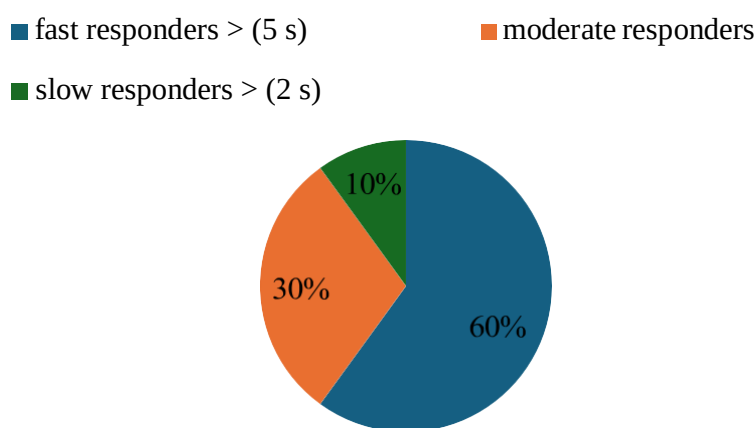

Diagram 1: Reaction time in the word association test

- Fast Responders – 60%: The majority quickly retrieved words with minimal hesitation.
- Moderate Responders – 30%: Some participants needed a bit more processing time.
- Slow Responders – 10%: A small group struggled with retrieval, showing longer hesitation.

The diagram below shows the influence of bilingualism. While 85% of participants correctly responded in Kazakh, 12% initially retrieved a Russian word before self-correcting. This suggests some level of cross-linguistic interference.

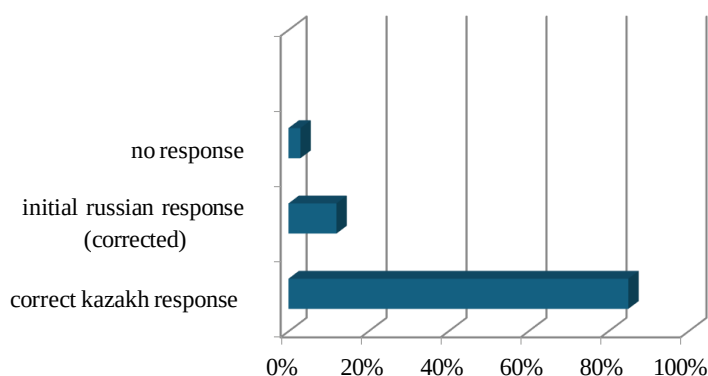

Diagram 2: Bilingual influence in Word Retrieval

This horizontal bar chart shows the influence of bilingualism on word retrieval:

- 85% of participants responded correctly in Kazakh on the first attempt.
- 12% initially responded in Russian, then corrected themselves to Kazakh.
- 3% did not respond, indicating difficulty retrieving an association.

This suggests that cross-linguistic interference occurs but is not dominant in native Kazakh speakers.

Key Findings:

- Semantic associations were the most common (52%), indicating a strong conceptual organization.

- Syntagmatic associations (35%) highlight the role of collocations and context in word retrieval.

- Phonological associations (10%) were less common, showing that Kazakh speakers rely more on meaning than sound in lexical retrieval.

To supplement the word association test, we conducted a simplified lexical recognition task adapted for school or university environments without specialized equipment. Participants were given a printed list containing 40 lexical items: 20 real Kazakh words and 20 invented pseudowords. Their task was to indicate, for each item, whether they believed it to be a real Kazakh word or not. We observed participants as they completed the task and used a stopwatch to estimate response times, classifying them into three general categories: fast (under 2 seconds per item), moderate (3-5 seconds), and slow (more than 5 seconds).

This method allowed us to assess lexical familiarity and recognition accuracy in a naturalistic setting without relying on digital tools. Although precise reaction times were not recorded, observed patterns still revealed differences in processing speed and confidence levels, especially between participants with strong and weak vocabulary knowledge.

The WAT results confirm that native Kazakh speakers rely primarily on semantic and syntagmatic associations, supporting the theory that mental lexicons are semantically organized. The use of collocational (syntagmatic) responses further implies that language processing is heavily contextual.

Findings also illustrate how bilingualism subtly affects lexical retrieval. The 12% of participants who defaulted to Russian responses before correcting themselves illustrate the RHM's assertion of interlinked L1 and L2 systems. Such competition between languages, even among fluent L1 speakers, underscores the cognitive complexity of multilingual processing.

Kazakh's agglutinative nature likely strengthens semantic organization, as affixation patterns require conceptual clarity. This is consistent with observations in Turkish and Finnish mental lexicons.

Practical implications:

- Semantic mapping enhances associative strength;
- Contextual learning improves syntagmatic links;
- Phonological training benefits pronunciation and recall.

These strategies collectively aid vocabulary retention and should be incorporated into L2 teaching frameworks.

Conclusion

This study sheds light on how the mental lexicon is structured in native Kazakh speakers. It confirms that semantic and syntagmatic associations dominate lexical retrieval, reflecting the contextual and morphological nature of the Kazakh language. Experimental findings from both the WAT and LDT indicate that strong associative links enhance retrieval speed and accuracy. Recommendations for pedagogy:

- train L2 learners in synonym/antonym recognition to reinforce semantic networks;
- encourage usage of collocations to deepen syntagmatic associations;
- integrate phonological exercises to support correct pronunciation and retrieval.

Understanding how words are stored and retrieved in the Kazakh mental lexicon contributes to broader psycholinguistic research and informs more effective language instruction strategies. The insights gained here serve both theoretical and practical goals, offering pathways for improved fluency among L2 learners and a deeper understanding of cognitive language processing in Turkic languages.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The research paper contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. **D.K. Bergibayeva:** data collection, article concept development, preparation of the introduction and main concepts of the article, systematization and compilation of research materials. **S.A. Kenzhegaliev:** participation in the discussion of research results, critical analysis of the literature.

References

- Artykbayeva, F., Spatay, A., & Taiteliyeva, M. (2024). Value characteristics of the core of the mental lexicon of native speakers of language and culture in the light of intercultural communication. *Journal of Psycholinguistic Research*, 32. <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10074-9>
- Aydin, M. (2021). The role of morphological complexity in lexical retrieval: A comparison of Turkish and Kazakh speakers. *Turkic Linguistics Journal*, 85–102.
- Collins, A.M., & Loftus, E.F. (1975). A spreading-activation theory of semantic processing. *Psychological Review*, 82(6), 407–428. <https://doi.org/10.1037/h0077025>
- Kenzhegaliev, S., Bergibayeva, D., & Zhartybaev, A. (2024). Features of the mental lexicon in language learning. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 29(3), 65–73. <https://doi.org/10.31489/2024ph3/65-73> (in Kazakh)
- Kovacs, L. (2021). Networks in the mind – what communities reveal about the structure of the lexicon. *Open Linguistics*, 7(1), 102–115. <https://doi.org/10.1515/opli-2021-0146>
- Kovacs, L., Orosz, K., & Pollner, P. (2021). Networks in the mental lexicon – contributions from Hungarian. *Glottology*, 11(1), 11–15. <https://doi.org/10.1515/glott-2021-0002>
- Kroll, J., & Stewart, E. (1994). Category interference in translation and picture naming: Evidence for asymmetric connections in bilingual memory. *Journal of Memory and Language*, 33(2), 149–174. <https://doi.org/10.1006/jmla.1994.1008>

Leach, L., & Samuel, A. (2007). Lexical configuration and engagement in word learning. *Cognitive Psychology*, 55(4), 306–353. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2007.01.001>

Miozzo, M. (2008). The mental lexicon: An introduction. *Cognitive Neuropsychology*, 25(4), 459–462. <https://doi.org/10.1080/02643290802038113>

Miozzo, M., & Caramazza, A. (1997). On knowing the auxiliary of a verb that cannot be named: Evidence for the independence of grammatical and phonological aspects of lexical knowledge. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 9(1), 160–166. <https://doi.org/10.1162/jocn.1997.9.1.160>

Ornaghi, V., Brockmeier, J., & Gavazzi, I. (2011). The role of language games in children's understanding of mental states. *Journal of Cognition and Development*, 12(1), 239–259. <https://doi.org/10.1080/15248372.2011.563487>

Wei, L. (2006). The multilingual mental lexicon and lemma transfer in third language learning. *International Journal of Multilingualism*, 3(2), 88–104. <https://doi.org/10.1080/147907106008668385>

Wei, L. (2007). Activation of lemmas in the multilingual mental lexicon and transfer in third language learning. In J. Cenoz, B. Hufeisen, & U. Jessner (Eds.), *The multilingual lexicon* (pp. 57–70). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4549-4_4

Д.Қ. Бергібаева, С.А. Кенжеғалиев

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Тілді меңгерудегі менталдық лексиконның функционалдық рөлі

Аңдатпа. Менталдық лексикон тіл меңгеруде шешуші рөл атқарады, ол сөздер сақталатын, қолданылатын және өзара байланысатын ішкі жүйе болып табылады. Семантикалық картография, контекстегі оқыту және қайталау сияқты әдістер арқылы лексикалық желілерді нығайту сөзді тез табу тиімділігін және жалпы тілдік құзыреттілікті едәуір арттыра алады. Бұл мақалада қазақ тілінің ана тілі иелерінің менталдық лексиконының құрылымы зерттеледі, оның тіл үйрену процесіндегі рөлі қарастырылады және сөздік қорды меңгеруді жетілдіру стратегиялары ұсынылады. Когнитивтік лингвистика, психолингвистика және нейролингвистика салаларындағы зерттеулерге сүйене отырып, біз менталдық лексиконның ұйымдасуы тілдік құзыреттілік артқан сайын қалай дамидынын талдаймыз және оқушылардың сөзді іздеу кезінде кездесетін қиындықтарын айқындаймыз. Қазақ тілінің ана тілі иелері қатысқан эксперименттік зерттеу жүргізіліп, олардың менталдық лексиконында сөздердің қалай ассоциацияланып, еске түсірілетіні бақыланды. Нәтижелер тілдік өңдеу тетіктері туралы жаңа түсініктер береді және лексиканы оқытуды жетілдіруге арналған практикалық ұсыныстар ұсынады. Ассоциативтік жауаптарды талдай отырып, біз қазақ менталдық лексиконының ішкі құрылымын ашуға, психолингвистикалық теорияға үлес қосуға және қазақтілді контексте тіл қолданудың когнитивтік үлгілерін айқындауға ұмтыламыз.

Түйін сөздер: менталдық лексикон, контекстік оқыту, сөздік қорды меңгеру, сөз ассоциациясы, тілдік өңдеу, когнитивтік лингвистика.

Д.Қ. Бергибаева, С.А. Кенжеғалиев

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

Функциональная роль ментального лексикона в изучении языка

Аннотация. Ментальный лексикон играет ключевую роль в овладении языком, являясь внутренней системой, в которой слова хранятся, извлекаются и соединяются. Укрепление лексических сетей с помощью таких методов, как семантическое картирование, обучение в контексте и повторение, может значительно повысить эффективность извлечения слов и общий уровень владения языком. В данной статье исследуется структура ментального лексикона у носителей казахского языка, рассматривается его роль в процессе изучения языка и предлагаются стратегии для улучшения усвоения словарного запаса. Опираясь на исследования в области когнитивной лингвистики, психолингвистики и нейролингвистики, мы анализируем, как развивается организация ментального лексикона по мере роста языковой компетенции, и выявляем трудности, с которыми сталкиваются учащиеся при поиске слов. Было проведено экспериментальное исследование с участием носителей казахского языка для наблюдения за тем, как слова ассоциируются и извлекаются в их ментальном лексиконе. Полученные результаты дают новые представления о механизмах языковой обработки и содержат практические рекомендации по совершенствованию преподавания лексики. Анализируя ассоциативные реакции, мы стремимся выявить внутреннюю структуру казахского ментального лексикона, внести вклад в психолингвистическую теорию и раскрыть когнитивные модели, лежащие в основе использования языка в казахскоязычном контексте.

Ключевые слова: ментальный лексикон, контекстное обучение, усвоение словарного запаса, ассоциация слов, языковая обработка, когнитивная лингвистика.

References

- Artykbayeva, F., Spatay, A., & Taiteliyeva, M. (2024). Value characteristics of the core of the mental lexicon of native speakers of language and culture in the light of intercultural communication. *Journal of Psycholinguistic Research*, 32. <https://doi.org/10.1007/s10936-024-10074-9>
- Aydin, M. (2021). The role of morphological complexity in lexical retrieval: A comparison of Turkish and Kazakh speakers. *Turkic Linguistics Journal*, 85–102.
- Collins, A.M., & Loftus, E.F. (1975). A spreading-activation theory of semantic processing. *Psychological Review*, 82(6), 407–428. <https://doi.org/10.1037/h0077025>
- Kenzhegaliev, S., Bergibayeva, D., & Zhartybaev, A. (2024). Features of the mental lexicon in language learning. *Bulletin of the Karaganda University. Philology Series*, 29(3), 65–73. <https://doi.org/10.31489/2024ph3/65-73> (in Kazakh)
- Kovacs, L. (2021). Networks in the mind – what communities reveal about the structure of the lexicon. *Open Linguistics*, 7(1), 102–115. <https://doi.org/10.1515/opli-2021-0146>
- Kovacs, L., Orosz, K., & Pollner, P. (2021). Networks in the mental lexicon – contributions from Hungarian. *Glottology*, 11(1), 11–15. <https://doi.org/10.1515/glott-2021-0002>
- Kroll, J., & Stewart, E. (1994). Category interference in translation and picture naming: Evidence for asymmetric connections in bilingual memory. *Journal of Memory and Language*, 33(2), 149–174. <https://doi.org/10.1006/jmla.1994.1008>

- Leach, L., & Samuel, A. (2007). Lexical configuration and engagement in word learning. *Cognitive Psychology*, 55(4), 306–353. <https://doi.org/10.1016/j.cogpsych.2007.01.001>
- Miozzo, M. (2008). The mental lexicon: An introduction. *Cognitive Neuropsychology*, 25(4), 459–462. <https://doi.org/10.1080/02643290802038113>
- Miozzo, M., & Caramazza, A. (1997). On knowing the auxiliary of a verb that cannot be named: Evidence for the independence of grammatical and phonological aspects of lexical knowledge. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 9(1), 160–166. <https://doi.org/10.1162/jocn.1997.9.1.160>
- Ornaghi, V., Brockmeier, J., & Gavazzi, I. (2011). The role of language games in children's understanding of mental states. *Journal of Cognition and Development*, 12(1), 239–259. <https://doi.org/10.1080/15248372.2011.563487>
- Wei, L. (2006). The multilingual mental lexicon and lemma transfer in third language learning. *International Journal of Multilingualism*, 3(2), 88–104. <https://doi.org/10.1080/14790710608668385>
- Wei, L. (2007). Activation of lemmas in the multilingual mental lexicon and transfer in third language learning. In J. Cenoz, B. Hufeisen, & U. Jessner (Eds.), *The multilingual lexicon* (pp. 57–70). Dordrecht: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4549-4_4

Information about the authors:

Bergibaeva Dinara Kaldybekkyzy – corresponding author, PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: kaldybekkyzy@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4917-7767>

Kenzhegaliev Sayan Akylzhanovich – Candidate of Philology, Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: sayan582@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>

Бергібаева Динара Қалдыбекқызы – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: kaldybekkyzy@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4917-7767>

Кенжеғалиев Саян Ақылжанович – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан. E-mail: sayan582@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>

Бергібаева Динара Калдыбековна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: kaldybekkyzy@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4917-7767>

Кенжеғалиев Саян Ақылжанович – кандидат филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан. E-mail: sayan582@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8412-6716>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

The Esoteric Nature of Letters and Language in Nasimi's Hurufi Poetics

Kh.I. Heydarova

Nasimi Institute of Linguistics National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

(E-mail: heyderova73@mail.ru)

Abstract. This article examines the esoteric function of letters and language in the poetic universe of Imadaddin Nasimi, situating his work within the symbolic framework of the Hurufi doctrine. The research identifies a total of 26 unique letter combinations used by the poet. Among these, 7 are *muqatta'at* – disjointed letters found at the beginnings of certain Qur'anic surahs – and 19 are encoded combinations based on Hurufi principles. Each of these structures is analyzed from semantic, abjad (numerological), and esoteric perspectives. The study reveals that letters in Nasimi's poetry are not mere linguistic units but sacred symbols embodying divine realities, metaphysical truths, and ontological mysteries. His usage of *muqatta'at* letters infuses his poetry with Qur'anic resonance and mystical depth, while Hurufi codes reflect a synthesis of divine speech, cosmic order, and the Perfect Human (*al-Insān al-Kāmil*). Nasimi conceives of language as a tool of gnosis, where each letter serves as a gateway to inner truth. Through the mystical interplay of form, sound, and meaning, he constructs a symbolic system that bridges earthly and divine realms. Thus, the esoteric nature of language in Nasimi's poetry positions him as a central figure in both the Hurufi intellectual tradition and the wider heritage of Islamic metaphysical thought.

Keywords: Nasimi, Hurufism, *muqatta'at*, abjad, letter symbolism.

Introduction

Imadaddin Nasimi (1369-1417) is one of the most prominent representatives of Hurufi poetry in the Islamic literary tradition. His work not only refers to Qur'anic verses, but also

Received: 28.07.2025; Revised: 30.07.2025; Accepted: 18.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

constructs a mystical-poetic identity through the metaphysical use of letters and signs. In his poetic system, Nasimi expresses the core principle of the Hurufi doctrine – the esoteric nature of letters and language – with exceptional depth and symbolic sophistication. From both Hurufi and Sufi perspectives, his discourse is imbued with multilayered spiritual meanings. As he proclaims:

“Çün bu movzun noqtənin hərfin misalı məndədir” (Nasimi, 2004)

(Indeed, the essence of this subject – the dot and the symbol of the letter – resides within me.)

Imadaddin Nasimi's literary heritage stands out not only for its poetic richness but also for its deep philosophical and esoteric layers. The numerical elements and symbols that frequently appear in his poems go far beyond mathematical indicators; they function as geographic, metaphysical, and cosmogonic signs. This article explores the multi-layered symbolic semantics of numbers used in Nasimi's poetry, analyzing their meanings within Hurufi, Sufi, astronomical, and anthropological frameworks. The esoteric dimensions of these numbers, drawn from the Quran, classical Islamic sciences, and the Hurufi doctrine, reveal the intricate symbolic structure that underpins Nasimi's poetic worldview.

As discussed by Khatira Guliyeva, the Hurufi symbolic system, including the interpretation of Nasimi's pseudonym and regional identity, reflects metaphysical and ontological dimensions inherent in Hurufi poetics (Guliyeva, 2022).

This verse reflects Nasimi's self-identification with the symbolic structure of letters, suggesting that divine secrets are encoded within the human form and speech. Each lexical unit in his poetry carries multiple layers of meaning — both on the surface (lexical) and in the hidden (esoteric) dimension. In the present study, the letter-codes found in Nasimi's poetic corpus are classified into two main categories:

1. Muqatta'at Letters – symbolic, disjointed letters that appear at the beginning of certain Qur'anic chapters, and
2. Letter Combinations Encoded According to the Hurufi Perspective – symbolic configurations based on the numerical and morphological values of Arabic and Persian letters.

Materials and Methods

This study employs a combination of linguistic, semantic, and interpretative methods to analyze the symbolic use of letter combinations in the poetry of Imadaddin Nasimi. The primary methodologies include:

1. Textual Analysis – Close reading of selected poems from Nasimi: Seçilmiş əsərləri, Volume II, to identify and extract instances of encoded letter combinations.
2. Classification Method – Categorization of 26 letter combinations into two main groups:
 - a) Muqatta'at Letters (based on Qur'anic surah initials),
 - b) Hurufi-encoded Letter Combinations (based on mystical-grammatical symbolism).
3. Abjad Analysis – Application of the abjad numerical system to determine the symbolic value of individual letters and their combinations.
4. Semantic and Morphological Interpretation – Examination of each letter's esoteric meaning, morphological structure, and contextual usage in line with Hurufi and Sufi doctrines. This methodological approach closely parallels Orkhan Mir-Kasimov's analysis of the Hurufi

doctrine, which he defines as operating through the levels of semantics, morphology, and syntax, reflecting the structural depth of Hurufi cosmology (Mir-Kasimov, 2015).

5. Comparative Approach – Cross-referencing Nasimi’s symbolic usage of letters with classical Hurufi sources (e.g., *Cavidannamə*) and Qur’anic intertextuality.

6. Tabular Presentation – Systematic representation of findings in tables to illustrate the classification, structure, and symbolic content of the identified letter combinations.

These methods collectively aim to reveal the linguistic depth and metaphysical significance embedded in Nasimi’s poetic expression.

General Overview of Research

The symbolic and esoteric use of letters in classical Islamic literature – particularly in Hurufi and Sufi traditions – has been the subject of extensive scholarly research. Foundational works such as *Fāzlullah Nāimi’s Cavidannamāyi-Kābir* have laid the groundwork for understanding the mystical role of letters as carriers of divine knowledge. In the Azerbaijani context, Imadaddin Nasimi stands as a central figure whose poetry not only reflects Hurufi metaphysics but also transforms the letter into a hermeneutic tool for decoding spiritual truths.

Studies by contemporary scholars have addressed the role of *muqatta‘at* letters in Qur’anic hermeneutics and their appropriation in Hurufi doctrine. Research on Hurufism – particularly by Orientalists and Turkologists – has illuminated the interplay between abjad numerology, letter mysticism, and poetic expression in the works of Nasimi. At the same time, comparative analyses have been conducted between Nasimi’s symbolism and that of earlier Sufi authors such as Ibn Arabi, Attar, and Ruzbihan Baqli, revealing Nasimi’s unique synthesis of Hurufi epistemology with poetic form.

Despite these contributions, a detailed linguistic-structural classification of the letter combinations in Nasimi’s poetry has remained underexplored. The present study fills this gap by systematizing 26 distinct combinations found in his *Divan*, offering a semantic, morphological, and numerological analysis grounded in both classical Hurufi texts and Qur’anic references. Through this, the study contributes to a more nuanced understanding of Nasimi’s poetic language and his use of esoteric symbolism.

Results and Discussion

Muqatta‘at Letters – Code Letters of the Qur’an. For example, *Kāf Hā Yā ‘Ayn Šād* (كهيعص) are *muqatta‘at* letters that appear in Surah Maryam (Qur’an 19:1). Each letter carries unique esoteric meaning in Hurufi hermeneutics:

“Ey camalın ka- fū hey, yey, eynu şa- d” (Nasimi, 2004).

(O beauty, you are *kāf*, *hā*, *yā*, ‘*ayn* and *šād* – the divine letters that constitute your beauty).

This verse aligns with the classical Hurufi technique, in which divine letters – manifest in physical beauty – form a symbolic sequence of inner truths. In this context, *camal* (beauty) signifies divine manifestation, luminous appearance, or spiritual epiphany. Thus, “in your beauty” – meaning in your face or visible perfection – these five sacred letters are concealed as spiritual mysteries.

Below is a table of their symbolic meanings according to Hurufi and abjad (numerical) systems. See: Table 1.

Table 1. Hurufi Interpretation of Selected Arabic Letters and Their Abjad Values

Letter	Abjad Value	Hurufi Esoteric Meaning
Kāf (ك)	20	Kun – “Be!” The command initiating creation.
Hā (ح)	5	Life, breath, spirit. Frequently appears in the divine names of God.
Yā (ي)	10	Perfection, the path, the evolution of the human soul.
‘Ayn (ع)	70	The eye, perception, spiritual vision.
Ṣād (ص)	90	Patience, secret, silent wisdom – the first letter of <i>sirr</i> (secret).

These symbols, taken together, indicate that jamāl – that is, the divine beauty manifested in the body – is inscribed with esoteric letters.

Qāf – is the name of the 50th surah of the Qur’an. The phrase “Qāf-wa-l-Qur’ān,” used by Nasimi below, is a quotation from the first verse of that surah:

“Üzün Müshafdir, ey huri, yanağın Qaf-vəl-Qur’an” (Nasimi, 2004).

(Your face is the Mushaf, O houri, and your cheek is Qāf-wa-l-Qur’ān)

In this verse, Nasimi draws on the classical Hurufi interpretation of the Qur’anic muqatta‘at (disconnected letters) and equates the human face with the sacred scripture (*mushaf*), while the cheeks are adorned with divine signs, specifically the letters Qāf and Qur’ān, symbolizing coded spiritual realities.

Ṣād (ص) – is the name of the 38th surah of the Qur’an, which begins with the disjointed letter Ṣād. In Hurufi symbolism, the abjad value of Ṣād is 90, and it is interpreted as referring to the 90,000 words that the Prophet Muhammad exchanged with God during his mi‘rāj (ascension) (Usluer, 2009).

“Sad – Sadiqdir olar kim, sabri qıldı ixtiyar

Dilbərın yolunda gör kim, lütfə irdi daima” (Nasimi, 1973).

(Ṣād is the one who is true – he who has chosen patience;

He who treads the path of the beloved always attains divine grace.)

This couplet is an example of Nasimi’s poetic model in which he associates Qur’anic letters with human virtues. Here, the letter Ṣād carries not only a phonetic value but also moral and symbolic significance. Ṣād is both a letter in the Arabic alphabet and the name of a surah in the Qur’an. One of the central themes of Surah Ṣād is the patience and faithfulness of prophets, especially David, Solomon, and Job. Nasimi connects the letter Ṣād with *ṣidq* (truthfulness) and *sabr* (patience), presenting it as a spiritual ideal. Thus, the letter becomes a symbol of loyalty and perseverance. In this context, Ṣād functions as both a divine sign connected to the Qur’an and a coded poetic representation of the *sincere murīd* (faithful disciple).

Ṭā Hā (ط ه) is the name of the 20th surah of the Qur’an and consists of the two disjointed letters ṭā’ (ط) and hā’ (ه). Nasimi writes:

“Əbcədü Taha üzün ərşi-Əzim” (Nasimi, 1973).

(The abjad of Ṭā Hā is your face – the Supreme Throne (‘Arsh al-‘Aẓīm))

In this verse, the combination of ṭā’ and hā’, whose abjad values are 9 and 5 respectively (totaling 14), is linked to the 14 symbolic lines on the human face according to Hurufi doctrine. By referencing the divine throne (*‘Arsh al-‘Aẓīm*), Nasimi invokes the mystical notion of *shābu-qatat* – the moment in the Prophet Muhammad’s ascension when he beheld God in the form of a youth. The verse thus reveals a coded metaphysical interpretation of the human face as a divine tablet.

Yā Sīn (يس) is the name of the 36th surah of the Qur’an and one of the 14 muqatta‘at. In Islamic mystical tradition, Yā Sīn is interpreted as a direct address to the Prophet Muhammad.

The compound “Yāsīn-i-Nūn” – consisting of the opening letters of Surah Yā Sīn and Surah Qalam (which begins with Nūn) – symbolizes both the Prophet Muhammad and Adam: “Yā Sīn – “O Muhammad!”, and Nūn (ن) refers to Adam, the one endowed with 50 signs. According to Hurufi teachings, Adam descended from heaven with 28 letters and 22 dots. The divine word Nuṣṣa points to this coded form” (Usluer, 2009).

Thus, Yāsīn-i-Nūn refers simultaneously to Muhammad and Adam. In Hurufi cosmology, this expresses the idea that the human being is a divine inscription – a coded and written being composed of sacred letters and signs. The letter Nūn becomes the symbol of this primordial script, representing both the cosmic Adam and the perfect Muhammadan form.

“Qaşın dəbiri gor necə çəkmiş bu qovsu kim

Yasini-nunu yazmaya bu şəklə min dəbir” (Nasimi, 2004).

(Behold how the calligrapher has drawn that arch of your eyebrow –

A thousand scribes together could not inscribe Yāsīn and Nūn in such a form.)

In this verse, Nasimi states that the eyebrow is so perfectly and elegantly curved that even a thousand scribes (min dəbir) would not be able to depict the combination of Yāsīn and Nūn in such perfection. He thereby acknowledges the divine origin of Qur’anic letters, equating them with human features – a central motif in Hurufi semiotics.

“Əvvəlim nun vəl-qələmdir, axırım mayəstərun” (Nasimi, 1973).

(My beginning is “Nūn and the Pen,” and my end is “What they inscribe.”)

Here, Nasimi speaks in the voice of the Prophet Muhammad, declaring: “My origin lies in Nūn wa-l-Qalam” – a reference to Qur’an 68:1 – implying that he is a being born from divine inscription. The phrase “my end is mā yasturūn” (what they inscribe) symbolizes his culmination as the embodiment of divine meaning. In the Hurufi reading: “Əvvəlim nun” refers to the dot – the origin and the esoteric self; “Axırım yəstərun” suggests that he is the content and the written word itself – the secret of divine text.

Encoded Letter Combinations from the Hurufi Perspective.

“Çün yazıldı vəchin üzrə bavü lam” (Nasimi, 2004).

(For indeed, upon your face was inscribed bā’ and lām.)

In Hurufi interpretation, bā’ (ب) has an abjad value of 2 and lām (ل) has a value of 30. When added, the result is 32 – the total number of letters in the Persian alphabet. Nasimi thus implies that the human face is inscribed with all letters, representing the entirety of divine expression written upon the human form.

“Cimim, mimim, hürufumdur, xubəxlaqü lətifimdir” (Nasimi, 1973).

(My jīm and mīm are my letters – they are my noble character and gentle nature.)

In the system of Hurufi symbolism, mīm (م) signifies the Prophet Muhammad, while jīm (ج) refers to his hair – both metaphors for divine beauty and revelation. In this verse, Nasimi poetically expresses his reverence and love for the Prophet. While Hurufi references are embedded, the dominant tone here is one of veneration and praise.

“Zülfü qaşın Nəsimiyə vəchi-həsəndir, ey sənəm,
Cim ilə nun bu hüsn ilə qansı kitab içindədir?” (Nasimi, 1973).

(O beloved, your curl and brow are for Nasimi the very face of Hasan;
In which book, with such beauty, are cīm and nūn written together like this?)

In this verse, Nasimi draws a poetic and symbolic connection between cīm (ج) – representing the Prophet Muhammad's hair – and nūn (ن) – the mystical initial of Surah Qalam (68:1), often interpreted as the origin of divine knowledge, secret, and the act of writing. The question "Which book contains such beauty?" refers both to the Qur'an and the inner, esoteric book of the cosmos – the kitāb-i batin.

“Zülf ilə qaşın hurufun yazamaz hər yazıçı
Əbcədin buldum bu lovhun cimu dalı məndədir” (Nasimi, 2004).
(Not every scribe can inscribe your hair and brow in script;
I have found its abjad: the cīm and dāl of this tablet are within me.)

Here, cīm (ج) and dāl (د) symbolize specific spiritual and esoteric principles in Hurufi doctrine. Cīm, with an abjad value of 3, signifies the three units of maghrib prayer and alludes to the triad of Allah–Muhammad–Ali. Dāl, with the value of 4, symbolizes the Four Gates (shari'ah, tariqah, ma'rifah, haqiqah), the Ahl al-Bayt (Ali, Fatima, Hasan, Husayn), or the four elements, books, and archangels. Nasimi claims that the essence of this divine script – represented through the letters – is manifested within himself.

“Bavü sin mimuçun bəşarətdir
Əlifü lamu ha işarətdir” (Nasimi, 2004).

(Bā', sīn, and mīm are a glad tiding;
Alif, lām, and hā' are a divine sign.)

In this verse, Nasimi decodes the sacred formula "bismillah" by listing its component letters.

- bā'-sīn-mīm → Bism
- alif-lām-hā' → Allah

Thus, he reads the divine name not only as a word, but as a composite of sacred letters – a core technique in Hurufi hermeneutics, where linguistic structure reveals hidden metaphysical meaning.

“İbtida gəldi kəlam-i-layənam,
Favü zadü lam Həqdən, vəssalam” (Nasimi, 1973).

(At the beginning came the inexpressible Word –
Fā', zā', and lām – from the Truth Himself. That is all.)

In this verse, the name “Fazlullah” (فضل الله) is deconstructed:

“Fazl” is split into fā', zā', lām,
“Allah” is replaced with Haq (Truth), conveying “the Grace of the Real (God)”.

The phrase kəlām-i-lāyanām (the inexpressible Word) echoes the Hurufi idea of divine logos as an ineffable mystery descending in letters.

“La deməzəm gər məni qətl edə guzün” (Nasimi, 2004).

(Even if your gaze slays me, I shall not say “Lā” – I shall not deny.)

Here, "lā" (لا) – composed of *lām* (ل) and *alif* (ا) – denotes negation in Arabic. In Hurufi symbolism, this verse expresses Nasimi's unwavering fidelity to divine truth and to Fadlullah. Even in the face of death, he refuses to utter denial. "The reference to "zūlf" (tresses) and being crucified like Mansur (a Hurufi martyr) further intensifies the mystical submission" (Usluer, 2009; Guliyeva, 2022).

"Əbcəd ilə mim, əlif, badır üzün" (Nasimi, 2004).

(*Your face, in abjad, is mīm, alif, and bāʾ.*)

In Hurufi and mystical lexicon:

- Mīm (م) symbolizes the Prophet Muhammad, *maʿnā* (inner meaning), and *mawlā* (the master);

- Alif (ا) represents divine unity (*tawhīd*) and the essence of God;

- Bāʾ (ب) stands for the beginning of *Bismillah*, and also for the body – human existence.

Thus, Nasimi portrays the human face as a sacred convergence of these letters – a manifestation of divine unity, knowledge, and embodiment. He implies: "O human, your face is not mere flesh, but the revelation of the formless One – the face of God written in letters."

"o ç əlif bir eyn ilə yazdım belə,

Uç əlif bir eyn ilə gəlməz dilə" (Nasimi, 1987).

(*I wrote this with three alifs and one ʿayn;*

Yet three alifs and one ʿayn cannot be uttered by the tongue.)

In Hurufi numerology:

- Alif (ا) has the value of 1 and stands for unity, the beginning, and Allah;

- ʿAyn (ع) has the value of 70 and symbolizes sight, knowledge, and inner perception.

This verse conveys the numerical encoding of a well-known hadith of the Prophet Muhammad. The hadith states: "The Children of Israel were divided into 72 sects; my community will split into 73, and all but one will be destined for the Fire." In the first line, the poet declares that he has written with three alifs (ا) and one ʿayn (ع) – symbolically composing a mystery, a meaning, a truth through the combination of these letters. The abjad value of this formula (1 + 1 + 1 + 70 = 73) reflects the eschatological division of the Muslim ummah and highlights the letter-based mystical encoding central to Hurufi hermeneutics.

"Kafü nundan vucuda gəldi cahan" (Nasimi, 2004).

(From Kāf and Nūn was the cosmos brought into existence.)

Here, Nasimi refers to the Qurʾanic phrase "Kun!" (Be!), which appears in 18 verses and signifies the creative divine command. In Hurufi thought, letters possess ontological power; thus, kāf (ك) and nūn (ن) are not merely phonetic elements, but the vehicles of divine manifestation. The phrase emphasizes the mystical belief that creation arose from a divine utterance encoded in letters.

"Qafü mimu reydan anı qıl şikaf" (Nasimi, 2004).

(Split it asunder with Qāʾf, Mīm, and Rāʾ.)

These three letters form the Arabic word *qamar* (قمر) – moon. Nasimi refers here to the miraculous splitting of the moon by the Prophet Muhammad. The breaking of the moon becomes a metaphysical proof of the Prophet's miraculous authority, embedded in the very letters that compose the act.

"Qafü lamından goturdu sinu şin dəndaneyi" (Nasimi, 2004).

(From Qāʾf and Lām he drew forth the pearls of Sīn and Shīn from his teeth.)

This line connects the Qurʾanic imperative "Qul!" (قل) – Say! – with the anatomy of human speech. The dental consonants sīn (س) and shīn (ش) emerge from the dandan (teeth),

symbolizing how divine command materializes as human articulation. The line thus represents the human as the embodied utterance of the Divine, echoing Hurufi cosmology.

“Əsli dənidir dünyanın, zatında yoxdur bir əlif
Tərkibinə gəl bax anın, şol yavü nunü dalına” (Nasimi, 2004)
(The world's essence is vile – in its core, no Alif is found.
Look into its form: see only Yā', Nūn, and Dāl within.)

Nasimi deconstructs the Arabic word “danī” (دنّی) – meaning base or lowly – into its letters: dāl (د), nūn (ن), and yā' (ي). He notes the absence of alif (ا), the symbol of divine unity. The implication is theological and ontological: the material world lacks divine essence, and thus its composition bears no trace of tawḥīd (unity). In Hurufi numerology, the sum of these letters' abjad values is 64, symbolizing the latent divine speech within creation, as all is born from the command “Kun.”

Throughout Nasimi's poetry, individual letters are not static glyphs, but symbols loaded with mystical and anthropological meaning:

- Alif (ا) – upright posture, the oneness of God, the vertical axis of divine unity.
- Mīm (م) – the Prophet Muhammad, or metaphysical meaning (ma'nā).
- Jīm (ج) – the Prophet's hair, and allegorically the Qur'an.
- Dāl (د) – the bent back, representing human weakness

Conclusion

As a result of our research, a total of 26 letter combinations were identified in Nasimi's works. Through the application of synthesis and classification methods, these combinations were categorized into two types: (1) Muqatta'at letters; (2) Letter combinations encoded from the Hurufi perspective. See: Table 2.

Table 2. Letter Combinations Used in Nasimi's Works

	Muqatta'at letters	Letter combinations encoded from the Hurufi perspective
1.	<i>Kafū hey, yey, eynü sad</i>	<i>Bavü sin mīm</i>
2.	<i>Qaf</i>	<i>Cim</i>
3.	<i>Nun</i>	<i>Cimü dal</i>
4.	<i>Sad</i>	<i>Cim ilə nun</i>
5.	<i>Taha</i>	<i>Cim, mīm</i>
6.	<i>Yasin</i>	<i>Dal</i>
7.	<i>Yasini-nun</i>	<i>Əlif</i>
8.		<i>Əlifü lamü ha</i>
9.		<i>Favü zadü lam</i>
10.		<i>Favü zadü lam Həq</i>
11.		<i>Lam əlif</i>
12.		<i>Mim</i>
13.		<i>Mim, əlif, ba</i>

14.		<i>Üç əlifbir eyn</i>
15.		<i>Kafü nun</i>
16.		<i>Qafü mimü rey</i>
17.		<i>Qafü lam</i>
18.		<i>Sinü şin</i>
19.		<i>Yavününü dal</i>

Of the 26 letter combinations, 7 are muqatta‘at letters, which correspond to the names or initial verses of Qur‘anic surahs. The remaining 19 are structures based on the principle of Hurufi encoding.

In the literary heritage of Imadaddin Nasimi, the “esoteric nature of letters and language” functions as one of the fundamental pillars of Hurufi doctrine. For the poet, language is not merely a tool of poetic expression, but a key to divine truths. Letters – through their abjad values, graphic forms, and semantic layers – represent cosmic, metaphysical, and esoteric symbols within Nasimi’s poetic system. The poet does not perceive the letter as a mere linguistic unit, but as an entity that embodies the mysteries of the universe and of the human being. This approach makes Nasimi one of the rare representatives of both the Hurufi ideology and Eastern philosophical-esoteric thought. Thus, the esoteric system constructed through letters and language in Nasimi’s poetry opens the door for the reader to both poetic aesthetics and inner spiritual depth.

Conflict of Interest, acknowledgements and funding information

The author declares no conflict of interest related to the present research.

The author would like to express sincere gratitude to the Nasimi Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Azerbaijan for its support during the preparation of this study. This research was funded by the author’s personal resources. No external funding was received.

Contribution of the author

The present study was conducted entirely by the author. The author independently collected, analyzed, and interpreted the data, carried out the lexical-semantic and symbolic analysis of each of the 26 letter combinations, and prepared both the manuscript and the final version of the article.

References

- Cebecioğlu, Ə. (n.d.). Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. Retrieved from <https://mir.az/tr/kitap/35567-ethem-cebecioglu-tasavvuf-kulliyati-89-tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozlugu-pdf.html> (in Turkish)
- Guliyeva, K. (2022). The principles of the letter system of Hurufism and a philosophical look at the regional identity and pseudonym of Imadeddin Nesimi. *Kaygi*, 21(1), 432–447. <https://doi.org/10.20981/kaygi.1026391>
- Lackner, M., Müller, D., Nehring, A., & Otto, B. (2025). Alternative Rationalities and Esoteric Practices from a Global Perspective. *Method & Theory in the Study of Religion*, 37(3), 244–276. <https://doi.org/10.1163/15700682-bja10148>

Mir-Kasimov, O. (2015). Words of power: Hurufi teachings between Shi'ism and Sufism in medieval Islam. London: I.B. Tauris.

Nasimi, İ. (1973). Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə Cahangir Qəhrəmanovundur (Vol. 1). Bakı: Elm nəşriyyatı. (in Azerbaijani)

Nasimi, İ. (2004a). Seçilmiş əsərləri (Vol. 1, H. Araslınnın tərtibatı ilə). Bakı: Lider nəşriyyatı. (in Azerbaijani)

Nasimi, İ. (2004b). Seçilmiş əsərləri (Vol. 2, H. Araslınnın tərtibatı ilə). Bakı: Lider nəşriyyatı. (in Azerbaijani)

Nasimi, M. S. Ə. (1987). İraq divanı (Q. Paşayev, Ed.; M. Əsgərov, Ed.). Bakı. (Azerbaijani)

Usluer, F. (2009). Hurufilik: İlkelden kaynaklarladığından itibaren. İstanbul: Kabalcı Yayınevi. (in Turkish)

Yessimkulova, S. (2022). Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: national character and military-patriotic views. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 141(4), 184–195. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>

Х.И. Гейдарова

*Институт языкознания имени Насими Национальной академии наук Азербайджана,
Баку, Азербайджан*

Эзотерическая природа букв и языка в хуруфийской поэтике Насими

Аннотация. В данной статье рассматривается эзотерическая природа букв и языка в поэтическом наследии Имадеддина Насими – одного из самых ярких представителей хуруфийской школы. В поэтической системе Насими буквы функционируют не только как языковые единицы, но и как носители метафизических, космологических и символических значений. В ходе анализа первичных текстов поэта выявлено 26 буквенных конструкций, используемых в его произведениях. Из них 7 представляют собой мукаттаат – отдельные буквы, открывающие суры Корана, а 19 – хуруфийские кодированные структуры. Каждая комбинация рассмотрена с точки зрения значения, абджад-числового значения и эзотерического контекста. Исследование показывает, что Насими использует буквы как средство выражения духовной истины, передаёт через них концепцию Совершенного Человека (Инсан аль-Камиль) и космического порядка. Особое внимание уделяется восприятию языка как сакрального и мистического инструмента, где каждая буква отражает сущность Божества. Таким образом, Насими предстает как выдающийся представитель хуруфийской и суфийской метафизической традиции. Его поэтический язык раскрывает глубокие уровни смысла, соединяя внешний и внутренний план реальности.

Ключевые слова: Насими, хуруфизм, мукаттаат, абджад, символика букв.

Х.И. Гейдарова

*Насими атындағы Тіл білімі институты Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы,
Баку, Әзербайжан*

Насимидің хуруфилік поэтикасындағы әріп пен тілдің эзотерикалық табиғаты

Аңдатпа. Бұл мақалада Имадеддин Насимидің поэтикалық мұрасындағы әріптер мен тілдің эзотерикалық табиғаты терең зерттеледі. Насими – хуруфизм доктринасының ең көрнекті

өкілдерінің бірі ретінде әріпті тек тілдік таңба ретінде емес, сонымен қатар Жаратушының мәнін бейнелейтін метафизикалық символ ретінде қарастырады. Оның поэтикалық жүйесінде әріптер ғаламдық құрылыммен, Құран аяттарымен және кемелдікке жету жолымен тығыз байланыста болады. Зерттеу барысында ақын шығармаларынан 26 әріптік құрылым табылып, олардың 7-еуі муқаттаат – Құран сүрелерінің басында кездесетін символикалық оқшауланған әріптер, ал қалған 19-ы – хуруфилік кодтауға негізделген күрделі құрылымдар екені анықталды. Бұл комбинациялар семантикалық, абжадтық (сандық) және эзотерикалық тұрғыда жіктеліп, әрқайсысының Құранмен, сопылық іліммен және "Кемел Адам" концепциясымен байланысы талданды. Насими үшін тіл – жай байланыс құралы емес, ол – онтологиялық құрылым, құдайлық шындықтың көрінісі. Әр әріп, оның формасы мен саны Құдайдың сипаты мен ғаламның сырын бейнелейді. Ақын поэзиясында әріп пен сөздердің эзотерикалық деңгейде қолданылуы оқырманды көркемдік эстетикамен қатар рухани тереңдікке жетелейді. Осылайша, Насими хуруфизм мен исламдық мистикалық дәстүрдің орталық тұлғасына айналады.

Түйін сөздер: Насими, хуруфизм, муқаттаат, әбжад, әріп символикасы.

References

- Cebecioğlu, Ə. (n.d.). Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. Retrieved from <https://mir.az/tr/kitap/35567-ethem-cebecioglu-tasavvuf-kulliyati-89-tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozlugu-pdf.html> (in Turkish)
- Guliyeva, K. (2022). The principles of the letter system of Hurufism and a philosophical look at the regional identity and pseudonym of Imadeddin Nesimi. *Kaygi*, 21(1), 432–447. <https://doi.org/10.20981/kaygi.1026391>
- Lackner, M., Müller, D., Nehring, A., & Otto, B. (2025). Alternative Rationalities and Esoteric Practices from a Global Perspective. *Method & Theory in the Study of Religion*, 37(3), 244–276. <https://doi.org/10.1163/15700682-bja10148>
- Mir-Kasimov, O. (2015). Words of power: Hurufi teachings between Shi'ism and Sufism in medieval Islam. London: I.B. Tauris.
- Nasimi, İ. (1973). *Elmi-tənqidi mətnin tərtibi və müqəddimə Cahangir Qəhrəmanovundur* (Vol. 1). Bakı: Elm nəşriyyatı. (in Azerbaijani)
- Nasimi, İ. (2004a). Seçilmiş əsərləri (Vol. 1, H. Araslının tərtibatı ilə). Bakı: Lider nəşriyyatı. (in Azerbaijani)
- Nasimi, İ. (2004b). Seçilmiş əsərləri (Vol. 2, H. Araslının tərtibatı ilə). Bakı: Lider nəşriyyatı. (in Azerbaijani)
- Nasimi, M. S. Ə. (1987). *İraq divanı* (Q. Paşayev, Ed.; M. Əsgərov, Ed.). Bakı. (Azerbaijani)
- Usluer, F. (2009). *Hurufilik: İlk elden kaynaklarla doğuşundan itibaren*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi. (in Turkish)
- Yessimkulova, S. (2022). Language personality of Bauyrzhan Momyshuly as a phenomenon: national character and military-patriotic views. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 141(4), 184–195. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-4-184-195>

Information about the author:

Heydarova Khadija Isabalakyzy – PhD, Associate Professor, Nasimi Institute of Linguistics, Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku, Azerbaijan. E-mail: heyderova73@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1148-8326

Гейдарова Хадиджа Исабалақызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Нәсими атындағы Тіл білімі институты Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Баку, Әзербайжан, E-mail: heyderova73@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1148-8326

Гейдарова Хадиджа Исабалақызы – кандидат филологических наук, доцент, Институт языкознания имени Насими, Национальная академия наук Азербайджана, Баку, Азербайджан. E-mail: heyderova73@mail.ru, ORCID: 0000-0002-1148-8326

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.07
Research article

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-74-88>

National code in the traditions of the Kazakh people

F.T. Kurmangali^{1*}, G.B. Mamayeva², N.Zh. Kereyeva³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³School-Lyceum №35, Uralsk, Kazakhstan

(E-mail: ¹feliz_kz@mail.ru, ²gulnar_mamaeva@mail.ru, ³kereeva72@mail.ru)

Abstract. The article examines the national code embodied in Kazakh traditions and its manifestation in the linguistic worldview through a linguocultural lens. It highlights how cognition, being, customs, and traditions embody the essence of cultural values within the worldview of an ethnos. Kazakh traditions, seen as a national code, preserve historical and cultural heritage and serve as one of the key spiritual values of the people. In this sense, tradition functions as the genetic code of the Kazakh nation. Within linguistics, the anthropocentric paradigm examines the interconnection of language, culture, and human experience, linking language to centuries of collective knowledge, cognition, and cultural memory. The study of linguocultural cognition and the national code is essential for understanding cultural identity, worldview, and the unique character of a nation through its linguistic data. Accordingly, the article's main aim is to identify customs and traditions that embody the cultural values of the Kazakh people as a national code. In this research, linguistic units connected with Kazakh customs and traditions were analyzed.

Keywords: national code, cognition, customs, linguoculture, ethnolinguistics, culture.

Introduction

Language has the property of collecting historical and cultural information. Language is not only a means of cognition of history and culture, but also a force connected with the spirit of the people, defining a special feature of the nation.

A nation's attitude, cognition, behaviour, customs, and beliefs towards the world are expressed through its language. Thus, the main source of the national code is language, which allows to

Received: 18.01.2025; Revised: 11.08.2025; Accepted: 18.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

reveal the identity of each nation and determines its distinctiveness from other nations. The uniqueness of each nation can be traced in its customs and traditions. Custom is a set of rituals generated by life experience, accumulated over the centuries in accordance with religion and beliefs, everyday life, profession, lifestyle of each nation and people. Customs and traditions are the most important part of folk culture. Traditions of the Kazakh people can be classified as family and social. In the Kazakh people's patriotism, upbringing of children, family, traditions of everyday life, labour traditions, traditions formed for the holiday Nauryz, traditions related to religious knowledge and parental profession, vividly reveal the national mentality, the true image of the nation and its identity.

The systematic study of the linguistic nature of customs and traditions in the cognition of the linguistic picture of the world and the definition of the national code is inextricably linked to the study of cultural identity, the nature of the people. The reflection of national being and culture in language is considered in linguistic science as the field of linguoculturalology. Linguoculturalology is a branch of linguistics that studies social, cognitive, spiritual, cultural and historical information of national character with the help of linguistic means.

Literature Review

Every nation can be recognised by its language. The main sources of the national code are considered to be linguocultural (ethno-cultural) linguistic units with rich national colouring, underlying the recognition of the nation. Language is the totality of information accumulated in the process of cognition of the nature of a nation.

By analyzing the linguistic units of *Lingua*, we get the opportunity to determine the problem of the national code. Scientists I. Kenesbayev, A. Kaidar, R. Syzdykova, T. Zhanuzakov, N. Ualiev, J. Mankeeva, G. Smagulova, A. Salkynbay and others studied the language in the linguocultural direction, made conclusions related to the cultural-cognitive, informational nature of language. Each of our rituals, as a heritage of ancestors, is passed from generation to generation, reflecting the way of life, worldview, and values of our people. The Kazakh people's traditions have formed over the centuries and convey information about the cultural and spiritual realities of the people. For example, our traditions, such as cradle, Taming of the Shrew, betrothal, betashar, aytys, asyk atu, reflected the attitude of the Kazakh people to life, world outlook, and everyday philosophy. Kazakh customs and traditions are high pillars of our national culture. Teacher of the nation A. Baitursynuly, in his work 'Adebiet tanytkysh' (Introduction to literature) considers saryndama (saryn soz) into three parts. The first is the ritual word, the second is the ritual word, and the third is the formal word. Samples of oral literature, which arose in connection with traditions, are subdivided into ritual words and forms. 'Ritual word. Rite. The word ritual is a word-for-word connected with deeds done according to custom. For example: wedding, zhar-zhar, betashar, marriage, zharapazan» (Baitursynuly, 2013). Custom is a set of such concepts as custom, superstition, taboo, taboos, rituals that emerged in the consciousness, everyday life, culture, beliefs of the people, which were formed over the centuries and passed from generation to generation as a heritage in the existence of a certain nation. Tradition is the source of the national code. Traditions and customs, which transmit the worldview of the people, demonstrate their peculiarities like no other nation.

Materials and Methods

In the linguistic study of the national code embodied in Kazakh customs, a comprehensive set of methodological approaches was employed. The semantic field of linguistic units related to traditions was examined through semantic analysis, while linguocultural and ethnolinguistic methods were applied to reveal the ethnocultural information accumulated in customary practices. Within this framework, both lexical nominations and general conceptual categories associated with Kazakh traditions were identified and systematized.

Thus, Kazakh traditions and customs serve as a crucial mechanism for the preservation and transmission of the national code. The semantic analysis of linguistic units makes it possible to uncover the cultural meanings and value orientations embedded in traditional practices. The application of linguocultural and ethnolinguistic approaches provides a comprehensive understanding of how customs function as carriers of ethnocultural knowledge and worldview. Furthermore, the classification of names and concepts related to customs contributes to the systematic representation of the national code within the linguistic worldview.

Results and Discussion

Traditions of the Kazakh people are not just cultural heritage; they are the basis of spiritual wealth, moral values, family, and social order. Academician A. Kaidar, noting that the ongoing co-operation between the spiritual heritage and the heir is linked to the language of the ethnos, believes that «language is an encyclopedia of spiritual life, national culture, our whole existence, a history that exists throughout life», classifies 4 different functions of language. «It is known that any language fulfils four different functions in social life. One of them-communicative activity of a human being, necessary for his interaction: the second - informational activity, capable of transmitting various messages, information, the third – aesthetic activity, capable of conveying artistic colouring, figurative expressiveness and pleasure to the human soul; the fourth-collecting the past and present of an ethnos through the richness of words, preserving memory and passing on to the next generation cumulative activity» (Kaidar, 2013).

Each large and small ethnos will have its own place, its own origin, epochs of development as a tribe, ulus, and they will have their own spiritual and material culture, their own traditions, customs, national mentality and history, formed in the natural environment that has been created over centuries. Spiritual values, which will be passed on from father to son, from generation to generation, will be preserved through the language of the ethnos for centuries. The language of ethnos «has the ability to preserve the meaning and luxury, colour and mystery of all our spiritual wealth» (Kaidar, 2013).

«The national code is first of all language, and then mentality, national culture, which determines our traditions and customs, character» (Salkynbay, 2017). Centuries-old traditions and customs of the people are of great importance in the preservation of national unity and the development of culture. The main source of the nation's development is the continuation from generation to generation of traditions and customs that have become our spiritual values. The Kazakh people are rich in traditions. One of the traditions that distinguishes Kazakh people from other nations is to know seven grandfathers, not to let go before seven grandfathers. The Kazakh tradition of the «seven grandfathers» holds particular significance, as it underlines

the value attributed to this practice within the national worldview. Traditions of the Kazakh people embody profound cultural and social meaning. In particular, the principle of refraining from marriage within seven generations represents a highly illustrative example of preserving the health of descendants, maintaining the purity of lineage, and upholding ideals of nobility. The tradition of knowing seven grandfathers, not to alienate up to seven grandfathers, is one of the spiritual values that distinguishes Kazakh people from other nations. This tradition is a genealogical system of the Kazakh people regulating kinship relations, the basis of family education, and the way of preserving nobility. Based on the tradition of the seven grandfathers, an idea was formed among the Kazakh people: «Seven grandfathers knew that an orphan would not be left without care» and «Seven grandfathers knew that the son of seven clans is responsible for caring for the land». The rules of family creation in the Kazakh people, such as *engagement, putting on an owl, putting on earrings, groom, fat man, engagement, bridesmaid*, were subject to the traditions of seven ancestors. The unified kinship of seven to three hundred ancestors in Kazakh history was formed due to the law of seven ancestors.

Written monuments of antiquity allow to understand more deeply the formation and development of the national code of the Kazakh people. These monuments reflect elements of spiritual and cultural life, world outlook, legal system and everyday life of the people. The Orkhon-Yenisei written monuments provide valuable information, important data on the life, traditions, beliefs, culture and history of the Turkic Khaganates of the VI-VIII centuries. These records describe the worldview, power structure, laws and military actions of the ancient Turks. For example, the Kultegin monument expresses ideas about heroism, unity, and solidarity of the people. Orkhon-Yenisei written monuments glorify heroic traditions, heroic spirit, love for the Motherland, courage and loyalty of the people of that period. The exploits of such historical figures as Kultegin and Bilge Kagan are praised, and their actions in the interests of the country are glorified. The songs 'Kultegin' and 'Tonykky' constitute the most important elements of the heroic tradition. This heroic tradition has been preserved in the epic songs of the Kazakh people. The scientist M. Zholdasbekov in his work 'Asyl Kanalary' gives the following opinion about Orkhon-Yenisei records: 'Some researchers refer Orkhon compositions to a collection of historical data, and some recognise them as historical heroic songs. Undoubtedly, these monuments, at least very early ones, are a valuable heritage of history, culture and literature, thought, customs, and traditions of the Turkic peoples' (Zholdasbekov, 2012). Indeed, the Orkhon-Yenisei writings reflect the traditions and beliefs associated with the worldview of the ancient Turks. We can say that they are the source, the basis of our spiritual code, which has survived to our days. In the Orkhon-Yenisei writings, the tradition of honouring the spirit of ancestors is clearly traced. Kagans and heroes remember the exploits of their ancestors and glorify their spirit. Following the traditions of the nomadic steppes, Turks set up balbal stones for their dead ancestors. The stone sculptures, which survived to the next generation under different names: 'balbal tas', "son tas", "baba tas", are exhibited in honour of a ghost ancestor. The song 'kultegin' (big inscription) reflects the custom of placing 'balbal tas', which arose out of respect for the spirit of ancestors. For example:

Usha bardy (Died)
Aken kagannyn basyna
Baz kagannyn *balbaly* koilydy
Onyn ustine agam kagan boldy
Agam kagan bolyp,

Turik halkyn korkeite tusti (Zholdasbekov, 2012). Today, this tradition is reflected in such customs of the Kazakh people as dinners, the memory of ghosts. Serving the kitchen is one of the traditions that have survived from ancient Turkic times to the present day. «The biggest long-standing wedding of the Kazakh people is the dinner. It is the last great tribute and contribution to the most famous people who have passed through the world. There are a hundred hordes in Asta, the yurt is sewn, and three hundred milk the berdei» (Kenzheakhmetuly, 2006). In addition, reading 'Kultegin', we see that the tradition of inheritance goes back to ancient times. According to the tradition of inheritance, if a father dies, his son will remain the owner of his herd, cattle. In Kazakh tradition, the custom of passing inheritance from grandfather to child is known as *Kara Shanyrak*. When the elder sons establish their own households, the youngest son becomes the heir and keeper of the *Kara Shanyrak*. Having succeeded his father, the son assumes all the responsibility of the *Kara shanyrak*. – I don't know, I said. – I don't know what it is. *Kara Shanyrak* has always been sacred and honoured for Kazakhs. The information generalised on the content of the word 'Shanyrak' is ethno-cultural information. 'Shanyrak' is one of the linguocultural linguistic units reflecting the national character of Kazakh culture. In the knowledge of Kazakh people, 'Shanyrak' is not only a part of a yurt, but also a sacral concept with a symbolic connotation. Shanyrak is the highest example of Kazakh culture as a succession of generations. In this regard, the Kazakh people have developed such traditions as *otau shui* and *shanyrak korsetu*. The people have developed the concepts of '*shanyrak iesi*', '*shanyragy berik*', '*shanyragy biik*', '*shanyragy bar*', '*shanyrak koterdi*', '*shanyragy ortasy na tusti*', '*shanyragyna at oinatty*', '*shanyragy kirady*', and '*kara shanyrak*'. The word 'Shanyrak' in the Kazakh language has a wide lexico-semantic, cognitive field. The word 'Shanyrak' also means 'family', 'Dynasty', 'home', 'otau', 'Motherland', Motherland state, and educational institution. For example: 1) ' – separate us from Abulkhair,' replied the old man. – Raise a personal Shanyrak, not interested in foreign lands, not bearing heavy tributes from his country' (Yessenberlin, 2004). 2) 'Semey is the *kara shanyrak*, center of art, education, commerce, in the middle of the beautiful country.' (Aymauytuly, 2003). 3) 'Oh, Kanzhygaly Bogenbai, you have no bag of valour and strength. Your people are pleased with you. But do not be upset, this time I am on the side of Karakerey Kabanbai. And in no hurry to free Alakol from the enemy, his shouting voice said that he would not turn his head to the *kara shanyrak*, and to God and man!' (Zhumadilov, 2018). Ethnolinguistic unity of the *Kara Shanyrak* is sacred for the Kazakh people. '*Kara Shanyrak*'. A big house; a nest in which one was brought up, flew' (Kenesbayev, 2007).

One of the languages associated with traditions and customs that have accumulated ethno-cultural information – Kazan. «Motherland begins with the beginning of fire» – says Kazan in the Turkic, Kazakh worldview, the image of the world. In the Kazakh worldview, Kazan – olicitation, symbol of the concept of family, Shanyrak. «Black kazan, yellow boy, we swung the sword for the reeds», as sang Makhambet Utemisov, symbolises the integrity of the Black Cauldron, the tranquility of the country. Kazan – linguoculture. Kazan is also a unity that has moved to the level of value. The world of values constitutes the core of national culture (Bisenbaeva, 2019). The word Kazan is a linguocultural unity that determines the national mentality, transmitting life, historical and cultural worldview of our nation. The 'dictionary of the Kazakh literary language' gives several meanings of the word *Kazan*. One of them is the ethnographic meaning of the word Kazan 'house property, kitchen utensils, honoured in traditional Kazakh society as a symbol of family well-being. In traditional Kazakh society, Kazan is sacred' (Konyratbayeva et al, 2007). In the Kazakh people traditions «Kazan Rise», «Kazan Rise» as evidence of the national code emphasise the identity of the people.

One of the ancient Turkic traditions is horse riding. The Turkic people from ancient times paid special attention to horse riding. The Orkhon-Yenisei written monuments, including the song 'Kultegin', depict a hero on horseback. In the song, there are such lines as 'Boz atyn minip shapty', 'Alyp shalshy ak atka minip shauypty', 'Kyltegin Azman agyn minip shapty, talkandady', "Kyltegin Bairkynyn Ak aigyryna minip, Shabuylga umtyldy", "Kyltegin Bashgy boz atka minip shapty". Samples of oral literature of the Kazakh people 'Koblandy batyr', 'Alpamys batyr' and others. The Kazakh people have developed a riding culture out of horse riding traditions. For the first time in the Kazakh people was held a private ceremony of riding boys. This tradition was called 'trip to ashamai', 'wedding ashamai'.

The description of a racehorse as a 'male wing' originates in the Orkhon-Yenisei monuments and continues in heroic songs as one of the strongest symbols of epic tradition. The Kazakh people, who honoured and sacredly valued horse cattle, developed many customs associated with the horse. For example, the following traditions are connected with the horse: 'the age of the horse', 'riding, dressing the dressing gown', 'enquiry of horse fat', 'trimming the horse's tail', 'baiga', 'kokpar', 'Biebau', 'horse kuseu', 'Atbai', and others. The customs in folk knowledge 'At tul dau', 'mare bailar', 'mare kyrymas' are forgotten. 'Kobyly shchypyramas' - a handkerchief, a square, a white cloth, which the mother-in-law distributes to the sitting women when they open the face of the daughter-in-law and kiss her on the cheek, saying: 'do not let the mare shrink' (Tokhan, 2021).

One of the rituals, customs, customs related to fire has emerged from the ancient Turkic cognition to our days. Pouring oil into the fire of a newly-made bride, fuelling the cradle with fire, continues to this day and is one of the most frequently used traditions among the population. The new bride has great significance in fuelling the fire. The young bride, who got to Shanyrak, was motivated by the desire not to extinguish the hearth of this house, but, on the contrary, to fill this house with warmth and to continue to procreate. For Kazakhs, 'fire' is not only a means of heating, but also a symbol of life, a source of life, a further continuation of Shanyrak. Thus, for example, 'the head of the fire is the hearth', the meaningful word 'house-life, woman, child-environment' originated from the Kazakh people.

In the work 'Kazakhs in the world of native language' (ethnolinguistic dictionary), Academician A. Kaidar writes: 'traditions, traditions, customs, customs, customs, customs, rituals, superstitions, beliefs, customs, prohibitions define ethnolinguistic concepts such as construction. The scientist reveals the peculiarities of centuries-old traditions and customs of the Kazakh people and emphasises their importance in the life of the people. One such tradition, the *kuda andalyk*. The word 'Kuda andylyk' is sometimes found as a double word and sometimes as a combined word. The composition of this word-word denoting all relatives of the bride and groom or spouses (Kaidar, 2013). In the Kazakh people, the word "Kuda" is associated with the *main kuda*, *Bel kuda*, *besik kuda*, *karsy kuda*, *zhanama kuda*, *Karin kuda*, *Korsak kuda*, etc. In connection with the traditions of engagement, marriage, choosing a girl, seeing a girl, singing a girl, *besik kuda*, *shege Shapan*, *kuda tusu*, *Bata aiyak*, *kuda tartar*, *Kalyn mal*, *Baldyz kalyn*, *sewing clothes*, *kit*, *kuiryk-bauyr*, *Oli-tiri*, *urny baru*, *kyz Kashar*, *saukele kigizu*, *kuieu kiimi*, *sut aky*, *synsu*, *kyz uzatu*, etc. traditions determine the national identity of the Kazakh people.

The semantic field of concepts and linguistic units that emerged in connection with customs and traditions in the Kazakh language is vast. For example, in Kazakh people, the rite of 'kuda

tusu' means not only marital ties, but also the strengthening of social and family relations. The study of the meanings and place of this concept in ethnoculture reveals the most important elements of the national code. 'One of the main values that distinguishes the Kazakh people from other nations is their traditions and customs, which are intertwined with centuries-old history. Genesis of any ethnos has its own set of customs, beliefs, rituals, customs and rites, precepts, principles of its own existence, which have been formed over centuries and passed from generation to generation' (Kurmangali et al, 2024).

One of the most characteristic traditions of the Kazakh people is presentation. The presentation not only hinted that the baby would walk well, but also implied that the life of the presented child would be transparent. The Kazakh population not only did not know children, but also tempted them. The tradition also has a deep meaning. - I don't know, he said, I don't want you near him. And the meaning of cutting the colon is that the child in the future will be a rich, wealthy citizen. The meaning of cutting the blue grass means that the child should grow like blue grass, grow like grass, grow, multiply.

Kazakh people have a lot of beliefs and customs related to human life. Traditions, formed from the moment of a person's birth to the end of their life, give a lot of information about people's lives and lives. In the Kazakh people, customs and traditions related to the upbringing of children, traditions of everyday life, socio-cultural traditions, traditions of family, everyday life, traditions related to labour and profession, traditions of Nauryz, traditions related to Islamic traditions stem from the life experience of the people. In the Kazakh people, customs related to the upbringing of children include *kursak shashu*, *kindik kesu*, *shilde kagu*, *kalzha*, *besikke salu*, *at koiu*, *kyrkynan shygaru*, *shildehana*, *besik toi*, *tusau kesu*, *sundet toi* etc. customs and traditions. The Kazakh population paid special attention to the upbringing of children even before they were born. One of the long-standing traditions is called *kursak shashu* or *kursak toi*. This tradition originated in relation to a pregnant woman. The history of the origin of the *kursak shashu* tradition goes back a long way. An advanced example of Kazakh oral literature is 'Alpamys Batyr', which explains the tradition *kursak shasu*.

Ar zherden halky keldi de,
«Kutty bolsyn» dedi de,
Kursak shashu zhedi de,
Kaitadan halky taragan (Abdullina, 2024).

A wedding in honor of the birth of a baby is called *shildehana*. In some parts of the country, this tradition is also called «shildelik». *Shildekhana* is a ritual performed in connection with the birth of a child. This tradition is a gathering in honor of the birth of a newborn baby. The word *Shildehana* is derived from the Persian word «chille» – forty. «*Shildekhana* (par. *chillehane*) – a wedding held when a newborn baby is forty days old» (Mamyrbekova, 2017). In the «Explanatory Dictionary of the Kazakh Language» the word *shildehana* is: «*Shilde toi*». It gives a definition of a wedding in honor of the birth of a baby (Zhanuzakov, 2008). Many people who came to *Shildehana* «May your child's cord be strong!» There is also a tradition of wishing. In Kazakh lore, the phrase «May the rope be strong» has a deep meaning.

In the «Phraseological Dictionary» of I. Kenesbayev, two meanings of the phrase «Let the rope be strong» are given. «1. It's like a wish for a young child to be happy and live. Oh, Make, may the bond of the family be strong (M. Zhanasayeva). 2. Let it be strong and persistent. Huntu also strongly added to Orazbai's words. It is clear that if the Kunanbays continue to be beaten and stewed, especially if they win, the rope of today's existence will remain strong (M. Auezov)»

(Kenesbayev, 2007). There are proverbs and sayings among the people about the traditions that have arisen in connection with raising children. For example, «The grandfather is standing, the son does not speak, the mother is standing, the daughter does not speak», «Child education is from the cradle», «The guest is the man of the god», «The son who knew his seven grandfathers, the seven people care about him», «Honor before the mother, Grandfather before – service» etc. Cradling a baby is common in many countries of the world. The cradle is considered a sacred object among the Kazakh people. The Kazakh people have their own manner of cradling. For the nomadic Kazakh people, the use of cradles is inherited from generation to generation. Cradling a newborn baby is considered a joyful and responsible ceremony for the Kazakh people. According to the traditions of the Kazakh people, cousins prepared the crib tree and the equipment for the baby and brought them to the crib wedding. The main rites of laying in the cradle were assigned to elderly people who are worthy of the country. Before putting the baby in the cradle, the Kazakh people perform the traditions of «tyshtima» and «cradle». The word «cradle» is found in the Old Turkic Dictionary (DTS). The definition of «Beşik cradle, cradle» is given in the ancient Turkish dictionary Nadelyaev et al., 1969). If so, cradles are a trend that continues from the ancient Turkic world to the present day. There is a great philosophical meaning in the proverbs and regular expressions related to the cradle. For example, «Motherland is a golden cradle», «A mother rocks the cradle with one hand and the world with the other», «A man is known from the cradle», «To a baby from the cradle, the world to the door», «Don't take what you see at the door, take what you see in the cradle» etc. b. The meaning of proverbs and regular expressions, such as "the waist has not left the cradle" (*like an owl, tiny*), "from the willow cradle to the earth cradle" (*throughout life*), "the cradle has not left" (*young, mother's milk has not left her mouth*), has a deep meaning. The Kazakh people also have rituals related to the crib. For example, "Do not rock the cradle with your feet", "Do not rock an empty cradle", "Do not leave the face of an empty cradle open", "Do not sit on the wrong side of the cradle", "Do not trade the cradle", etc. Among the people, kinship relations such as "besik kert kuda" (*husband named while lying in the cradle*), "besik kuda or besik kert kuda" (*marriage formed by naming babies in the cradle*) have been formed in connection with the cradle. The folk song used to lull a child to sleep is called "Besik zhyry". Singing "Besik zhyry" has a great impact on children's education. A. Baitursynuly puts "Besik zhyry" into his speech. "Syllabic words are words that are spoken in the context of everyday life" (Baitursynuly, 2012).

The customs and traditions of the Kazakh people are called the customs of life. The traditions of the household include *welcoming the guest, pouring water on the hand, inviting to the table, feeding the old man, bringing a plate, at mingizu, at tergeu, shapan zhabu, amanat, konakkade, guest, saying congratulations, suinshi, kazan shegeleu, kara shanyrak, sarkyt, toibastar*, etc. we group traditions.

Ethnocultural information preserved in the traditions of the Kazakh people helps to understand the national code. This information shows the cultural values and worldview of the Kazakh people. For example, one of the traditions that distinguishes the Kazakh people from other peoples is called *at tergeu*.

It is the etiquette of showing respect between people. «At tergeu is a tradition of respect for a person» (Tauuly, 2017). According to the national tradition, women do not name their grandfather, mother-in-law, and sisters-in-law, but call them «myrza kaynaga», «bi atam», «ak azhe», «shashbaulym», «ak zhigit», etc., depending on their special qualities. names. The tradition of «At tergeu» is not found in other nations. That is why this tradition is a clear manifestation of our national code, a real testimony.

One of the special Kazakh traditions is the tradition of *tabak tartu* (drawing plates). In the Kazakh people, a rich meal given to an honored guest is called a gift plate. According to popular belief, special plates are placed in front of the blessed guests. The Kazakh people have several names for dishes that indicate a special respect for the dish made from meat. «In Kazakh, sibaga plate, wedding plate, kudagi plate, peer plate, sister-in-law plate, husband's plate, bride's plate, kalja plate, girl plate, child plate, betashar plate, etc. There is a tradition of distinguishing and placing special members on each plate» (Seidimbek, 1997).

A special tradition of the Kazakh people is greeting (*salem salu*). Bowing to the elders shows the respect of the bride to those elders. It is a beautiful tradition that increases the respect of the newly married bride in front of the young and the old. Elders expressed their gratitude to the bride, who saluted and said: "Do a lot!", "May your chest grow blue, may your hair grow, do a lot!", "Blessed, be alive!" Blessing is also characteristic of the Kazakh people.

Socio-cultural traditions arose due to the social life and culture of the Kazakh people. Socio-cultural traditions include the art of *oratory*, *sayings*, *giving a blessing*, *asking for a girl*, *seeing a girl*, *kuda tusu*, *bata ayak*, *esik korsetu*, *kalyn mal*, *sybaga asu*, *kyz uzatu*, *getting married*, *saukele kigizu*, *synsu*, *putting oil on the fire*, *raising a house*, *raising a family*, *korzhyn sogu*, *torkindeu*, etc. traditions can be attributed. Legends, songs, proverbs and traditions from the oral literature of the Kazakh people show the wealth of ethno-cultural information. For example, the ethno-cultural nature of the songs and poems sung during the "kyz uzatu" ceremony prevails. The analysis of ethno-cultural elements in the texts provides an immediate opportunity to recognize and understand the national code.

The worldview, national identity, national character, traditions and beliefs, value system, culture and history of any nation are reflected in its language. Currently, the study of the relationship between the national language and the national culture is considered as a topical issue of linguistics. Linguistic studies finds cultural information in the national language data and focuses more on recognizing the uniqueness of those linguistic units in the national culture. Traditions arising from the people's worldview are linguistic and cultural units that inform the culture of the nation. *Bata* is one of such linguistic-cultural linguistic units that show the peculiarities of the cultural life of the Kazakh people. From the tradition of blessing, it is possible to understand the unique characteristics of the Kazakh people. The tradition of giving blessings by elders has not disappeared and continues to this day.

We can see the social importance of traditions through their frequent support in people's lives. For example, the use of the tradition of blessing (*bata беру*) continues to this day and defines the characteristics of the people. Studying the scope of use and activity of linguistic units formed due to traditions helps to deeply understand the national code. The customs and traditions of any people can show the behavior and special qualities of those people. Traditions and customs are formed according to the way of life, upbringing, character, and beliefs of those people. One of the biggest traditions of the Kazakh people is the greeting. When the elder and the younger meet each other, they ask for health and show great respect. The greeting of the bride to her parents and in-laws is a special feature of the Kazakh people. Another characteristic of the Kazakh people is the ceremony of welcoming and waiting for a guest. The traditions of the Kazakh people are connected with hospitality. The Kazakh people have a tradition of slaughtering an animal as a gift for their guests and eating it on a winter's day. The guest blesses the owner of the hotel, expresses gratitude for the hospitality of the owner, and wishes for the well-being of animals and people. We know from the proverb "*Batamen el kogerer*" that blessing

is a sign of good wishes. The tradition of giving and receiving *blessings* has been preserved to this day as a special feature of the Kazakh people. There are such types of blessings as a blessing for a young suitor, a blessing for the table, a blessing of thanks, a negative blessing, a blessing of the new month, a blessing of March, a blessing of the harvester, a blessing of the road, a blessing that is said at the birth of a new moon, a blessing of a harvest, a blessing of migration, a blessing for young family members. The Kazakh people, who considered blessing as the beginning of education, attached great importance to the tradition of blessing. In addition to being beautiful, the text of the blessing should be full of teachings, morals, and deep meaning. Words of blessings are directly related to the mind and wisdom of the elder who utters them. The Kazakh people have proverbs related to blessings, such as "A house without a father is without a blessing, a house without a mother is a shelter", "He who forgets his grandfather remains without a blessing", and "Earth is green with rain, country is green with blessing". In the Kazakh people, customs and traditions are not written laws; therefore, the concept of "violation of traditions" is considered a criminal act in popular knowledge. Kazakh traditions are based on certain principles.

One of the traditions that shows the special qualities of the Kazakh people is waiting for guests, greeting them, spreading the table with respect to the guests, and making a feast. The Kazakh people pay special attention to hospitality. Hospitality is one of the qualities that has been ingrained in the customs and traditions of the Kazakh people and has continued for centuries. The Kazakh people have their own manners and rules for inviting guests and welcoming them. In connection with hospitality, the Kazakh people use *konakasy*, *konakkade*, *sybaga asu*, *tabak tartu*, *welcoming*, *greeting*, *pouring water on the hand*, *pouring tea*, *shyny aperu*, *inviting to the table*, etc., traditions are formed.

Traditions are the basis of our national culture. Traditions are the spiritual and cultural structure, the genetic code of the people, formed over many centuries. These traditions define our national identity and form the basis of our culture. The discourse nature of traditions is implemented through communicative-pragmatic relations. Blessings have a special place in family discourse due to tradition. The linguaxiological nature of the "blessing" discourse prevails. A child who grows up listening to blessings develops values such as morality, brotherhood, and respect for elders.

Rituals related to family life include *amanat*, *at mingizip*, *shapan shabu*, *at tergeu*, *bata*, *kuda tusu*, *kyz uzatu*, *syrga salu*, etc. One of the sacred traditions of the Kazakh people is the ceremony of placing a child in a cradle. Putting the baby in the cradle and singing the lullaby is a kind of discourse between the mother and the child, born from the life experience of the people. *Besik* is a sacred, sacred and blessed property for Kazakhs. It is considered the golden nest of the baby.

The centuries-long development of literature and folklore has shaped a unique artistic thinking system in which the power of the word reflects traditions, customs, and beliefs, forming a national code that preserves identity and connects past, present, and future (Dalelbekkyzy, 2019).

The national code of the Kazakh people is a collection of its historical, cultural and spiritual heritage. The formation and development of the national code go through long historical periods. During these periods, the distinctive features and cultural values of the Kazakh people were formed. "The national code is the national identity, knowledge and understanding of the people. The national code is the identity, the main distinguishing features that distinguish a certain nation from other nations and define their unique features. It is a fund of information about the values of the people that have been preserved for centuries" (Abdullina, 2024). Currently, the

study of the language-ethno-culture relationship in Kazakh linguistics greatly contributes to the definition of the national code. Linguistic analysis of traditions formed by our people over the centuries reveals the peculiarities of the nation and makes it possible to understand its secrets. The scientific article is devoted to the study of the issue of the national code reflected in the traditions of the Kazakh people. During the research, the deep meanings of words and concepts related to Kazakh traditions were determined. It was analyzed with specific examples that the traditions of the Kazakh people, considered as linguistic and cultural units, are an important part of the national code.

The study of the lexical-semantic, cognitive field of traditions in the Kazakh language reveals the importance of the national code. Language manifestations of traditions in Kazakh culture determine the important elements of the national code. The cultural meaning of traditions helps to understand the structure of the national code.

The analysis of discourses related to traditions determines their social and cultural functions. These discourses allow us to determine the structure and content of the national code.

Conclusion

The conducted research has demonstrated that Kazakh traditions, considered as linguistic and cultural units, represent an essential component of the national code. Through semantic, linguocultural, and ethnolinguistic analyses, it was revealed that traditions not only preserve the cultural memory of the people but also transmit spiritual values, social norms, and moral principles across generations. The semantic analysis of linguistic units related to customs allowed for the identification of cultural meanings and value orientations embedded in traditional practices. At the same time, the linguocultural approach highlighted the richness of ethnocultural information accumulated within traditions, while ethnolinguistic analysis emphasized their role as carriers of collective memory and identity.

The study has shown that Kazakh traditions are not limited to their function as elements of cultural heritage. They serve as the foundation of spiritual wealth, the moral order within the family and society, and a unifying force that strengthens national consciousness and consolidates society. Customs such as marriage, hospitality, and family-related practices vividly reflect the distinctiveness of the Kazakh worldview and constitute an integral part of the national identity. Furthermore, the analysis confirmed that traditions are not static phenomena. They are dynamically reinterpreted in the context of modern social and cultural changes, while continuing to safeguard core values and preserve the uniqueness of the national code. Thus, the study of the national code through Kazakh traditions is not only a means of understanding the linguistic worldview but also an important step towards the preservation of cultural heritage in the age of globalization. In conclusion, Kazakh traditions embody the deep interconnection between language, culture, and identity. Their linguistic study provides valuable insights into the cultural-cognitive and axiological foundations of the people, affirms the continuity of national values, and contributes to the safeguarding of the ethnocultural identity of the Kazakh nation.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The article contains no conflicts of interest.

Contribution of the authors. F.T. Kurmangali – collection of materials and literature review related to the issue of national code in Kazakh traditions, whereas G.B. Mamayeva and

N. Kereyeva collected Kazakh traditions and customs and analysed the ethno-cultural and cognitive content of linguistic units in the system of customs and traditions of the Kazakh people.

References

- Абдуллина, А.Б. (2024). А. Кемелбаева шығармаларындағы халықтық таным ұлттық код ретінде. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 1(146), 140–149. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-140-149> (ссылка на статью из журнала с указанием номера статьи)
- Аймауытұлы, Ж. (2003). Ақбілек: повестер, роман. Алматы: Атамұра.
- Байтұрсынұлы, А. (2013). Алты томдық шығармалар жинағы (Том I). Алматы: Ел-шежіре.
- Бисенбаева, М.К. (2019). Этномәдени лексиканың танымдық-қатысымдық қызметі (аймақтық лексика материалдары негізінде): Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D020500 – Филология / Ғыл. кеңес.: М. С. Атабаева, Али Акар. Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы: [б. ж.].
- Есенберлин, І. (2004). Алмас қылыш (Көшпенділер). Алматы: І. Есенберлин атындағы қор.
- Жанұзақов, Т. (ред.). (2008). Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Дайк-Пресс.
- Жолдасбеков, М. (2012). Асыл арналар. I том. Зерттеулер. Мақалалар. Астана: Күлтегін.
- Жұмаділов, Қ. (2018). Дарабоз (1-кітап). Алматы: Мерей баспасы.
- Кеңесбаев, І. (2007). Фразеологиялық сөздік. Алматы: Арыс баспасы.
- Кенжеахметұлы, С. (2006). Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы: Алматыкітап ЖШС.
- Қайдар, Ә. (2013). Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) (Том 3. Табиғат). Алматы: Сардар баспа үйі.
- Қоңыратбаева, Ж., Қалиев, Ғ., & Есенова, Қ. (құраст.). Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. (2007). 8-том. Алматы: Арыс баспасы.
- Құрманғали, Ф., Баимбетова, А., & Сарсембаева, М. (2024). Қазақ мақал-мәтелдеріндегі ұлттық код. Ясауи университетінің Хабаршысы, 1(131), 163–175. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.14> (ссылка на статью из журнала с указанием номера статьи)
- Мамырбекова, Г. (2017). Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты.
- Наделяев, В. М., Насилов, Д. М., Тенишев, Э. Р., & Щербак, А. М. (Ред.). (1969). Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука.
- Салқынбай, А. (2017, сәуір 20). Ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды. <https://qamshy.kz/kz/article/22556-ulttyq-kod-ulttyq-madeniet-saqtalmasa-eshqanday-dganhghyru-bolmaydy>
- Сейдімбек, А. (1997). Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құралы. Алматы: Санат.
- Тауұлы, Ә. (2017). Қазақтың салт-дәстүрлері. Алматы: Балауса баспасы.
- Тохан, Б. (2021). Қазақ тіліндегі көне және сирек қолданыстағы сөздер сөздігі. Алматы: ЖШС РПБК Дәуір.
- Dalelbekkyzy, A., Bisengali, Z.G., Toleubayeva, A., Zhanat, A., & Baitanasova, K.M. (2019). National code: Metaphysics and unity of historical consciousness. *Analele Universitatii din Craiova. Seria Istorie*, 35(1), 105–118.

Ф.Т. Құрманғали^{1*}, Г.Б. Мамаева², Н.Ж. Кереева³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³№35 мектеп-лицей, Орал, Қазақстан

Қазақ халқының салт-дәстүріндегі ұлттық код

Аңдатпа. Мақалада салт-дәстүрлердегі ұлттық код мәселесі мен олардың тілдік көрінісі лингвомәдени аспектіде қарастырылады. Кез келген халықтың таным түсінігі, болмысы, салты мен дәстүрі, этнос дүниетанымындағы мәдени құндылықтардың мәні тіл арқылы көрініс тауып жатады. Қазақ халқының мәдени, тарихи ақпараттарын бойына жинақтаған салт-дәстүрлер – ұлттық код ретіндегі халықтың рухани құндылықтарының бірі. Салт-дәстүр – қазақ халқының генетикалық коды. Ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлер әрбір ұлттың болмысын айқындап, мәдениетінің негізін құрайды. Әрбір ұлттың шынайы бейнесі мен оның болмыс-бітімі сол ұлттың тілі негізінде ұрпақ жадында сақталады. Олай болса, лингвомәдениеттің негізгі ұғымдарының бірі – лингвомәдени кодты ұлттық кодты тануға, этнос жайлы ақпараттарды оқуға мүмкіндік беретін негізгі құрал деп қарастырамыз. Тіл білімінде антропоэлектік ғылыми парадигма адам, тіл және мәдениеттің өзара байланысын зерделей келе, тілді халықтың жылдар бойы жинақтаған тәжірибесімен, ғасырлық тарихымен, таным әлемімен, мәдениеті мен салт-дәстүрімен байланыстыра қарастырады. Әлемнің тілдік бейнесін тануда лингвомәдени таным және ұлттық код мәселелерін зерттеу, белгілі бір халықтың мәдени болмыс-бітімін, табиғатын тіл деректері арқылы тану – тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Сол себепті де қазақ халқының ұлттық құндылықтарын бойына жинаған салт-дәстүрлерді ұлттық мәдени код ретінде тану – мақаланың басты мақсаты. Мақалада қазақ халқының салт-дәстүрлер жүйесіндегі тілдік бірліктердің этномәдени, танымдық мазмұны сараланып, ақпарат таңбаларының жиынтығы ретінде талданды.

Түйін сөздер: ұлттық код, таным, салт-дәстүр, лингвомәдениет, этнолингвистика, мәдениет.

Ф.Т. Курманғали^{*1}, Г.Б. Мамаева², Н. Кереева³

^{1,2}Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Школа-лицей №35, Уральск, Казахстан

Национальный код в традициях казахского народа

Аннотация. В статье рассматривается проблема национального кода в ритуалах и их языковое выражение в лингвокультурном аспекте. Понятие познания, бытие, обычаи и традиции любого народа, сущность культурных ценностей в мировоззрении этноса отражаются через язык. Традиции, накопившие культурную, историческую информацию казахского народа, являются одной из духовных ценностей, национальным кодом. Традиция – это генетический код казахского народа. Многовековые традиции определяют личность и составляют основу культуры каждой нации. Истинный образ каждой нации и ее бытие хранятся в памяти поколений на основе языка этой нации. Таким образом, одним из основных понятий лингвокультуры, основным средством, позволяющим распознавать национальный код, читать информацию об этносе, мы считаем лингвокультурный код. В лингвистике антропоцентрическая научная парадигма рассматривает взаимосвязь человека, языка и культуры, соотнося язык с опытом, накопленным народом на

протяжении многих лет, многовековой историей, миром познания, культурой и традициями. Изучение проблем лингвокультурного познания и национального кода в познании языковой картины мира, познание культурной идентичности, природы определенного народа посредством языковых данных – одна из актуальных проблем языкознания. Поэтому признание национальных ценностей казахского народа в качестве национального культурного кода – главная цель статьи. В статье проанализировано этнокультурное, познавательное содержание языковых единиц в системе обычаев и традиций казахского народа как совокупность символов информации.

Ключевые слова: национальный код, познание, обычаи, лингвокультура, этнолингвистика, культура.

References

- Abdulina, A.B. (2024). A. Kemelbayeva shygarmalaryndagy halyktyk tanyym ulttyk kod retinde [Folk cognition as a national code in the works of A. Kemelbayeva]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 1(146), 140–149. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-140-149> (in Kazakh)
- Аймауытұлы, Ж. (2003). Akbilek: povester, roman [Akbilek: stories, novel]. Almaty: Atamura. (in Kazakh)
- Baitursynuly, A. (2013). Alty tomdyk shygharmalar zhynagy (Tom I) [Six-volume collection of works (Vol. I)]. Almaty: El-shezire. (in Kazakh)
- Bisenbaeva, M. (2019). Etnomadeni leksikanyn tanymdyk-qatysymdyk kyzmeti (aymaqtyk leksika materialdary negizinde) [Cognitive-communicative function of ethnocultural lexicon (based on regional lexicon materials)] [Doctoral dissertation]. Almaty. (in Kazakh)
- Yessenberlin, I. (2004). Almas kыlysh (Koshpendiler) [The Diamond Sword (Nomads)]. Almaty: I. Esenberlin atyndagy qor. (in Kazakh)
- Zhanuzakov, T. (Ed.). (2008). Kazak tilinin tusinirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Daik-Press. (in Kazakh)
- Zhumadilov, K. (2018). Daraboz (1-kitap) [Daraboz (Book 1)]. Almaty: Merey baspasy. (in Kazakh)
- Zholdasbekov, M. (2012). Asyl arnalar. I tom. Zertteuler. Maqalalar [Noble channels. Vol. I. Studies. Articles]. Astana: Kultegin. (in Kazakh)
- Kenzheakhmetuly, S. (2006). Kazak khalkynyn salt-dasturleri [Customs and traditions of the Kazakh people]. Almaty: Almatykitap JShS. (in Kazakh)
- Kenesbayev, I. (2007). Frazelogiyalyksozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: Arys baspasy. (in Kazakh)
- Kaidar, A. (2013). Kazaktar ana tili aleminde (etnolingvistikalыk sozdik) (Tom 3. Tabigat) [Kazakhs in the world of mother tongue (Ethnolinguistic dictionary) (Vol. 3. Nature)]. Almaty: Sardar baspa uyi. (in Kazakh)
- Kongyratbayeva, Zh., Kaliev, G., & Yessenova, K. (Eds.). (2007). Kazak adebi tilinin sozdigi: On bes tomdyk. 8-tom [Dictionary of Kazakh literary language: Fifteen volumes. Vol. 8]. Almaty: Arys baspasy. (in Kazakh)
- Kurmangali, F., Bayimbetova, A., & Sarsembayeva, M. (2024). Kazak makal-matelederindegі ulttyk kod [National code in Kazakh proverbs and sayings]. Bulletin of Yassawi University, 1(131), 163–175. <https://doi.org/10.47526/2024-1/2664-0686.14> (in Kazakh)
- Mamyrbekova, G. (2017). Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusinirme sozdigi [Explanatory dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty. (in Kazakh)
- Nadelyaev, V.M., Nasilov, D.M., Tenishev, E.R., & Shcherbak, A.M. (Eds.). (1969). Drevnetiurkskii slovar [Old Turkic dictionary]. Leningrad: Nauka. (in Russian)

- Salkynbay, A. (2017, April 20). Ulttyk kod, ulttyk madeniet saqtalmasa, eshqandai zhangyru bolmaydy [If the national code and culture are not preserved, there will be no renewal]. <https://qamshy.kz> (in Kazakh)
- Seidimbek, A. (1997). Kazak alemi. Etnomadeni payymdau. Oku kuraly [Kazakh world. Ethnocultural interpretation. Textbook]. Almaty: Sanat. (in Kazakh)
- Tauuly, A. (2017). Kazaktyn salt-dasturleri [Kazakh customs and traditions]. Almaty: Balasa baspasy. (in Kazakh)
- Tokhan, B. (2021). Kazak tilindegi kone zhane sirek koldanystagy sozder sozdigi [Dictionary of ancient and rare words in Kazakh]. Almaty: ZhShS RPBK Dawir. (in Kazakh)
- Dalelbekkyzy, A., Bisengali, Z.G., Toleubayeva, A., Zhanat, A., & Baitanasova, K.M. (2019). National code: Metaphysics and unity of historical consciousness. *Analele Universitatii din Craiova. Seria Istorie*, 35(1), 105-118.

Information about the authors:

Kurmangali Fariza Tlepkalikyzy – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: feliz_kz@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4985-4109.

Mamayeva Gulnar Beisenkyzy – Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulnar_mamaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3405-6718.

Kereyeva Nurgul Zhaskairatkyzy – Teacher, School Lyceum №35, Uralsk, Kazakhstan. E-mail: kereeva72@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9286-1796.

Құрманғали Фариза Тілепқалиқызы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: feliz_kz@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4985-4109.

Мамаева Гүлнәр Бейсенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gulnar_mamaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3405-6718

Кереева Нұрғұл Жасқайратқызы – мұғалім, №35 мектеп-лицейі, Орал, Қазақстан. E-mail: kereeva72@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9286-1796.

Курманғали Фариза Тлепкалиевна – PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: feliz_kz@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4985-4109.

Мамаева Гүлнәр Бейсенқызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gulnar_mamaeva@mail.ru, ORCID: 0000-0003-3405-6718.

Кереева Нұрғұл Жасқайратовна – учитель, школа-лицей №35, Уральск, Казахстан. E-mail: kereeva72@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9286-1796.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.31.51

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-89-101>

Мәдени-репрезентативті ішкорпус: ұлттық мәдени-танымдық бірліктерді цифрлық кеңістікте сақтаудың маңыздылығы

Э.Ә. Өтебаева^{*1}, Л.Р. Қойшығұлова², А.Б. Нұстаева³

^{1,2,3}А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹elmira_abdigali@mail.ru*, ³ardana.nustaeva@bk.ru)

Аңдатпа. Мақалада мәдени-репрезентативті ішкорпустың құрылымы мен маңыздылығы, ұлттық мәдени тілдік бірліктерді цифрлық кеңістікте сақтаудың жолдары мен танытудағы рөлі қарастырылды. Қазақ халқының мәдени мұрасын цифрлық кеңістікте сақтап, оны қазіргі ақпараттық қоғамда кеңінен танылуына және таралуына ықпал етіп отырған электрондық Қазақ тілінің Ұлттық корпусы – ұлттық тіл мен мәдениетті дамытудың маңызды әрі сенімді ақпараттық базасы. Корпус құрамындағы мәдени-репрезентативті ішкорпус – қазақ этносының этномәдени даму жолын, рухани және заттық құндылықтарын, этнографиялық, мәдени-танымдық ұғымдарын тереңірек танудың бір құралы ғана емес, тілдік қазынаның елді тұтастырушылық қызметін сипаттайтын маңызды таным тетігі ретінде қарастырылды. Мақаланың мақсаты – қазақ этнолингвистикасының ғылыми негіздеріне сүйене отырып, ҚТҰК (Қазақ тілінің ұлттық корпусы) құрамындағы мәдени-репрезентативті ішкорпустың жасалуы және оның қазақ тіліндегі тілдік және мәдени құндылықтарды цифрлық платформада жинақтау арқылы ұлттық мәдениетті, дәстүрлерді, тарихи және әлеуметтік аспектілерді зерттеу мен сақтау жолдарын анықтау. Сонымен қатар, ішкорпустың құрамын, құрылымын, қолдану әдістерін көрсету және оның білім беру мен ғылыми зерттеулердегі маңыздылығын дәлелдеу. Мақаланың зерттеу нысаны – ҚТҰК құрамындағы мәдени-репрезентативті ішкорпус пен онда жинақталған қазақ этнолингвистикасының тілдік және мәдени материалдары.

Түйін сөздер: қазақ тілінің ұлттық корпусы, мәдени-репрезентативті ішкорпус, цифрлық кеңістік, мәдени-семантикалық ақпарат.

Түсті: 26.06.2025; Жөнделді: 22.08.2025; Мақұлданды: 15.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазақстан үкіметі UNESCO-мен ынтымақтастық аясында еліміздің материалдық және материалдық емес мәдени мұраларын халықаралық тізімдерге енгізуге ерекше мән беріп отыр. «Әлем жады» (Memory of the World) бағдарламасы – UNESCO-ның маңызды бастамаларының бірі. Оның мақсаты – дүниежүзілік мәдени және тарихи құндылықтарға жататын құжаттық мұраны сақтап, қорғау, сондай-ақ оларды кеңінен қолжетімді ету, цифрландыру. Материалдық емес мұра – ұрпақтан ұрпаққа ауысып, халықтың рухани өмірін білдіретін мәдени құндылықтар. Оған әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер, дәстүрлі өнер, қолөнер, мерекелер мен салтанатты рәсімдер т.б. жатады. Әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерге қазақтың Наурыз тойы, қонақ қабылдау дәстүрлері, той мен құдалық рәсімдері сияқты ұлттық мәдени ерекшеліктер кіреді. Дәстүрлі өнерге ән, би, музыка және халықтық аспаптарда орындалатын шығармалар жатады. Қолөнер түрлеріне дәстүрлі киім тігу, кестелеу, сырмақ тоқу, қыш құмыра жасау сияқты халықтық қол еңбек түрлері жатады. Сонымен қатар, жыл сайын өткізіліп тұратын ұлттық мерекелер мен салтанатты рәсімдер де материалдық емес мұраға жатады. Материалдық емес мұра – ұлттың рухани бейнесі мен мәдени ерекшелігін сақтайтын, тарихи сабақтастық пен халықтың бірегейлігін көрсететін құндылық. Ол қоғамның бірлігін нығайтып, ұрпақтан ұрпаққа мәдениет пен дәстүрді жеткізуге қызмет етеді. UNESCO бұл мұраны қорғау, зерттеу және насихаттау, цифрландыру арқылы халықтардың мәдени мұрасын сақтап қалуға үлкен көңіл бөліп отыр. Сондықтан жаңа заманның талабына сай Қазақстан алдында мәдениетті жаңғырту және дәстүрлер мен инновацияларды үйлестіру сияқты маңызды міндеттер тұр. Тарихтан көріп-білгеніміздей, көптеген елдер өздерінің ұлттық салт-дәстүрлерімен қатар, қазіргі заманғы инновацияларды тиімді біріктіру арқылы дамудың жолын таңдады. Сол сияқты, біз де төл мәдениетімізді ғаламдық әлемдегі шынайы жағдайларға бейімдеуіміз қажет.

Қазіргі таңда мәдениет пен идеология саласы жасанды интеллектінің ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырауда. Дегенмен, бұл технологияларға толықтай сенуге де болмайды, өйткені адам факторы әлі де маңызды болып қала береді. Мысалы, танымал сервистерге Қонаққа ұсынылатын бастың тісін қаға ма әлде қақпай ма деген сауалға «Бас ұсыну қазақтың ұлттық мәдениеті мен тағамға деген құрметінен туындаған әдеп-ғұрып. Сол себепті бастың тісін қақпайды, абайлап, сыпайы түрде тамақтану ұсынылады» деген жалған ақпараттар ұсынады. Қазақтың дәстүрінде жиын-тойларда, үлкен аста, қонақ күткенде сойылған малдың басы – ерекше қадірлі әрі құрметті тағам ретінде есептеледі. Басты табаққа салып, қонаққа ұсыну – сыйлы адамның мәртебесін көрсетеді. Міне, осы рәсімге қатысты дәстүрлі тағам мәдениетінде қонаққа қойдың тісін қағып әкелу дәстүрі бар. Ертеде дәстүрлі қазақ қоғамында, егер реніші болса, оны тікелей бетіне айтпай, назын тұспалмен, ыммен білдіру мақсатында қонағына тартқан бастың тісін қақпай ұсынған. Біреуге ренжісе де, бетінен алмаған, өйткені өзгенің көңіліне қаяу, жүрегіне қылау салармын деп сақтықпен қараған. Міне интернетте осындай мәдени ақпараттар, әсіресе әлемде кең тараған тілдердегі, оның ішінде ағылшын тіліндегі ақпараттардың жеткіліксіздігінен де туындайтын мәселе.

Осындай кейбір жалған ақпараттарды болдырмау үшін мемлекетіміз бұл бағытта үлкен жұмысқа кірісті: қолда бар мұрағаттық құжаттар, анықтамалық мәліметтер, ғылыми зерттеулер мен мәдени ақпараттарды цифрлық форматқа көшіру жұмыстары жүріп жатыр. Сонымен қатар, ұлттық цифрлық мұрағат құру арқылы еліміздегі және шетелдердегі нейрожүйе жасаушылардың бұл деректерді еркін пайдалануы үшін жағдай жасау көзделуде. Осы бағытта жүргізіліп жатқан зерттеулер мен жобалар ел мәдениетін сақтау мен дамытудың негізі болары сөзсіз. Сондықтан бүгінгі күні ұлттық дәстүрлерімізді, тілдік мұрамызды және этнолингвистикалық ерекшеліктерімізді цифрлық платформаға енгізу – ең басты міндеттердің бірі болып табылады. Осы жағдайды ескере отырып, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сандық форматта сақтау мақсатында Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының мамандары электрондық Қазақ тілінің ұлттық корпусын (<https://qazcorpus.kz/>) әзірледі. Қазіргі таңда ҚТҰК ауқымды корпустық ресурс ретінде көпшілікке қолжетімді форматта үздіксіз жұмыс жасап тұр. 18 ішкорпустың өзіндік функционалдық, тілтанымдық ерекшелігі бар және үздіксіз толықтырылып, жетілдіріліп отырады. Ішкорпустың бірегейі Мәдени-репрезентативті ішкорпус. Мәдени-репрезентативті ішкорпус базасындағы ақпараттар отандық этнолингвистика ғылымының сан жылғы дамуының нәтижесі деуге болады. Ішкорпус қазақы ортадағы адам, қоғам және қоршаған табиғи ортаның арасындағы сан-салалы қатынастардың субъектілерін, объектілерін және осы қатынастардың жүзеге асырылу жолдары мен механизмін бейнелейтін мәдени бірліктерді, ұғым-түсініктерді, атауларды қамтиды. Кейбір мағынасы солғындаған, тіпті тілімізде өзі сақталса да, халықтың есінде, жадында оның бір замандағы айқын-анық лексикалық мағынасы ұмыт болған тіпті айтылудан қалған көптеген этномәдени бірліктер де ғылыми айналымға енгізіліп отыр. Мәдени ұғым-түсініктерді цифрлық кеңістікке жинақтап, оларды ғылыми зерттеулерде, білім беру саласында және жалпы халық арасында тиімді пайдалануда әлемдік тәжірибеде тұңғыш рет дала академиясының білімдер жүйесін цифрлық кеңістікте дайындаған электрондық база құрылды. Ұлттық мұраны цифрландыруға бағытталған мұндай жұмыстар мәдениет пен тілдің әртүрлі аспектілерін сақтау мен зерттеуде жаңа мүмкіндіктер ашып, болашақтағы зерттеулер үшін тың дереккөздер ұсынады. Ұлттық мәдениет пен тілдің цифрлық сақтау әдістері бойынша ғылыми зерттеулердің жаңа кезеңіне бастама болады. Қазақ халқының ғасырлар бойы сақталып, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа рухани мұра болып келген сөз байлығын жинақтап, сұрыптап, топтастырып, мән-мағынасын айқындап, анықтамасын беріп, болашақ ұрпақтың игілігіне айналдыру аталмыш ішкорпустың негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында сипаттау, жүйелеу, топтастыру, жинақтау, сандық мәліметтер мен түсіндіру сынды әдіс-тәсілдер қолданылды. Үлкен көлемдегі тілдік материалдарды тиімді өңдеу және талдау үшін компьютерлік-бағдарламалық тәсіл де белсенді түрде пайдаланылды. Осы әдістер мен тәсілдердің үйлесімі зерттеудің толық әрі жан-жақты жүргізілуіне мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Мәдени-репрезентативті ішкорпустың жасалу жолын, құрылымын зерттеуге арналған бірнеше ғылыми мақалалар бар. А.Жұбановтың (2016), А.Фазылжанованың (2016) еңбектерінде алғаш рет ұлттық корпус базасына мәдени-семантикалық белгіленімнің енгізу қажеттілігі айтылады, Э.Өтебаева, Г.Исаева және М.Серікқызы (2023) мәдени-репрезентативті ішкорпусты әзірлеудегі мәдени-семантикалық белгіленімнің берілу жолдарын анықтайды; мәдени-репрезентативті ішкорпусты әзірлеудегі мәдени бірліктерді аннотациялау проблемалары Ж.Манкеева, Н.Шүленбаев, А.Бисенғалидың (2023) еңбегінде баяндалады, лингвомәдени білімдер жүйесін ұлттық корпусқа енгізуде көне атауларды зерттеу қажеттілігін Н.Әшімбаева мен А.Жаңабекова (2023) ұсынады, А.Аманбаева мен Ж.Жұмабаева (2024) мәдени-репрезентативті ішкорпуста берілген діни сөздердің мәдени семантикасын қарастырады.

Материалдық мәдениет атауларының, прецеденттік есімдердің, мифологиялық атаулар мен ұғымдардың, зооморфтық және фитонимдік атаулардың этномаркерленуі қазақ этностық дүниетанымын құрайтын негізгі элементтер ретінде қарастырылған зерттеу еңбектері (Talgatqyzy et al, 2024) талданды. Сонымен қатар кейбір ономастикалық тілдік бірліктердің прагматикасы мен мәдени семантикасын, соның ішінде олардың фразеологизмдер құрамындағы қолданысын салыстыра зерттеген еңбектер (Tlegenova et al, 2024) де негізгі дереккөз ретінде пайдаланылды.

Зерттеу жұмысына «Қазақ тілінің мәдени-танымдық сөздігі» (Шойбеков және т.б., 2023) мен «Лингвомәдени сөздік» (Уәли және т.б., 2024) еңбектерінде берілген тілдік бірліктердің сандық көрсеткіштері негізге алынып, олардың мәдени ақпараттарымен құндылығы ескеріле отырып талдау жүргізілді. Қазақ тіліндегі мәдениетке қатысты зерттеулер көбіне мәтіндер мен сөзқолданыстың мәдени және семантикалық ерекшеліктеріне негізделген. Алайда, топтастырылған мәдени бірліктердің цифрлық кеңістікте сақталуы мен танытуы туралы арнайы зерттеулер әлі де аз. Сондықтан осы бағытта тереңірек зерттеулер жүргізіп, әдістемелік негіздерді кеңейту қажет. Мұндай жұмыстар этнолингвистикалық зерттеулердің сапасын арттырып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Ұлт пен ұлтты бір-біріне жақындастыратын олардың ортақ қасиеттері ғана емес, негізгі ерекшеліктері. Сол ерекшеліктерді яғни құндылықтар жүйесінің аттарын мәдени реалилерді, салт-дәстүрді, ұлттық киім-кешегі мен тағамы, қолөнерге қатысты этнобірліктер цифрландырылды. Ұмытылмай үнемі елдің қолданысында, есінде қалу үшін этномаркерлерге арналған бейнебаян де әзірленді. Цифрлық платформада сақтаудың маңызы зор, себебі қазақ халқының дәстүрлі мәдениетімен танысқысы келетін адамға әлемнің кез келген бұрышынан қолжетімді.

Мәдени-репрезентативті ішкорпустың құрылымы мен мазмұны, сондай-ақ оның қолданыс аясы зерттелді. Ішкорпус құрамындағы 15 миллион сөзқолданыс қазақ мәдениетінің түрлі аспектілерін қамтиды, оның ішінде әдебиет, тарих, этнография, халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар бар. Ішкорпус мәтіндерінде қазақ халқының

тарихи мұралары мен мәдени құндылықтары толық әрі нақты көрсетілген. Сонымен қатар, 26 мәдени тақырыптық топ (1-кесте) пен 6 лексикалық қабат (2-кесте) арқылы іздеу мүмкіндігі пайдаланушыларға қазақ мәдениетін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Жеті тақырыптық топқа жататын тілдік бірліктердің лексикалық және мәдени-семантикалық мағыналары түсіндіріліп, ұжымдық «Қазақ тілінің мәдени-танымдық сөздігі» жарық көрді. Тақырыптық топтарға сәйкес сөздер мен сөз тіркестерінің саны төмендегідей:

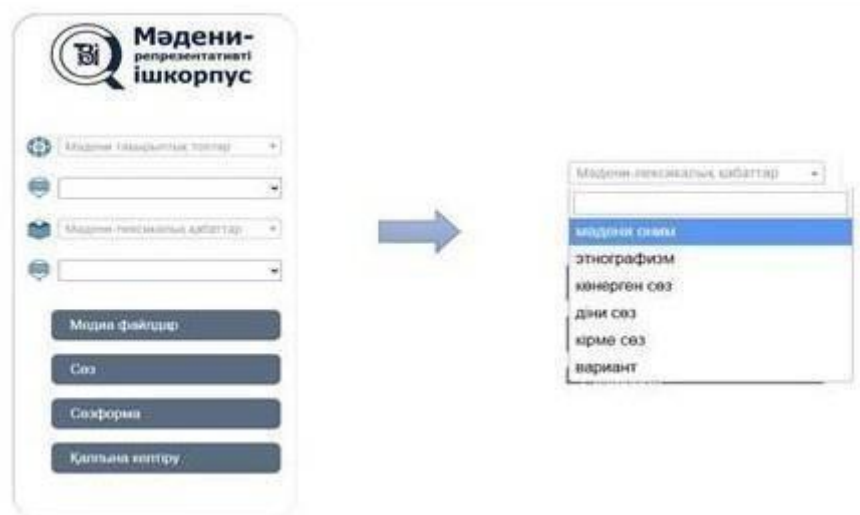
Адам атаулары – 59 сөз, 54 сөз тіркесі; Туыстық атаулар – 47 сөз, 73 сөз тіркесі; Тағам атаулары – 68 сөз, 139 сөз тіркесі; Киім атаулары – 65 сөз, 241 сөз тіркесі; Ыдыс-аяқ атаулары – 27 сөз, 21 сөз тіркесі; Қару-жарақ атаулары – 27 сөз, 32 сөз тіркесі; Сан атаулары – 9 сөз, 70 сөз тіркесі; Зергерлік атаулар – 28 сөз, 170 сөз тіркесі.

1-кесте. Мәдени тақырыптық топ

Сонымен қатар, мәдени-лексикалық қабатқа енген тілдік бірліктердің – мәдени онимдер (86 сөз), этнографизмдер (122 сөз), көнерген сөздер (111 сөз), діни сөздер (117 сөз), кірме сөздер (155 сөз) және вариант сөздер (162 сөз) – лексикалық және мәдени-семантикалық мағыналары түсіндіріліп, ұжымдық «Лингвомәдени сөздік» түрінде жарияланды.

2- кесте. Мәдени-лексикалық қабат

Ішкорпустың тағы бір ерекшелігі – оның визуалды мазмұны. Базада 145 танымдық бейнеролик және 700 сурет бар (3-кесте), олар қазақ халқының мәдениеті мен этнографиясын визуалды түрде танытуға арналған.

3- кесте – Медиа файл

Мультимедиялық жасақтамамен қамтамасыз етілген бейнероликтер қазақ тіліндегі этнографизмдердің лексикалық мағынасы және ашық/жабық кодта сақталған мәдени-семантикалық белгіленімі қойылған мәтіндер арқылы дайындалған. Бейнероликке

алынған мәтіндер жай ғана мәтін емес, мәдени-танымдақ ақпараттармен толыққан, бейнелік мәні зор, ақпаратты жылдам есте сақтауға көмектесетін және мәтінге қоса оның дыбыстық сапасының әуезділігі, құлаққа жағымдылығымен ерекшеленеді. Этномәдени бірліктердің иллюстрациялық базасын жинақтау жұмысы бойынша алдағы уақытта мағыналық құрамында мәдени-танымдық ақпараты бар этномәдени атаулар туралы белгілі этнолог-ғалымдардан аудио ақпараттар мен бейнероликтер түсіру жұмыстары жүргізіледі. Бұл мультимедиялық база мектеп оқушыларына, студенттерге, қазақ тілін ана тілі ретінде білетін және оны жаңадан үйренуші тілұстармандарға этномәдени құндылықтарды бейнероликтер арқылы тез қабылдауына, ұлттық сана-сезімін оятуға, мәдени құзыреттілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Мәдени ақпарат жан-жақты қамтылған мәтіндер базасының IT-әзірлемесі пайдаланушының түрлі сұранысын қанағаттандыруға ыңғайланған іздеу жүйесімен қамтамасыз етілген. Әсіресе, бейнероликтердің білім беру және ғылыми зерттеулерде қолданылуы өте тиімді, өйткені олар этномәдени құндылықтарды тез әрі тиімді қабылдауға ықпал етеді. Ол мектеп оқушылары мен студенттер үшін этномәдени құндылықтарды бейнероликтер арқылы тез қабылдауға көмектеседі. Ішкорпус тек ғылыми зерттеушілер мен этнографтар үшін ғана емес, сондай-ақ мектеп оқушылары мен студенттер үшін де пайдалы ресурс. Оқушылар мен студенттер бұл ішкорпус арқылы қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрлерін көрнекі түрде зерттеп, тануға мүмкіндік алады.

Мәдени-репрезентативті ішкорпусқа берілген «қонақ» сөзінің лексикалық, мәдени-семантикалық мағынасы және тіркесімділік өрісінің берілу нұсқасы:

Мәтіндік базада қонақ сөзі – 4238 рет қолданылған.

ҚОНАҚ – жолаушылып келе жатып, үйге түскен таныс/бейтаныс жан; Сый-сияпат көрсету үшін арнайы шақырылған сыйлы адам; Ауыл арасын қыдыра келген адамдардың бірі деген ұғымның атауы. Адамдарды тіліне, дініне, ұлтына бөліп-жармай, достық ықылас көрсетіп, ас-дәм беру қонақжайлықтың негізгі белгісі. Дәстүрлі қазақ қоғамында әкенің балаға қалдыратын мұрасының белгілі бір бөлігі міндетті түрде қонаққа тиесілі енші деп есептелінген. Әрбір үй иесі келген қонақты барынша сән-салтанатымен, пейілімен қарсы алып, ақ тілеумен шығарып салуды өмірдің бұлжымайтын моральдық-этикалық қалып ретінде қараған. Қонақтың қазақ салтында құдайы қонақ, құтты қонақ, арнайы қонақ, ерулікті қонақ, қыдырма қонақ деп аталатын түрлері бар. Қазақ халқы – ежелден қонақ десе ішкен асын жерге қоятын халық. Үй иесі бұрын танысын, танымасын «Құдайы қонақпын» десе болды, жылы шыраймен қарсы алып отырған. Сапарда жүрген жолаушы «бөлінбеген еншісі бар» деп, ауылдың кез келген үйіне түсе берген. Қазақтың танымында «Қонақты құдай жібереді», «Қонақты қондырмасаң құт кетеді», «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады, құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабады», «Қырықтың бірі Қыдыр келеді» делінген. Сондықтан халқымыз қонақты қарсы алу, шығарып салуға ерекше мән берген. Қонақты үй иесі, қарсы алып, есікті өзі ашып, үйге енгізіп, соңынан өзі кіріп есікті жабады. Бұл – қонақпен еріп келген «құт» бірге кірсін дегені. Ал қонақты шығарып саларда, есікті қонақтарға аштырып, соңынан өзі жауып шығатын болған. Келген қонақтармен жөн сұрасқаннан кейін үй иесі қонағына ең жақсы тамақтарын беріп, риза етуге тырысады (Қ.Ғабитханұлы).

Қонған шығар бұрын да талай қонақ, Бәріне де жетеді, асың мол-ақ. Кейін тағы келетін керуен бар, Жер босатам, бұл үйге кірсін сол-ақ (Ә.Найманбаев, Шығармалары). Аздан

соң қайтатұғын уақыт жетті, Бізге де қонақ бол деп тілек етті. Марияны қасына алып Троекуров, Қонаққа үш күннен соң, о да кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығармалары). Балалар шулап бақырды, Ынтасы даусын білдірмек. Қонақтың күйін қашырды, Басты ауыртты көп дүрмек (Абай, Толық жинақ).

Атты қонақ. Атпен жүрген қонақ. Ертеде қазақтың қонағының көбі атпен жүргені белгілі. «Атты қонақ келсе, шөптің соры» деген тәмсіл сөз бар. Сондықтан өз малына жететін шөп жинап қана қоймай, қыста келетін қонақтардың ат-көлігі үшін де шөп жинайды. Қонақтың өзіне ғана емес, астындағы атының бабына да ерекше көңіл бөлген. Қонақтың аты аш қалса, жоғалып кетсе, ол қонақ иесі үшін ұятты құбылыс саналады.

Арнайы қонақ. Әдейі шақырылған ағайын-туыс, дос-жаран, көрші-қолаң, құда, сыйлы, құрметті адамдар. Арнайы қонаққа «көкқасқа тай», «ақсарбас қой» сойылады, мол дастарқан жайылып, түрлі тағамдар әзірлеп, күтіп алады. Беделі бар, әңгімешіл адамдарға қонақтармен бірге отыруға ұсыныс етіледі. Ауылдың өнерпаздары өнер көрсетіп қонақтардың көңілін көтереді.

Ерулікті қонақ. Тұрақты қоныста отырған ауылдың үстіне көшіп келген отбасын құрметтеп, ерулік асқа шақырылған қонақ. Жаңадан көшіп келген, жапсарлас қонған отбасына бұрыннан отырған көршілері қонақасы береді, дәм-тұз татырып, ықылас-пейіл білдіреді.

Құдайы қонақ. Шалғай елден, алыс жерден жолаушылап жүріп, сапарында көлігі болдырып немесе жолдан адасып тынығуға қонған тосын, танымайтын бөгде қонақ. Дәстүрлі қазақ қоғамында «Құдайы қонақпыз» деп жолда кездескен ауылға түссе, құдайы қонақты үйге түсіріп күтуге міндетті болған. Қолынан келген көмегін көрсетіп, тамағын беріп шығарып салып отырған. Егер үй иесі құдайы қонақты қондырмаса, дұрыс қарсы алмаса, қонақ ауыл ақсақалына, биге шағымданып, үй иесіне айып салдыра алған.

Құтты қонақ. Келген кезінде түскен отбасында бір жақсылық, қуаныш болған қонақ. Қазақ халқында: «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады», – деген нақыл бар. Осылай деген ырымшыл қазақ қашанда барын дастарқанға салып, қабағын шытпастан қонағын қарсы алған. Жақын білісе келе таныстықтары тамырлыққа, одан кейін туысқандыққа немесе құдалыққа ұласқан. Осылайша тамырласқан адамымен ешқашан байланысын үзбеген.

Қыдырма қонақ. Туыс-туған, дос-жаран, құда-жегжаттарын арнайы іздеп барып аунап-қунап жататын қонақтар. Қыдырма қонақ – қазақтың көне жолында, қонақ болу салтында көп кезігетін қонақтың бір түрі. Мейрам-мереке, демалыс күндері ауыл азаматтары топ-топ болып, ауыл-ауылға, үй-үйге қыдырады, үлкендерге амандасады, арнайы сәлем береді. Қазақ оны үйіне келген қонақтарды бізді арнайы іздеді, елеп-ескеріп келді деп, құшақ жая қарсы алады, дәмді құжырын дастарқанға жаяды. Қазақтағы қыдырма қонақтың да өзіндік мәні, кісілік сәні бар. Олар жай қыдырып, қарын баққалы, жанын сақтағалы жүрген жоқ. Қайта ауыл-ауылдағы, үй-үйдегі көңілі жақын, ниеті бір, тілеуі қабыл адамдарға жүздесу, сәлемдесу, сырласу, ауырған-сырқағандары болса, көңілін сұрау, өлген-жеткендері болса, құран оқу, туыс-туғандарына көңіл айту, жақсы ниетпен тілдесу, береке бірлікті арттыру. Ол ғана емес, тірлікте, аз өмірде, саналы ғұмырда сапалы өмір сүру, көңіл тауып, мәнді-мағыналы тірлік өткізу болып табылады. Әуелі ауыл-ауылды, үй-үйдің берекесін жалғайды, бір-біріне құрметін көрсетеді, сый-сыбағасын жалғайды, адамдық құнын, арын, адамгершілік, кісілік кереметін білдіреді. «Қыдырма қонақтан қырық ауыз сөз қалады, үлгі-өнеге, өшпес із қалады» деген сөз содан қалған.

Мұндай қонақтар жұрт сыйлаған беделді кісі немесе сары сүйек құда бастаған адамдар болса, онда қонақтың аз-көптігіне қарай жылқы баласынан – көк қасқа, қой баласынан – ақсарбас сойылса; ал, дос-жаран, алыс-беріс, барыс-келістері жиі адамдар болса, қонақтың аз-көптігіне қарай тай, қой сойып күтеді

Қылқыма қонақ. Қайсы ауыл, қайсы үйге қонақ түсіп, мал сойып, ет асып тамақ пісіргенін аңдып жүріп, дәл үстінен түсіп тамақ асырайтын қонақ. Мұндай қонақты қазақ халқы «шақырылмаған қонақ – жұт» деп жаратпайды. Алайда қонақты үйден құмайтын қазақы дәстүр бойынша, оларға да барын беріп, қондырып аттандырады.

Қорытынды

Мақалада қазақ тілінің ұлттық корпусының маңызды бөлімдерінің бірі – мәдени-репрезентативті ішкорпустың құрылымы мен маңыздылығын, сондай-ақ ұлттық мәдени тілдік бірліктерді цифрлық кеңістікте сақтап, танытудағы рөлі жан-жақты талданды. Қазақ халқының мәдени мұрасын цифрлық форматта жинақтап, ақпараттық қоғам жағдайында кеңінен таратуға бағытталған жұмыс тәжірибесі баяндалып, ҚТҰК-ның мәдени-репрезентативті ішкорпусы қазақ тілінің дамуындағы және жасанды интеллект жүйелерінде қолданылуындағы рөлі көрсетілді. Сонымен бірген, UNESCO-ның «Әлем жады» бағдарламасы аясында Қазақстанның материалдық емес мәдени мұраларын сақтау және цифрландыру жұмыстары қарастырылып, дәстүрлі салт-дәстүрлер, ұлттық өнер, қолөнер, мерекелер және олардың қазіргі заманға үйлесімділігі туралы айтылды. Сонымен қатар, дәстүр мен инновацияның өзара үйлесімін сақтаудың маңызы атап өтілді. Қорыта келгенде, бұл ішкорпус – қазақ халқының ұлттық құндылықтарын, салт-дәстүрін білетін рухани дүниесі бай тілдік тұлғаның қалыптасуына мұрындық болады. Ең маңыздысы қазіргі кітап оқу үрдісі тарылып бара жатқан ақпараттық қоғамда Мәдени-репрезентативті ішкорпус жалпыға қолжетімді цифрлық ресурс болуымен құнды. Ішкорпус – мектеп оқушыларына, студенттерге, магистранттарға этномәдени құндылықтарды бейнебаяндар арқылы тез қабылдауына, сондай-ақ өз халқының мәдениеті мен этнографиясын танып, білгісі келетін зерттеушілер мен этнографтарға арналған. Қазіргі уақытта ішкорпус үздіксіз толығып, жаңарып отырады, бұл оның болашақта қазақ халқының мәдени мұрасын әлемге танытуда үлкен рөл атқаруына ықпал етеді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында жазылды

Авторлардың қосқан үлесі

Э. Өтебаева мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазды. **Л.Қойшығұлова** тілдік материалдарды жинақтау, сұрыптау және талдау, мақаланы рәсімдеу жұмыстарын атқарды. **А.Нұстаева** тілдік материалдардың сандық деректерін жасауға үлес қосты. Жұмыстың барлық аспектілері бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты бо-

лып табылады, зерттеу жұмысының тұтастығы мен деректердің дұрыстығы өзара талқыланып, пікір алмаса отырып жүзеге асырылды.

Әдебиеттер тізімі

Әшімбаева, Н.М., & Жаңабекова, А.Ә. (2023). Лингвомәдени білімдер жүйесін ұлттық корпусқа енгізуде көне атауларды зерттеу. *Tiltanym*, (3), 25–37 бб. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-25-37>

Жұбанов, А.Қ. (2016). Этномәдениеттік семантика белгіленімі «қазақ тілінің ұлттық корпусында» ескерілуі қажет. *Tiltanym*, (1), 24–28 бб.

Жұмабаева, Ж.Т., & Аманбаева, А.Ж. (2024). Лингвомәдени ішкорпус: діни сөздердің мәдени семантикасы. *Tiltanym*, (4), 147–154.

Манкеева, Ж.А., Шүленбаев, Н.Қ., & Бисенғали, А.З. (2023). Мәдени-репрезентативті ішкорпустарды әзірлеудегі мәдени бірліктерді аннотациялау проблемалары. *Tiltanym*, (3), 95–102 бб. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-95-102>

Өтебаева, Э.Ә., Исаева, Г.С., & Серікқызы, М. (2023). Лингвомәдени ішкорпусты әзірлеудегі мәдени-семантикалық. *Tiltanym*, (3), 135–143 бб. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>

Уәли, Н.М., Исаева, Г.С., Өтебаева, Э.Ә., Мамырбек, Г.М., Жұмабаева, Ж.Т., Сейітбекова, А.А., Аманбаева, А.Ж., & Қақабаев, Б.С. (2024). Лингвомәдени сөздік. Алматы: Ел-шежіре.

Фазылжанова, А.М. (2016). Национальный корпус казахского языка как инновационно-информационная база государственного языка (об особенностях и задачах первого этапа разработки и создания). *Alatoo Academic Studies*, (3), 103–109.

Шойбеков, Р.Н., Ғабитханұлы, Қ., Өтебаева, Э.Ә., Исаева, Г.С., Солтанбекова, А.Ә., Серікқызы, М., & Барменкулова, А.С. (2023). Қазақ тілінің мәдени-танымдық сөздігі. Алматы: Асыл ЖК.

Talgatqyzy, G., Amirbekova, A., Fazylzhanova, A., Gabitkhanuly, K., & Issayeva, G. (2024). Exploring the semantic significance ‘Camel’ and cultural representation in the Kazakh ethnic worldview as reflected in the national corpus. *Forum for Linguistic Studies*, 6(4), 268–276. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986>

Tlegenova, G., Rysbergen, K., & Zhanabekova, A. (2024). Representativeness of mythonyms and theonyms in language corpora. *International Journal of Society, Culture, & Language*, 12(1), 374–395. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2017262.3288>

Э.А. Утебаева*¹, Л.Р. Койшыгулова², А.Б. Нұстаева³

^{1,2,3}Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Алматы, Казахстан

Культурно-репрезентативный подкорпус: значимость сохранения национальных культурно-познавательных единиц в цифровом пространстве

Аннотация. В статье рассмотрены структура и значимость культурно-репрезентативного подкорпуса, а также его роль в сохранении и презентации национальных культурных и языковых единиц в цифровом пространстве. Электронный Национальный корпус казахского языка, сохраняющий культурное наследие казахского народа в цифровой среде и способствующий его широкому признанию и распространению в современном информационном обществе, является важной и надежной информационной базой для развития национального языка и

культуры. Культурно-репрезентативный подкорпус корпуса рассматривается не только как инструмент для глубокого изучения этнокультурного развития казахского этноса, его духовных и материальных ценностей, этнографических и культурно-познавательных представлений, но и как важный познавательный механизм, отражающий объединяющую роль языкового наследия. Цель статьи – на основе научных основ казахской этнолингвистики определить процесс создания культурно-репрезентативного подкорпуса в составе Национального корпуса казахского языка (НККЯ) и пути исследования и сохранения национальной культуры, традиций, исторических и социальных аспектов через цифровую платформу, аккумулирующую языковые и культурные ценности казахского языка. Также показан состав, структура и методы применения подкорпуса, а также доказана его значимость в образовании и научных исследованиях. Объект исследования – культурно-репрезентативный подкорпус в составе НККЯ и накопленные в нем языковые и культурные материалы казахской этнолингвистики.

Ключевые слова: национальный корпус казахского языка, культурно-репрезентативный подкорпус, цифровое пространство, культурно-семантическая информация.

E.A. Utebayeva^{*1}, L.P. Koishygulova², A.B. Nustaeva³
^{1,2,3}*A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan*

Cultural representative subcorpus: the importance of preserving national cultural and cognitive units in the digital space

Abstract. The article discusses the structure and significance of the cultural-representative subcorpus and its role in preserving and presenting national cultural and linguistic units in the digital space. The electronic National Corpus of the Kazakh Language is an important and reliable informational resource for the development of the national language and culture. The cultural-representative subcorpus within the corpus is considered not only as a tool for a deeper understanding of the ethnocultural development of the Kazakh ethnicity, its spiritual and material values, ethnographic and cultural-cognitive concepts, but also as an important cognitive mechanism reflecting the unifying function of the linguistic heritage. The aim of the article is, based on the scientific foundations of Kazakh ethnolinguistics, to define the creation of the cultural-representative subcorpus within the National Corpus of the Kazakh Language (NCKL) and to determine ways to study and preserve national culture, traditions, historical and social aspects through a digital platform that accumulates linguistic and cultural values of the Kazakh language. The composition, structure, and application methods of the subcorpus are also presented, and its importance in education and scientific research is demonstrated. The research object is the cultural-representative subcorpus within NCKL and the linguistic and cultural materials of Kazakh ethnolinguistics collected therein.

Keywords: National Corpus of the Kazakh Language, cultural-representative subcorpus, digital space, cultural-semantic information.

References

Ashimbaeva, N.M., & Zhanabekova, A.A. (2023). Lingvomadeni bilimder julesin ulttyk korpuska engizude kone ataulardy zertteu [Study of ancient names in integrating the linguocultural knowledge

system into the national corpus]. Tiltanym, (3), 25–37. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-25-37> (in Kazakh)

Zhubanov, A.Q. (2016). Etnomadeniyyetlik semantika belgilenimi "qazaq tilinin ulttyk korpusynda" eskerilui kajet [Ethnocultural semantic markers should be considered in the "National Corpus of the Kazakh Language"]. Tiltanym, (1), 24–28. (in Kazakh)

Zhumabaeva, Zh. T., & Amanbaeva, A. Zh. (2024). Lingvomadeni ishkorpustardyn dini sozderdin madeni semantikasyn [Linguocultural subcorpus: Cultural semantics of religious vocabulary]. Tiltanym, (4), 147–154. (in Kazakh)

Mankeyeva, Zh.A., Shulenbayev, N.Q., & Bisengali, A.Z. (2023). Mädeni-reprezentativti ishkorpustardy äzirleudegimädenibirlikterdiannotacijalauproblemalary [Annotation issues of cultural units in developing culturally representative subcorpora]. Tiltanym, (3), 95–102. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-95-102> (in Kazakh)

Utebayeva, E.A., Issayeva, G.S., & Serikkizy, M. (2023). Lingvomadeni ishkorpustardy äzirleudegi madeni-semantikalık eresheilikter [Cultural and semantic features in the development of the linguocultural subcorpus]. Tiltanym, (3), 135–143. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143> (in Kazakh)

Uali, N.M., Issayeva, G.S., Utebayeva, E.A., Mamyrbek, G.M., Zhumabaeva, Zh.T., Seitbekova, A.A., Amanbaeva, A. Zh., & Kakabayev, B. S. (2024). Lingvomadeni sozdik [Linguocultural Dictionary]. Almaty: El-shezhire. (in Kazakh)

Fazylzhanova, A. M. (2016). Nacional'nyj korpus kazahskogo jazyka kak innovacionno-informacionnaja baza gosudarstvennogo jazyka (ob osobennostjah i zadachah pervogo jetapa razrabotki i sozdaniya) [The National Corpus of the Kazakh Language as an innovative and informational basis for the state language]. Alatau Academic Studies, (3), 103–109. (in Russian)

Shoibekov, R. N., Gabitkhanuly, Q., Utebayeva, E.A., Issayeva, G. S., Soltanbekova, A. A., Serikkizy, M., & Barmenkulova, A. S. (2023). Kazak tilinin madeni-tanyndyk sozdigi [Cultural-cognitive dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Asyl ZHK. (in Kazakh)

Talgatqyzy, G., Amirbekova, A., Fazylzhanova, A., Gabitkhanuly, K., & Issayeva, G. (2024). Exploring the semantic significance 'camel' and cultural representation in the Kazakh ethnic worldview as reflected in the national corpus. Forum for Linguistic Studies, 6(4), 268–276. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986>

Tlegenova, G., Rysbergen, K., & Zhanabekova, A. (2024). Representativeness of mythonyms and theonyms in language corpora. International Journal of Society, Culture, & Language, 12(1), 374–395. <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2024.2017262.3288>

Авторлар туралы мәлімет:

Өтебаева Эльмира Әбдіғалиқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: elmira_abdigali@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6500-6062.

Қойшығұлова Лаура Рахимжановна – PhD докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0009-0005-4340-0308.

Нұстаева Ардана Батырханқызы – филология магистрі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы Қазақстан. E-mail: ardana.nustaeva@bk.ru, ORCID: 0000-0001-8810-3239.

Утебаева Эльмира Абдугалиевна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан. E-mail: elmira_abdigali@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6500-6062.

Койшыгулова Лаура Рахимжановна – PhD докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы, Алматы, Казахстан. ORCID: 0009-0005-4340-0308.

Нұстаева Ардана Батырханқызы – магистр филологии, Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан. E-mail: ardana.nustaeva@bk.ru, ORCID: 0000-0001-8810-3239.

Utebaeva Elmira Abdugaliyevna – corresponding author, Candidate of Philology, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: elmira_abdigali@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6500-6062.

Koishyghulova Laura Rakhimzhanovna – PhD student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0009-0005-4340-0308.

Nustaeva Ardana Batyrkhankyzy – Master of Philology, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ardana.nustaeva@bk.ru, ORCID: 0000-0001-8810-3239.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 16.21.29

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-102-113>

Тілдік санадағы этномәдени концептілердің ассоциативтік көрінісі

Қ.Қ. Сарекенова¹, М.К. Ахметова*²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹sareke.kk@gmail.com, ²ma7988335@gmail.com)

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі этномәдени мағыналардың құрылымы мен мазмұны қарастырылды. Зерттеудің мақсаты – қазақ тілдік санасында сақталған этномәдени концепттердің мағыналық өрісін анықтау және олардың атрибуттық, мағыналас және бағалауыштық сипаттамаларын жүйелеу. Міндеттері: ассоциативтік эксперимент жүргізу арқылы респонденттердің ойындағы сөздерге байланысты алғашқы ассоциацияларды жинақтау, алынған деректерді жиілік пен пайыздық үлес тұрғысынан талдау, әрбір этномәдени концептің мәдени-символдық мәнін ашу және тілдік санадағы позитивті және негативті бағалауыштық реңктерін анықтау болды. Зерттеу 2025 жылдың ақпан айында 150 респонденттің қатысуымен жүргізіліп, 12 этномәдени ұғымға қатысты ассоциациялар талданды. Нәтижесінде қазақ тіліндегі этномәдени концепттердің көпқырлы мағынасы, ұлттық тарихи жады мен рухани құндылықтармен байланысы айқындалды. Сонымен қатар, зерттеу қазақ тілінің этномәдени жүйесін терең түсінуге және ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісін ғылыми тұрғыдан жүйелеуге ықпал ететін деректерді ұсынды. Жалпы, бұл зерттеу нәтижелері қазақ жастарының тілдік санасында этномәдени концепттердің берік сақталғанын, олардың символдық, тарихи және құндылықтық мәнінің әлі де өзектілігін көрсетті. Ассоциативтік әдіс ұлттық дүниетанымның құрылымын ашуда тиімді құрал екенін дәлелдеді. Бұл зерттеудің нәтижелері этнолингвистикалық, психоллингвистикалық және мәдениеттанулық зерттеулер үшін құнды дереккөз бола алады.

Түйін сөздер. Этномәдени концепт, тілдік сана, ассоциативтік эксперимент, ұлттық мәдени код, мағыналық өріс.

Түсті: 11.08.2025; Жөнделді: 20.08.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінде тілдік сана мен ұлттық мәдени код мәселелері лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік лингвистика бағыттарында кеңінен қарастырылып келеді. Әр ұлттың сөздік қоры оның тарихи жадын, дүниетанымдық ерекшелігін, тұрмыс-салт дәстүрін және рухани құндылықтарын бейнелейді. Сол себепті белгілі бір тілдік бірліктің семантикасын тек қана сөздіктік мағынасымен шектеу жеткіліксіз. Оның мәдени, мифологиялық және эмоциялық реңктерін ашу маңызды.

Сөз мағынасын, ассоциативтік өрісін және бағалауыштық реңкін зерттеудің тиімді әдістерінің бірі – еркін ассоциативтік эксперимент. Бұл әдіс респонденттің санасында стимул сөзбен байланысқан алғашқы реакцияларды тіркеу арқылы когнитивтік құрылымды және сол құрылымдағы мәдени қабаттарды анықтауға мүмкіндік береді (Қайдар, 1998).

Тіл – халықтың рухани қазынасы, мәдени коды мен дүниетанымының айнасы. Әрбір сөз белгілі бір ұғымдық өріске еніп, халықтың тарихи жады мен құндылықтық бағдарын сақтайды. Ассоциативтік эксперимент – тілдік сананың құрылымын, сөздердің мәдени мәнін, символдық жүктемесін зерттеудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады (Сыздық, 1997). Қазақ тіл білімінде этномәдени концепттерді зерттеу жұмыстары тілдік деректер мен мәдени контексттерді қатар қамти отырып жүргізіледі. Мұндай зерттеулер халықтың тарихи-мәдени тәжірибесін, ұлттық дүниетанымын, өмірлік қағидалары мен құндылықтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің өзектілігі – қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық дүниетанымның тілдік бейнесін сақтау және оны жас ұрпаққа жеткізудің маңыздылығында. Тілдік санада сақталған этномәдени концепттер – ұлттың мәдени кодын, рухани негізін, моральдық-этикалық бағдарын айқындайтын құндылықтар.

Зерттеудің мақсаты – қазақ тілдік санасында сақталған этномәдени концепттердің мағыналық өрісін анықтау, олардың атрибуттық, мағыналас және бағалауыштық сипаттамаларын жүйелеу.

Зерттеудің нысаны – қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени маңызы жоғары 7 стимул сөз: «Шаңырақ көтеру», «Аққу», «Жерұйық», «Туған жер», «Сыбаға беру», «Қазығұрт», «Тазша бала». Бұл сөздер таңдалуында бірнеше себеп бар:

1. Олар ұлттық дүниетанымның әртүрлі қабаттарын қамтиды (тұрмыстық-салттық, мифологиялық, тарихи, эстетикалық).
2. Прагматикалық қызметі әртүрлі (тілек, қарғыс, қасиетті ұғым, мифтік образ, тұрмыстық зат).

Ассоциативтік эксперимент әдісі шетелдік және отандық лингвистикада әртүрлі мақсатта қолданылған. Орыс тіл білімінде бұл бағыттың негізін қалаушылар – А.А.Леонтьев, Н.В. Уфимцева, Ю.Н. Караулов, ал батыс психолінгвистикасында Ч.Осгуд, Д.Хомский, К. Хорн. Қазақ тіл білімінде ассоциативтік өрістер мен лексикалық ассоциация мәселесін Г.С.Смағұлова, А.Е.Карлинский, А.Ш.Жарқынбекова, Б.М.Сағындықұлы еңбектерінде кездестіреміз (Жанпейісов, 1994). Ұлттық-мәдени концептілердің ассоциативтік бейнесін анықтау бағытында соңғы жылдары бірқатар зерттеулер жүргізілсе де, қазақ хал-

қының фольклорлық-мифологиялық және тұрмыстық ұғымдарын бір арнада жинақтап, когнитивтік және бағалаушылық тұрғыдан кешенді талдау жұмыстары аз (Караулов, 2002).

Сондықтан бұл зерттеу қазақ тіліндегі ұлттық мәдениетпен тығыз байланысты сөздердің ассоциативтік өрісін айқындап, олардың респондент санасындағы когнитивтік бейнесін, эмоциялық реңкін және мәдени кодтағы орнын анықтауды мақсат етеді.

Зерттеу әдістері

Бұл зерттеуде қазақ тілдік санасындағы этномәдени концепттердің құрылымы мен мазмұнын анықтау мақсатында ассоциативтік эксперимент әдісі қолданылды. Ассоциативтік эксперимент – тілдік санадағы сөздерге байланысты алғашқы ойлар мен ассоциацияларды жинау арқылы олардың мағыналық өрісін зерттеуге мүмкіндік беретін тиімді психоллингвистикалық әдіс.

Зерттеу 2025 жылдың ақпан айында ұйымдастырылып, оған 150 респондент қатысты. Қатысушылардың жасы 18-ден 25-ке дейінгі аралықты қамтыды, бұл зерттеуге әлеуметтік және жыныстық құрамның әртүрлілігін қамтамасыз етті. Респонденттерге алдын ала таңдалған бірнеше этномәдени мәні бар сөз ұсынылып, әрбір сөзге қатысты бірінші ойға келген ассоциацияларын жазу тапсырылды.

Жинақталған деректер жиілігі мен пайыздық үлесі бойынша сандық өңдеуден өткізілді. Әрі қарай талдау үш негізгі критерий бойынша жүргізілді:

1. Атрибуттық реакциялар – сөздің нақты, көріністі белгілерін бейнелейтін жауаптар (Маслова, 2001);

2. Мағыналас өрістегі реакциялар – ұғымдық, мәдени, тарихи және символдық байланыстарды көрсетеді (Өмірбекова, 2012);

3. Бағалаушылық реакциялар – респонденттердің сөзге қатысты эмоционалды және құндылықтық реңктерін білдіретін позитивті немесе негативті бағалаулар (Құрманбайұлы, 2014). Осы әдістемелік тәсіл зерттелетін этномәдени концепттердің көпқырлы мағынасын кешенді түрде ашуға және олардың қазақ тіліндегі ұлттық мәдени кодтағы орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Бұл бөлімде қазақ тілдік санасындағы этномәдени концепттердің ассоциативтік зерттеу нәтижелері жан-жақты талданып, олардың мағыналық өрісі, құрылымы және бағалаушылық сипаттамалары қарастырылады. Алынған деректер атрибуттық, мағыналас және эмоционалды бағалаушылық реакциялар тұрғысынан сараланып, әрбір этномәдени ұғымның тілдік санадағы орны мен ұлттық мәдени кодтағы мәні айқындалады. Талдаулар қазақ тіліндегі этномәдени концепттердің көпқырлы сипатын ашуға, сондай-ақ олардың респонденттердің сана-сезіміндегі әсері мен құндылықтық бағасын түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері этнолингвистикалық және психоллингвистикалық аспектілерде этномәдени концепттерді тереңірек зерттеуге негіз болады (Еспекова & Ахметова, 2025).

Сауланамада респонденттің алғашқы реакция қалдырған сөзі «Шаңырақ көтеру» сөзі. Мәдени-танымдық тұрғыда «шаңырақ» бейнесі фольклорда, шешендік сөздерде, тіпті мемлекеттік рәміздерде де кездеседі (Қазақстан елтаңбасында шаңырақ бейнесі орталық элемент ретінде орналасқан). Бұл оның халық жадындағы орнының беріктігін дәлелдейді.

Эмоциялық реңк тұрғысынан алғанда, «шаңырақ көтеру» тіркесі толықтай позитивті коннотацияға ие. Ол респонденттер санасында қуаныш, мереке, игі тілек, жақсылықпен байланысты. Сондықтан бұл сөз қазақ тілінде тек номинативтік емес, бағалауыштық және прагматикалық қызмет атқарады.

1. «Шаңырақ көтеру»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Үйлену	18	36%
2	Үй салу	12	24%
3	Жаңа өмір бастау	9	18%
4	Отбасы	6	12%
5	Қазақ дәстүрі	3	6%
6	Басқа жауаптар	2	4%
	Барлығы	50	100%

«Шаңырақ көтеру» тіркесі қазақ халқының дүниетанымында әулет құру, отбасы болу, тұрақты мекенге ие болу сияқты аса маңызды әлеуметтік-мәдени мәнге ие ұғымды білдіреді. Респонденттердің басым бөлігі бұл сөзді үйлену (36%) және үй салу (24%) ұғымдарымен байланыстырған. Бұл – тіркестің екі негізгі когнитивтік моделін айқындайды:

1. әлеуметтік-отбасылық модель – үйлену, әулет құру, жаңа өмір бастау;
2. тұрмыстық-материалдық модель – үй тұрғызу, шаңырақ иесі болу.

«Жаңа өмір бастау» (18%) және «отбасы» (12%) деген жауаптар сөздің символдық және метафоралық мазмұнын ашады. Қазақ дүниетанымында шаңырақ – әулеттің тұтастығын, ұрпақ жалғастығын білдіретін киелі бейне. Бұл бейне фольклорда, мақал-мәтелдерде, мемлекеттік рәміздерде жиі көрініс табады.

Ассоциативтік реакциялардың жіктелуі

- Атрибуттық реакциялар – тура, нақты белгілерді көрсететін жауаптар: үй салу, отбасы, қазақ дәстүрі (42%). Бұл топқа кіретін реакциялар «шаңырақ көтеру» тіркесінің тікелей номинативтік мағынасына сәйкес келеді.

- Мағыналас өрістегі реакциялар – ұғымдық байланысы бар, туынды ассоциациялар: үйлену, жаңа өмір бастау (54%). Бұл реакциялар сөздің өмірлік оқиғалармен, әлеуметтік ритуалдармен байланысын көрсетеді.

- Бағалауыштық реакциялар – эмоционалдық реңкке ие жауаптар: қуаныш, береке (4%). Бұл сөздер позитивті коннотацияға ие, респонденттер үшін игі тілек пен мейірімділіктің символы болып табылады.

«Шаңырақ көтеру» тіркесі респондент санасында ең алдымен позитивті реңкке ие мәдени-символдық ұғым ретінде қалыптасқан. Оның ассоциативтік өрісі әлеуметтік және тұрмыстық екі бағытта дамиды, ал бағалаушылық деңгейде бұл сөз қуаныш пен берекені білдіретін концепт ретінде танылады.

2. «Аққу»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Сұлулық	15	30%
2	Махаббат	12	24%
3	Ақ түс	8	16%
4	Құс	7	14%
5	Адалдық	5	10%
6	Басқа жауаптар	3	6%
	Барлығы	50	100%

«Аққу» сөзі қазақ мәдениетінде сұлулықтың, тазалықтың, адал махаббаттың символы ретінде танылған. Фольклорда, әсіресе ән-жыр мен аңыздарда аққу адал жарға, мызғымас достыққа, сұлулыққа теңеледі. Респонденттердің 30%-ы «сұлулық», 24%-ы «махаббат» деп жауап бергені – осы мәдени кодтың әлі де берік сақталғанын дәлелдейді.

«Ақ түс» (16%) және «құс» (14%) жауаптары сөздің тікелей атрибуттық мәнін ашды. «Адалдық» (10%) жауабы – аққудың адалдық пен тазалықтың бейнесі ретіндегі символдық қызметін айқындайды. Қазақ ауыз әдебиетінде «Аққу – киелі құс» ұғымы кең таралған, оны ату немесе жаралау күнә саналған.

Ассоциативтік реакциялардың жіктелуі

- Атрибуттық реакциялар – ақ түс, құс (30%). Бұл жауаптар сөздің табиғи, биологиялық сипатын бейнелейді.

- Мағыналас өрістегі реакциялар – сұлулық, махаббат, адалдық (64%). Мұнда аққудың символдық-мәдени мағынасы көрініс тапқан.

- Бағалаушылық реакциялар – барлығы дерлік позитивті (сұлулық, адалдық, махаббат) және жағымды эмоция тудырады. Теріс коннотация мүлде жоқ.

«Аққу» – респондент санасында тек қана құс емес, эстетикалық және моральдық құндылықтардың символы ретінде орныққан. Ол сұлулық, адалдық, сүйіспеншілік секілді асыл ұғымдармен тікелей байланысты және толықтай позитивті реңкке ие.

3. «Жерұйық»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Құтты мекен	16	32%
2	Бейбітшілік	10	20%
3	Әділетті қоғам	8	16%
4	Асан Қайғы	6	12%

5	Жер райы жақсы жер	6	12%
6	Басқа жауаптар	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Жерұйық» – қазақ халқының мәдени жадындағы утопиялық мекен, яғни бейбіт өмірдің, әділдіктің, молшылықтың нышаны. Бұл ұғымның шығу тәркіні Асан Қайғы туралы аңыздармен тығыз байланысты: дана жырау елін барлық қиындықтан, таршылықтан құтқаратын, табиғаты жайлы, халқы тату жер іздейді (Мұқашева, 2018).

Респонденттердің жауаптарында ең жиі кездескені – «құтты мекен» (32%) және «бейбітшілік» (20%). Бұл «Жерұйық» сөзінің рухани-утопиялық моделін көрсетеді: ол тек географиялық мекен емес, сонымен қатар әлеуметтік үйлесімнің символы. «Әділетті қоғам» (16%) деген жауаптар бұл концептінің қазіргі замандық түсініктегі мәнін айғақтайды.

«Асан Қайғы» (12%) және «жер райы жақсы жер» (12%) жауаптары тарихи және табиғи атрибуттарды алға шығарады. Бұл жерде «Жерұйық» ұғымы респондент санасында халық даналығы мен географиялық бейнемен қатар орын алады.

Ассоциативтік реакциялардың жіктелуі:

- Атрибуттық реакциялар – *жер райы жақсы жер, құтты мекен* (44%). Мұнда сөздің тура сипаттамасы, табиғи және тұрмыстық ерекшеліктері бейнеленеді.

- Мағыналас өрістегі реакциялар – *бейбітшілік, әділетті қоғам, Асан Қайғы* (48%). Бұл реакциялар сөздің рухани-мәдени және тарихи контекстін ашады.

- Бағалаушытық реакциялар – *тек позитивті реңктегі сөздер* (құтты мекен, бейбітшілік, әділетті қоғам) – жалпы 100%-ға жуық жауаптар осы бағытта. Теріс коннотация мүлде байқалмайды.

«Жерұйық» – респонденттердің санасында тек қана қиялдағы бақытты мекен ретінде емес, ұлттық бірліктің, әділеттіліктің және бейбіт өмірдің символы ретінде орныққан. Бұл ұғымның ассоциативтік өрісі толықтай позитивті және ұлттық мәдениетте ерекше маңызға ие.

4. «Туған жер»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Отан	18	36%
2	Балалық шақ	12	24%
3	Ауыл	10	20%
4	Табиғат	6	12%
5	Басқа жауаптар	4	8%
	Барлығы	50	100%

Туған жер» – қазақ тілдік санасында ең алдымен Отан, ел, ауыл ұғымдарымен байланысты. Респонденттердің 36%-ы «Отан», 24%-ы «балалық шақ» деп жауап беруі – туған жердің жеке тұлғалық жады мен ұлттық санадағы орны зор екенін көрсетеді. «Ауыл» (20%) және «табиғат» (12%) жауаптары бұл сөздің тұрмыстық және табиғи бейнелерін алға тартады.

Атрибуттық реакциялар – ауыл, табиғат (32%). Бұл туған жердің тікелей бейнелік сипаттамалары. Мағыналас өрістегі реакциялар – Отан, балалық шақ (60%). Мұнда ұғымның рухани және эмоционалды қыры ашылады. Бағалаушытық реакциялар – түгелдей позитивті, ностальгиялық реңк басым. «Туған жер» сөзі респондент санасында ұлттық бірегейлік пен жеке естеліктердің символы ретінде қалыптасқан. Ол толықтай позитивті эмоция тудырады.

«Туған жер» ұғымы тілдік санада тек географиялық мекен ретінде ғана емес, сонымен қатар адам өміріндегі маңызды эмоционалды және мәдени мәні бар символдық категория ретінде көрініс табады. Кестедегі деректерден байқалғандай, респонденттердің басым бөлігі туған жерді «ауыл» және «Отан» ретінде қабылдайды, бұл ұғымдардың арасындағы тығыз байланыс пен мағыналық бірлікті көрсетеді. Туған жер сөзін «бесік» сакралды ұғымымен қатар талдап қарастырған Л.Еспекова, М.Ахметованың мақаласында қазақтың тілдік санасындағы туған жер ұғымының мәнін аша көрсеткенін тұсы да бұған дәлел бола алады (Еспекова, Ахметова; 2025).

«Ауыл» деген жауаптың басым болуы туған жердің көбінесе ауылдық ортада, табиғат аясында, балалық шақ пен отбасының ортасында қалыптасатындығын білдіреді. Бұл – адамның өміріндегі алғашқы таныстықтар, өмірлік құндылықтар мен дәстүрлердің қайнар көзі ретінде туған жердің маңызды рөлін айқындайды. Сонымен бірге, «Отан» сөзі туған жерге ұлттық, мемлекеттік деңгейдегі эмоционалды бағалау мен патриоттық сезімдерді білдіреді. Бұл жауаптар туған жер ұғымының жеке деңгейден шығып, кеңірек әлеуметтік және ұлттық мағынаға ие екендігін көрсетеді.

«Балалық шақ» және «Табиғат» сияқты ассоциациялар туған жерге байланысты ең жақын, нәзік сезімдерді бейнелейді. Балалық шақ – адамның өмірлік бастауы мен алғашқы естеліктерінің, жадтың тұрағы болса, табиғат – туған жердің экологиялық және эстетикалық бейнесін, оның сұлулығы мен бірегейлігін білдіреді. «Топырақ иісі» жауабы да туған жерге тән, оның физикалық және сезімдік ерекшеліктерін, сондай-ақ ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлердің символын еске түсіреді (Langacker, 2010).

Осылайша, «Туған жер» ұғымы көпқырлы, ол адамның жеке тарихы мен отбасылық байланыстарынан бастап, кеңірек ұлттық патриотизм мен табиғатқа деген құрметке дейінгі бірнеше деңгейдегі мағынаны қамтиды. Бұл ассоциациялар туған жерге деген терең эмоционалды қарым-қатынасты және оны өмірлік маңызды құндылық ретінде қабылдауды айқындайды. Сондықтан туған жер туралы ұғымды зерттеу кезінде оның тек физикалық орны ғана емес, сонымен қатар адамның рухани және мәдени идентификациясының маңызды компоненті екендігін ескеру қажет.

5. «Сыбаға беру»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Ет бөлісу	18	36%
2	Қонақжайлық	14	28%
3	Дәстүр	10	20%
4	Туысқа беру	6	12%

5	Басқа жауаптар	2	4%
	Барлығы	50	100%

«Сыбаға беру» – қазақ халқының қонақжайлық мәдениетінің маңызды бөлігі. Респонденттердің 36%-ы «ет бөлісу», 28%-ы «қонақжайлық» деп жауап берген. Бұл сөздің қоғамдық-әлеуметтік байланыстарды нығайтатын ритуалдық мәнін көрсетеді.

«Дәстүр» (20%) және «туысқа беру» (12%) жауаптары «сыбаға берудің» туыстық қатынастардағы рөлін айқындайды. Атрибуттық реакциялар – ет бөлісу, туысқа беру (48%). Бұл нақты тұрмыстық әрекетті сипаттайды. Мағыналас өрістегі реакциялар – қонақжайлық, дәстүр (48%). Мұнда мәдени мән-мағынасы көрінеді. Бағалауыштық реакциялар – түгелдей позитивті, өйткені бұл сөз сыйластық, құрмет ұғымдарымен астасады. «Сыбаға беру» концепті – қазақ қонақжайлығының тілдік бейнесі. Ол туыс-бауыр арасындағы сыйластықты нығайту мен әлеуметтік байланысты сақтау құралы болып табылады.

6. «Қазығұрт»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Таудың атауы	16	32%
2	Аңыз	12	24%
3	Нұх пайғамбар кемесі	10	20%
4	Түркістан өңірі	8	16%
5	Киелі жер	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Қазығұрт» сөзі ең алдымен географиялық атау ретінде белгілі. Респонденттердің 32%-ы оны «таудың атауы» деп, 24%-ы «аңыз», 20%-ы «Нұх пайғамбар кемесі» деп атауы – бұл ұғымның табиғи-географиялық және мифологиялық қабаттарының қатар өмір сүретінін көрсетеді. «Түркістан өңірі» (16%) және «киелі жер» (8%) жауаптары оның нақты орналасқан жері мен қасиеттілігін айғақтайды. Қазақ дүниетанымында Қазығұрт – қасиетті тау, аңыз бойынша топан су кезінде Нұх пайғамбар кемесі тоқтаған жер.

Атрибуттық реакциялар – таудың атауы, Түркістан өңірі (48%). Мағыналас өрістегі реакциялар – аңыз, Нұх пайғамбар кемесі (44%). Бағалауыштық реакциялар – киелі жер (8%) – толықтай позитивті. «Қазығұрт» – респондент санасында қасиетті тарихи-географиялық нысан ретінде қалыптасқан, ол әрі шынайы географиялық объект, әрі ұлттық аңыздардың маңызды символы.

7. «Тазша бала»			
№	Ассоциация	Жиілік	Пайыз (%)
1	Ертегі кейіпкері	18	36%
2	Тапқыр	14	28%
3	Жетім бала	8	16%
4	Халық ауыз әдебиеті	6	12%

5	Басқа жауаптар	4	8%
	Барлығы	50	100%

«Тазша бала» – қазақ халық ертегілерінде жиі кездесетін тапқыр, сөзге шешен, айлакер жетім бала бейнесі. Респонденттердің 36%-ы оны «ертегі кейіпкері», 28%-ы «тапқыр» деп сипаттаған. Бұл жауаптар оның интеллектуалдық қабілетін және халық ертегілеріндегі басты рөлін көрсетеді. «Жетім бала» (16%) және «халық ауыз әдебиеті» (12%) жауаптары оның әлеуметтік мәртебесін және мәдени контекстін ашады.

Атрибуттық реакциялар – *жетім бала* (16%). Мағыналас өрістегі реакциялар – *ертегі кейіпкері, тапқыр, халық ауыз әдебиеті* (76%). Бағалаушытық реакциялар – түгелдей позитивті, кейде ирониялық реңкке ие. «Тазша бала» – респондент санасында ақылдылық пен тапқырлықтың мәдени символы ретінде орныққан, қазақ ертегілеріндегі маңызды фольклорлық кейіпкер.

Қорытынды

Жүргізілген сауалнама нәтижелері мен этномәдени кілт сөздің ассоциативтік өрісін талдау қазақ халқының тілдік санасында ұлттық дүниетанымның негізгі концепттері айқын және жүйелі түрде сақталғанын көрсетті. Зерттеу нәтижелері қазақ тілдік санасындағы этномәдени концепттердің респонденттердің ойында терең және көпқабатты мағынаға ие екенін көрсетті. 2025 жылдың ақпан айында жүргізілген сауалнамаға қатысқан 50 респонденттің жауаптары әрбір сөздің тек лексикалық мағынасымен шектелмей, ұлттық мәдениет, тарих, рухани құндылықтармен тығыз байланыста екенін айқындады.

Біріншіден, зерттелген сөздердің басым бөлігі (*Жерұйық, Аққу, Туған жер, Сыбаға беру*) толықтай позитивті эмоциялық реңкке ие. Бұл олардың халық санасында рухани-адамгершілік құндылықтармен, мәдени дәстүрлермен және тарихи жадпен тығыз байланыста екенін дәлелдейді.

Екіншіден, ассоциативтік реакциялардың құрылымы үш негізгі топқа бөлінді:

– Атрибуттық реакциялар – сөздің тікелей, нақты белгісін бейнелейтін жауаптар. Бұл топта сөздің номинативтік мәні сақталған. Мысалы, «Аққу» – «ақ түс, құс» сияқты тікелей бейнелер жиі кездеседі.

– Мағыналас өрістегі реакциялар – ұғымдық, символдық, тарихи және мәдени байланыстарды көрсететін ассоциациялар. Бұл топ ұлттық мәдени кодты сақтаудың негізгі арнасы болып табылады.

– Бағалаушытық реакциялар – позитивті немесе негативті реңктегі эмоциялық реакциялар. Бұл топ халық санасының құндылықтық бағдарын айқындайды.

Үшіншіден, сөздердің мәдени мәні көбінесе екі деңгейде көрінеді: Тікелей бейнелік (мысалы, Аққу – құс, ақ түс); символдық-рухани (мысалы, Жерұйық – бейбітшілік пен әділеттілік мекені; Туған жер – ұлттық бірегейліктің белгісі).

Жалпы, бұл зерттеу нәтижелері қазақ жастарының тілдік санасында этномәдени концепттердің берік сақталғанын, олардың символдық, тарихи және құндылықтық мәнінің

әлі де өзектілігін көрсетті. Ассоциативтік әдіс ұлттық дүниетанымның құрылымын ашуда тиімді құрал екенін дәлелдеді.

Бұл зерттеудің нәтижелері этнолингвистикалық, психолінгвистикалық және мәдениеттанулық зерттеулер үшін құнды дерек көзі бола алады. Сонымен қатар, ол тіл үйрету, мәдени білім беру, патриоттық тәрбие беру үдерістерінде тиімді қолданылуы мүмкін.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала 2024-2026 ж. ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Қ.Қ. Сарекенова – зерттеу тақырыбы бойынша материалдарды жинау, әдеби шолу, талдау жасау мәселелерімен айналысты; **М.К. Ахметова** – мақаланың концепциясын құру, әдіс-тәсілдерін анықтау, талдау жасау мәселелерімен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

Еспекова Л., Ахметова М. (2025) Ассоциациялық тәжірибе және тілдік сана. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 150, 1 (Mar. 2025), 83–94. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-83-94>

Жанпейісов, Е. (1994) Этнолингвистика: Қазақ дүниетанымының тілдік негіздері. – Алматы: Рауан, 1994. – 350 б.

Караулов, Ю. Н. (2002) Русский ассоциативный словарь. – Москва: Изд-во МГУ, 2002. – 256 б.

Қайдар, Ә. (1998) Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 450 б.

Құрманбайұлы, Ш. (2014) Қазақ тіліндегі жаңа сөздер мен терминдер. – Астана: Ұлттық терминология орталығы, 2014. – 182 б.

Маслова В.А. (2001) Лингвокультурология: Учебное пособие. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – 125 с.

Мұқашева А. (2018) Тілдік сана мен мәдени бағдар. – Алматы: Адам, 2018. – 150 б.

Өмірбекова А. (2012) Психолінгвистика негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 218 б.

Сыздық, Р. (1997) Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 390 б.

Langacker, R. W. (2010) Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2010, pp. 1–395.

К.К. Сарекенова, М.К. Ахметова*

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Ассоциативное отражение этнокультурных концептов в языковом сознании

Аннотация. В статье рассматриваются структура и содержание этнокультурных значений в казахском языке. Цель исследования – выявление семантического поля этнокультурных концептов, закреплённых в казахском языковом сознании, а также систематизация их атрибутивных, синонимических и оценочных характеристик. Задачи исследования включали: проведение ассоциативного эксперимента для выявления первичных ассоциаций респондентов на заданные слова; анализ полученных данных с точки зрения частотности и процентного соотношения; раскрытие культурно-символического значения каждого этнокультурного

концепта; определение позитивных и негативных оценочных оттенков в языковом сознании. Исследование было проведено в феврале 2025 года с участием 150 респондентов, в ходе которого были проанализированы ассоциации, связанные с этнокультурными понятиями. В результате выявлено многогранное значение этнокультурных концептов в казахском языке, их связь с национальной исторической памятью и духовными ценностями. Кроме того, исследование представило данные, способствующие более глубокому пониманию этнокультурной системы казахского языка и научной систематизации языкового выражения национальной культуры. В целом результаты данного исследования показали, что этнокультурные концепты прочно сохранились в языковом сознании казахской молодёжи, а их символическое, историческое и ценностное значения сохраняют свою актуальность. Ассоциативный метод показал себя эффективным инструментом выявления структуры национального мировоззрения. Результаты данного исследования могут служить ценным источником для этнолингвистических, психолингвистических и культурологических исследований.

Ключевые слова: этнокультурный концепт, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, национальный культурный код, семантическое поле.

K.K. Sarekenova, M.K. Akhmetova*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Associative Reflection of Ethnocultural Concepts in Linguistic Consciousness

Abstract. The article examines the structure and content of ethnocultural meanings in the Kazakh language. The purpose of the study is to identify the semantic field of ethnocultural concepts fixed in Kazakh linguistic consciousness, as well as to systematize their attributive, synonymous, and evaluative characteristics. The research objectives included conducting an associative experiment to reveal the respondents' primary associations with the given words; analyzing the obtained data in terms of frequency and percentage ratios; disclosing the cultural and symbolic meaning of each ethnocultural concept; and determining positive and negative evaluative connotations in linguistic consciousness. The study was conducted in February 2025 with the participation of 150 respondents, during which associations related to 12 ethnocultural concepts were analyzed. As a result, the multifaceted meanings of ethnocultural concepts in the Kazakh language were identified, as well as their connection with national historical memory and spiritual values. Furthermore, the study provided data contributing to a deeper understanding of the ethnocultural system of the Kazakh language and the scientific systematization of the linguistic expression of national culture. The results of this study showed that ethnocultural concepts are firmly preserved in the linguistic consciousness of Kazakh youth, and their symbolic, historical and value significance are still relevant.

Keywords: ethnocultural concept, linguistic consciousness, associative experiment, national cultural code, semantic field.

References

Espekova L., Akhmetova M. (2025) Assotsiatsionalyq tazhiribe zhane tildik sana [Associative Experiment and Linguistic Consciousness.]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series Philology, 150(1), 83–94. DOI: [<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-83-94>] [in Kazakh]

- Zhanpeisov, E. (1994) Etnolingvistika: Kazakh duinietanymynyn tildik negizderi [Ethnolinguistics: Linguistic Foundations of Kazakh Worldview] (Rauan, Almaty, 1994, 350 p.) [in Kazakh]
- Karaulov Y.N. (2002) Russkii assotsiativnyi slovar [Russian Associative Dictionary] (Izd-vo MGU, Moskva, 2002, 256 p.) [in Russian]
- Kaidar A. (1998) Kazak tilinin ozekti maseleleri [Current Issues of the Kazakh Language] (Ana tili, Almaty, 1998, 450 p.) [in Kazakh]
- Kurmanbaiuly Sh. (2014) Kazaq tilindegi zhanasozder men terminder [New Words and Terms in the Kazakh Language] (Ulttyk terminologia ortalgy, Astana, 2014, 182 p.) [in Kazakh]
- Maslova V.A. (2001) Lingvokulturologiya: Uchebnoe posobie. (Akademiya Publishing House, Moscow, 2001, 125 p.) [in Russian]
- Mukasheva A. (2018) Tildik sana men madeni bagdar [Linguistic Consciousness and Cultural Orientation] (Adam, Almaty, 2018, 150 p.) [in Kazakh]
- Omirebekova A. (2012) Psikholingvistika negizderi. [Foundations of Psycholinguistics] (Kazakh universiteti, Almaty, 2012, 218 p.) [in Kazakh]
- Syzdyk R. (1997) Soz kudireti [The Power of the Word] (Sanat, Almaty, 1997, 390 p.) [in Kazakh]
- Langacker R. W. (2010) Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin: Mouton de Gruyter, 2010, pp. 1–395.

Авторлар туралы мәлімет:

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Ахметова Маржан Кәкімқызы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: ma7988335@gmail.com ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Сарекенова Карлығаш Курманғалиевна – кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Ахметова Маржан Какимовна – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Sarekenova Karlygash Kurmangalikyzy – Candidate of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Akhmetova Marzhan Kakimkyzy – corresponding author, Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: ma7988335@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0542-1755.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.07
Research article

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-114-132>

Linguocultural and cognitive features of Kazakh and English toponyms

A.E. Smatova¹ , B.M. Tleuberdiev*² , N.K. Omarov³

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

(E-mail: ¹Smatova.80@mail.ru, ²tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ³nurlybek.omarov.73@mail.ru)

Abstract. The article presents a comparative linguistic analysis of the linguocultural and cognitive features of toponymic units in the Kazakh and English languages. The study focuses on the names of natural and geographical entities that hold cultural and cognitive significance in both nations. Toponyms in Kazakh and English are shaped by distinct historical, social, and environmental contexts, and their semantic features reflect a range of culturally encoded meanings. The article systematically examines the concept of toponymic conceptualization, its linguistic realization, and its role in constructing national identity. The primary objective is to explore toponymic concepts as cognitive structures that encapsulate ethnocultural values, thereby revealing culturally specific aspects of the Kazakh and English worldviews. Through the collection, classification, and comparative analysis of geographical names, the study identifies shared and divergent cognitive patterns between the two linguistic communities. Using a linguocognitive approach, the analysis of key toponymic concepts such as *ауыл* (village), *атамекен* (native land), *дала* (steppe), *төбе* (hill), and *су* (water) demonstrates how toponyms function not only as place names but also as carriers of national consciousness and cultural memory. The findings underscore the significance of toponymy as both a nominative and cognitive-cultural phenomenon, contributing to a deeper understanding of the linguistic worldviews of the Kazakh and English peoples.

Keywords: toponymy, conceptology, cognitive linguistics, national worldview, linguoculturology, intercultural communication, toponymic system.

Received: 29.06.2025; Revised: 21.08.2025; Accepted: 13.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

Introduction

In contemporary linguistics, examining units of the toponymic system in close connection with human cognition and socio-spiritual activity is one of the key areas of research. In this context, the anthropocentric approach enables the study of toponymic vocabulary from a cognitive perspective. When viewed as a product of human consciousness and cognitive activity, the system of toponyms – intertwined with national history, culture, and spiritual heritage – offers valuable insights into the worldview of an ethnic group. Exploring the national and cultural characteristics of different ethnicities through toponyms is now recognized as a significant area in modern science. Accordingly, studying the body of Kazakh and English toponyms within a new scientific paradigm – based on cognitive, conceptual, and linguocultural approaches – aims to expand the theoretical framework of toponymy. The toponymic picture of the world reflected through the toponyms of each language is characterized by toponymic concepts, which are shaped by mental and toponymic stereotypes.

Taking into account the principles of linguistic nomination, mental categories, and cultural codes, identifying the cognitive-pragmatic aspects of the toponymic system is one of the key tasks in modern Kazakh and English linguistics. When the body of toponyms is examined in close connection with national history, culture, and spiritual heritage, it allows for a deeper and more accurate understanding of the nature of toponyms in both countries. Therefore, exploring the national and cultural dimensions of different worldviews through toponyms from a cognitive perspective has become a pressing issue today. Considering the role and significance of toponyms in shaping our understanding of the world through language, identifying the mental and cognitive characteristics of toponymic units is among the most relevant challenges in contemporary Kazakh and English linguistic studies. Thus, in the field of toponymic lexicon, the cognitive-pragmatic exploration of a language's toponymic system – based on the laws of linguistic nomination and the nature of human thought – is both a promising and highly relevant direction for research.

A comprehensive study of the meaning, structure, and function of Kazakh and English proper names within the framework of the “language – consciousness – nation” triad is one of the key issues in contemporary Kazakh and English onomastics. Although the cognitive worldviews of these two ethnic groups are reflected through proper names, there remains a lack of systematic scholarly research in this area. Kazakh and English proper names serve as vital linguistic units that encapsulate the historical memory, culture, spiritual identity, and values of a people, acting as a mirror of their connection with the surrounding world and centuries of accumulated experience. From this perspective, the linguistic and cognitive analysis of their semantic features is both necessary and highly relevant.

Investigating the national and cultural aspects of different worldviews through toponyms from a cognitive standpoint remains a pressing issue in modern linguistic studies. Examining toponyms that embody the national consciousness of both ethnic groups within a new scientific paradigm opens the way for the development of a new direction in toponymic research.

Research Materials and Methods

The methodological foundation of this study is based on the principles of linguoconceptology, ethnolinguistics, culturallinguistics, and comparative-typological linguistics. The linguocognitive

and semantic analysis of Kazakh and English toponyms was conducted within the frameworks of cognitive linguistics and intercultural communication. The research materials included widely used place names and hydronyms in the Kazakh and English languages, names of geographical features, as well as toponymic dictionaries and encyclopedic sources. In addition, linguistic data reflecting the national worldview and cultural codes of each language were also utilized as sources. The collected toponymic data were analyzed using conceptual analysis methods to identify their semantic, pragmatic, and ethnocultural characteristics. Through comparative analysis, the study focused on the similarities and differences within the toponymic systems of both languages, comparing their cognitive and cultural underpinnings. The onomastic systems of Kazakh and English were examined in detail, and theoretical insights were offered within the fields of cognitive onomastics and onomastic linguoconceptology. The scientific findings and conclusions obtained throughout the research contribute to a deeper theoretical understanding of key issues in cognitive linguistics, general and comparative linguoconceptology, ethnolinguistics, cultural linguistics, and onomastic semiotics. This approach allows for the examination of the functional features and social significance of toponyms in Kazakh and English within the context of speakers' linguistic consciousness and the historical-social experience of their ethnolinguistic communities.

The Kazakh-English toponymic landscape has developed over several centuries under complex historical, cultural, and linguistic conditions. In general, toponymy is considered one of the key branches of Kazakh and English linguistics and onomastics, and it continues to attract considerable scholarly interest. This is evidenced by the growing number of publications dedicated to various aspects of the field. This article examines the lexico-semantic characteristics of Kazakh and English toponyms and addresses issues related to their classification. It explores the nuances of toponymic naming in both languages and emphasizes the importance of lexico-semantic categorization in uncovering the meanings of place names. During the research process, data related to linguistic conceptual units and meanings were collected and analyzed using conceptual, cognitive, and linguocultural methods.

The study of Kazakh and English toponyms not only expands the theoretical foundation of this field but also contributes to a deeper understanding of cultural exchange, national values, and developmental processes between the two nations. Furthermore, it offers a comprehensive insight into the structure and dynamics of the toponymic landscape. The theoretical and methodological basis of this research is grounded in the works of leading domestic and international scholars. In particular, the studies of T. Zhanuzak, N. Uali, G.B. Madiyeva, E. Kerimbayev, and B. Tileuberdiev provided the primary theoretical foundation for identifying key directions in onomastics, linguoconceptology, and cognitive linguistics. Additionally, the cognitive and conceptual orientation of the research, as well as the exploration of the interrelation between language and national culture, was informed by the theoretical perspectives of Zh. Mankeyeva, K.K. Rysbergen, and B. Tileuberdiev. In the field of ethnolinguistics, the work of A. Kaidar (2013) – particularly his *Kazaktar Ana Tili Aleminde: Etnolingvistikalık Sozдіk (Kazakhs in the World of Their Native Language: An Ethnolinguistic Dictionary)* – was used to reveal the ethnolinguistic characteristics of certain toponymic units. These scholarly contributions enabled the systematization of the research focus and facilitated a comprehensive analysis of linguocultural concepts.

T. Zhanuzak's *"Zher-su ataulary" (Place Names) (An Etymological Reference Book)* (2011) is a foundational work that systematically explores the etymology of geographical names in the Kazakh language. This research provides valuable insight into the connection between Kazakhstan's rich toponymic heritage and the national worldview. Additionally, the scholar's work *"Tarihi zher-su attarynyn tuptorkini" (The Origins of Historical Place Names)* (Zhanuzak, 2010) focuses on the genesis of historical toponyms, making it a significant contribution from the perspectives of historical linguistics and etymology. T. Zhanuzak's extensive contributions to the field of *Kazakh onomastics* – such as *"Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy" (Kazakh Onomastics: Achievements and Prospects)* (2004) and the five-volume *"Kazak onomastikasy" (Kazakh Onomastics)* (2021), published in 2021 – are the result of decades of dedicated research and are of considerable importance to national onomastic studies.

In the area of conceptual linguistics, Zh. Mankeyeva's study *"Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanyndyk negizderi" (Cognitive Foundations of Ethnocultural Terms in the Kazakh Language)* (2008) is dedicated to the spiritual and cognitive dimensions of language understanding. Her work addresses key theoretical and epistemological principles of anthropocentric research in cultural-linguistic data and outlines the historical foundations of ethnolinguistic studies in Kazakh. Furthermore, B. Tileuberdiev's works, including *"Kazak onomastikasyryn lingvokognitivtik aspektleri" (Linguocognitive Aspects of Kazakh Onomastics)* (2006) and *"Kazak onomastikasyryn kognitivtik, lingvokonseptologiyalyk negizderi" (Cognitive and Linguoconceptual Foundations of Kazakh Onomastics)* (2019), examine proper names from the perspective of cognitive lexicology and linguoconceptology. He offers a characterization of onomastic concepts as cognitive categories and investigates the cognitive and linguocultural aspects of Kazakh proper names in depth.

The works of Eilert Ekwall, Victor Watts, David Mills, and Kenneth Cameron were used in studying English toponymy. Eilert Ekwall is recognized as one of the most authoritative researchers in English toponymy. His *The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names* (Ekwall, 1960) serves as a fundamental reference on the etymology of English geographical names, offering an in-depth analysis of the historical development and phonetic changes of English toponyms. Victor Watts, a prominent figure in the English Place-Name Society, focused on the study of place names in medieval English records. His edited volume, *The Cambridge Dictionary of English Place-Names* (Watts, 2010), is a major scholarly work that analyzes the semantics, historical context, and dialectal variations of place names, providing essential insights into the cultural and contextual characteristics of English toponymy. David Mills is another significant scholar in the field, known for his *A Dictionary of British Place-Names* (Mills, 2011), a widely used lexicographic work containing over 17,000 rich and interesting toponyms tracing their development from ancient times to the present. Kenneth Cameron, author of *English Place Names* (Cameron, 1996) and other academic publications, has conducted historical-linguistic research on English toponymy, identifying the influences of Germanic, Scandinavian, and Celtic languages on English place names. Regarding cognitive toponymy, Irina Martynenko's article *On the Term "Cognitive Toponymy"* (Martynenko, 2020) explores the theoretical foundations of analyzing toponyms from cognitive and linguistic traditions. The author investigates the justification for introducing the terms "cognitive toponymy" and "cognitive toponym," arguing

their necessity within onomastic terminology and proposing definitions for these concepts. Additionally, Martynenko offers hypotheses concerning the goals and tasks of cognitive toponymy as a scientific discipline. In A.N. Belyaev's article *O toponimicheskom kontsepte (On the Toponymic Concept)* (Belyaev, 2019), the cognitive foundations underlying the formation of the toponymic concept are thoroughly examined.

Núria Garcia-Quera's study, "The Etymology of Opaque Place Names Based on a Cognitive and Interdisciplinary Method" (Garcia-Quera, 2025), focuses on the investigation of the etymology of opaque toponyms. According to the author, methods for researching the etymology of such toponyms have been in use since the 19th century. However, Garcia-Quera identifies certain weaknesses in these traditional approaches during the research process. Consequently, she proposes a new methodology grounded in cognitive and geographical principles and reports on its practical application.

In the study *"Linguistic Erosion: The Risk of Losing Kazakh and English Toponyms Under the Influence of Dominant Languages and Cultures"*, B. Karayeva and A. Meirbekov (2025) examine the phenomenon of linguistic erosion, which describes the alteration or distortion of Kazakh and English toponyms under the influence of dominant languages and cultures. The primary aim of the research is to identify the mechanisms behind the loss of traditional place names and to propose strategies for their preservation. The authors analyze the theoretical foundations of linguistic erosion and emphasize its significance in maintaining cultural diversity and historical continuity.

Results and Discussion

Language is not merely a means of conveying information; it also serves as a concentrated reflection of a person's worldview and experiences. From this perspective, language functions as a tool for materializing human cognition about the world, as well as a means of preserving and transmitting this knowledge within collective consciousness. Thus, language represents the primary form through which the image of the world exists and manifests human cognitive experience. The linguistic image of the world is the verbal representation of the reality formed in the human mind as a result of interaction with the surrounding environment. In other words, the understanding of the world processed in human consciousness is encoded within the system of linguistic units and is passed down from generation to generation through these units.

Cognitive linguistics is oriented towards the study of natural language, viewing language not only as a tool for organizing, transmitting, and processing information but also as a form of human cognitive ability. The primary task of cognitive linguistics is to analyze linguistic units in order to uncover the cognitive processes within the human mind – specifically, how information is perceived, processed, and retained. This approach allows for the exploration of not only the structural system of language but also the human thinking system, worldview, and experience. Moreover, cognitive linguistics is closely linked with applied linguistics, playing a significant role in areas such as foreign language acquisition, language teaching methodology, translation studies, and optimization of linguistic communication. Thus, understanding the mechanisms of information transmission, processing, and storage through language contributes to more

effective language learning and facilitates the construction of cognitive models based on linguistic data. Before examining the ethnocognitive reflections within the toponymic system, it is essential to clarify the concepts of *cognition* (ethnocognition or ethical cognition), worldview, and the regional *toponymic image of the world*. The linguistic image of the world, formed in the consciousness and language of any nation, represents the result and reflection of ethnocognition because only that which is cognitively recognized finds its rightful place in language and consciousness. The worldview carries an ethnic character since it embodies the cognition of the ethnic group, possessing distinct ethnocultural (ethnic) features. The ethnocultural factors unique to each ethnos shape the ethnic traits of worldview. The linguistic image of the world is always the product and linguistic representation of ethnocognition. The nation's ideas and concepts about the world form within its worldview and are expressed through its language. Consequently, when referring to the *linguistic image of the world*, we must speak of the *image of the ethnos' universe*. The *onomastic national image of the world* constitutes a fragment of the general folk (national) image of the world and is realized, constructed, and formed at the level of *proper names*. As B.M. Tileuberdiev (2006) notes: "If the linguistic image of the world is represented in linguistic units at various levels as the national image of the world, then proper names at the onomastic level can logically be considered fragments of the national linguistic image of the world and can form the *onomastic national image of the world*". The scholar further explains the onomastic (national) image of the world: "By the onomastic (national) image of the world, we mean a systematic and complex set of onomastic concepts, which represents the linguistic reflection of national cognition at the level of proper names. The life, existence, economy, consciousness, aesthetic preferences, mythological, religious, and ethnic concepts, as well as social experience of a nation and an individual, leave their indelible traces in language – that is, in vocabulary, phraseology, and both common and proper names. These traces are not only linguistic marks but also cognitive signs and symbols of cognition" (Tileuberdiev, 2006). According to B.M. Tileuberdiev, the *onomastic image of the world* with ethnocognitive characteristics is internally divided into the *mythonymic image of the world*, the *anthroponymic image of the world*, and the *toponymic image of the world* (Tileuberdiev, 2006).

Toponyms, which study place names such as those of rivers, lakes, and other geographic features, constitute a significant branch of onomastics. These names are not merely labels for specific geographical objects but also serve as carriers of an ethnos' cognitive and cultural codes. From this perspective, ethnocognitive toponymic layers represent a collection of place names grounded in a particular ethnos' worldview, historical and cultural experience, lifestyle, spiritual and material values, and reflect their linguistic-mental representation. Through such names, the people's relationship with nature, space, and social environment is revealed; in other words, toponyms act as cultural-linguistic indicators reflecting a nation's unique perception of the surrounding world. Thus, toponyms are recognized not only as geographic names but also as important sources that embody the historical and cognitive image of an ethnos' worldview. These layers hold a special place within the structure of the toponymic system, as they serve as preservers of a people's historical memory and cultural code. Ethnocognitive toponyms often develop based on traditional occupations (such as animal husbandry, hunting, and agriculture), beliefs, legends, and folklore heritage, illustrating culturally grounded ways of perceiving space.

Moreover, analysis of the ethnocultural content of language through these layers allows for the reconstruction of an ethnos' model of world perception and the understanding of their cognitive and symbolic consciousness. Through ethnocognitive toponyms, one can discern a nation's historical memory related to space, spiritual values, and cultural identity.

Recognition of the environment and its linguistic representation are universal processes common to all ethnic groups. The mental operations underlying the act of linguistic nomination – such as seeing, hearing, sensing, perceiving, comparing, recognizing, and speaking – reflect cognitive processes shared by all humans. However, within this unified cognitive system, the ethnocultural component holds a special place. Particularly in cognitive semantics, national and cultural peculiarities become clearer through the verbal and non-verbal representation of linguistic units. These differences primarily depend on each nation's unique mentality, cognitive system, and their specific ways of perceiving the ethnological space. Conceptualizing objects and phenomena, classifying them into certain conceptual categories, and representing them in the national linguistic consciousness are recognized as distinctive manifestations of ethnic worldview. Thus, although cognitive activity in toponymic nomination has general characteristics, its national-cultural coloring is uniquely expressed in each language.

The linguistic image of the world and the national identity vary among ethnic groups, depending on their experience and knowledge. This is because the semiotic function of linguistic signs is not only linked to the external world but also serves as the foundation for what a person has observed, learned, and internalized in life. Toponymic names that reflect the national spiritual essence of the Kazakh people are closely related to national concepts such as "aul" (village) and "dala" (steppe). The concept of "aul" in the Kazakh language is connected to the traditional culture, ethnographic and everyday features, national worldview, and ancient understandings of the Kazakh people. Since ancient times, the "aul" has been a significant traditional community and settlement that organizes the ethnological space of the Kazakh people and regulates their lifestyle culturally and socially. For Kazakhs, the word "aul" means not just a settlement but carries deep cultural and spiritual meaning. In the national worldview of Kazakhs, the word "aul" has cognitive meanings such as "homeland," "ancestral land," "place of descendants," and "family hearth." Its axiological, associative, and connotative potential can be considered very strong. For the majority of Kazakhs, the "aul" primarily represents their native land where their umbilical cord was tied and where their relatives live – the "small" homeland (Rysbergen, 2011).

The reason we specifically focus on the concept of "auyl" (village, *ауыл*) in our research is that it clearly reflects not only the topographic frames characteristic of the toponymic concept but also the traditional culture, ethnographic and everyday life features, national worldview, ancient beliefs, and fundamental value system of the Kazakh people.

The concept of "auyl" (*ауыл*), derived from an oikonymic appellative name, holds a central place in the cognitive base of the Kazakh people, not only as a toponymic-informational value but also as a spiritual value. That is, it has a very strong axiological, associative, and connotative potential. For most Kazakhs, the "auyl" is primarily their small homeland where their umbilical cord is buried and where their relatives and kin reside. In the Kazakh language, toponyms related to the word "auyl" include names like Abay Auyl, Zhanaauyl, Karasu Auyl, and others. In English, there are also place names associated with the concept of "village." The word "village" means a

"rural area," "settlement," or "habitation." English toponyms related to the concept of "village" mostly originate from Old English and Old Scandinavian words that denoted a settlement, farm, or dwelling place. Common examples include suffixes like "-ton" (from the Old English word "tun"), "-ham" (Old English "hām"), and "-by" (Old Scandinavian "býr"). All of these mean a settlement, village, or habitation. Additionally, suffixes like "-sted" (Old English "stede") and "-stow" (Old English "stōw") were also used to mean place, locality, or settlement.

English toponyms related to the concept of "village" are presented in Table 1.

Table 1. English toponyms associated with the concept of "village" (ауыл)

Toponymic suffix / component	Meaning	Examples
-ton	The Old English word tun means settlement or farm	Brighton, Taunton, Kingston, Abingdon, Caerleon, and Castleton
-ham	The Old English word hām means house, home, or village	Birmingham, Nottingham, and Buckingham
-by	The Old Scandinavian word býr means settlement or village	Grimsby, Derby, Whitby
-worth	The Old English word worth means enclosure or place	Kenilworth and Knebworth, Tamworth, Smallworthy
-wick / -wich	The Old English word wic means settlement or dwelling	Warwick, Norwich, Gatwick, Greenwich and Ipswich.
-stead	The Old English word stead means place, space or room	Hampstead, Farmstead Stansted and Elstead

The concept of *ауыл* (village) in the Kazakh language has an ethnocultural character that reflects notions and understandings inherent to the national mentality. For the Kazakh people, the word *ауыл* is not just a spatial term but also carries cultural, historical, and ethnic significance. In English culture, the word "village" is often contrasted with the hustle and bustle of urban life and symbolizes a peaceful, calm life connected with one's homeland.

The conceptual notion of *атамекен* (homeland) in both Kazakh and English languages is a linguistic, cultural, and cognitive phenomenon grounded in the worldview, historical experience, and culture of two distinct ethnic groups. This concept holds unique meanings in each language and reflects the people's relationship with space, land, and their spiritual connection.

In Kazakh, *атамекен* refers to the ancestral land, a place passed down from generation to generation. It is not only a physical location but also a spiritual space and a cornerstone of national memory. For Kazakhs, the concept of *атамекен* is intertwined with ideas like "birthplace," "ancestral home," and "black hearth" – symbolizing the land where one's bloodline originates.

English toponyms corresponding to *атамекен* reflect various historical and cultural nuances. These place names represent ideas related to the homeland, family heritage, or specific clans and lineages. The English toponyms related to *атамекен*, *туған жер* (birthplace), and *қапа шаңырақ* (black hearth) concepts in Kazakh are characterized by several features.

Toponyms connected to the English concept of *атамекен* represent a complex linguistic and cultural phenomenon manifesting at various cognitive levels. While the Kazakh notion of *атамекен* denotes the birthplace, ancestral settlement, and spiritual foundation of a lineage, in English this concept is formed through multiple cognitive structures. The English *атамекен* concept in toponymy functions as a preserver of historical memory and a carrier of cultural codes.

For the English, concepts like native land, ancestral home, homestead, and native village reflect ideas related to ancestral places. Toponyms often depict these as private lands or family farms. For example, place names such as Hemingford, Wilton, and Grantham are frequently associated with particular family lineages.

As a geographical space, the English notion of *атамекен* is linked with specific physical features, such as riverbanks, hilltops, or forests. For instance:

- Oakham – “village where oak trees grow,”
- Riversdale – “river valley,”
- Hillington – “settlement on the hill.”

For English, the homeland is not only a physical location but also a symbol of national identity and spiritual homeland. Here, toponyms merge with national symbols, historical events, or religious-spiritual connections. For example,

- Canterbury symbolizes Christianity and English spirituality,
- Windsor is associated with the national monarchy and is a name embedded in national memory.

The English concept of “homeland” is a polysemantic notion. The toponymic names associated with the English concept of “homeland” often indicate spatial dimensions of size. For example, *Mickleby* means “large house or village,” while *Littleton* means “small settlement.” Toponyms expressing spatial dimensions include *Longton* (“long village”). Some toponyms reflect directional location, such as *Eastham* (“village in the east”) and *Netherby* (“village located below”). The word *Nether* in Old English means “lower,” “beneath,” or “bottom.” The suffix *-by* is borrowed from Old Norse (Scandinavian) and means “settlement,” “village,” or “dwelling place.” Therefore, *Netherby* can be interpreted as “lower settlement” or “village located below.”

In English, the concept of “homeland” also refers to settlements located near notable geographical features. For example, *Clapham* means “settlement on a hilltop,” and *Trentham* means “settlement on the River Trent.” For the English people, the notion of “homeland” may also express a prominent natural feature. For instance, *Ashton* refers to a “settlement with ash trees,” and *Clayton* means “settlement on clay soil.”

This concept can also encompass man-made environments created through human activity, such as *Brigstock* (bridge town) and *Milnthorpe* (“settlement with a mill”). In English, the term “homeland” may refer to land historically owned or associated with certain individuals. For example, *Bedworth* means “Beda’s settlement,” and *Rennington* means “place belonging to Ren.”

It can also represent settlements of specific local communities. For example, *Danby* means “village of the Danes,” and *Normanton* means “settlement of northern people.” The concept of “homeland” also extends to occupational meanings – for example, *Linton* means “flax-growing farm,” and *Sutterton* means “village of shoemakers.” Additionally, it appears in religiously

connoted place names such as *Felixkirk* ("Church of Felix") and *Marstow* ("sacred place of Martin").

In accordance with the objective of our research, we have identified the cognitive nature of conceptual structures such as *steppe*, *homeland*, *water*, and *hill* in both Kazakh and English. The connotative meanings of the linguistic units that convey these concepts have also been analyzed to reveal their full semantic content.

For the Kazakh people, the concept of *dala* (the steppe) is not merely a geographical notion; it is the foundation of national worldview, spiritual space, historical consciousness, and traditional lifestyle. In Kazakh culture, the word *dala* (*дала*) holds philosophical, ethnic, and poetic meaning.

The concept of *dala* in the Kazakh worldview embodies ideas such as space, vastness, freedom, harmony between nature and humans, respect for the land, and the representation of a nomadic way of life. For the Kazakhs, the word *dala* carries deep cultural and spiritual meaning. The steppe is a symbol of freedom. It is a place where ancestral memory and spiritual heritage are preserved, as every hill, river, or ridge carries traces of ancestral history.

The semantic field of the lexeme *dala* in Kazakh is broad and serves as the basis for a variety of nominations. Examples include: *алтын дала* (golden steppe), *бетпақ дала* (arid steppe), *жазық дала* (flat steppe), *дала өркениеті* (steppe civilization), *мидай дала* (seemingly endless steppe), *орманды дала* (forested steppe), *қазақ даласы* (Kazakh steppe), *тың дала* (virgin steppe), *ұлы дала* (Great Steppe), and *others*. These expressions reflect the Kazakhs' space-oriented way of life. In particular, the names of pastures reflect ethnocultural knowledge, economic structures, and an intimate connection with the natural landscape. Such names include traditional terms like *zhailau* (summer pasture), *qonys* (settlement), *kuzeu* (autumn pasture), *qystau* (winter quarters), and *kokteu* (spring pasture), as well as specific place names. The *dala* concept, due to its parametric nature, is presented as a sub-concept rich in ethnocultural content within the larger structure of the *space* concept. It represents nearly all topographic objects in the real ethnogeographic landscape in both horizontal (right, left, west, east, the four corners of the world) and vertical dimensions (up, down, sky, earth, underground – oriented toward depth) (Rysbergen, 2011).

In English, forest and grove names are very common. This phenomenon reflects the English people's deep connection to nature, as well as the special place forests and groves occupy in their national consciousness. For example, place names related to woods and groves are often associated with words such as *bear*, *carr*, *derry*, *fen*, *frith*, *greave*, *grove*, *heath*, *holt*, *lea*, *moor*, *oak*, *rise*, *scough*, *shaw*, *tree*, *well*, *with*, *wold*, and *wood*. Examples include: *Blackheath*, *Hazlewood*, *Oakley*, *Southwold*, *Staplegrave*.

The lexeme "wold" holds important semantic and cultural significance in representing rural landscapes in the English language. The word *wold* originates from the Old English form *wald*, meaning "forest." As forests became sparse and open, treeless hills began to dominate the landscape, and the meaning of the term shifted to refer to hilly plains or grassy open spaces.

This meaning is preserved in toponyms such as *Southwold* and *Cotswolds*, where the term reflects a lifestyle rooted in English rural tranquility and traditional pastoralism. Today, such names evoke imagery of peaceful countryside life and the long-standing relationship between people and the land.

Toponyms associated with the *wold* are presented in Table 2 below.

Table 2. Toponyms in English associated with the word *wold*

Toponym	Meaning in English	Kazakh Translation (Semantic Meaning)
Southwold	<i>South + wold</i>	Southern plain / Upland region in the south
Cotswolds	<i>Cot + wold</i>	Sheepfold hills / Pasturelands in the uplands
Wolds	Plural form of <i>wold</i> – rolling open landscapes	Hills / Rolling plains
Willoughby Wold	<i>Willoughby + wold</i>	Willoughby hill / Willoughby plain
Hainton Wold	<i>Hainton + wold</i>	Hainton hill / Hainton upland
Brinkhill Wold	<i>Brinkhill + wold</i>	Brinkhill hill / Brinkhill heights

The lexeme *wold* in the English language holds significant semantic and cultural meaning in representing rural landscapes. The word *wold* originates from the Old English form *wald* (meaning “forest”). As forests began to thin and treeless open hills became more common, this term evolved to signify a hilly plain or grassy open area. Preserved in toponyms such as *Southwold* and *Cotswolds*, this concept today symbolizes the tranquility of the English countryside and a lifestyle rooted in traditional livestock farming.

In English, lexemes related to pastures and open fields such as *combe*, *croft*, *den*, *ergh*, *field*, *ham*, *haugh*, *hay*, *ing*, *land*, *lease*, *lock*, *meadow*, *rick*, *ridding*, *rode*, *shot*, *side*, *thwaite*, *wardine*, *worth*, and *worthy* represent linguistic units that reflect a culture and lifestyle closely tied to agriculture and the rural landscape.

These components, found in toponyms such as *Applethwaite*, *Cowden*, *Smallworthy*, *Southworth*, and *Wethersfield*, express the linguistic representation of traditional land use, including cultivation, grazing, haymaking, and the establishment of permanent settlements. Such names serve as important onomastic sources that reveal the interconnection between natural environments and economic activities, as well as the historical foundations of a sedentary way of life.

In contrast, the nomadic lifestyle and traditional livestock economy of the Kazakh people were fully adapted to the laws of nature and seasonal changes. As a result, settlement names such as *zhailau* (summer pasture), *kokteu* (spring pasture), *kuzieu* (autumn pasture), and *kystau* (wintering place) emerged. For Kazakhs, the *zhailau* had to be a place with lush grass, fertile land, abundant water, and cool air, suitable for summer grazing. In the *zhailau*, yurts were spaced widely apart. Examples like *Kyzylzhailau* (“Red Summer Pasture”) and *Akzhailau* (“White Summer Pasture”) describe the natural environment and specify seasonal migration routes. *Kokteu* refers to spring pastures, used when grass first sprouts in the spring months. Examples include *Koktal* and *Koktem auily*, which reflect the renewal of nature and the spring migration. *Kuzieu* is the interim settlement used in the fall after descending from the summer pastures in preparation for winter. Examples: *Karakuzeu*, *Sarykuzeu*, *Aktanbek kuzegi* – these names are often related to the autumn season and the yellowing of vegetation. *Kystau* is a warm and protected wintering location with little snow, used for winter livestock keeping. Examples:

Kystaukol, Akylbai kystauy—these places are known as safe and suitable winter areas for livestock. These pasture-related names reflect ethnocultural concepts of spatial organization, techniques of utilizing nature, and economic experience. They also showcase the Kazakh people's harmonious relationship with nature, and their ability to distinguish spatial and seasonal dimensions. Due to their nomadic lifestyle and focus on livestock breeding, Kazakhs often named places after domestic animals. Examples include *Aigyrketken* ("Where the Stallion Left"), *Akbaital* ("White Mare"), *Buzau Shoky* ("Calf Hill"), *Mynzhylky* ("A Thousand Horses"), *Koitas* ("Sheep Stone"), *Akkozy* ("White Lamb"), *Tuyeorkesh* ("Camel Hump"), *Toktykol* ("Lamb Lake"), *Koyandy* ("Hare Place"), *Kaskyrtobe* ("Wolf Hill"), *Kulandy* ("Wild Donkey Area"), and others.

Similarly, in English, many toponyms are also based on names of domestic animals or wild creatures. For example, *Cowley* means "a field where cows graze"; *Horsham* is related to horses; *Goatacre* refers to a place where goats graze.

Toponyms referring to wild animals also exist in English. For instance, *Wolferton* comes from Old English and consists of two parts: *wulf* meaning "wolf" and *ton* meaning "settlement." Therefore, *Wolferton* translates to "the place of wolves."

In English, place names related to hills and slopes are also common. Examples of such terms include: *bank*, *barrow*, *borough*, *breck*, *cam*, *cliff*, *crook*, *down*, *edge*, *head*, *hill*, *how*, *hurst*, *ley*, *ling*, *lith*, *mond*, *over*, *pen*, *ridge*, *side*, and *tor*. Some examples of place names are: *Barrow*, *Blackdown*, *Longridge*, *Redcliff*, *Thornborough*, and *Windhill*.

The English word "hill" means a small elevated area or mound. Similarly, in Kazakh, toponyms containing the word "төбе" (meaning "hill") are frequently encountered. Examples include *Altynrobe*, *Aktobe*, *Kultobe*, *Karatobe*, and *Myntobe*. The word "төбе" in Kazakh is not only a geographical term but also serves as a symbol of national identity and spiritual space. It expresses spatial orientation and direction, as well as carrying historical, cultural, and social meanings. The English word "ridge" means a long, narrow hill or elevated crest. The toponym *Longridge* perfectly corresponds to its geographical location since it is situated on a long ridge above the Ribble River.

Water has always been the primary source of life and the basis of human existence. In the collective consciousness of the people, the vivid and mental representations about water, rivers, lakes, seas, and springs are verbalized within the concept of "water" and "river." As a cultural landscape, the "water" space interpreted in the people's consciousness is reflected in the hydronymic systems of both peoples. The concept of "water" is expressed through lexemes such as river, spring, and lake. In Kazakh, water has different types, including *flowing water*, *drinking water*, *salty water*, *rainwater*, *underground water*, *snowmelt*, etc. Many toponyms in Kazakh are formed using words related to water such as *су* (*water*), *өзен* (*river*), *теңіз* (*sea*), *көл* (*lake*), *бұлақ* (*spring*), *бастау* (*source*), *құдық* (*well*), *жылға* (*stream*), *қайнар* (*spring*), *бөген* (*dam*), *саз* (*clay*), and *бамнақ* (*swamp*). Examples include *Sairamsu*, *Bogen River*, *Ulkenkol*, *Maibulak*, *Karabastau*, *Karakuduksay*, and others. The concept of "water" in Kazakh is not only spatial but also represents spiritual and cultural ideas through natural names like rivers, springs, and lakes. These lexemes reveal the connection between nature and humans, space and consciousness, ancestral heritage, and present life. In English, place names related to rivers and streams are

also common. English toponyms related to rivers and streams reflect the people's interaction with nature and the importance of water sources in economy and daily life as a linguistic and cultural phenomenon. Such names are formed through lexemes like *batch*, *beck*, *brook*, *burn*, *ey*, *fleet*, *font*, *ford*, *keld*, *lade*, *lake*, *latch*, *marsh*, *mere*, *mouth*, *ore*, *pool*, *rith*, *wade*, *water*, and *well*. These lexemes describe the size and flow of the river, the qualities of the water, or places where the water flows.

– *Beck*, *brook*, *burn* – small rivers, streams (mostly used in Northern England). All three words refer to natural flows of freshwater smaller than a river.

– *Ford* – a crossing, a shallow place in a river or stream used to cross. Toponyms with "ford" denote important river crossings, trade routes, or cattle driving paths. For example, Oxford (Ox + ford), Bradford (Brad – broad, wide + ford), Hereford (Here – army + ford).

– *Pool*, *lake*, *mere* – small lakes, bodies of water.

– *Well*, *font* – spring sources, places where clean water emerges.

– *Marsh* – swampy land, wetland areas.

– *Mouth* – the mouth of a river.

– *Fleet*, *lade* – canal, artificial water channel.

Toponymic names related to the English concept of "water," such as Broadwater – meaning a wide water area, part of a lake or river; Fishlake – a lake or reservoir rich in fish; Mersey – a river name (from Mere + ey, meaning a river near a lake); Rushbrooke – a reed-filled stream (rush meaning reed, brooke meaning stream); Saltburn – a salty stream or seaside (salt meaning salt, burn meaning stream) – carry specific meanings. These English River and stream names are not only geographical but also represent a linguocultural and historical phenomenon. They reflect the people's understanding of space and nature, historical memory, and linguistic traditions. Such toponyms demonstrate the significant place of the water concept in English culture and allow for comparison with Kazakh names like *бұлақ* (*spring*), *өзен* (*river*), and *құдық* (*well*).

The research results can be effectively used in systematizing the toponymic conceptual sphere between ethnic groups and forming the core conceptual framework of ethnocultural space. During the study, the cognitive and cultural significance of Kazakh and English toponyms was deeply examined, and their role in the intercultural conceptual sphere was identified. Based on the collected data and analyses, the following important conclusions were reached:

1. It has been proven that Kazakh and English toponyms hold a special significance in shaping the ethno-conceptual notion as mirrors of national consciousness, historical memory, and cultural space. These names are closely connected with the people's national worldview and historical experience.

2. The cognitive nature of toponyms is reflected in their naming motivation, symbolic content, and semantic load.

3. By comparing the toponymic systems of both languages, a basic concept of ethno-cultural space is formed. These concepts occupy a stable place in linguistic consciousness and serve as channels for transmitting cultural codes.

4. The research results can be applied theoretically and practically in the fields of cognitive onomastics, ethnolinguistics, and linguoculturology. In particular, these conclusions play a crucial role in the educational process, in studying the continuity of language and culture, as well as in strengthening national identity.

The study comprehensively revealed the cognitive onomastic nature of Kazakh and English toponyms and made a significant theoretical and practical contribution to their systematization and interpretation from a linguoconceptological perspective.

Conclusion

The conducted study comprehensively examined the cognitive and linguocultural nature of toponymic names in the Kazakh and English languages. The linguoconceptological system of toponyms, as reflections of national identity and ethno-worldview, was thoroughly explored, and through comparative analysis, their semantic, axiological, and onomastic potential was identified. In particular, the representations of concepts such as "village," "homeland," "water," and "hill" in Kazakh and English were analyzed as important cultural data reflecting the historical experiences and relationships with nature of both peoples. For example, the concept of "homeland" in Kazakh and English is manifested through each ethnic group's historical memory, cultural values, and spatial perception. In Kazakh, this notion portrays an integral worldview deeply connected to spiritual and cultural roots, while in English, it appears as a symbolic meaning based on historical and familial heritage. A comparative analysis of the linguocultural and cognitive features of the "homeland" concept in both languages allows for a better understanding of similarities and differences in national worldviews and facilitates deeper intercultural communication.

For both Kazakh and English toponymy, the names based on geographical features, their nomination, data, and names related to human habitation share similar characteristics. However, the groups within these categories differ. The differences in naming geographical objects are linked to the distinct historical periods that these peoples have experienced. In both languages, toponyms function not only as local geographical markers but, above all, as cultural-historical complexes reflecting the history of the peoples inhabiting the territories and the stages of land development. The toponyms of the United Kingdom trace their roots to at least five different peoples—the Celts, Romans, Anglo-Saxons, Scandinavians, and elements from the French language—while Kazakh toponyms originate from Altai, Old Turkic, Old Kazakh languages, borrowed root toponyms, as well as modern Kazakh and Russian languages. All these people have contributed to the country's toponymy, shaping the current form of Kazakh and English place names as we know them today.

It has been established that the majority of Kazakh toponyms are closely linked to the nomadic lifestyle and traditional economic structures. Seasonal settlement names such as zhailau (summer pasture), kuzeu (autumn settlement), and kystau (wintering place) are enriched with ethnocognitive content and are described as cultural mechanisms for mastering nature and space. In contrast, English toponyms related to forests, water sources, hills, and plains reflect the people's adaptation to the natural environment and are formed based on their historical and cultural codes.

The research results enabled the systematization of the toponymic conceptual spheres of both ethnic groups and the identification of basic concepts that form the foundation of their ethnocultural space. Through comparative analysis, the motivations behind naming, symbolic

meanings, and cognitive load of toponyms were compared, demonstrating their potential in explaining intercultural and linguistic connections. Thus, this study holds both theoretical and practical value in the fields of cognitive onomastics, ethnolinguistics, and linguistic-cultural studies, providing a scholarly analysis of the continuity between language and culture, as well as the manifestations of national consciousness and historical memory.

Conflict of interests, acknowledgements and funding information

The paper contains no conflict of interests.

Contribution of the authors. During the research work, **Aliya Eralievna Smatova** actively participated in collecting and sorting research data, analyzing their content, gathering examples in English, discussing the article, and formatting the final version. **Bolatbek Makulbekovich Tleuberdiev** developed the main idea and concept of the study, conducted an in-depth analysis of the research materials, and was responsible for writing the substantive part of the article. **Nurlybek Kuralbekovich Omarov** contributed theoretical conclusions related to the research topic, provided examples of toponyms in the Kazakh language, and was responsible for finalizing and preparing the article for publication. All stages of the work were coordinated equally among the authors, ensuring the integrity of the research and the accuracy of the data through mutual agreement and scientific collaboration.

References

- Беляев, А.Н. (2019). О топонимическом концепте. Вестник Челябинского государственного университета. Филологические науки, 1(423), 13–21. <https://doi.org/10.24411/1994-2796-2019-10102>
- Жанұзақ, Т. (2011). Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). Алматы: Өнер.
- Жанұзақ, Т. (2010). Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы: Сөздік-Словарь ЖШС.
- Жанұзақ, Т. (2021). Қазақ ономастикасы: 5 томдық (Т. 4). Нұр-Сұлтан: Халықаралық Түркі академиясы.
- Жанұзақ, Т., & Рысберген, Қ. (2004). Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. Алматы: Азия.
- Қайдар, Ә. (2013). Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік (2-том). Алматы: Сардар баспа үйі.
- Караева, Б., & Мейрбеков, А. (2025). Тілдік эрозия: басым тілдер мен мәдениеттердің ықпалы салдарынан қазақ және ағылшын топонимдерін жоғалту қаупі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 150(1), 95–111. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-95-111>
- Манкеева, Ж. (2008). Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: Жібек жолы.
- Рысберген, Қ. Қ. (2011). Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. Алматы: Дайк-Прес.
- Тілеубердиев, Б. (2006). Қазақ ономастикасының лингвокогнетивтік аспектілері. Алматы: Арыс баспасы.

- Тілеубердиев, Б. (2019). Қазақ ономастикасының когнетивтік, лингвоконцептологиялық негіздері [Монография]. Алматы: CyberSmith.
- Cameron, K. (1996). English place names. London: Batsford.
- Ekwall, E. (1960). The concise Oxford dictionary of English place-names. Oxford: Clarendon Press.
- Garcia-Quera, N. (2025). The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. *Language Sciences*, 107, 1–31. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101688>
- Martynenko, I. (2020). On the term «cognitive toponymy». *Russian Linguistic Bulletin*, (3(23)), 55–61. <https://doi.org/10.18454/RULB.2020.23.3.15>
- Mills, A. D. (2011). A dictionary of British place names. London: Oxford University Press.
- Watts, V. (2010). The Cambridge dictionary of English place-names: Based on the collections of the English Place-Name Society. Cambridge, UK; New York, NY: Cambridge University Press.

А.Е. Сматова, Б.М. Тлеубердиев*, Н.К. Омаров

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Лингвокультурные и когнитивные особенности казахских и английских топонимов

Аннотация. В данной научной статье проводится сравнительно-лингвистический анализ лингвокультурных и когнитивных особенностей топонимов в казахском и английском языках. Объектом исследования выступают наименования природно-географических объектов, значимых в национальной культуре и когнитивном сознании двух народов. Казахские и английские топонимы формировались под влиянием исторических, социальных и природных факторов, что определяет их семантические и культурные особенности. В статье системно рассматривается понятие топонимического концепта, его языковая репрезентация и роль в этнокультурной картине мира. Цель исследования – рассмотреть топонимические концепты как структуру, отражающую этнокультурное содержание языковой картины мира, и на этой основе выявить особенности мировоззрения казахского и английского народов. Для достижения данной цели собирается, систематизируется и проводится сопоставительный анализ информации, связанной с географическими названиями как значимыми элементами когнитивной системы двух народов. Изучение топонимических единиц неродственных казахского и английского языков на основе этнокультурных данных и лингвокогнитивного подхода позволяет выявить семантические особенности, отражённые в национальном сознании, а также определить общие черты и различия в мышлении двух этносов. Сравнительно-когнитивный анализ таких топонимических концептов, как «ауыл», «родная земля», «степь», «холм», «вода», раскрывает национальное мировоззрение казахского и английского народов и усиливает научную значимость данного исследования. В результате исследования доказывается, что топонимия является не только номинативной системой, но и важным когнитивно-культурным феноменом, отражающим национальный менталитет. Данное исследование способствует более глубокому пониманию языковой и культурной картины мира двух народов.

Ключевые слова: топонимия, концептология, когнитивная лингвистика, национальное мировоззрение, лингвокультурология, межкультурная коммуникация, топонимическая система.

А.Е. Сматава, Б.М. Тілеубердиев*, Н.Қ. Омаров

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

Қазақ және ағылшын топонимдерінің лингвомәдени және когнитивтік ерекшеліктері

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимдердің лингвомәдени және когнитивтік ерекшеліктері салыстырмалы-лингвистикалық тұрғыда талданады. Зерттеу нысаны ретінде екі тілдің ұлттық мәдениеті мен танымдық санасында маңызды орын алатын жер-су атаулары алынған. Қазақ және ағылшын топонимдері – белгілі бір тарихи, әлеуметтік, табиғи-географиялық факторлармен тығыз байланысты, сол себепті олардың семантикалық ерекшеліктері әртүрлі мәдени кодтармен айқындалады. Мақалада топонимиялық концепт ұғымы, оның тілдік репрезентациясы және ұлттық мәдениеттегі орны жүйелі түрде талданады. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – топонимиялық концептілерді дүниенің тілдік бейнесіндегі этномәдени мазмұнды бейнелейтін құрылым ретінде қарастыра отырып, қазақ және ағылшын этностарының дүниетанымдық ерекшеліктерін анықтау. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін екі халықтың когнитивтік жүйесіндегі маңызды құрылымдық элемент ретінде топонимиялық кеңістіктегі жер-су атауларына қатысты ақпараттарды жинақтап, жүйелеу және салыстырмалы талдау жүргізу көзделеді.

Туыс емес қазақ және ағылшын тілдеріндегі топонимиялық бірліктерді этномәдени деректер негізінде лингвокогнитивтік әдіс арқылы зерттеу арқылы ұлттық санада көрініс табатын мағыналық ерекшеліктерді айқындап, екі этностың ойлау жүйесіндегі ортақ белгілер мен айырмашылықтарды анықтау – зерттеудің ғылыми маңыздылығын айқындайды. Зерттеу жұмысында «ауыл», «атамекен», «дала», «төбе», «су» секілді топонимиялық концептілерді салыстырмалы-танымдық тұрғыда талдау – қазақ және ағылшын халықтарының ұлттық дүниетанымын ашуға мүмкіндік береді әрі зерттеудің ғылыми құндылығын арттырады. Зерттеу нәтижесінде топонимияның тек номинативтік жүйе емес, сонымен бірге ұлттық менталитетті бейнелейтін маңызды когнитивтік-мәдени феномен екені дәлелденеді. Бұл зерттеу екі ұлттың тілдік және мәдени дүниетанымын тереңірек түсінуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: топонимия, концептология, когнитивтік лингвистика, ұлттық дүниетаным, лингвомәдениеттану, мәдениетаралық коммуникация, топонимиялық жүйе

References

- Belyaev, A.N. (2019). O toponimicheskom kontsepte [On the toponymic concept]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologicheskie nauki, (1(423)), 13–21. <https://doi.org/10.24411/1994-2796-2019-10102> (in Russian)
- Zhanuzak, T. (2011). Zher-su ataulary (etimologiyalyk anyktamalyk) [Place names (etymological reference)]. Almaty: Oner. (in Kazakh)
- Zhanuzak, T. (2010). Tarihi zher-su attarynyn tuptorkini [The origin of historical place names]. Almaty: Sozdk-Slovar ZhShS. (in Kazakh)
- Zhanuzak, T. (2021). Kazak onomastikasy: 5 tom dyk (T. 4) [Kazakh onomastics: In 5 volumes (Vol. 4)]. Nur-Sultan: Khalykaralyk Turki akademiyasy. (in Kazakh)

- Zhanuzak, T., & Rysbergen, K. (2004). Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy [Kazakh onomastics: Achievements and prospects]. Almaty: Aziya. (in Kazakh)
- Kaidar, A. (2013). Kazaktar ana tili aleminde: etnolingvistikalyk sozdik (2-tom) [Kazakhs in the world of the mother tongue: Ethnolinguistic dictionary (Vol. 2)]. Almaty: Sardar baspa uyi. (in Kazakh)
- Karaeva, B., & Meirbekov, A. (2025). Tildik eroziya: basym tilder men madenietterdin ykpaly saldarynan kazakh zhane agylshyn toponimderin zhogaltu kaupi [Language erosion: The threat of losing Kazakh and English toponyms under the influence of dominant languages and cultures]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 150(1), 95–111. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-95-111> (in Kazakh)
- Mankeeva, Zh. (2008). Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanym dyk negizderi [Cognitive foundations of ethnocultural terms in the Kazakh language]. Almaty: Zhibek zholy. (in Kazakh)
- Rysbergen, K.K. (2011). Ulttyk onomastikanyn lingvokognitivtik negizderi [Linguo-cognitive foundations of national onomastics]. Almaty: Daik-Press. (in Kazakh)
- Tileuberdiev, B. (2006). Kazak onomastikasynyn lingvokognitivtik aspektleri [Linguo-cognitive aspects of Kazakh onomastics]. Almaty: Arys baspasy. (in Kazakh)
- Tileuberdiev, B. (2019). Kazak onomastikasynyn kognetivtik, lingvokontseptologiyalyk negizderi [Cognitive and linguo-conceptological foundations of Kazakh onomastics] [Monograph]. Almaty: CyberSmith. (in Kazakh)
- Cameron, K. (1996). English place names. London: Batsford.
- Ekwall, E. (1960). The concise Oxford dictionary of English place-names. Oxford: Clarendon Press.
- Garcia-Quera, N. (2025). The etymology of opaque place names based on a cognitive and interdisciplinary method. Language Sciences, 107, 1–31. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2024.101688>
- Martynenko, I. (2020). On the term «cognitive toponymy». Russian Linguistic Bulletin, (3(23)), 55–61. <https://doi.org/10.18454/RULB.2020.23.3.15>
- Mills, A. D. (2011). A dictionary of British place names. London: Oxford University Press.
- Watts, V. (2010). The Cambridge dictionary of English place-names: Based on the collections of the English Place-Name Society. Cambridge, UK; New York, NY: Cambridge University Press.

Авторлар туралы мәлімет:

Сматова Әлия Ералиевна – PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: Smatova.80@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9920-4676>

Тілеубердиев Болатбек Мақұлбекұлы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>

Омаров Нұрлыбек Құралбекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: nurlybek.omarov.73@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8885-817X>

Сматова Алия Ералиевна – PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: Smatova.80@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9920-4676>

Тлеубердиев Болатбек Мақұлбекович – автор для корреспонденции, доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>

Омаров Нурлыбек Куралбекович – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: nurlybek.omarov.73@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8885-817X>

Smatova Aliya Eralievna – PhD student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Smatova.80@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9920-4676>

Tleuberdiev Bolatbek Makulbekovich – corresponding author, Doctor of Philology, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6285-5579>

Omarov Nurlybek Kuralbekovich – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: nurlybek.omarov.73@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8885-817X>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.82.94

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-133-144>

Деколониялық дискурс және гендерлік репрезентация

Е.С. Адаева

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz)

Аңдатпа. Деконизация мен гендер мәселесін тоғыстыра қарастыру – қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі жаңа зерттеу бағыттарының бірі. Өйткені қазақ әдебиетіндегі деколониялық үдерісті гендерлік қырын ескермей толық түсіну мүмкін емес. Гендерлік репрезентацияны ұлттық сана мен отарсыздандырудың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру арқылы ғана біз әдебиеттегі еркіндік, жеке тұлғалық даму, әлеуметтік әділеттілік т.б. айқындай аламыз. Сондай-ақ бұл бағыттағы зерттеулер қазақ қоғамындағы мәдени жаңғырудың маңызды алғышарты болмақ. Бұл мақалада қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің трансформациясы деколониялық бағыт, деколониялық гендерлік талдау, феминистік көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Кеңес мемлекеті гендерлік компонентті отарлық үстемдіктің жұмыс істеуі мен заңдылығын қамтамасыз етудің негізі ретінде пайдаланғандығы талданады. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесін деколониялық феминизм тұрғысынан қарастыру оның тарихи, әлеуметтік және мәдени контекстегі орнын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл көзқарас қазақ әйелінің отарлық және постотарлық кезеңдердегі рөлін, Кеңес үкіметі жүргізген гендерлік саясаттың ықпалын және қазіргі заманғы феминистік дискурстағы орнын талдауға көмектеседі. Осы орайда мақалада қазақ әйелдері бейнесінің репрезентациясы жергілікті ерекшеліктер ескеріле отырып зерттеледі. Бұл тәсіл патриархат пен отаршылдықтың тоғысуын, олардың қазақ әйелінің әлеуметтік жағдайына әсерін, олардың болмысындағы өзгерістерді түсінуге септігін тигізеді. Сонымен қатар қазіргі қоғамдағы гендерлік теңдік мәселелерін тереңірек ашуға мүмкіндік беретіні сөз болады.

Түйін сөздер: қазақ әйелі, деколониялық әдіснама, постколониализм, феминизм, гендерлік теңдік, кеңес үкіметі, дискурс.

Түсті: 09.08.2025; Жөнделді: 20.08.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің кеңестік кезеңдегі мұрасын бүгінгі тәуелсіздік дәуірінің көзқарасы тұрғысынан жаңаша зерделеу – бүгінгі әдебиеттанудағы өзекті арналардың бірі. Кеңес дәуірінде жазылған шығармалар ұлттық әдебиеттің дамуына өзіндік үлес қосқанымен, олар сол уақыттың саяси-идеологиялық талаптарына тәуелді болды. Мұндай шығармаларда отарлық дискурстың сипаты түрлі қырынан көрініс тауып, ұлттық болмыс кеңестік идеология тұрғысынан қайта пайымдалды. Сондықтан көркем мәтінге постотарлық, деколониялық(бейотарлық) тұрғыдан талдау жасау – қазіргі қазақ әдебиеттануындағы маңызды әдістемелік бағыт болып табылады. Бұл екі ұғым бір-бірімен тығыз байланысты, алайда олардың арасында айырмашылық та бар.

Бұл тақырыпта сөз қозғау – ұлттық тарихи жадыны жаңғыртудың тиімді жолы, сондай-ақ посткеңестік контексте кеңестік комплекстерден ада, сыни ойлаудың сан түрлі мектебі мен бағытында пікірталасқа түсе алатын, еркін ойлы ұрпақ қалыптастыруда да құнды болып табылады. Деколониялық әдістің басты мақсаты – ұлттық болмысты отарлық дискурстардан арылту, мәтінді ұлттық таным, ұлттық бірегейлік тұрғысынан қайта оқып шығу. Өйткені кеңестік жүйе, отарлық билік әдебиетті өзінің идеологиялық құралына айналдырды. Социалистік реализмде дәстүрлі мәдениет пен діни құндылықтарды ығыстыру, социалистік құндылықтарды дәріптеу негізгі талап болды. Сондықтан кеңестік кезеңде жазылған шығармаларды талдағанда алдымен олардың әлеуметтік прогрессивті мазмұнына(әйел теңдігі, сауаттылық) назар аудара отырып, екінші жағынан сол идеялардың ұлттық мәдениеттен тыс, отарлық саясат ықпалымен жазылғанын ескеру керек. Деколониялық талдау осы қарама-қайшылықты ашып көрсетеді.

Зерттеу материалы мен әдістері

Біз бұл мақаланың зерттеу материалы ретінде XX ғасыр басындағы, кеңес дәуіріндегі қазақ әйелінің болмысын, жай-күйін көрсететін Б.Майлиннің «Раушан-коммунист», Ғ.Мүсреповтің «Айгүл қойшының бір күні» т.б. шығармаларды қарастырдық. Себебі бұл шығармаларда сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер, әйел мәселесі кеңестік идеология тұрғысынан бейнеленгенімен, оны қазіргі заман тұрғысынан қайта оқығанда ұлттық мәдениеттің, менталитеттің отарлық қысымға түскенін байқауға болады. Сондықтан да бұл зерттеуде деколонизация мен гендер мәселесі тоғыстырылып, кеңес одағының әйелдерге қатысты отарлық мұрасының әдебиеттегі көрінісі бүгінгі көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Мақаланың мақсаты – бұл шығармалардағы кеңестік дискурстың үстемдігін, «езілген, көмекке мұқтаж» қазақ әйелінің «азат» болып, мәдени ассимиляцияға, экономикалық қанауға (нәтижесіндегі ашаршылық), интерсекционалдылыққа ұшырағаннан кейінгі болмысының трансформациясын көрсету. Бұл құбылыстың қалай пайда болғанын және жүзеге асқанын түсіну.

Қолданылатын әдіснамалық негіз – деколониялық феминистік теория мен дискурстық талдау. Бұл арқылы мәтіндегі отарлық үстемдіктің көрінісі айқындалып, аталған шығармалардың ұлттық санаға ықпалы да жаңа қырынан ашылады. Әйелдердің отарлық және патриархалдық жүйедегі қосарланған бағыныштылығы талданады. Сондай-ақ

қазақ қоғамындағы әйел мәселесіндегі өзгерістер мен оның тарихи дамуын зерттеуге мүмкіндік беретін тарихи-генетикалық, әр кезеңде жазылған көркем мәтіндерді талдау-жинақтау, салыстыру әдістері қолданылады. Әртүрлі мәдениеттер отаршылдыққа әртүрлі қарсылық танытқандықтан, деколониялық зерттеулерге бірыңғай әдіс ұсыну мүмкін емес екендігіне де тоқтала кету қажет.

Әрине, деколониялық әдіснаманың бұдан басқа да толып жатқан зерттеу нысандары бар. Қалған мәселелердің барлығы осы негізгі бағыттар төңірегінде қарастырылады.

Әдебиеттерге шолу

Көрсетілген мәселелерді талдау барысында деколониялық, гендерлік, феминистік зерттеулерге, сондай-ақ деколониялық феминизмді қарастырған заманауи академиялық еңбектерге сүйендік. Олардың қатарына Э.Саид, Х.Бхабха, Г.Спивак, Ю.Градскова, М.Тлостанова, А.Мұстопова, А.Бейсенова, А.Ісімақова тағы басқа ғалымдардың еңбектері кіреді.

Постотарлық зерттеулер (Ф.Фанон, Э.Саид, Х.Бхабха, Г.Спивак) Батыс отарлауының Шығысқа ықпалын, ориентализм дискурсын, мәдени үстемдік пен гегемонияны талдауға бағытталған. Ал деколониялық зерттеулер (В.Миньоло, А.Кихано, М.Тлостанова) бұрынғы отарлық тәжірибенің қазіргі кезеңдегі жалғасын көрсетіп, санадағы отарлау қалдықтарын жоюды көздейді. Яғни постотарлық талдау отаршылдықтың салдарын ашуға бағытталса, деколониялық талдау бұрынғы отарлық жүйенің ықпалын жоюға, мәтінді ұлттық таным тұрғысынан қайта оқуға ден қояды. Бұл туралы осы бағытта зерттеулер жазып жүрген ғалым М.Тлостанова: «Постотарлық зерттеулер жалпылама болуымен емес, эмпиризмді мықты келетін әдеби сын, белгілі бір жердің тарихын тарихи мәнінде талдай алуымен күшті саналады. Менің ойымша бейотар түсініктермен неғұрлым жалпы деңгейде (соның ішінде сыртқы және ішкі имериялық айырмашылық, болмыс, білім және түйсіктің геосаясаты, эпистемологиялық және аффективті отарлау), ал постотарлық құралдармен (еліктегіштік, орталыққа жауап беру, канондық контр-дискурс) – қолданбалы және сипаттамалық деңгейде жұмыс істеген дұрыс. Екі үлгі бірін-бірі толықтырады», – деп жазады (Tlostanova, 2018). Бұл тұжырымдағы деколониялық терминінің қазақ тілінде бейотарлық деп аударылғанын және қазіргі уақытта бұл терминдер аудармасы әлі де таразылауды қажет ететініне тоқтала кеткеніміз жөн.

Нәтижелер мен талқылау

Кеңес мемлекеті құрылған сәттен бастап «ұлттық мәселені» және әйелдер мәселесін шешу керектігін күн тәртібіне қойды. Әйелдерді азат ету мақсатында арнайы ұйымдар – әйелдер бөлімдері, әйелдердің еңбек және тұрмыс жағдайын жақсарту жөніндегі комиссиялар құрылды. Олар әйелдерді жаңа елді құру ісіне жұмылдыруға бағытталды. Сонымен қатар билік «ғасырлар бойы құлдықта болып келген Шығыс әйелі Кеңес үкіметінің арқасында ғана толыққанды кеңес азаматына айналды, Қазан төңкерісі шығыс әйелі үшін жаңа өмірдің бастауы болды» деген көзқарасты насихаттады. Шығыс әйелін «азат ету» міндеті империялық билік жүргізу логикасымен үйлесім тапты. Өйткені жоғарыда аталған комиссиялар орталық үкімет тарапынан құрылды, әйелдерге қатысты барлық шешімдер орталықтандырылған түрде қабылданды.

Сондықтан аталған комиссиялар қызметі екі түрлі сипатта болды. Бір жағынан отаршыл үстемдікті нығайтса, екінші жағынан жергілікті бастамаларды ояту, әйелдерді азат етуге бағытталды. Алайда бұл жобада әйелдер тек реформалар жүргізілетін объект ретінде қарастырылды. Осыдан келіп «Шығыс әйелі» деген жігерсіз, дәрменсіз, билік не істесе де келісетін бейне пайда болды. Ол кеңестік кезеңнің алғашқы онжылдықтарына тән барлық стереотиптерді бойына сіңірген. Мәдени метрополия қазақ әйелін отарлық «өзге» ретінде экзотикалауды жалғастырды. Осы ретте ориенталист Э.Саидтың: «Батыс пен Шығыс арасындағы «онтологиялық және эпистемологиялық айырмашылық» туралы тұжырым – Шығысты отарлау мен оған бағындырудың кең таралған мәселелерінің бірі» деген пікірі ойға оралады (Said, 1979). Отарлаушылардың «өзгені жатсыну» тәжірибесі туралы Х.Бхаба (Bhabha, 2004) да: «Кейбір жағдайларда «өзге» табиғи сұлулыққа ие деп саналып, «экзотикалық бөтен» (exotic other) ретінде қабылданады», – деп жазады. Азия дәстүрін еуропалық модерндікпен қарама-қарсы қою мәселесі, «Шығыс әйелі» (ішінде Қазақстан да бар) туралы сипаттамалар ресейлік ориенталистік дискурста да отарлық кезең басталғаннан бері бар.

«Орта Азия мен Қазақстандағы әйелдер орталық Ресейдегі әйелдерге қарағанда көбірек езгіге ұшырады, өйткені мұнда таптық және отбасылық тұрмыстық езгіге қоса, ұлттық езгі де қосылды» деп есептелді (Татыбекова, 1975). Осы тұста Орыс Географиялық қоғамының Түркістан бөлімінің мүшесі болып, 1917 жылы Түркістанда Уақытша өкіметтің өкілі ретінде қызмет атқарған Орест Шкапскийдің (1865-1918) еңбегіндегі мына пікірді де келтіре кетейік. Шкапский өзінің танымал еңбегі – «Орта Азия көшпенділеріндегі әйелдің жағдайы» атты зерттеуінде (Шкапский, 1896). Ресей билігін

«қырғыз (қазіргі қазақ) әйелін қорғауға шығуға» шақырады. Ол аталған еңбегінде: «Өз мәдениетімізді Орта Азия халықтарының мәдениетінен жоғары деп есептей отырып, біз одан төмен тұрғандарға оны дарытуға ұмтылуға міндеттіміз. Қырғыз әйелін қорғау міндеті – бұл біздің Орта Азиядағы мәртебемізге байланысты, өйткені біз бұл жерде уақытша қонақтар емес, тұрақты иелеріміз», – деп жазады. Әйелдердің құқықтарын қорғау қажеттігі сонымен қатар «иелік етуші» империялық императивтен де туындайды.

Осы ретте отаршыл жүйенің әйелдерге қатысты реформалары қалай жүзеге асты және бұл өзгерістер әйелдердің болмысына, жағдайына қалай ықпал етті деген сұрақтар туындайды. Бұл сұрақтарға жауап іздеу барысында «Бұрынғы империяның басқа аймақтарындағы «әйелдерді азат ету» мәселесіне арналған зерттеулердің аздығы ерекше көзге түседі» (Градскова, 2013). Кеңестік саясаттың отарлау жүйесі гендерлік, феминистік мәселелер тұрғысынан өте аз қарастырылған. Постотарлық зерттеулердегі

КСРО-ға деген қызығушылықтың болмауы кеңестік мемлекеттік саясаттың ішкі қайшылықтарымен де байланысты. Кеңестік саясат құрамына кірген ұлттарды «мәдениеттендіру» мен ағартушылық шараларынан бастап, бұрынғы институттарды жою, тұтас халықтарды қоныс аудару сияқты әртүрлі әрекеттерді қамтыды.

«Кеңес Одағы империяға ұқсас болды, өйткені ол географиялық тұрғыдан кең аумақта саяси үстемдік жүргізіп, этникалық тұрғыдан әртүрлі халықтарға орталығы Мәскеуде орналасқан иерархиялық басқару құрылымын таңды. Алайда, бұл мемлекет көп жағынан басқа еуропалық империяларға ұқсамады: оның ең маңызды айырмашылығы – периферияны модернизациялау мен саяси мобилизацияға бағытталуы» (Adams, 2008).

Кеңес Одағының империя ретіндегі, отарлау ерекшеліктері жайлы тағы бір пікір келтіре кетейік. «КСРО кеңестік және ертекеңестік ғылымда патша империясында, яғни

«халықтар түрмесінде» азап шеккен ұлттық жырақ аймақтарда өмір сүрген бұрынғы тұрғындарды азат етуші постотар федерация ретінде көрінді. Кеңестік насихаттың ең сүйікті риторикалық тәсілдерінің бірі өзін Ресей империясына қарсы қою болатын. Десе де, олардың сабақтастығы мен тығыз байланысы қатаң түрде жасырылды. Соның ішінде кеңес билігінің алғашқы жылдарында жедел қайта отарлау формаларында көрініс тапты» (Sahni, 1997). Расында да сырттай КСРО мультимәдениеттің «театрланған» нұсқаларын қолдаған сияқты көрінгенімен, оның артында нәсілшілдік, ориентализм, құрылымдық теңсіздік сияқты отаршылдықтың белгілері жасырын жатты.

Осы ретте кеңес өкіметінің гендерлік теңсіздікті отарлық биліктің тірегі ретінде пайдаланып, оны үстемдікті жүзеге асырудың құралына айналдырды деп айтуымызға болады. Гендерлік тәртіпке байланысты күрес отарлық тәжірибені айқындады: кеңестік саясат шеңберінде «азат ету» түрінде, ал оған қарсылық дәстүрлі тәртіпті қорғау түрінде көрініс тапты. Бұл үрдіс ұлтты азат ету мен әйелді бостандыққа шығару идеяларымен астасып жатты. Нәтижесінде гендер мен ұлт арасында жасанды байланыс қалыптастырылды.

Әйелдердің «құқығының жоқтығы» және оларды құтқару қажеттігі туралы дискурс бірден қалыптаса қойған жоқ, ол аумақ пен ресурстарға отарлық қысымның күшеюімен, сондай-ақ Ресейдің еуропалық бөлігінен келуші қоныстанушылар ағынымен қатар өсті. XIX ғасырдың соңындажәнеәсіресе XX ғасырдың басында отарлықшенеуніктер, әсіресе Қоныс аудару басқармасының шенеуніктері қазақтардың көшпенді өмір салтын мәселе қылып қана қоймай, мұндай өмір салтында әйелдердің құқығының шектеулі екендігіне ерекше назар аударады. Осылайша «Шығыс әйелі» деген таптаурын түсініктердің қалыптасуында мынадай себеп-салдарлық тізбекті байқауға болады: қоныстанушылар ағыны күшейеді – отарлық қақтығыс шиеленіседі – өркениеттік миссия күшейеді және айқындалады – қазақтарды отырықшыландыру/аккультурациялау мақсатына бағытталған әрекеттер басталады, ал ол өз кезегінде әйелдердің жағдайын жақсартуға бағытталған идеяларды қамтиды.

Орталық Азияда, оның ішінде Қазақстанда «азат ету» үш бағытта жүрді: қалыңмалды жою, паранжамен күрес, көп әйел алушылыққа тиым. Яғни әйелді азат ету саясаты көбіне дәстүрмен күреске айналды.

Бұл мәселеге Алаш зиялылары да үн қосты. Олар бір жағынан қалыңмалды әшкерелеуші ретінде көзге түсті, екінші жағынан идеологияға сай кейіпкерлер сомдауға мәжбүр болды. Өйткені, Кеңес одағына кіретін мемлекет жазушыларының барлығына билік жүргізіп отырған үстем жұрт бағыт-бағдар беріп, социалистік реализмнен ауытқып кетпеуін қадағалап отырды. Кеңестік билік әйел теңдігі мәселесін ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып емес, өз идеологиясына сәйкес шешуге тырысты.

Осы кезеңдегі әдебиеттің маңызды көркемдік әрі идеологиялық міндеттерінің бірі – жаңа қоғамдық формацияның аясында социалистік құрылысқа белсене араласқан күрескер әйел бейнесін қалыптастыру болды. Бұл бағытта Б.Майлиннің «Раушан – коммунист» (1923), «Күлтай болыс» (1925), С.Мұқановтың «Ботагөз» (1948) шығармаларындағы кейіпкерлер социалистік идеологияның талаптарына сай білім алып, қоғамдық-әлеуметтік өмірге белсенді түрде араласқан, тек жеке басының ғана емес, таптық мүддені де көздейтін прогрессивті әйелдер ретінде суреттеледі.

Жалпы алғанда, аталған кезең қаламгерлерінің шығармашылығына тән ортақ тенденция – қоғамдық әділетсіздікке қарсы тұра алатын, ерік-жігері мықты, саяси сауатты, жаңа қоғамның өкілі ретінде белсенді әйел кейіпкерлердің көркем бейнесін жасау болды. Бұл образдар кеңестік дәуірдегі идеологиялық тапсырыспен қатар, дәуірлік өзгерістердің көркем әдебиеттегі шынайы көрінісі ретінде де бағаланады. Бүгінгі деколониялық көзқарас тұрғысынан бұл шығармаларға түрлі баға беруге болады.

Осы орайда Бейімбет Майлин де «Раушан – коммунисті» тегін жазған жоқ. «Раушан – коммунист» партияның әйелдерге қатысты саясатының көркем бейнесі іспетті немесе кеңестік модернизацияның әдеби көрінісі деп қарастыруға болады. Раушанның коммунист атануы – жаңа қоғамдағы әйелдің рөлін көрсетуге бағытталса, оның ауылдағы дәстүрлі ортаның қарсылығына тап болуы – кеңестік биліктің қазақ қоғамындағы мәдени отарлау тәжірибесін айқын аңғартады. Бұл жайт шығарманың деколониялық тұрғыда талдануына алғышарт іспетті. Осы орайда шығарманы әйел теңдігі туралы ғана емес, сонымен бірге ұлттық мәдениеттің кеңестік идеология ықпалымен қалай трансформацияланғанын көрсететін әдеби дерек деп атауымызға болады. Шығармадағы қазақ ауылының тұрмысы бейнеленген эпизодтар ұлттық мәдениетті сақтау емес, қайта оны өзгерту идеологиясына бағытталған. Дәстүрлі қазақы өмір салты ығыстырылып, жаңа коммунистік үлгі ұсынылады. Осылайша мәтінде ұлттық мәдениеттің кеңестік модернизация арқылы трансформациялану үдерісі бейнеленеді.

Шығармада Б.Майлин Раушанның кеңес өкіметінің арқасында білім алып бақытқа жеткенін сипаттайды. Негізгі оқиға Раушан мен Бәкен арасында өтеді. Кеңес өкіметі орнаған соң ел ішіндегі әйелдерді өкімет ісіне тарту жайы қолға алынады. Еркек пен әйел арасында теңдікке байланысты түрлі жиындар өтеді. Сондай жиындардың бірінде Раушан көзге түсіп, ауылнай болып шыға келеді. Ауылнай болған соң мөр Раушан қолында. Ауылдың еркектері кейбір жалған құжаттарға Бәкен арқылы мөр бастырып алмақшы болады... Раушанның қызметін көре алмаған ауылдағы ерлер қауымы оған айтқанын істеткісі келеді, өз күйеуін өзіне айдап салады. Осындай жағдайлардан соң Бәкен мен Раушан арасында ұрыс-керіс басталып, Бәкен үйден кетіп тынады. Бұндай тартыс, ерегес Раушанды шыңдайды. Раушан оқуға аттанып, орнына Бәкен ауылнай болады. Алайда ауылдастары оны да былыққа батырып, Бәкен абақтыға жөнелтіледі. Шығарма соңында Бәкен қателігін түсініп, оқудан қайтып келе жатқан Раушанмен кездеседі. 1918-1919 жылдар аралығында Алаш идеясын қолдаған оқыған азаматтың шығарманы бұлай жазуына себеп болған да жоғарыда тоқталып кеткен идеологияның қысымы деп есептеуге болады.

Шығармадағы дәстүрлі кейіпкерлер Раушанға қарсы әрекет етеді. Алайда олардың қарсылығы жеңіліс табады. Бұл көркемдік шешім кеңестік биліктің дискурсын заңдастырып, жаңа қоғамның жеңісін алдын-ала айқындайды. Дәстүрлі мәдениет кедергі ретінде бейнеленіп, олардың орнын социалистік құндылықтар басады.

Шығармадағы коммунист, партия, жаңа тұрмыс тағы басқа кеңестік билік ұғымдары әлеуметтік дамудың символы ретінде көрінеді. Ал дәстүрлі орта өкілдері – артта қалған, ескі санадағы адамдар ретінде сипатталады. Бұл жағдай мәтінде кеңестік идеологияның мәдени үстемдігін айқындап, қазақ қоғамының дәстүрлі құндылықтарын кемсіту арқылы «жаңа қоғамның артықшылығын» көрсетуге бағытталған. Мұндай тілдік идеологиялық белгілер кеңестік отарлық дискурстың көрінісі болып табылады.

«Раушан-коммунист» коммунистік режимді көрсетуге арналған көркем туынды ғана емес. «Оның астарына тереңдей үңіле білген оқырман жазушының жасырын емеурінен бай-қай алады. Мұнда қазақ әйелінің ер-кін-дікке ұмтылуы, өз абыройы мен беделін қорғау жолындағы талпынысы, қысқасы, қоғамдағы әйел адамдардың да өз орны бар екенін ашық та айқын суреттеген. Раушанның тұлғалық болмысы ұлттық дәстүр шеңберінде емес, кеңестік идеология аясында анықталады» (Сырова, 2019). Қазақ әйелінің азаттығы ұлттық мәдениеттен туындамай, сырттан таңылған саясаттың бір бөлігі ретінде көрінеді. Бұл кейіпкердің өзіндік болмысын отарлық жүйе қалыптастырғанын білдіреді.

Бұл тұста тағы бір жайтқа назар аударғымыз келеді. Шығармаға Кеңес өкіметі насихаттаған «әйел теңдігі» арқау болғанымен, Б.Майлин ең алдымен Раушанды емес, ауылдың надан еркектерін сынағандығын да айта кетуіміз керек. Сондай-ақ жазушы тағы да өз кезеңіндегі асыра сілтеу, кісіге жасалған қиянат, артық мінезді алдыңа тартады. Бұл шығарма туралы қазақ әдебиетінде аз жазылған жоқ. Алайда әлі де талдап, таразылайтын тұстары жетерлік.

Осы кезеңдегі ұлтымыздың тарихындағы отарлық биліктің қолдан ұйымдастырған нәубеті – ашаршылық жылдары туралы айтпай өтуге болмас. «Бұл ашаршылық егіннің нашар болуынан емес, «соғыс коммунизмі» саясатының, азық-түлікке салған қысымның салдарларынан туындады. 1920 жылдардың басында Қазақстандағы аштықтан зардап шеккендер саны 2,3 миллион адамды құрады және 1 миллионға жуық адам аштық пен аурудан қайтыс болды» (Мұстопова, 2022).

Осы тұста бұл ашаршылықтың тұтас халықтың, әйелдің психологиясына, өзін-өзі бағалауына ұзақ уақытқа әсер етпей қоймасы анық. Ұлтқа әсер еткен ашаршылықтың салдары туралы А.Мұстопова: «... – дәстүрлі өмір салтының күйреуі, дәстүрлі құндылықтардың құнсыздануы, халықтың бостандық сүйгіш рухын және қарсыласуға деген қабілетін басу, өзін-өзі төмендете бағалау, тәуелділікке бейім болуға» әкелгенін жазады (Мұстопова, 2022). Болмысының осындай өзгеріске ұшыраған халықты отарлау жеңіл болады. А. Мұстопованың жоғарыдағы пікіріне сүйене отырып, қазақ әйелінің бойындағы отаршылдық қасиеттердің қалыптасуы туралы ой қозғауға болады. Отаршылдықтың отарланған халықтың санасына қалай енетініне, олардың бойында өзін-өзі төмен санау комплексі қалай қалыптасатынына талдау жасауға болады.

Еңбек бақылауы биліктің отаршылдығының тағы бір көрінісі болып табылады. Кеңес Одағының индустрияландыру мен ұжымдастыруға негізделген экономикалық даму жоспарлары болды. Халық жаңа еңбек салалары мен өндірістік тәжірибелерге барынша тартылуы керек еді. Әрбір өңір белгілі бір салаға мамандандырылуы тиіс болды. Бұл туралы қазақ ғалымдары тоталитарлық режимнің қазақ халқын айлакерлікпен техника мен құрал-жабдықтардан алшақ ұстағанын жазады. «Бізді техникадан, ғарыштан, құрылысшы мамандықтарынан шығарды, дипломатиядан аулақ ұстады. Орыстандыру қарқынды жүріп жатса да, саясаткерлер де, статистер де, әскери мамандар да даярланған жоқ. Біздің жер де біздің адамдар да бір рөлді атқаруы керек еді: отаршыл Ресейдің, тоталитарлық режимнің шикізат көзі болып қалу... Тоталитарлық режимнің сөзсіз орындалуын талап ететін тұрақты ұраны: «Қазақ жастары – шопандар!» (Мұстопова, 2022). Бұл жоба өз кезегінде әйелдерді де еңбек ресурсы ретінде пайдалануға негіздеді. Әйелдерді экономикалық мобилизациялау тек экономикалық эмансипациямен ғана

емес, сонымен қатар елге жұмыс күші қажет болғанымен де байланысты болды, ал әйелдер осы қажеттілікті қамтамасыз ететін ресурс ретінде қарастырылды. Жұмыс күші тапшылығы байқалған салалар әйелдердің еңбек мобилизациясының негізгі бағыттарын анықтады.

Бұл әсіресе ауыл шаруашылығы басым болған аймақтарда және көшпелі өмір салты сақталған жерлерде үлкен қиындықтар туғызды. Аталған жайттардың барлығы қазақ әдебиетіндегі көркем шығармаларда да көрінісін тапты. Мысалы, қазақ әдебиетінде 1964 жылы жазылған Ғабит Мүсреповтің «Айгүл қойшының бір күні» деген әңгімесі бар. Әңгіменің басты кейіпкері – Айгүл есімді еңбекқор әйел. Жиырма жыл қойшы болған Айгүл дала үнсіздігінің мәнін жазбай танитын күйге жеткен. Шығармадағы оқиғалар ризоматикалық құрылымда дамиды. Өткенге оралу арқылы соғыс жылдары тұңғышынан айырылған Айгүлдің өткені бейнеленеді. Жаңа туған қозыларды қолына алғанда баласынан айырылғаны есіне түсіп, жүрегі ауырады. Мал шаруашылығымен айналысатын адамдар үшін әр кезде қиындықтар туындап тұрады. Бұл шығармада да адамзаттың табиғат алдындағы әлсіздігі көрініс тапқан. Айгүл қойшы осы қиындықтардың бәріне төтеп беріп, болашақтағы мәселелерді де көре біледі. Шығармадағы назар аударатын ең басты ерекшелік – оның билік тарапынан жоғары марапатқа ұсынылуы. Айгүл шопанның жұмысын атқарғанымен, коммунист болған соң КСРО Жоғарғы Кеңесі депутаты болып сайланған. Қойшы қыз шопандықпен қатар, депутаттық міндеттерін де ұмытпайды. Осы тұстағы көп шығармаларда қазақ әйелі қойшы, сауыншы, тракторшы мамандығында көрінеді.

Қорытынды

Қорыта айтқанда кеңестік кезеңдегі қазақ көркем әдебиетінде әйел бейнесі көбіне біртекті сипатта, идеологиялық талаптарға сай қалыптасты. Бұл дәуірдегі әдеби кейіпкерлер коммунистік идеяны толық қабылдаған, әлеуметтік және рухани тұрғыдан жетілу жолына түскен, типтік «жаңа адам» бейнесін сомдады. Мұндай үлгідегі репрезентациялар кеңестік гендерлік саясаттың шеңберінен туындады. Аталған саясаттың басты мақсаты – әйелдерді қоғамдық-саяси кеңістікке тарту, оларды белсенді әлеуметтік агент ретінде қалыптастыру болатын.

Зерттеу нәтижесінде деколониялық теория үшін маңызды деп саналатын төмендегідей тұжырымдар жасауға болады:

- отарлаушылар тек аумақтарды басып алып қана қоймай, мәдени отарлау арқылы жергілікті мәдениеттің салт-дәстүрлері мен сенімдерін өз құндылықтарымен, басқару жүйесімен, заңдарымен ауыстырады;

- деколониялық теорияда әйел бейнесі отарлық дискурстың ең күрделі нысандарының бірі ретінде қарастырылады, сондықтан қазақ әдебиетіндегі деколонизацияны гендерлік талдауларсыз толық түсіну мүмкін емес;

- коммунистік партияның қатаң идеологиялық бақылауы қазақ әйелінің еркін әрекет ету мүмкіндігін шектеді. Кеңестік жүйе мен дәстүрлі қоғам арасындағы қайшылық қазақ әйелінің әлеуметтік бейнесінде көрініс тапты. Әйел тұлғасы екі идеологияның – дәстүрлі ұлттық дүниетаным мен социалистік құрылымның – арасында қалып қойды;

- отарлық билік әйелді әлсіздік пен «экзотикалық өзгешеліктің» символы етіп көрсетті, бұл халықты қамқорлыққа мұқтаж етіп бейнелеудің бір тәсілі болды;
- қарастырылған тарихи-әлеуметтік жағдайлар қазақ әйелінің әдебиеттегі де, өмірдегі де бейнесін қайта қалыптастыруға негіз болды. Бұл өзгерістерге ең алдымен кеңестік отарлық саясаттың мәдени, тілдік, экономикалық ықпалы себеп болды;
- дәстүрлі репрезентациядан шығып, әйел бейнесін тұлғалық, әлеуметтік, интеллектуалдық деңгейде тану – қазақ әдебиетіндегі отарсыздану стратегиясының жаңа бағыты болып табылады.

Әдебиет пен шынайы өмірде қазақ әйелінің бейнесін сипаттауда оның мынадай қасиеттері алға шығады: ұлттық дәстүрге адалдық, тәрбиелілік, білім мен кәсіби құзыреттілікке ұмтылыс, қоғамдық өмірге белсенді араласу. Бүгінгі қазақ қызы – төл мәдениеті мен жаһандық құндылықтарды қатар меңгерген, жаңа заманның талаптарына бейімделген әлеуметтік тұлға. Бұл бейне – тарихи эволюция мен идеологиялық трансформациялардың нәтижесі ретінде қалыптасты.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала «NU Faculty-development competitive research grants program 2025-2027 IDs Funder Project Reference: 040225FD4711» жобасы аясында жазылды.

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

Әлісжан, С. . (2025). Термин қалыптастырудағы деколониалық ұстаным. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 150(1), 35–45. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-35-45>

Градскова, Е. (2013). Свобода как принуждение? Советское наступление на «закрепощение женщины» и наследие империи (середина 1920 — начало 1930-х гг., Волго-Уральский регион) // Ab Imperio. Vol. 4.

Мүстөйпова, А. (2022). Бұғауды бұзған қазақ даласы. Алматы: AmalBooks.

Сырова, Н. (2019, қазан 8) Бейімбеттің биігі. Қазақ әдебиеті. <https://qazaqadebiety.kz/22049/bejimbetti-biigi>

Татыбекова, Ж. (1975). Великий Октябрь и женщины Киргизстана. Фрунзе: Кыргызстан.

Шкапский, О. (1896). Положение женщины у кочевников Средней Азии. Среднеазиатский вестник, 6, 1-19; 7, 34-53

Adams, L. (2008). Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia? // Central Eurasia Studies Review. Vol. 7. No. 1.

Bhabha, H. (2004). The Location of Culture. London, New York: Routledge Classics.

Sahni, K. (1997). Crucifying the Orient. Russian Orientalism and the Colonization of the Caucasus and Central Asia. Oslo White Orchid Press.

Said, E.W. (1979). Orientalism. Vintage Books Edition, New York.

Tlostanova, M. (2018). What Does It Mean To Be Post-Soviet? Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire. Durham: Duke University Press.

Wiedlack, K. (2023). In/Visibility and the (post-soviet) 'queer closet.' Journal of Gender Studies, 32(8), 922–936. <https://doi.org/10.1080/09589236.2023.2214886>

Е.С. Адаева

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

Деколониальный дискурс и гендерная репрезентация

Аннотация. В статье рассматривается проблема соотношения деколониального дискурса и гендерной репрезентации в казахской литературе. Подчеркивается необходимость включения гендерного измерения в анализ процессов деколонизации, что обусловлено его значимостью для осмысления категории свободы, индивидуализации и социальной справедливости. Цель исследования состоит в выявлении специфики трансформации женского образа в казахской литературе в контексте деколониальной методологии, гендерного анализа и феминистской критики. Отмечается, что в советский период гендерный компонент использовался в качестве инструмента поддержания и легитимации колониального господства. Рассмотрение женского образа с позиций деколониального феминизма позволяет уточнить его функции в историческом, социальном и культурном контекстах, определить особенности репрезентации казахской женщины в колониальный и постколониальный периоды, а также зафиксировать влияние гендерной политики советской власти.

Актуализируется вопрос локальной специфики, что дает возможность проследить пересечение патриархальных и колониальных практик, их воздействие на социальный статус и идентичность женщины. Сделан вывод о том, что исследование указанной проблематики способствует углубленному анализу вопросов гендерного равенства в современном обществе. Дополнительно подчеркивается, что деколониальный подход открывает перспективы для пересмотра устоявшихся интерпретаций женских образов в национальной литературе. Новизна исследования заключается в сочетании деколониальной методологии с феминистской критикой, что позволяет выявить новые исследовательские горизонты. Представленные результаты могут быть использованы как в гуманитарных науках, так и в прикладных исследованиях, связанных с социальной и культурной модернизацией.

Ключевые слова: казахская женщина, деколониальная методология, постколониализм, феминизм, гендерное равенство, советская власть, дискурс, освобождение.

Y.S. Adayeva

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Decolonial discourse and gender representation

Abstract. This article explores the intersection of decolonial discourse and gender representation in Kazakh literature, emphasizing that a gender perspective is essential for understanding freedom, individuality, and social justice as cultural categories. The study aims to trace the transformation of the female image in Kazakh literature through decolonial methodology, gender analysis, and feminist critique. It shows that during the Soviet period, gender dimensions were strategically used to legitimize colonial domination. By engaging with decolonial feminism, the article reconsiders the functions of female images within historical, social, and cultural contexts, identifying distinctive features of their representation across colonial and postcolonial periods and underscoring the lasting effects of Soviet gender policies.

Attention to local particularities reveals how patriarchal and colonial practices intersect, shaping women's status and identity. The findings suggest that integrating decolonial and feminist approaches deepens our understanding of gender equality in contemporary society and allows for critical reevaluation of established literary interpretations of female figures. The originality of the study lies in its synthesis of decolonial methodology and feminist critique, offering new avenues for scholarly inquiry. The results are relevant not only for literary studies but also for broader research on social and cultural modernization.

Keywords: Kazakh woman, decolonial methodology, postcolonialism, feminism, gender equality, Soviet power, discourse, liberation.

References

- Aliszhan C. (2025). Decolonial position in the formation of the term. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 150(1), 35–45. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-35-45> (in Kazakh)
- Gradszkova, E. (2013). Svoboda kak prinuzhdenie? Sovetskoe nastuplenie na «zakreposhchenie zhenshchiny» i nasledie imperii (seredina 1920 — nachalo 1930-h gg., Volgo-Uralskii region) [Freedom as coercion? The Soviet offensive on the “enslavement of women” and the legacy of empire (mid-1920s – early 1930s, Volga-Ural region)]. Ab Imperio, 2013(4). (in Russian)
- Mustoiapova, A. (2022). Bugaudy buzgan kazak dalasy [The Kazakh steppe that broke the shackles]. Almaty: AmalBooks. (in Kazakh)
- Syrova, N. (2019, October 8). Beimbettin biigi [Beimbet's height]. Kazak adabiet. <https://qazaqadabiet.kz/22049/bejimbetti-biigi> (in Kazakh)
- Tatybekova, Zh. (1975). Velikii Oktiabr i zhenshchiny Kirgizstana [The Great October and the women of Kyrgyzstan]. Frunze: Kyrgyzstan. (in Russian)
- Shkapsky, O. (1896). Polozhenie zhenshchin u kochevnikov Srednei Azii [The position of women among the nomads of Central Asia]. Sredneaziatskii vestnik [Central Asian Bulletin], 6, 1-19; 7, 34-53 (in Russian).
- Adams, L. (2008). Can We Apply a Postcolonial Theory to Central Asia? // Central Eurasia Studies Review. Vol. 7. No. 1.
- Bhabha, H. (2004). The Location of Culture. London, New York: Routledge Classics.
- Sahni, K. (1997). Crucifying the Orient. Russian Orientalism and the Colonization of the Caucasus and Central Asia. Oslo White Orchid Press.
- Said, E.W. (1979). Orientalism. Vintage Books Edition, New York.
- Tlostanova, M. (2018). What Does It Mean To Be Post-Soviet? Decolonial Art from the Ruins of the Soviet Empire. Durham: Duke University Press.
- Wiedlack, K. (2023). In/Visibility and the (post-soviet) 'queer closet.' Journal of Gender Studies, 32(8), 922–936. <https://doi.org/10.1080/09589236.2023.2214886>

Автор туралы мәлімет:

Адаева Ермек Сабырбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, оқытушы, Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Адаева Ермек Сабырбаевна – кандидат филологических наук, преподаватель, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан. E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Adayeva Yermek Sabyrbayevna – Candidate of Philology, Instructor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan, E-mail: yermek.adayeva@nu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9044-6182>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.82.94

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-145-155>

Мағжан Жұмабайұлы поэмаларындағы киелілік мотиві

Ж.Ә. Аймұхамбет¹ , М.Н. Миразова^{2*} , Б.А. Рахметова³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық, Қазақстан

(E-mail: ¹a_zhanat@mail.ru, ²m.n.mirazova@mail.ru, ³bazar-65@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада көне танымнан бастау алып, адамзат санасында тұрақтаған кие, тылсым, сакралдылық ұғымдарының көркем туындылардағы көрінісі Мағжан Жұмабайұлы поэмаларының мысалында қарастырылады. Әуелі киелілік ұғымына берілген анықтамалар мен тұжырымдарға шолу жасалып, «кие» ұғымының танымдық негіздері мен көркемдік мәні түсіндіріледі. Сонан соң киелілік мотивінің көркем кеңістіктегі рөлі талданады.

Ұлттық танымда «кие» ұғымы тау, жер, су, үңгір сияқты тұрақты атрибуттары бар мекендер мен табиғат құбылыстарына, жануарлар мен құстарға ғана емес, жекелеген адамдарға да тән тылсым сипат. Мифтік баяндар арқылы фольклор жанрларына, одан көркем жазба әдебиетке ауысқан киелілік мотиві түрлі мақсаттағы эстетикалық-танымдық қызметімен ерекшеленетіні Мағжан Жұмабайұлының «Батыр Баян», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Оқжетпестің қиясында» поэмалары арқылы дәйектеледі. Бұл аталған поэмаларда сакралды мән белгілі бір тарихи мекендер және аңыздық, тарихи тұлғалар арқылы танытылады. Халық арасында Абылай ханның тылсым қасиеті, аруағы болғанын баяндайтын аңыздар бар. Ханның бетіне келген адамды киесі ұрады деген түсінік те болған. «Батыр Баян» дастанындағы киелілік мотиві «өткен күнге» қарата айтылып, Алаш ордасын тігіп, шаңырағын тіктеген Абылай хан, оған тұрақ болған Бурабай арқылы айқындалады. «Қорқыт» поэмасында Алтай тауы мен Қорқыт ата, «Қойлыбайдың қобызы» поэмасында тылсым күшке ие бақсы Қойлыбай, «Оқжетпестің қиясында» поэмасында Пір-баба арқылы киелілік ұғымы авторлық позицияға сай поэтикалық пішінімен көрінеді. Мақалада киелілік мотивті жоғарыда аталған мысалдар негізінде талданып, тиісті қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: кие, дүниетаным, тылсым, Алтай, Пір-баба.

Түсті: 13.08.2025; Жөнделді: 16.08.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Адамзат санасында таңбаланған ерекше ұғымдардың бірегейі – кие, киелілік. Жалпы адамзаттық танымда бұл түсініктің орны ерекше. Өмірлік ұстаным, күнделікті тұрмыс-тіршілік белгілі бір заңдылықтарға бағынып, жүйемен реттелетіні белгілі. Мұндай жүйе әу баста адам баласын қоршаған кеңістіктің тылсым сырына негізделіп қалыптасқаны ақиқат. Құпиясы көп жаратылыс, жыл мезгілдерінің ауысуы, түрлі табиғи құбылыстар адамзат санасында тылсым сипатымен орнығып, өз сырын білуге талпындырды. Күннің күркіреуі, найзағайдың жарқылдауы, дауылдың соғуы, т.б. құбылыстарды тылсым күштің ықпалы деп түсінген көне дәуір адамы оны тануға, түсінуге ұмтылды. Сол тылсым күшті «киелі» деп таныды. Ежелгі мәдениетте көне дәуірден бастау алып, қалыптасқан бұл танымның тарихына үңілсек, өзін қоршаған ортаны тылсым дүние деп білген ата-бабаларымыздың сол күшке табынып, оның ілтипатына ие болып, қаһарына ұшыраудан сақтану мақсатындағы іс-әрекеттерін қалай жүзеге асырғанын көреміз.

«Кие» ұғымы көне дәуірден, яғни мифологиялық ойлаудан бастау алған, кейін діннің өзегіне айналған архаикалық ойлаудың жемісі. «Кие», «киелілік», «мистика», «сакралдылық» ұғымдары тылсым дүние сырын түсінуге ұмтылған адам санасының тұрақты бөлігі. Ғылымда дүниені танудың бір құралы ретінде қарастырылатын «кие» фольклор мен әдебиетте тұрақты мотивтер мен бейнелеулерді туындатқан ұғым.

Энциклопедиялық анықтамалардағы түсінікке жүгінсек:

«Кие – халықтық ұғымдағы жанды, жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күш, қасиет. Дәстүрлі наным-сенімде қасиетті адамдарды (пайғамбар, әулие, көріпкел), аң мен құсты (қасқыр, марла, аққу), жер-суды (киелі орындар, кесенелер, өзен-көлдер), ғарыштық денелерді (көк, ай, күн, жұлдыз), адамның кәсібі мен есімдерін киелі деп санап, оларға сыйыну үрдістері болған. Халық дүниетанымында киелі заттарды құрметтеу береке-бірлікті арттырып, құт әкеледі десе, керісінше жағдайда киесі ұрады деп есептеледі. Сондықтан киелі саналатын адамдарға тіл тигізбейді, жан-жануарларға зұлымдық жасамайды, киелі дүниелерге зор құрметпен қарайды» (Бабалықұлы, 2017).

Ал Ш. Уәлиханов ұлттық жадымыздағы кие туралы: «Қазақтар «кие» ұғымына үлкен мән береді. Табиғаттың кейбір апаттарын, отты, кейбір жануарлар мен құстарды, көшпелі тұрмысқа қажет заттарды киелі деп қастерлейді. Осы аталғандарды құрмет тұту, ырым-жорасын жасау адам баласына байлық пен бақыт – құт әкеледі деп түсінеді. Жан-жануарлардың киесі бар дейді, ал олардың өзін (жан-жануарларды) киелі деп атайды. Жан-жануарлар мен заттардың киесін қадірлемеу – киенің қаһарын туғызады. Киенің ашуы, қаһары кесір деп аталады» дейді (Уәлиханов, 1985).

Киелі затқа деген қарым-қатынаста белгілі дәрежеде тыйымдар мен шектеулер, қатаң қағидалар орын алады. Егер бұл аталғандар орындалмаса, адам баласына қауіп төнеді делінеді. Мысалы, халық ұғымындағы түн қараңғысында әйел адамдардың суға бармауы, алда-жалда бара қалатындай жағдай туындаса, онда рұқсат сұрап барып су алуы туралы түсінікті айтуға болады. Киесі бар ерекше адамға қарсы келудің салдары қасіретке жеткізеді деп сенген.

Яғни берекелі тіршілік, молшылық, жайлы, жақсы өмір сүру үшін қоршаған ортамен үйлесім болуы керек. Бұл үйлесімнің реттелуі кие ұғымымен тікелей байланысты, киеге қатысты шарттар бұзылмауы керек. Ұлттық салт-санамыздағы киелі деп қабылданған

зат, құбылыс ерекше құрметтеліп, оларға қатысты рәсім-жоралғылар толығымен орындалуы керек.

Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі анықтамада «кие» ұғымы былай түсіндіріледі: «1. Қандай да бір заттың немесе тіршілік иесінің ерекше тылсым күшке ие қасиеті. Ислам діні таралмастан бұрынғы дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасып, кие деп саналған кейбір тотемдік наным-сенімдер жұрнағы қазіргі салт-дәстүрде де кездеседі (табалдырық баспау, түтін түтету, аластату, т.б.). 2. Қазақы наным-сенім бойынша өзен-көл, орман-тау, мал-құстардың қорғаушысы, пірі болады деген түсінік, қорғаушы, желеп-жебеуші» (Күдерина, 2011).

Кие, киелілік ұғымының сөздіктердегі түсініктемесі осындай. Бір-бірімен тығыз мағыналық байланыстағы «кие», «киелілік», «сакралды» ұғымдары барлық тілдік, философиялық, мәдени, әдеби тұжырымдарда бір-бірімен мәндес сипатта түсіндіріледі. Аталмыш ұғымдардың арасында «сакралдылық» бір кеңістікке, мекенге қатысты айтылады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Мақалаға өзек болған «кие» ұғымын түсіндіруде энциклопедиялық, эпистемология және философия ғылымдарының сөздігі, сонымен қатар Ш.Уәлихановтың тұжырымдамасы басты назарға алынды. Аталмыш ұғымның көркемдік қолданысын танытуда М.Жұмабайұлының поэмалары талданды. Көркем туындылардағы кие ұғымының, киелілік мотивінің мәнін таныту үшін анализ, синтез, мифопоэтикалық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Сакралды кеңістік – адам санасындағы наным-сенімінің нәтижесінде қалыптасқан түсінік. Белгілі бір мекен, нысан, орындардың тылсым күшіне деген ғасырлар бойы қалыптасып, сақталып келе жатқан архетиптік сенім. Осы сенім адам баласының гуманистік мұраттарының және көркем шығармашылықтың бастау көзіне айналып, жалғасын табуда. Бұл сөзімізге дәйек боларлық мысалдарды фольклор мен әдебиеттен молынан табамыз. Мифтік баяндардағы тұрақты мотивтер фольклор жанрларына, одан көркем әдебиетке ауысып, жаңа сипатта жаңа қызметімен танылғанына әлем сөз өнерінен дәлелдер келтіре аламыз.

Мағжан Жұмабайұлының «Батыр Баян» дастанындағы мына жолдарға назар аударайық:

Бурабай – Арқа аралы, жер еркесі,
Ертеде қоныс болған Абылайға.
Бауырында Бурабайдың қалың ағаш,
Көкшенің жалыменен біткен жалғас.
...Ертеде жел өтпейтін қызыл ағаш,
Дариға, бұл күндерде жап-жалаңаш!
Қабірінен әулиенің алашқа артық,
Ертеде Абылайға орда болған ағаш.
Ордасын сол ағаштағы Абылайдың
Меккедей тәуеп қылған тамам алаш (Жұмабайұлы, 2023).

Бурабай – адамзат танымындағы ерекше бір әлемге ұқсас мекен. Ақынның суреттеуінде оның сұлулығы, тылсым табиғаты, сулы, нулы қалың орманы жердегі жұмақтың сипатымен пара-пар. Дастандағы Бурабай – жерұйық мекен ғана емес, алаштың тұрағы, Абылай ханның ақ ордасы тігілген киелі жер. Мұсылман қауымына Меккенің киелі орын ретіндегі қадірі қалай артық болса, Алаштың ақ ордасы тігіліп, Абылай билік құрған Бурабайдың да осы деңгейлес. Ақын қазақтың азат, дербес хандық болған кезін «киелі уақыт» ұғымымен шендестіреді.

Ұлттық танымда елді сүю, жерді кие тұту туған жер, ілкі төр сынды сақралды сипаттағы ұғымдарды қалыптастырды. Мағжанның көркем танымындағы тағы бір киелі мекен – Алтай. «Қорқыт» поэмасында:

Алтайға жер жүзінде тау жоқ жеткен,
Алтайға бетегедей алтын біткен.
Бейіштей алтын Алтай етегінде
Ертеде алаш елі мекен еткен (Жұмабайұлы, 2023).

Бұл суреттеуде ақын Алтайды бейіш, алаштың мекен еткен отаны деп атайды. Ал, Орта Азиядағы буддизм орныққан мемлекеттер Алтайды Шамбала орналасқан жер, бейіштің өзі деп атаса, Үндістандағы пандавалар көктегі Шамбала мен жердегі Шамбала тоғысатын нүкте деп есептейді. Буддалық танымда Шамбала – жердегі жұмақ. Бұл өлкеде ауру-сырқат, өлім болмайды, халқы бақытты өмір сүреді. Дастандағы қаһарман Қорқыт та мәңгі жасайтын, өлмейтін жерді іздейді. Өзінің туған жері Алтайдан бастап, дүниенің төрт бұрышын кезеді:

Кім білед, өлмейтұғын ел бар шығар,
Кім білед, ажалға да ем бар шығар.
От-суы, топырағы қасиетті,
Кім білед, өлтірмейтін жер бар шығар.

Деп ойлап, қайырылмай ешбір затқа,
Ажалдан қашып шығып құтылмаққа,
Айрылып Алтайынан кетті Қорқыт,
Өлімнен аман-есен жер таппаққа (Жұмабайұлы, 2023).

Мифолог С.Қондыбайдың тұжырымдамасының қисынымен бағамдасақ, Алтай – ілкі төр сипатты, Бурабай – төретам сипатына ие. Мағжан Жұмабайұлының екі дастандағы киелі мекендердің сипаты ұқсас. Мұндағы Алтай – ұлттық танымдағы атақоныс. Бірнеше ежелгі мәдениетке ортақ сақралды кеңістік, жалпы адам баласының танымындағы жердегі жұмақ. Ал Бурабай – атамекеннің бір бөлшегі, Абылай ханға ақ орда болған алаштың астанасы. Ал Абылай ханның бойындағы даналықты ақын «Батыр Баян» дастанында былай суреттейді:

Арқаға аяқ салып, түскен барып,
Екі оттың – орыс, қытай арасына.
Күндерде сонау қара, тапсырған ел,
Тағдырын Абылайдай данасына.
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың,
Қылсаң да аз қанша тәуеп моласына.
Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ.

Артында – ор, алдында – көр, жан-жағы жау,
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай,
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап (Жұмабайұлы, 2023).

Ұлттық танымымызда «кие» ұғымы жер, су, табиғи құбылыстар, жануарлар, құстарға ғана тән емес, сонымен қатар адам баласының да бойында болатын тылсым сипат. Ел аузында Абылай ханның айрықша жаратылысы, киесі, аруағы болғаны туралы аңыздар жиі айтылып келген. Аңыздың бірінде кіші жүздің бір биі ханның шешіміне қарсы шығып, бетіне қарай қатты сөз айтыпты. Сол жолы хан үндемегенімен, бірнеше күн өткен соң әлгі бидің өзі сырқаттанып қалады. Сонда жұрт: «Ханның киесі ұрды, Абылайдың аруағы оңдырмады» – деп тарқасқан екен. Абылай ханның осындай тылсым қасиеті бар деген халық сенімін Мағжан поэмасындағы мына жолдардан көрсек болады:

Алты алаш Абылайдай арғымағын
Алаштың аруағына пар қылатын.
Бетіне Абылайдай ардагердің
Келуді алты алашқа ар қылатын.
«Бетіне келген жанды соғар кие!» –
Деп жырау, жауырыншылар жар қылатын.
Баянның сөзін естіп кәриялар,
Ішінен ерін аяп: «А шырағым! –
Десті де күрсінісіп, кесіп қойды:
Қайтад, – деп, – осы жолы, Баян, бағың!» (Жұмабайұлы, 2023).

Кәриялардың болжамы тура келіп, қанды шайқаста Баян батыр қайтыс болады.

Адам бойында кие бар екендігіне сену, оған жақын болу, қастерлеу адамзаттың танымында орнығып, діни сенімнің де негізіне айналған. Дамыған діни санада киелілік – жоғары қадір-қасиеттің сотериологиялық құндылығы, өйткені киені қауіпсіздікпен, құтқарылумен байланыстыру оның міндетті шарты мен мақсаты саналады. Поэмадағы Абылай ханның бейнесі де осы түсінікке сай келеді. Мұнда хан тек билеуші ғана емес, қауіпсіздікті, бейбіт-тыныш өмірді сақтаушы. Жеке тұлғасының даналығы мен көрегендігі, әртүрлі жағдайдағы оңтайлы шешімдері арқылы халықтың ықыласына бөленді. Сол көптің тылсым күшіне деген сенімі, ықыласы, тілек-ниетімен ханның да қадірі артты.

Мағжан поэмаларында қасиет қонған дана билеушінің ғана емес, киелі мекеннің де бір моделі көрініс тапқан. Кие ұғымын мекенге қатысын талдағанда оның бірнеше тұрақты атрибуттарын атауға болады. Сол тұрақты атрибуттарының бірі – үңгірдің қызметі көне танымнан басталып, поэтикалық санада түрліше жаңғырып, жалғасып келеді. Мағжан Жұмабайұлының «Оқжетпестің қиясында» поэмасында үңгірдің адам санасындағы сипаты жаңғыртыла суреттелген. Діни аңыздарда үңгір қаһарманның жаратқанға жалбарынып, тілек-арманын жеткізетін жер болса, поэмада ел азаттығын көксеген хан Кененің оңашада ойланып, ой қорытатын мекені ретінде суреттелген:

Бір кезде Кенекемді ойлар билеп,
Бір өзі Бурабайды кезіп кеткен,
Артында Оқжетпестің үңгір тау бар,
Сол тауда бірнеше күн мекен еткен (Жұмабайұлы, 2023).

Осы үңгірде Кенесары ханға шашы ақ бұлттай, сақал әппақ Пір-баба рухы келіп, тіл қатады:

Ізгі қарт «а» – деп аузын қозғағанда,
Төменде судың шуы болды басым.
Қарт сонда күңіреніп: «Аманбысың,
Кенежан, елдің ері жолбарысым! (Жұмабайұлы, 2023).

Дастандағы үңгір тылсым сипаттағы кейіпкер мен қаһарманның кездесу орны. Себебі үңгір рух тұрақтаған мекен. Үңгірде жасаған мінажат, айтылған ниет, қандай да тілек жаратқанға тез әрі тікелей жетеді деген түсінік қалыптасқан. Поэмада Пір баба Кенесары ханға оны ұзақ күтіп, үңгірге өзі шақырып алғанын айтады. Демек Кенесары хан да таудың ішіндегі үңгірге ішкі ойына жауап іздеп барған. Әруақ яғни Пір баба Кенесарыға батасын берген, жол сілтеген. Қоштасқан сәтте:

Мерт болсаң мақсұтыңа жетпей егер,
Сол сағат мен осы жерде тасқа айналам.
Алашта тағы сендей ер тууын
Төбеде тас боп шөгіп күтіп қалам» (Жұмабайұлы, 2023)–

деп, тілектестігін білдіріп, ғайып болады. Сол сәтте таудың үстінен нұр төгіліп, жер беті қасиетті шұғылаға шомылғандай күй кешеді. Кенесары хан да іздеген сауалына жауап тапқандай батырларын жиып, інісі Науанды алып, мақсатына жету үшін сапарға шығады. (With these words, Khan expressed his support and then disappeared. From that moment, the top of the mountain was filled with light, and the earth and sky were bathed in holy light. Kenesary Khan gathered his heroes as if he had found an answer to the question he was looking for and took his younger brother Nauan and went on a journey to achieve his goal) (Yerdembekov, 2024).

Үңгір – адам баласының санасына тылсым, киелі орын ретінде сіңген. Бұл орын адамзаттың алғашқы панасы болғандықтан, ата-бабалардың рухы қалып, мәңгі сол үңгірлерді мекен етеді деген түсінік те бар. Жоғарыда аталған киелі үңгірдің екеуінде әулие бабалар мекен еткен. Екеуінде де киелі су бар. Үңгірлердің өзі әулие бабалармен байланысты, шипа дарытушы, тылсым күшке ие (Миразова, 2024).

Мағжан Жұмабайұлының поэмаларында сакралды кеңістік, жеке тұрғаның бойындағы тылсым күш, аруақ ұғымдарымен қатар белгілі бір бұйымның немесе заттың киесі де қамтылған. Мысалы, «Қойлыбайдың қобызы» дастанында кейіпкердің де, бұйымның да тылсым күшпен байланысы баяндалады. Ақын алдымен Қойлыбайдың бақсылығын былай баяндайды:

Қалың Найман ішінде Бағаналы,
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан.
Қойлыбай жын жүгендеп, пері мінген,
Алдында жорғалаған шашты шайтан.
Қойлыбай қобыз алса-ақ қалбалаңдап,
Қақаман жетіп келеді анадайдан.
Қақаман жалғыз көзді жынның ері,
Ерегіссе тау-тасқа салған ойран (Жұмабайұлы, 2023).

Қойлыбай қобызшы – шамамен ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген әйгілі бақсы. Оның қасиеті туралы Ә. Диваев «Из области киргизских верований. Баксы как лакарь и колдун: этнографический очерк» еңбегінде былай деп жазады: «Қойлыбайды бақсылардың бақсысы деп атаған. Оған қызмет еткен Нәдір– перілердің, Қақаман – жындардың, Шойлан

– шайтандардың басшысы болған. Албастылардың бір басшысы хәл үстінде жатқан жүкті әйелдің босануына араласпауын сұраған. Бірақ бақсы бұл қақтығысты Қақаманды пайдаланып, әйелді құтқарып, албастыны жеңген екен» (Диваев, 1899). Аталмыш еңбекте Қойлыбайға қатысты аңыз-әңгімелермен қатар, қобызды тартуы, сарыны, жынмен алысуы баяндалған. Бақсының ең қиын күресі үш күнге созылған. Ол қобызды тартып, арнайы әуенге негізделген жырды айтқанда даусы Сарыарқаға түгел жеткен. Жырды көзі қанталап, ілгері жылжи отыра орындаған. Ол қобызын тартқанда баршы жын-пері дірілдеп, аспанға қара бұлт үйіріліп, даланы құмды шаң басқан. (Диваев, 1899).

Қойлыбай әулиені Шоқан Уәлиханов: «Бақсылардың бақсысы әрі пірі» деп бағаласа, Әлкей Марғұлан: «Қорқыттың қобызын, оның сарынын ең алғаш рет мирас еткен кісі – Қойлыбай бақсы. Ол Қорқыттың шәкірті болып саналады», – дейді. Ә.Диваев хатқа түсірген «Бақсы» жырындағы аңызда: «Қойлыбайдың төрт батыр ұлы және бес мың жыны болған. Барақ батыр бастаған көпшіліктің өтінішімен бақсы аламан бәйгеге қобызын қосады. Қобылды сексеуілге байлайды. Бәйге басталып, сәйгүліктердің шаңы көзге көрінгенде бақсылық ойынын бастайды. Кенет қатты дауыл тұрып, көп ұзамай-ақ жылқылардың алдында сексеуілді сүйреткен қобыз келе жатқаны көрінеді. Ышқына ысқырған жел мен дүлей дауыл Көкаман жынының күші еді», – деп баяндалған (Әбдіраш, 2023).

Бұл көрініс Мағжан Жұмабаевтың «Қойлыбайдың қобызы» дастанында:

Бір кезде ат келетін мезгіл жетті,
Бозбала ат алдынан шауып кетті.
Сол уақыт жай отырған Қойлыбайды
Аруақ қалшылдатып, дірілдетті.
Аузынан қанды көбік бұрқ-бұрқ етіп,
Жап-жалаңаш қылышты қобыз етті.
Көздері қып-қызыл боп қанға толып,
Сарыны сар даланы күңіrentті (Жұмабайұлы, 2023), –
деп суреттелген.

Поэмада Қойлыбай екпіндетіп, долдандырып бақсы сарынын орындағанда қалың құм қап-қара бұлтқа қосылған, дауыл мен желді құйындатқан. Жан-жақтан у-шу дауыс қаптап, жын-перілер жиналған. Бақсының өзі қылышын қобыз етіп, сарынды орындап, қалжырап шаршағанда ат келетін құба жонды шаң басып:

Сол шаңның ортасында бір сексеуіл,
Ербеңдеп ойнақ салып келе жатты.
Екі басы жерді ұрып кезек-кезек,
Сабалап қырды жол ғып жаралапты.
Байланған сексеуілге қобыз берік

Көз ашқанша жиынға келіп қапты (Жұмабайұлы, 2023), – деп, қобыздың бәйгенің алдында келгені баяндалады.

Бақсы қобызды тылсым қара күштерге қарсы қару ретінде пайдаланған. Қобыздың үні арқылы аруақтардан көмек сұрап, жын-перілермен күрескен, ауру-сырқаттың себебін анықтап, шипасын тапқан. Себебі қобыздың үнінде адамды ерекше күйге түсіретін қасиет болған деп біледі. Қобыздың үнінен аруақтар жақындайды, көмекке келеді, жындар шыдай алмай қашады деген түсінік бар. Қазақ фольклорында Қорқыттың қобызы – күй аспабы болумен бірге оны ажалдан қорғаушы, жамандықтан сақтаушы құрал.

Мағжан поэмасында Қойлыбай өзінің ерекше қасиетімен адамзатқа қас зұлым күш иелерін өзіне бағындырып, қызметіне жұмсайды, айтқанын орындатады. Ақын бақсы бейнесі арқылы адам рухының ғажайып күшін танытуды мақсат еткен. Киелілік мотивін танымдық бастауына үңіле отырып, авторлық позицияны, шығарма идеясын айқындау – Мағжанның поэмаларына тән басты көркемдік тәсіл.

Эпистемология және философия ғылымдары сөздігінде кие ұғымынан туындаған киелі сөзінің анықтамасы мынадай: «Киелі – ол объектінің ерекше мәнін, тұрақты құндылығын айқындайтын және осы негізде оған құрметпен қарауды талап ететін категория. Киелілік ұғымы болмыстың ерекше маңызды сипаттамаларын қамтиды: онтологикалық киелілік – күнделікті өмірден өзгеше және оған байланысты шындықтың жоғары деңгейіне; эпистемологиялық – мәні тылсым ақиқат білімге, феноменологиялық – керемет, таңқаларлық жағдаятқа; аксиологиялық – абсолютті, императивті, жоғары құрметке ие (Касавин, 2009).

Бұл анықтама «киелілік» сипаттың Мағжан поэмаларында жан-жақты қамтылғанына көз жеткізе түседі.

Қорытынды

Кие ұғымының аясы кең. Табиғаттағы тылсым дүниелерден бастап мекеннің сакралдылығымен жалғасып, жеке тұлғаның тылсым қасиетіне, жан-жануарлардың, жекелеген бұйымдардың киесіне дейін қамтылатыны біз талдау барысында көрсеттік. Ежелгі танымнан бастау алған бұл сенім аңыз-эпсаналардың тұрақты бір мотивіне айналып қана қоймай, жазба әдебиетте жаңаша сипатта жалғасын тауып, поэтиканың бір арнасын қалыптастырғанына М.Жұмабайұлының шығармалары нақты дәлел бола алады.

Көркем әдебиеттегі киелілік мотивін Мағжан Жұмабайұлы поэмалары арқылы талдай келе адамзаттық, ұлттық, гуманистік ұлы мұраттарды танытуда бұл ұғымның маңызы зор екенін айта аламыз.

«Батыр Баян» поэмасындағы Бурабай – киелі мекен, өйткені ол Алаштың ақ ордасы тігіліп, Абылайдың хандық құрған жері. Ақын ұлттың ұлттық болмысын, өзінің ақындық мұратын елдің өткеніне назар сала отырып танытуға ұмтылады. Сөйтіп «киелі мекен», «киелі жан» мотивтері арқылы поэтикалық модель туындатады. Қорыта айтсақ, «Қорқыт» поэмасында ұлы күйші әрі бақсы, өнер иесі Қорқыт пен адамзаттың ғажайып мекені Алтай, «Оқжетпестің қиясында» поэмасында киелі жерде, киелі үңгірде жолығысқан киелі тұлғалар Кенесары хан мен Пір-баба, «Қойлыбайдың қобызында» Қойлыбай бақсы мен оның қобызы арқылы «кие» ұғымы Мағжан сынды ұлт ақыны шығармашылығының лейтомтивіне айналды.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын AP22685428 «Киелі мекендердің поэтологиялық моделі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Авторлардың қосқан үлесі. Ж.Ә. Аймұхамбет – мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, бағыт бағдар берді. Зерттеу жұмысының жалпы құрылымын,

әдіснамасын, саралап, негіздеді. **М.Н. Миразова** – зерттеу материалдарына талдау жүргізді, қорытындысы мен мақаланың рәсімделуіне үлес қосты. **Б.А. Рахметова** – мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

- Әбдіраш, Ә. (2023, шілде 21). Қойлыбай әулие. Qazaq1913. <https://qazaq1913.com/2023/07/21/ojlybaj-ulie/>
- Бабалықұлы, Ж. (ред.). (2017). Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия (Т. 3). Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция».
- Диваев, А. (1899). Из области киргизских верований. Баксы как лекарь и колдун (Этнографический очерк). В Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете (Т. XV, вып. 3, с. 344). Казань.
- Жұмабайұлы, М. (2023). Шығармаларының академиялық толық жинағы (Үштомдық, Т. 2; К. Матыжанов, Т. Әкімова, Ж. Рақыш, Н. Сәрсек, құраст.). Астана: Түркі Академиясы.
- Касавин, И.Т. (ред.). (2009). Энциклопедия эпистемологии и философии науки. Москва: Канон+; РООИ «Реабилитация».
- Күдеринова, Қ., Жұбаева, О., Жолшаева, М., және т.б. (құраст.). (2011). Қазақ әдеби тілінің сөздігі (Он бес томдық, Т. 8). Алматы.
- Миразова, М. (2024). Сакралды кеңістіктегі үңгірлер. Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы, (3), 241. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.16>
- Уәлиханов, Ш. (1985). Таңдамалы (2-басылым). Алматы: Жазушы.
- Yerdembekov, B., Aimukhambet, Zh., Mirazova, M., Aituganova, S., Mukhazhanova, R., Dalelbekkyzy, A., Kassen, A., & Utanova, A. (2024). Models of sacredness in artistic consciousness. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(3), 11–21. <https://doi.org/10.32601/ejal.10302>

Ж.А. Аймухамбет¹, М.Н. Миразова^{2*}, Б.А. Рахметова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан

³Аркалыкский педагогический университет имени Ы. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан

Сакральный мотив в поэмах Магжана Жумабайұлы

Аннотация. В статье анализируется проявление понятий «кие», «тылсым» и «сакральность», которые берут начало в древних представлениях и закрепились в мировоззрении народа, на примере поэтического наследия Магжана Жумабайұлы. Сначала рассматриваются определения и концептуальные основы категории «кие», её познавательная сущность и художественная значимость. В традиционном мировоззрении казахов кие осмысливается как мистическое свойство, присущее не только природным объектам и явлениям (горы, вода, земля, пещеры), но и животным, птицам, а также выдающимся личностям. Сакральные мотивы, зародившиеся в мифологических повествованиях, постепенно вошли в устное народное творчество, а затем и в письменную литературу, обретая эстетико-познавательные функции. В поэмах М.Жумабайұлы «Батыр Баян», «Коркыт», «Кобыз Койлыбая», «На утёсе Окжетпес» сакральное раскрывается через исторические места, мифологизированные образы и легендарные личности. Особое внимание уделено фигуре Абылай хана, обладавшего в народных представлениях духовной

силой и мистическим кие, а также образам Коркыт-ата и шамана Койлыбая. Авторы показывают, что сакральные мотивы в поэмах М.Жумабайулы не только усиливают художественное воздействие произведений, но и выполняют функцию сохранения памяти о духовных ценностях и культурных кодах казахского народа. Исследование подчеркивает, что сакральное начало является важным элементом национальной литературы, обеспечивающим преемственность традиций и их отражение в художественной форме.

Ключевые слова: кие, мировоззрение, тылсым, Алтай, Пир-баба.

Zh.A. Aimukhambet¹, M.N. Mirazova^{2*}, B.A. Rakhmetova³

^{1,2}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

³*Y. Altynsarin Arkalyk Pedagogical University, Arkalyk, Kazakhstan*

The sacred motif in the poems of Magzhan Zhumabayuly

Abstract. This article explores the manifestation of the concepts kie, tylsym (mystery), and sacredness, which stem from ancient beliefs and remain embedded in collective consciousness, through the poetic works of Magzhan Zhumabayev. The discussion begins with an overview of definitions and interpretations of kie, emphasizing its cognitive foundations and artistic significance. In the Kazakh worldview, kie represents a mystical force attributed not only to natural sites and phenomena – mountains, land, water, caves – but also to animals, birds, and exceptional individuals. Having evolved from mythological narratives into folklore and later into written literature, sacred motifs acquired diverse aesthetic and cognitive functions. These are vividly exemplified in Zhumabayev's poems Batyr Bayan, Korkyt, The Koby of Koilybay, and On the Cliff of Okzhetpes. In Batyr Bayan, the sacred motif is embodied in Abylai Khan, whose spiritual strength was believed to strike down opponents, and in Burabay, his symbolic stronghold. In Korkyt, sacredness emerges through the Altai Mountains and Korkyt-ata; in The Koby of Koilybay – through the shaman Koilybay with his mystical powers; and in On the Cliff of Okzhetpes – through Pir-baba, aligning with the poet's worldview. The article demonstrates how sacred motifs serve both as artistic devices and as cultural codes, preserving the spiritual heritage and historical memory of the Kazakh people.

Keywords: kie, worldview, tylsym, Altai, Pir-Baba.

References

- Abdirash, A. (2023, July 21). Koilybai aulie [Saint Koylybai]. Kazak1913. <https://kazak1913.com/2023/07/21/ojlybai-ulie/> [in Kazakh]
- Babalykuly, Zh. (ed.) (2017). Kazaktyn etnografialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturly jui esi [Traditional Kazakh system of ethnographic categories, concepts and names]. Ensiklopedia (Vol. 3). Almaty: TOO «Alem Damu Integrasia». [in Kazakh]
- Zhumabaiuly, M. (2023). Shygarmalarynyn akademiialyk tolyk jinary [Complete academic collection of works] (Vol. 2; K. Matyzyhanov, T. Akimova, J. Rakysh, & N. Sarsek, Eds.). Astana: Turki Akademiasy. [in Kazakh]
- Divaev, A. (1899). Iz oblasti kirgizskikh verovanii: Baksy kak lekar i koldun [From the area of Kyrgyz beliefs: Baksy as a healer and a sorcerer]. Izvestia Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete, 15(3), 344. [in Russian]

- Kasavin, T. (Ed.). (2009). Ensiklopedia epistemologii i filosofii nauki [Encyclopedia of epistemology and philosophy of science]. Moscow: Kanon+ ROOI Reabilitatsiia. [in Russian]
- Kuderinova, K., Jubaeva, O., & Jolsheva, M. (2011). Kazak adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (Vol. 8). Almaty. [in Kazakh]
- Mirazova, M. (2024). Sakraldy kenistiktegi ungirler [Caves in the sacred space]. Eurasia gumanitarlyk institutytyrynyn habarshysy, 3. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.16>
- Ualihanov, Sh. (1985). Tandamaly [Selected works] (2nd ed.). Almaty: Jazushy. [in Kazakh]
- Yerdembekov, B., Aimukhambet, Zh., Mirazova, M., Aituganova, S., Mukhazhanova, R., Dalelbekkyzy, A., Kassen, A., & Utanova, A. (2024). Models of sacredness in artistic consciousness. Eurasian Journal of Applied Linguistics, 10(3), 11–21. <https://doi.org/10.32601/ejal.10302>

Авторлар туралы мәлімет:

Аймұхамбет Ж.Ә – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Миразова М.Н. – хат-хабар үшін автор, PhD, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: m.n.mirazova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0006-2741>

Рахметова Б.А. – филология ғылымдарының кандидаты, Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық университеті, Арқалық, Қазақстан. E-mail: bazar-65@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/https:0000-0001-9409-2716>

Aimukhambet Zh.A. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Mirazova M.N. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: m.n.mirazova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0006-2741>

Rakhmetova B.A. – Candidate of Philology, Y. Altynsarin Arkalyk Pedagogical University, Arkalyk, Kazakhstan. E-mail: bazar-65@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9409-2716>

Аймұхамбет Ж.А. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. E-mail: a_zhanat@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Миразова М.Н. – автор для корреспонденции, PhD, старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан. E-mail: m.n.mirazova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0006-2741>

Рахметова Б.А. – кандидат филологических наук, Аркалыкский педагогический университет имени Ы. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан. E-mail: bazar-65@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9409-2716>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.07

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-156-166>

Ғылыми мақала

Қазақ шешендері шығармашылығындағы сөз айшықтарының танымдық қыры

М.С. Ахаева^{1*}, Б.Р. Кулжанова², С.М. Шормакова³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

(E-mail: ¹maral85.85@mail.ru*, ²bahit777@mail.ru, ³shormakova71@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада қазақ шешендерінің шығармашылығындағы сөз айшықтарын (фигура) әртүрлі контексте қолданудың маңыздылығы және қазақи ұлттық санамен бірге жетіліп, дәстүрлі түрде қалыптасқан лингвотанымының мәні мен мағынасы ашылып, талданды. Шешендік сөздерде қолданыс тапқан айшықты элементтер адамды тәрбиелеудің, өмірге деген дұрыс көзқарас қалыптастырудың маңызды құралы екендігі сөзсіз. Қазақ шешендері сөз айшықтарын қолдануда шешендерге тән сендіру өнерін тиімді қолдануды мақсат ететіндігі және сөз айшықтарының соның ішінде, параллелизм (егіздеу), риторикалық сұрақтармен инверсиямен бірлікте де жеке тұрып та сөз айшығын жасағандығы айқындалды. Мақалада егіздеудің жеті түрі сөз болып, оның өзіндік ерекшеліктері сараланды. Қазақ шешендері шығармашылығында сөз айшықтарын қолданудағы егіздеудің (параллелизм) көпқырлылығы дәлелденді. Бір қасиетке қатысты сөздер дараланып, қатар егізделіп, әр қилы қасиеттер (жағдайлар) қатар алынып, жұптасып айшықталады және шешен танымында қалыптасқан ой толымды, күрделі түрде егіздеу арқылы айшықталады. Әлемдік лингвистикада сөз айшықтарын жасау жолдары мен олардың атауларына зерттеушілердің пікірлеріне баса назар аударылды және зерттеу нәтижелері сараланып, қазақ шешендерінің шығармашылығы осы бағытта сарапталды. Сөз айшықтарын қолданудағы қазақ шешендері танымының маңызы қырлары арнайы мысалдармен талданып, тұжырым жасалды.

Түйін сөздер: сөз айшықтары, егіздеу, инверсия, шешендік сөздер, таным.

Кіріспе

Қазақ шешендері шығармашылығындағы сөз әсерлілігін арттыруда поэтикалық сөз айшықтарын қолданудың маңызы зор. Сөз айшықтары сөз құрылымының әдеттегі оралымынан өзгеше, айрықша айшықпен жасалады. Қазақ шешендері үшін өз ойы мен

Түсті: 27.03.2025; Жөнделді: 20.05.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

пікірін тыңдарманның көңілін елең еткізетін ерекше оралыммен, айрықша айшықтап айтып, жеткізудің орны бөлек. Бұл тәсілмен шешен тыңдарманның назарын өзіне аударып, көңілін баурап, діттеген мақсатына жетеді. Бұл жайында, қазіргі таңда, мәдениеттанушылар да осы пікірді мақұлдап, шешеннің бойындағы даралықтың лингвистикалық, интонациялық, кинетикалық құралдардың бірлігінде екендігін сөз етеді: «Шешендік сөздердегі озық ой мен жұғымды түсініктер ділмардың сөйлеу процесіндегі лингвистикалық, интонациялық, кинетикалық құралдардың бір-бірін шыңдай отырып, тыңдаушының түсінуі мен қабылдауына ыңғайлы жағдай жасап отырады» (Раев, 2025). Шындығында, қазақ шешендерінің шығармашылығы сөз болғанда қай саланың ғалымының сөз саптауына, пайымына көз жүгіртсек, осы пікірдің төңірегінде болатындығы таң қаларлық жағдай емес, оның себебі қазақ шешенінің өзіндік ерекшелігі оның сөз саптауында, тілдік ерекшелігінде, сөз мәнерін келтіруінде және тыңдарманын сендіруінде. Осы тұрғыдан келгенде шешенге сөз айшықтарын шеберлікпен қолданудың да пайдасы көп.

Сөз құрлымындағы белгілі бір ережеден ауытқу немесе кез келген өзгеріс сөз мәтінінің жаңа бірлігін тудырады. Сонымен бірге, сөз айшығын айқындап қана қоймайды, сөзді ажарландырып, мәтіннің мағынасын ашып, эмоциялық, поэтикалық тұтастығын қамтамасыз етеді. Сөз қолданысындағы дәстүрлі және жаңа айшықты құрылымның арасындағы қарым-қатынас семантикалық жағынан нақтыланады. Шешендер шығармашылығындағы сөз айшықтарының екі түрін қарастыруға болады.

Біріншіден, өнімді сөз айшықтары, бұл – сөз мағынасындағы синтаксистік құрылымды байытып, кеңейтеді.

Екіншіден, өнімсіз сөз айшықтары, бұл – сөз мағынасындағы синтаксистік құрылымның тұтастығын бұзады.

Осы сөз айшықтары қазақ шешендерінің сөздерінде жиі қолданысқа ие. Қазақ шешендерінің сөздері ұлттық санамен, ұлттық психологиямен тамырлас. Қазақтың ұлттық санасымен біте қайнасып, дәстүрлі танымдық сипаты сараланып отырады. Мақаламызда, біз де сөз зергері – шешендерге қатысты зерттеулерді негізге ала отырып, қазақ шешендерінің сөз айшықтарын қоланудағы өзіндік ерекшеліктерін аша отырып, оның танымдық қырын зерделейміз.

Зерттеу әдістері

Қазақ шешендерінің шығармашылығындағы сөз айшықтарын қолдану ерекшеліктеріне шешендер шығармашылығынан мысалдар қарастырылды және оларды топтастырып, саралап, қазақ шешендерінің танымына пайымдау жасалады. Сонымен қатар, тақырыпты зерттеу барысында жүйелеу, түсіндіру, талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен тақылау

Жалпы әлемдік лингвистикада сөз айшықтары «фигура» терминімен ғылыми айналымда қолданылып жүр. Осы тұрғыдан келгенде, фигураға қатысты ой тұжырымдаған зерттеушілердің пікірлеріне зер салсақ, Мұхаммед Джаваид Джамил өзінің мақаласында шешендік сөз айшықтарына қатысты сөз қозғағанда «Риторикалық фигуралар» (Jamil,

2024) деген атаумен қарастырады дағы бұл фигуралардың тек әсемдеулер емес, олар коммуникацияда нақты мақсаттарға қызмет ететін күрделі құрылғылар екендігін атап өтеді. Осы тұрғыдан қарағанда шешендік сөз айшықтары шешен сөзінің әсерін арттыру үшін пайдаланылатын қуатты құрал болып табылады. Олар тілге жарқындық үстеп, шешен шығармашылығында есте қаларлықтай сөз айшығын жасап, коммуникацияны сенімді әрі тартымды етеді.

Бұған дейін I ғасырда Квинтилиан фигуралардың өзіндік сипатын саралап, төрт түрге бөлінетінін атап өткен: «қосымша (анафора, эпифора, градация және т.б.), азайту (эллипсис, союзыз сөйлем, зевгма), ауыстыру (бір сөзді басқа сөзбен ауыстыру), орын ауыстыру (антитеза, хиазм, инверсия т.б.)» (Квинтилиан, 2004).

Фигураларды классификациялау мәселесін Аристотель (2009) көтерген, ал оның ізбасарлары бұл мәселені тереңірек зерттеген: атап айтқанда, Деметриус Фалерский фигураларға қатысты тұжырым жасай отырып, оны: «сөйлеу фигуралары» мен «ой фигуралары» деп бөлуді ұсынған. Мұндағы айырмашылық мынада: сөзді синониммен ауыстыру сөздің фигураларын (сөз айшықтарын) бұзады, бірақ ойдың фигураларын (сөз айшықтарын) бұзбайды. Ойымызды нақтылау мақсатында қазақ шешендерінің шығармашылығынан алынған мысалдармен саралап, өз пайымымызды жасайық, Бөлтірік шешеннің: «Бөрінің күлігі жылқының жүйрігіне ғана шалдырады. Мынау – бөрінің күлігі. Аттарыңды екі күн тынықтырып, үшінші күні үш көш жерден жарысқа шығасыңдар. Кімнің аты озса, сол – жүйрік, бөрі де сонікі» (Дәдебаев, 2021), деген дау шешудегі сөзінен өзіндік мағыналық реңктерімен ғана ерекшеленетін синоним сөздерді ұтымды пайдаланғандығын көреміз. Шешен сөзіндегі *жылқы* және *ат* сөздері синонимдес. Шешен жүйрік сөзін *ат* сөзімен тіркестірсе тек сөздің ғана айшығы бұзылмай, ойдың да айшығы бұзылуға апарады. Анығырақ айтсақ, «жылқының жүйрігі» деудің орнына «аттың жүйрігі» десе, ой сүреңсіздеу көрініп, сөз тартымды болмас еді. Ал «аттарыңды екі күн тынықтырып» деген сөз тіркесіндегі *ат* сөзін жылқымен ауыстырып қолданған жағдайда стилистикалық қателікке ұрынған болар еді. Мұнда біз шешеннің сөз қолданысының қазақ танымымен астасып жатқанын байқаймыз.

«Классикалық риторика фигураларды классификациялаудың бірыңғай жүйесін жасамаған, сонымен қатар ежелгі кезең ғалымдары троптарды фигуралар құрамында қарастырған. Бүгінгі таңда, әдебиеттерді шолу көрсеткендей, фигуралардың жалпы қабылданған классификациясы жоқ, әртүрлі ғылыми мектептерде терминология (фигуралардың атаулары) және олардың классификациясының принциптері әртүрлі» (Гаспаров, 1997). Осы пікірдің негізіндегі ой троптар мен фигуралардың бірлікте қарастырылатындығына баса назар аудартады. Иә, троптар сөз мағынасын өзгертуге қызмет етсе, фигуралар ойды ерекшелеп, сөздің әсерін күшейтуге қызмет етеді. Сондықтан бұл екеуінің бірін-бірі толықтырып, шешен танымының болмысын ашып, қажет жерінде сөзін ерекшелеп, әсерлеп жеткізуіне қызмет ететіндігі заңдылық. Дегенмен, біздің мақсатымыз: қазақ шешендері шығармашылығындағы сөз айшықтарының қолданылу аясын бізге дейінгі зерттеушілердің еңбегін негізге ала отырып, сөз айшықтарының өзіндік ерекшеліктерін тану.

Е.А. Столярова (2004): «Фигурами речи называют обороты, усиливающие выразительность речи или текста с использованием стилистических возможностей синтаксиса», – деп пайымдау жасағандығын ескере отырып, сөйлеу фигураларының ойлау

фигуларының жемісі екендігін айтқымыз келеді. Шындығында, қазақ шешендері сөз саптауында сөз айшықтары синтаксисінің стилистикалық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, өз сөздерін сенімді жеткізуде сөз әсерін арттыратын ұтымды бұрылыстар жасап отырған.

Өзбек ғалымы И.Раджапова сөз айшықтарының мәселелеріне қатысты сөйлеу фигураларының авторлық маңызды құрамдас бөлігі екенін айрықша атап өтеді (Radjabova, 2025).

Танымдық типтегі ойлау фигуралары байланыстырушы бөліктердің рөлін атқарады, бұған кері шегініс яғни, бір ойды баяндауда оған жанама түрде байланысты басқа ойды баяндауға көшу жатады. Олар: қайта оралу, яғни, кері шегіністен кейін негізгі ойға көшу, салыстыру және параллелизм (егіздеу) т.б. Осының ішінде қазақ шешендері параллелизмді (егіздеу) жиі қолданады.

Қазақ шешендері шығармашылығында жиі кездесетін өнімді сөз айшықтары – параллелизм. Ол сөз мағынасының қатар жүруі немесе қанаттаса қолданылуы бір сөзбен айтқанда – егіздеу. Бұл сөз айшығының шешендер шығармашылығында қолданылу аясы өте кең. Мысалмен дәлелдер болсақ, Бөлтірік шешен:

Аққу құсқа оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Ақсүйекке оқ тисе,
Көршісіне сездірмес (Дәдебаев, 2021), – дейді.

Осындағы алғашқы екі тармақта құстың жақсысының белгілі бір жағдайдағы қасиетін сипаттайтын болса, кейінгі екі тармақта тура сол жағдайдағы адамның жақсысының қасиетін қатар сипаттайды. Құс пен адамның бастарына түскен жағдайдың сәйкестігін олардың бойындағы қасиетпен даралап, қатар егіздеп, жұптап сипаттау арқылы сөз айшығын күшейтіп, айтар ойын әсерлі жеткізген. Мұнда шешен танымында мінсіздіктің символы тәріздес: құстың төресі мен адамның төресі қатар сипатталған. Шешен сөзінен егіздеудің тағы бір түрін байқадық:

Қас батырға оқ тисе,
Қара аспанды төндірмес.
Қас жаманға оқ тисе,
Басын жерден көтермес (Дәдебаев, 2021), – дейді.

Мұндағы егіздеудің екі сыңары да адами қасиеттерге қатысты. Бірінші жағдайда қас батырға қатысты қасиет айшықталса, екінші жағдайда қас жаманға қатысты қасиет айшықталады да сөз жүйесінде екі ұдай адами қасиеттер қатар сипатталып, жұптасып суреттеледі. Шешен сөзіндегі егіздеудің эмоциялық мазмұнында қарама-қарсы мән сарыны яғни, антонимдік реңк бар. Қазақ шешендерінің шығармашылығында егіздеудің (параллелизм) небір күрделі түрлері кездеседі. Тағы да бір мысалды Бөлтірік шешен шығармашылығынан алып, талдасақ. Бөлтірік шешен қолданған сөз айшықтары толымдылығымен, күрделілігімен ерекшеленеді.

Бірінші,
Жақсы деген кісінің ,
Алды-арты бірдей жарық болар.
Екінші,
Жақсы деген ісінің ,
Бас-аяғы бірдей анық болар.

Үшінші,
Жаман деген кісінің ,
Алды- арты бірдей жау болар.
Төртінші,
Жаман деген ісінің ,
Бас-аяғы бірдей дау болар (Дәдебаев, 2021).

Шешеннің осы сөздеріндегі бірінші құбылыс пен екінші құбылыс, анығырақ айтсақ: жақсы қасиетке ие кісінің сипаты мен жақсы ісінің сипаты қатар өріліп, егізделіп суреттелген. Сонымен қатар, үшінші және төртінші құбылыс, яғни, жаман әдетке ие кісінің сипаты мен жаман деген ісінің сипаты өз алдына жеке жұпталып, егізделген. Мұны егіздеудің ерекше үлгісі ретінде тануымыз қажет. Мұндағы сөз айшықтарын шеберлікпен қолдануға шешеннің танымы, яғни, жақсы мен жаманға қатысты қоғамда қалыптасқан көзқарастарды заман талабына сай пайымдауы бірден-бір себеп болып тұр.

Қазақ шешендерінің шығармашылығында жақсы мен жаманды өз танымдарының негізінде салыстыруда егіз (параллелизм) сөйлемдердің бірдей тәртіппен құрылуына ерекше мән беріледі:

Балаң жаман болса,
Көрінгеннің мазағы емес пе!
Атың жаман болса,
Шыбын жанның азабы емес пе!
Қатын жаман болса,
Бұл жалғанның тозағы емес пе!
Туған балаң жақсы болса,
Тән мен жанның шырағы емес пе!
Мінген атың жақсы болса,
Бұл дүниенің пырағы емес пе!
Алған жарың жақсы болса,
Жиғаның мен мейманыңның тұрағы емес пе! (Төреқұлов, 1993).

Ағашқы үш жолда шешен өзінің жаманға қатысты танымын риторикалық сұрақпен береді. «Балаң жаман болса» деген сөйлемнен кейін кідіріс жасау арқылы тыңдарманын ойландырады. Балаң жаман болса қандай болады? - деген сұрақ әр тыңдарманның санасында қалыптасып, оған әр тыңдарман өз танымының аясында жауап іздеп тұрғанда, шешен өз танымының негізінде қалыптасқан жауабын айтады. Яғни, шешен танымы бойынша: балаң жаман болған жағдайда көрінгенге мазақ болады. Осындай риторикалық сөз айшықтарын қолдану арқылы шешен аттың жаманы мен қатынның жаманына қатысты өз танымын пайымдайды. Келесі үш жолда аталған зат есімдерге қатысты сипат беріледі. Мұнда да шешен алдыңғы қолданған үлгінің ізімен риторикалық сұрақ арқылы сипаттайды. Сонымен қатар, балаң жаман болса – мазақ, балаң жақсы болса – шырақ. Атың жаман болса – азап, атың жақсы болса – пырақ. Қатының жаман болса – тозақ, қатының жақсы болса – тұрақ болатындығын риторикалық сұраққа негізделген егіздеу арқылы айшықтайды. Риторикалық сұрақ негізінен жауап алу үшін қойылмайды, бұл сұрақтың мақсаты тыңдаушының ойын қозғау, ой салып, ойландыру, балқыту, толқыту. Ал, риторикалық сұрақты негізге ала отырып, Томи Арианто өз мақаласында «Риторикалық стильдер» (Arianto, 2023) мәселесін қозғап, бұл аудиторияны сендіруге,

ақпарат беруге арналған тәсіл екендігін айтады. Стилдік тұрғыдан қарағанда да сұрақ тұрғысынан қарағанда да бұл тәсіл сөз айшықтауда өзіндік орны бар айшықтаулардың бірі.

Жоғарыда біз егіздеу арқылы сөз айшықтауда екі мағыналы сөзді салыстыру жағдайын қарастырсақ, сөз айшықтауда қазақ шешендері егіздеудің мұнан да күрделі түрін қолданған:

Мен жаралы арыстан,
Жаулассам жармай кете алман.
Кекті болған жауыммен,
Кескілеспей біте алман.
Қара бұлтты дауылмын,
Қар боратпай ашылман... (Кәкішев, 1992).

Шешен сөзінің айшықтарынан психологиялық егіздеуді көреміз. Өзін жаралы арыстанға балаған шешен, жаралы арыстандай аянышты болғанмен, күш-қайраты қайтпағандығын қатарластыра суреттейді. Жаралы арыстаннан «қара дауылға» айналады. Өзін қара дауылға балаған шешен, бір сәтте қар боратпай басылмайтын қара бұлтқа айналады. Шешеннің сөз айшықтауында өзінің көңіл-күйін табиғат құбылыстарымен қатарластыра егіздеу көрініс тапқан. Сонымен қатар, синтаксистік егіздеу басқа стилистикалық сөз айшықтарымен троптармен нақтырақ айтсақ метафорамен байланыста қолданылып, шешен сөзінің ерекше макрокомпозициялық деңгейдегі құрылымдық-семантикалық түзілімін құрайды. Бұл қазақ шешендерінің шығармашылығына тән сөз айшықтары деп тануымызға болады. Мысалы:

Асқар тау, сенде бір мін бар,
Асуға жол бермейсің.
Тасқын су, сенде бір мін бар,
Өтерге өткел бермейсің.
Уа, билер, сендерде бір мін бар,
Басқаға сөз бермейсің (Төреқұлов, 1993).

Табиғаттың өр мінезі мен билердің басқаға сөз бермейтін асқақ та өр болмысын қатар егіздеу. Жас шешеннің танымында: асқар таудан асу қиын, тасқын судан өту қиын, билік жасап жүрген билерден сөз алу қиын. Осы үш жағдайдағы қиындықты қатарластыра айшықтап, табиғи құбылыстардың мінін өзгерте алмағанмен, адам бойындағы мінді өзгертуге болатындығын осылай салыстыра сипаттап, егіздеу арқылы танытады.

Қазақ шешендерінің шығармашылығында жиі кездесетін қазақ қоғамындағы мін мен мінсіздікті термелеп, сөз айшықтарын қолданудың мына бір түріне назар аударайық:

Әйелде де бір мін бар,
Ажары сұлу болғанмен,
Ақылы сәйкес келмейді.
Жүйрікте де бір мін бар,
Су төгілмес жорғамен
Қатарласып желмейді.
Жорғада да бір мін бар,
Жүрісі жайлы демесең,
Жал-құйрығын түйіп салсаң да,
Бәйгеден сірә келмейді (Төреқұлов, 1993).

Досбол бидің бұл сөзінде: ханды қарашамен, биді кедейлікпен, байды нашармен, әйелді ақылмен қатар, ажарды ақылмен, жүйрікті жорғамен, жорғаны бәйгеге қосатын атпен шендестіре отырып, әр түрлі қайталаулардың көмегімен сөз айшығын жасайды. Мәтіндегі мінге қатысты шешенің танымын таратып айтар болсақ: ханның міні – халықпен санаспағандығында, бидің міні – төрелігінің әділ болмауында, байдың міні – қайырымсыз, қатыгездігінде, әйелдің міні – ақылының таяздығында, жүйріктің міні – жорғамен қатарласпауында, жорғаның міні – бәйгеден келмеуінде. Шешеннің осылай шендестіре айшықтауы мінсіздің мінін көрікті беттегі дақтай анық көрсетіп тұр. Досбол шешенге тән осы психологиялық егіздеу қазақи қоғамдағы мінді мен мінсізді шендестіру арқылы сөздің әсерін күшейтеді.

Қазақ шешендерінің шығармашылығындағы сөз айшықтарын сөздердің орнын ауыстыру немесе төңкеру тәсілі арқылы жасау жолы да кең тараған. Мұнда сөздердің грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, яғни, орындарын ауыстырып, өзгеше тіркес құру басты мақсат болады. Тілдегі үйреншікті машықтан ерекше сөйлем құрастыру үшін сөз айшықтарын қолданады. Мұндай қалыпты құрылымды бұзатын сөз айшықтарын қолдану – шешендердің сөз айшығын жасаудағы ең маңыздысы. Мұнда шешендер танымында қалыптасқан ой ағымын құрайтын сөйлемдердегі сөздерді өзінің қалыпты орнынан, басқа «қалыпсыз» орынға жылжытып қолданудың нәтижесінде пайда болады да шешеннің сөзі мазмұны жағынан да синтаксистік құрылымы жағынан да қатар, егізделіп келеді. Сөз айшықтарының егізделуін жасайтын элементтер – тұлғалас сөздер, салыстырмалы ұғымдар, жасалу жолы бірдей сөйлемдер, қайталаулар мен ырғақ және ұйқас пен кідіріс. Сөз айшықтарын қолданудағы төңкеру (инверсия) мен егіздеу ең алдымен ұйқасқа, кідіріске негізделеді. Мысалы:

Ата-ананың қадірін

Балалы болғанда білерсің.

Ағайынның қадірін

Жалалы болғанда білерсің.

Балалықтың қадірін

Саналы болғанда білерсің.

Асыл менен жастықты

Бағалы болғанда білерсің... (Адамбаев, 2006).

Қазақ шешендерінің сөз айшықтауындағы мұндай қолданыс олардың танымындағы ойды тыңдарманына ұтымды әрі сенімді жеткізудегі шеберлігі болып саналады. Сөз айшықтауда бұл қолданысқа соқпайтын шешен жоқтың қасы. Мұнда инверсия арқылы айшықталған сөзден кейін кідіріс жасау кезінде риторикалық сұрақтың ізін байқаймыз. Сонымен қатар, мұнда лексикалық қайталау сөздің құрылымдық тұрғыдан ұйымдастырылуына қызмет етіп, сөз айшықтары сөзге эмоциялық әсер беріп, ойды ерекшелеп, күшейтеді және сөз арасындағы жекелеген ойдың тізбектік байланысын ерекшелеп, шешен танымында қалыптасқан ойдың мағыналық әсерін күшейтеді.

Жоғарыда жасалған талдаудың нәтижесінен біз қазақшешендері шығармашылығында сөз айшықтарын қолданудағы егіздеудің (параллелизм) көпқырлылығын байқадық. Атап айтсақ:

Біріншіден, бір қасиетке қатысты сөздер дараланып, қатар егізделіп, жұптасып айшықталады,

Екіншіден, әр қилы қасиеттер (жағдайлар) қатар алынып, жұптасып айшықталады; Үшіншіден, шешен танымында қалыптасқан ой толымды, күрделі түрде егізделу арқылы айшықталады;

Төртіншіден, риторикалық сұрақ арқылы «жақсы», «жаман» ұғымына қатысты шешен танымы егізделіп, жұптасып айшықталады.

Бесіншіден, шешен танымында қалыптасқан ой метафора арқылы табиғат құбылыстарымен қатарласа, психологиялық егізделіп, айшықталады;

Алтыншыдан, шешендік сөздердегі егіздеу шендестіре айшықталады;

Жетіншіден, егіздеу инверсиялық жолмен және риторикалық сұрақ негізінде айшықталады.

Қорытынды

Сөз айшықтарын жасау – қазақ шешендерінің сөйлеу өнеріне тән ерекшелік. Шешен мақсатына жету үшін қажетті деп тапқан ойды, белгілі бір детальды немесе қалыптасқан түсінікті ерекшелеп көрсетуге сөз айшықтарын пайдаланып, сөздің үдемелі екпінмен қарқындауына мүмкіндік алады. Сөз айшықтарын тиімді пайдаланған шешен іс-қимылдың ұзақтылығы мен қарқындылығын, заттың көлемі мен мөлшерін, ерекше белгілерін айшықтап, нақтылап көрсетуге дағдыланады, осы дағдының негізінде шеберлікке ұласып, шешен танымында қалыптасқан пайымдаулар тыңдарманына өтімді болады.

Қазақ шешендерінің сөз айшықтарын қолдануда сөз тіркестерінің құрылуы мен олардың өзара ықпалдасуын саралай келе шешен сөздерінің көп қырлылығын және алуан түрлі семантикалық байланыстардың пайда болатындығына көз жеткіздік. Сонымен қатар, шешеннің тақырып аясындағы тыңдаушысының білім деңгейін ескере отырып, өз танымын сөз айшықтарымен жеткізу ерекшелігін саралап, әсіресе шешендерге тән егіздеудің қырларын ашып, талдадық. Егіздеуде сөз айшықтары шешен сөзінің жекелеген бөліктеріне немесе тұтас сөйлемге қатысты сөз айшықтарының басқа да түрлерімен тіпті троптармен де қатарласып, алуан түрлі лексикалық оралымды болатындығына көз жеткіздік. Мұнан шығатын қорытынды, бүтіннен бөлшекті бөліп, бүтіннің басқа бөлшектерімен байланысын назардан тыс қалдыруға болмайды. Дегенмен, қазақ шешендерінің сөз айшықтарын қолданудағы өзіндік ерекшеліктерін мәтін мен контекст арасындағы арқауды үзіп алмай, шешен танымындағы өзіндік даралығын біртұтас құбылыс ретінде зерттеудің күні туды.

Біз бұл мақаламызда, тіл білімі саласында қазақ шешендері шығармашылығындағы сөз айшықтарын қолдануға көңіл бөлдік. Сонымен қатар, шешеннің танымдық қырларын зерттегенде, зерттеу нысанасы болып отырған осы мәселенің барлық қырларын қамтып пайымдаудың маңыздылығына көз жеткіздік.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала жазу бойынша авторлар тең дәрежеде жауапты болып табылады, мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. М.С. Ахаева мақала материалдарын жинақтау, оның мазмұны мен құрылымын рәсімдеумен айналысты. Б.Р. Кулжанова мақаланың жазылу реті мен құрылысына талдау жасап, түзету жұмыстарына жетекшілік етті. С.М. Шормакова мақаланың талқылау жұмыстарына қатысты.

Әдебиеттер тізімі

- Адамбаев, Б. (2006). Қазақтың шешендік сөздері. Алматы: Ана тілі баспасы.
- Аристотель. (2009). Поэтика. Риторика. О душе. Москва: Мир книги.
- Гаспаров, М. Л. (1997). Избранные труды. Том I. О поэтах. Москва: Языки русской культуры.
- Дәдебаев, Ж. (2021). Белгілік шешен. Шешендік сөздер. Алматы: Қазақ университеті.
- Кәкішев, Т. (1992). Билер сөзі. Алматы: Қазақ университеті.
- Квинтилиан. (2004). Риторические наставления. Книга IX. Санкт-Петербург.
- Раев, Д.С., Сейтқожа Е.Е. (2023). Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері. *Turkic Studies Journal*, 5(4), 65-78. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>
- Столярова, Е.А. (2004). Стилистика русского языка (конспект лекций). Москва: Приор-издат.
- Төреқұлов, Н., & Қазыбеков, М. (1993). Қазақтың би-шешендері (Кітаптар 1-2). Алматы: Жалын.
- Arianto, T. (2023). The analysis of rhetorical styles of world figures in public speaking. *eScience Humanity Journal*, 4(1), 255–276.
- Jamil, M. J. (2024). From “verbal” to “visual” rhetorical figures: A review of classifications, taxonomies and typologies. *Jahan-e-Tahqeeq*, 7(3), 255–276.
- Radjabova, I. (2025). Problems of representing figures of speech in literary translation according to theoretical and practical aspects. *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*, 1(2), 483-488. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/jmsi/article/view/89424>

М.С. Ахаева¹, Б.Р. Кулжанова², С.М. Шормакова³

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

Когнитивный аспект фигур речи в творчестве казахских ораторов

Аннотация. В статье раскрыта и проанализирована важность применения фигур речи в творчестве казахских ораторов в различных контекстах, а также значение и смысл казахского лингвокогнитивного восприятия, которое развивалось вместе с казахским национальным сознанием и традиционно формировалось. Доказано, что элементы, используемые в ораторской речи, являются важным инструментом воспитания человека и формирования правильного мировоззрения. В процессе применения фигур речи казахскими ораторами подчеркивается, что они стремятся эффективно использовать искусство убеждения, характерное для ораторов, а также что среди других элементов параллелизм (сопоставление), риторические вопросы и инверсия могут использоваться как в сочетании, так и по отдельности для создания фигуры речи. В работе рассматриваются семь видов параллелизма, выявлены их особенности. Многообразие параллелизма в применении фигур речи казахскими ораторами подтверждается. Одни и те же слова могут быть выделены отдельно, сопоставлены парами или могут быть

использованы для акцентирования различных свойств (состояний), и через их комбинацию в ораторской мысли происходит сложное, целостное оформление.

В мировой лингвистике особое внимание уделено методам создания фигур речи и мнениям исследователей относительно их терминологии, результаты которых были проанализированы, и творчество казахских ораторов рассмотрено в этом контексте. Важные аспекты когнитивного восприятия казахских ораторов при использовании фигур речи были проанализированы с приведением конкретных примеров и сделаны соответствующие выводы.

Ключевые слова: фигуры речи, параллелизм, инверсия, ораторская речь, познание

M.S. Akhayeveva^{*1}, B.R. Kulzhanova², S.M. Shormakova³

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³*Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan*

The cognitive aspect of rhetorical figures in the works of Kazakh orators

Abstract. This article examines the role and significance of rhetorical figures in the works of Kazakh orators across various contexts, highlighting their connection to Kazakh linguistic cognition, which developed alongside and was shaped by national consciousness. It demonstrates that rhetorical devices serve as essential tools for education, moral upbringing, and the formation of a proper worldview. Particular attention is given to the orators' use of persuasive strategies, including parallelism, rhetorical questions, and inversion, employed both individually and in combination to create rhetorical effect. Seven types of parallelism are identified and analyzed, revealing their distinctive features and diverse applications in Kazakh oratory. The study shows how repetition, pairwise comparison, and emphasis on different qualities can produce complex and holistic expressions of thought. Furthermore, the article situates Kazakh oratory within the broader field of global linguistics, reviewing scholarly perspectives on the terminology and methods of constructing rhetorical figures. Through specific examples, it explores the cognitive dimensions of rhetorical usage in Kazakh oratory and offers relevant conclusions.

Keywords: rhetorical figures, parallelism, inversion, oratory speech, cognition

References

- Adambaev, B. (2006). *Kazaktyn sheshendik sozderi* [Kazakh oratory]. Almaty: Ana tili Baspasy.
- Aristotel'. (2009). *Poetika. Ritorika. O dushe* [Poetics. Rhetoric. On the soul]. Moscow: Mir knigi.
- Gasparov, M. L. (1997). *Izbrannye trudy. Tom I. O poetakh* [Selected works. Vol. I. About poets]. Moscow: Iazyki russkoi kul'tury.
- Dadebaev, Zh. (2021). *Boltirik sheshen. Sheshendik sozder* [Boltirik the orator. Oratory]. Almaty: Kazak universiteti.
- Kakishev, T. (1992). *Biler sozi* [Sayings of biys]. Almaty: Kazak universiteti.
- Kvintilian. (2004). *Ritoricheskie nastavleniia. Kniga IX* [The oratorical instructions. Book IX]. Saint Petersburg.
- Rayev, D.S., Seitqoja E.E. *Kazak madenietindegi sheshendik soz oneri*. *Turkic Studies Journal*, 5(4), 65-78. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>
- Stoliarova, E.A. (2004). *Stilistika russkogo iazyka (konspekt lektsii)* [Stylistics of the Russian language: Lecture notes]. Moscow: Prior-izdat.

Torekulov, N., & Qazybekov, M. (1993). Kazaktyn bi-sheshenderi [Kazakh biys and orators] (Books 1-2). Almaty: Zhalyn.

Arianto, T. (2023). The analysis of rhetorical styles of world figures in public speaking. eScience Humanity Journal, 4(1), 255–276.

Jamil, M. J. (2024). From “verbal” to “visual” rhetorical figures: A review of classifications, taxonomies and typologies. Jahan-e-Tahqeeq, 7(3), 255–276.

Radjabova, I. (2025). Problems of representing figures of speech in literary translation according to theoretical and practical aspects. Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations, 1(2), 483–488. <https://inlibrary.uz/index.php/jmsi/article/view/89424>

Авторлар туралы мәлімет:

Ахаева Марал Сарсенбековна – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: maral85.85@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0499-9758.

Кулжанова Бакытгул Райхановна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: bahit777@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2998-4723.

Шормакова Саулет Медеубековна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан. E-mail: shormakova71@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0459-5430.

Ахаева Марал Сарсенбековна – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: maral85.85@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0499-9758.

Кулжанова Бакытгул Райхановна – кандидат филологических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: bahit777@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2998-4723.

Шормакова Саулет Медеубековна – кандидат филологических наук, и.о.доцента, Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: shormakova71@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0459-5430.

Akhayeva Maral Sarsenbekovna – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: maral85.85@mail.ru, ORCID: 0000-0003-0499-9758.

Kulzhanova Bakytgul Raihanovna – Candidate of Philology, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bahit777@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2998-4723.

Shormakova Saulet Medeubekovna – Candidate of Philology, Acting Associate Professor, M.K. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan. E-mail: shormakova71@mail.ru, ORCID: 0000-0002-0459-5430.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.07.21

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-167-180>

Абайдың «толық адам» ілімі жарақат зерттеулері негізінде

Л.М. Демесинова^{1*}, Ж.М. Әубәкір²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹lmdemessin@gmail.com, ²kokwe75@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының тарихи-әлеуметтік жадымен ұжымдық бейсанасындағы жарақат салдарын Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы «толық адам» ілімі аясында саралау көзделді. Авторлар Абай шығармаларындағы отаршылдық езгі салдарынан қалыптасқан рухани күйзеліс, моральдық құлдырау, ұлттық кодтың бұзылуы мен оның қазіргі қоғамдағы көріністерін жарақат теориясы негізінде талдау жүргізген. Мақалада З. Фрейд, Дж. Александер, Р. Айерман, К. Карут сынды ғалымдардың теориялық тұжырымдары бойынша тарихи және ұжымдық жарақаттың әдеби-көркем мәтіндегі көріністері мен қазақ ұлтының рухани жаңғыру жолындағы ізденістері кеңінен қарастырылады. Сондай-ақ Абайдың «толық адам» ілімі қазақ қоғамының рухани сауығуы мен бірегейлігін сақтаудағы маңызды механизм ретінде ұсынылады. Абай дәуіріндегі қазақ қоғамының рухани және моральдық ахуалы мен қазіргі кезеңдегі ұлттық сана трансформациясы салыстырыла қарастырылды. Сол арқылы ұжымдық жарақаттың ұзақ мерзімді салдары мен қайталану сипаты, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастығы талданды. Зерттеу барысында бірнеше зерттеу әдістерінің синтезі Абай шығармаларын жаңа ғылыми парадигмада саралауға, ұлтымыздың тарихи жарақатына қатысты заманауи теориялар негізінде тұжырымдар жасауға мүмкіндік беріп, Абай мұрасын ұлттың ұжымдық бейсанасын емдейтін рухани ресурс ретінде бағалауға септігін тигізеді.

Кіріспе

Жаһандану дәуіріндегі рухани дағдарыс пен ұлттық бірегейліктің әлсіреуі – бүгінгі қоғам алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі. Қазақ елі бірнеше ғасырлық отарлау саясатының салдарынан ұжымдық жарақатты бастан өткізді. Бұндай тарихи-саяси

Түсті: 27.03.2025; Жөнделді: 20.05.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

факторлар халықтың жадында ғана емес, ұлттың ұжымдық бейсанасына да терең еніп, моральдық-рухани дағдарыс пен мінез-құлық деңгейіндегі өзгерістерге алып келді.

Осы тұрғыдан алғанда, Абай Құнанбайұлының шығармашылығы мен «толық адам» ілімі ұлттың рухани сауығуы мен өзін-өзі тану үдерісіндегі ерекше құбылыс ретінде қарастырылады. Ақынның сыншыл өлеңдері мен қарасөздері қазақ қоғамының әлеуметтік жарақатын – әділетсіздік, білімсіздік, күнестік, жағымпаздық, надандық сияқты жағымсыз мінез-құлықты өз шығармаларында көркемсөзбен терең сипаттап қана қоймай, олардың тарихи негіздерін де түсіндіреді. Мақалада Абай шығармаларындағы осы ұлт психологиясындағы жарақат белгілерін психоаналитикалық жарақат теориясы аясында талдау мақсат етіледі.

Мақаланың өзектілігі – қазіргі қазақ әдебиетінде психоаналитикалық және пост-отаршылдық зерттеу әдістерінің сирек қолданылуында. Абай шығармашылығын осы теориялар арқылы қайта зерделеу – әдебиеттің жаңа қырларын ашып, ұлт болмысын ұғынуға тың мүмкіндіктер береді. Осы бағытта мақалада З.Фрейд, К.Карут, Дж.Александр мен Р.Айерман сынды ғалымдардың тұжырымдары негізінде қазақ қоғамының ұжымдық жарақаты, оның әдебиеттегі көрінісі мен одан арылу жолдары талданып, Абайдың «толық адам» ілімінің жаңаша интерпретациясы ұсынылады. Мақалада Абай Құнанбайұлы шығармашылығын психоаналитикалық және постотаршылдық әдіснама негізінде қайта қарау мақсаты көзделді.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің негізгі әдіснамалық негізі ретінде З.Фрейдтің психоанализ теориясы және О.Ранк, К.Карут, Дж.Александр, Р.Айерман сияқты зерттеушілердің жарақат теориясы алынды. Бұл әдіс арқылы Абайдың өлеңдері мен қарасөздеріндегі тарихи жарақат белгілері, ұжымдық бейсаналықтағы бейнелер мен мінез ерекшеліктері талданды. Атап айтқанда, ақын шығармаларындағы ұлттық рухани күйзеліс, күнестік, жағымпаздық, рухани тоқырау белгілері жарақат салдарынан туындаған бейсаналық көріністер ретінде қарастырылды. Қазақ халқының тарихи-әлеуметтік жағдайына тән отаршылдық қысым мен рухани отарлану үдерісі Абай шығармалары арқылы көркем бейнеленген. Осыған орай, зерттеуде постотаршылдық дискурс-талдау әдісі қолданылып, отарланған халықтың рухани деградациясы, ұлтсыздану, мінезіндегі өзгерістер мен бірегейлікті сақтап қалу дағдарысы көркем мәтін негізінде сараланып, интерпретацияланды. Бұл әдіс Ф.Фанон, Э.Сезер, Г.Бхабха сынды ғалымдардың тұжырымдарына негізделіп қолданылды. Сонымен қатар Абай шығармаларындағы әлеуметтік-психологиялық метафоралар, бейнелік жүйелер, тарихи-мәдени контекст арқылы түсіндірілді. Ақынның сөз қолданысы мен символдық өрнектерін мәдени контекстпен байланыстыра отырып, мазмұндық тереңдік пен ұлттық кодты ашу көзделді. Мысалы, «жарым адам», «толық адам», «бос мақтан», «бас-басына би болған өңкей қықым» тәрізді ұғымдар ұжымдық санадағы жарақат іздерінің метафорасы ретінде қарастырылды.

Нәтижелері мен талқылау

Жалпы қазақ әдебиеттануындағы жарақат зерттеулері қазақ халқының басынан өткен тарихи қиын кезеңдер мен ұжымдық жарақаттың көркем шығармалар мен

мәдениетінде қалдырған ізін, салдарын зерттейтін психология, мәдениеттану, әлеуметтану ғылымдарының тоғысында туған жаңа бағыт. «Жарақат» (гр. «trauma») түсінігі бастапқыда медицинада физикалық жара, жарақат ретінде қалыптасса, кейіннен психологияда «жан жарасы», «менталды жара» ұғымдары пайда болды. Бүгінгі «жарақат теориясының» негізі З.Фрейдтің психоанализінде жатыр. «Психология. Дін. Мәдениет», «Психоанализге кіріспе», «Масса психологиясы мен адамзаттық «Менді» талдау» (Фрейд, 2024) және басқа да еңбектерінде жарақат түрлеріне кеңінен тоқталып, ғылыми талдаулар жасайды.

Жарақат теориясының ұжымдықбейсаналықпен байланысы менотарланған халықтар әдебиеті негізінде зерттеу жүргізген Р. Айерменнің «Мәдени жарақат: ашаршылық пен африкалық америкалықтардың ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы» (Айерман, 2013), Л. Хенричсонның «Жарақатты зерттеу және оңтүстік АҚШ әдебиеті» (Hinrichsen, 2013), Дж. Александердің «Мәдени жарақат және ұжымдық бірегейлік» (Александер, 2012) және басқа зерттеулерде ұлттық болмыстың өзгеруіне кері әсер еткен жағдайлар алғаш жарақат зерттеулері ретінде қарастырылып, оның халық пен қоғамның бүгінгі мен келешегіне ықпалы сараланды. Нәтижесінде жарақат теориясы бүгінде психоанализ шеңберінен шығып, гуманитарлық ғылым салаларында кеңінен қарастырылып келеді. Дегенмен барлық зерттеулер З. Фрейд еңбектерінен бастау алады. Ғалымның «Бұрын бастан кешірген, кейін ұмытылып қалған әсерлерді невроздың этиологиясының маңызды бөлігі ретінде жарақат деп атаймыз» (Фрейд, 2024) деген пікірінен жарақат салдарының психологиялық әсерін көрсетеді. Невроздың бір белгісі ретінде жарақатқа ғалым ерекше мән береді, себебі бала кезде немесе жалпы адам өмірінде болған түрлі жарақат адамның есінде қалмауы мүмкін, бірақ ол бейсана қабатында сақталып, кейін түрлі психологиялық ауытқулардың себепшісі болуы мүмкін деген тұжырым жасайды. Сонымен қатар З.Фрейд жеке тұлға жарақатынан бөлек белгілі бір ұлт пен қоғамда түрлі сыртқы факторлардың әсерінен ұжымдық жарақат қалыптасады, бұл ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, тұтас ұлт психологиясына, ұжымдық бейсанаға әсер етеді деген пікір білдіреді. Кейін жарақат теориясында З.Фрейдтің шәкірті О. Ранк өзінің «Туу жарақаты» (Ранк, 1997) еңбегінде адамның дүниеге келуінің өзі қауіпсіз ортаға келуі жарақаттың басы деп түсіндіріп, бұл сезімнің адамның ұжымдық бейсанасында сақталып, кейін фобия түрінде шығады деген тұжырым жасайды.

XX ғасырдың 80-90 жылдары америкалық ғалымдар отарланған елдер әдебиеті негізінде жарақат зерттеулерін жүргізіп, жаңа тұжырымдар ұсынды. К.Краут «Сұрауы жоқ тәжірибе: жарақат, нарратив пен тарих» (Карут, 2019) зерттеуінде адам санасында ұзақ мерзімді сақталып қалуы мен кейінгі ұрпаққа әсері жайлы ой қозғайды. Ғалымның пайымдауынша, тарихи жарақат ұлттың бейсанасында сақталып, кейінгі ұрпақ мәдениеті мен болмысында көрініс табады және ұжымдық жарақатты тек біраз уақыт өткеннен кейін ғана аңғаруға болатынын болжайды. Осы тұста, Абай шығармаларындағы тарихи жарақат элементтері әсіресе З.Фрейд пен К.Карут теорияларымен тығыз байланысты. Мәселен, К.Карут былай деп жазады: «Trauma arises not only out of the incomprehensibility of a near death experience, but also out of the incomprehensibility of survival... collective trauma is not limited in space and time» (Карут, 2019). Абайдың заманындағы рухани аман қалудың қиындығын, оның әдеби бейнелер арқылы қайта тірілуі мен бейсаналықта сақталуын түсіндіруге мүмкіндік береді. Мысалы, «Қалың елім, қазағым» өлеңіндегі

үмітсіздік, сананың құлдырауы мен қоғамнан үміт күтпеу психологиясы – ұжымдық жарақаттың белгісі.

Р. Айерманның «Әлеуметтік теория мен жарақат» (Айерман, 2013) зерттеуінде ұжымдық жарақаттың кейінгі ұрпақтың ұлттық мәдени бірегейлігінің қалыптасуына әсері туралы ғылыми тұжырымдар ұсынады. Ғалым ұжымдық жарақаттың жалпы халықтың ұлттық болмысын, өзін-өзі тануын, болашаққа деген бағдарын анықтауда да ықпал ететін психологиялық фактор ретінде қарастырады, себебі жарақат ұлттың жадында, ұжымдық бейсанасына тікелей әсер етеді деп түсіндіреді. Өз кезегінде Р.Айерманның ғылыми тұжырымдарын Абай мұрасындағы қазақ халқының тарихи жарақаты мен оның салдарын зерттеуде тиімді болмақ. Дж.Александрдің жарақат теориясына қатысты зерттеулерін атап өту де маңызды, себебі ғалым ұжымдық жарақаттың ұлттың бірегейлігін сақтап қалуда маңызды рөл атқарады деген тұжырым жасайды. Яғни жарақат ұлттың ұжымдық бейсалығында сақталып, ұлт менталитетін өзгертіп, ұлттың діңін бұзу қаупі бар деген пікір білдіреді (Александр, 2012). Қазақ тарихында Абай мен кейіннен Алаш арыстарының жырларында ғалым айтқан өзгерістер анық көрініс тапқан, дегенмен ұлт зиялылары оның шешу жолдарын ұсынып, халықты ілім-білім үйренуге шақырып, рухани құндылықтарды дәріптеуді қолға алады. Сонымен қатар ғалымдардың ойынша, жарақат белгілерінің көркем әдебиетте көрініс табуының бірден-бір себебі ақын-жазушылардың шығармалары арқылы бейсаналы түрде ұлт жанына дауа болу, өткен тарихи жарақатты қайта жаңғырту емес, керісінше психологиялық рефлексия деп түсіндіреді. Бұл туралы Л.Викройдың «Заманауи фикшндегі жарақат және аман қалу» (Vickroy, 2004) зерттеуінде кеңінен қарастырады.

Жарақат теориясына байланысты отандық зерттеулер өте аз. М.Райанның «Әдебиет теориясы: кіріспе» (Райан & Ривкин, 2019) еңбегінде Л.Хенричсонның афроамерикалық әдебиет туралы шолу мақаласы, шетел әдебиеті негізінде қарастырылған Л.Хабибуллина, А.Мустояповалардың ғылым мақалалары бар. Бұл қазақ әдебиеттануында халқымыздың ұжымдық, тарихи жарақаттарының көркем әдебиеттегі көрінісін зерттеуде өте тиімді әдістің бірі. Жарақат теориясы негізінде Абай шығармаларындағы «жарым адамнан толық адам болу» ілімін қарастыру маңызды. Себебі психоаналитикалық зерттеу әдістері арқылы XIX-XX ғасырдағы тарихи жарақаттың: отаршылдық, жаппай сауатсыздықпен күрес, переселендердің келуі мен басқа тарихи оқиғалардың қазақ халқының ұжымдық бейсанасына әсері, ұлттық мәдени бірегейлікті сақтап қалу мен ұрпақ санасында қайта жаңғырту бағытында жарақат зерттеулері тұрғысынан келген өте тиімді болмақ.

Абай шығармашылығында көрініс тапқан рухани күйзеліс, ұлттық мінез дағдарысы мен «жарым адам» ілімі – ұжымдық жарақаттың әдеби көрінісі ретінде қарастырылды. Бұл құбылысты Дж.Александр былайша сипаттайды: «The term collective trauma refers to the psychological reactions to a traumatic event that affect an entire society... collective trauma... is responsible for debates over memory, but also holds the promise of providing a basis for intergroup understanding» (Александр, 2012). Абай шығармаларындағы моральдық-психологиялық дерттің ұлттың тұтас рухани құрылымына әсер еткенін, оның тарихи оқиғалармен байланысын дәлелдейді. Абай заманына тән әлеуметтік күйзелістер (жалған билік, күндестік, рухани тоқырау) осы тұжырыммен үйлесіп, ұжымдық жарақаттың әлеуметтік жадыда қалай сақталатынын көрсетеді.

Абай өз шығармаларында тарихи жарақаттың әдеби образын көрсетіп, отаршылдық езгісінің психологиялық, тарихи-әлеуметтік, мәдени әсерін шебер бейнелейді. Мәселен рухани тоқырау, халықтың психологиялық-әлеуметтік күйзелісі сипатталады. Осы тұрғыдан «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым» өлеңі жоғарыдағы мәселелердің барлығын қамтып, негізгі халықтық идеяны толық ашады. Өлеңге тоқталар болсақ,

Бет бергенде шырайың сондай жақсы,

Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?

Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,

Аузымен орақ орған өңкей қыртың.

Өзімдікі дей алмай өз малыңды,

Күндіз күлкің бұзылды, түнде – ұйқың.

Көрсеқызар келеді байлауы жоқ,

Бір күн тыртың өтеді, бір күн – бұртың.

Бас-басына би болған өңкей қиқым,

Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?

Өздеріңді түзелер дей алмаймын,

Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың (Құнанбайұлы, 2016а), –

деп бұл тізімді, халқымыздың ұлттық құндылықтарынан айырған кері кеткен қазақи қасиеттеріміздің тізбесін жалғастыра береді. Қазақтың жандүниесінде болып жатқан ішкі қайшылықтар мен арпалыстар, тарихи жарақаттың салдарынан бірлік пен берекеден айырылған, күндестік пен кекшілдік діттеген құлдыраған халық жаны сипатталады. Халықтың арзан, жылтыраққа алданып, ішкі, рухани құндылықтарынан, ұлттық болмысынан алшақтап бара жатқанын аңғармайды да, бұл ретте де, ақын, әрине, бас бостандығы, өзінде ерік пен билік жоқ халық осындай күйге түседі деп себебін де аңғартады. Тағы бір ескере кететін жайт, Р.Айерман өз зерттеулерінде «бөлшектеу» деген түсінік ұсынып, бұны қоғамның ішкі құрылымдарына іріткі салумен байланыстырады (Айерман, 2013). Ресей империясы қазақ жеріне үстемдік құрып тұрған дәуірдегі «бөліп ал да, биле» ұраны осымен сабақтас екенін аңғаруға болады. Абай да өз шығармаларында әркім өз басының қамын ойлап, ел арасында береке-бірліктің қашқанын әшкерелеп, «бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ», «не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың» деп бірлігі жарасқан, ұлттық құндылықтарды берік сақтаған ұлттың көз алдында санасы уланып, елдің қабырғасы сөгіліп жатқанына налиды.

Ұжымдық жарақат пен оның салдарынан ұлттың ұжымдық бейсаналығының бұзылуы нәтижесінде белең алған күндестік, бақталастық сияқты жаман әдеттерді де сынауда Абайдан артық айтқан ақын кемде-кем. Ғылыми тұрғыдан бұл мәселені К.Краут та зерттеулеріне арқау еткен. Зерттеушінің айтуынша, ұжымдық жарақат сол елдің ең алдымен мінез-құлқының өзгеруіне тікелей әсер етеді деп түсіндіреді. Бұл өз кезегінде ішкі қақтығыс пен ел ішінде рухани, психологиялық күйзеліс тудырып, қоғам деңгейіне дейін көтеріліп, әлеуметтік қақтығыс пен жанжалдарға әкеліп соғады. Ал оның адам санасындағы көрінісі сол сәтте емес, уақыт өте ғана көрінетіндігін ашып айтады (Краут, 2019). Абай өлеңдері соның дәлелі. Жоғарыда айтылған күндестік сияқты жаман әдеттердің қазақ бойында бірден байқалған жоқ, екі жарым ғасырға созылған отаршылдықтың салдары. Ал ұжымдық, тарихи жарақаттың тағы бір ерекшелігі дене жарақаты уақыт өте жазылып кетсе, жан жарақаты, ұжымдық бейсаналықта

сақталған жарақат, уақыт өте бірнеше рет қайта санаға қалқып шығып отыратын айырмашылығы барын көрсетеді. Бұл тұжырымды З. Фрейд өз зерттеулерінде соғыстан кейінгі солдаттардың өмірлерін тәжірибеден өткізгенде анықтаған, бұл ойды К. Карут да өз дәрістерінде қайталап отырады. Ғалымдардың ғылыми тұжырымдарын Абай мұрасы арқылы талдар болсақ, ақынның «Болыс болдым, мінеки» өлеңінде жоғарыда айтылған рухани құлдыраудың бір көрінісі күндестікті «Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын» деп әшкерелейді. Құнсыз билікке ұмтылған жарым басшылардың күндестік құрбандары болуын, сол арқылы қоғамның берекесін алғанын жырға қосып, өз наразылығын білдіреді. Өз жеке басының мүддесі үшін бар малын шығындап, болыс болған соң да «...әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды? Осы қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді...» (Құнанбайұлы, 2016b), – деп келетін үшінші қарасөзінде күндестіктің нақты мысалмен дендеп тұрған тұсын ашып көрсетеді. Халық сенген болыстың халықта еш шаруасы жоқ, тек жеке бастың қамы, бұрынғы қазақ басшыларының бойындағы асыл қасиеттердің жұрнағы да жоқ деп ащы сынады. Бұндай жаман әдеттер түбінде халықты күйзеліске түсіретінін жіті түсінген ақын, жарым адамнан толық адам болудың жолын көрсетеді. Жеке бастың қамы үшін емес, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» немесе «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырың» деген нақыл сөздерінің астарында толық адам, адамзаттық гуманизм, кемелдік жатқанын байқауға болады.

Ақынның сегізінші қарасөзінде де болыстар мен билерді ащы сынап, күндестік пен халық арасындағы алауыздықты ашық сипаттап береді: «Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды? Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйретейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де үздік кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланады. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлылығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба, немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді» (Құнанбайұлы, 2016b), – деп сол заманғы би-болыстардың насихат жұмыстары мен ақыл айтуда еш құлықсыз екендігін, ел қамынан гөрі өз мансаптары үшін қатты уайымдайтындығын айта келе, болыстардың ойын да жеткізеді. Олардың өздерін кемелденген, еш білім мен ғылымның қажеті жоқ, билік пен мансаптан асқан құндылық жоқ деп санайтын жарым адам деп сипаттайды. Яғни рухани даму мен кемелденудің би-болыстарға еш қатысы жоқ құндылық деп санайды. Бұрынғы ел қамын жеп, әділ төрелік айтатын билер мен басшылардың Абай заманында мүлде өзгергенін айтып, мұңын шағады. Жарақат зерттеулеріне байланысты айтылған тұжырымдамаларға дәлел болу үшін тағы да Абайға жүгінеміз. Ұжымдық жарақаттың уақыт өте ұрпақтар санасында қайта жаңғыруы мәселесін Абайдан аңғарамыз. Ақынның отыз тоғызыншы сөзінде «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағыларда білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жүрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеді, әлгі екі ғана тәуір ісін

біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бірі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді.

Ол екі мінез қайсы десең, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, дау-жанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қалса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен» (Құнанбайұлы, 2016b) деген сөзінен-ақ біраз дүниені аңғаруға болады. Яғни бұрынғы би-болыстардың ел алдында қадірі болған, кез келген мәселенің оң шешімін айтып, қара халыққа шын жанашыр бола білген, алайда ұжымдық жарақаттың бірден-бір себебі кесір би-болыстарды тудырғанын байқаймыз. Абай да бұл үдерісті жіті түсініп, сол кезден қалған аз да болса асыл қасиеттерді берік сақтауға үндеу жасайды. Ертеде қалыптасқан «Бас-басыңа би болсаң манар тауға сыймассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің» осындай мақалдардан ақ би-болыстың қадірін аңғартқандай. Абай заманындағы би-болыстар, байлар мен қара халықтың арасындағы алшақтық, жатсынуды Э. Дюркгеймнің «аномия» терминімен түсіндіруге болады (Дюркгейм, 1996). Аномия француздың заңның болмауы, болымсыздық белгісі деген әлеуметтік-философиялық терминнің мағынасы қоғамдағы біртұтастықтың болмауы, қоғам заңдылықтарының сақталмауы, өзгеріске ұшырауы, мәдени-әлеуметтік, экономикалық қағидаттардың бұзылуы, Абай жағдайында би-болыстардың бастапқы миссияларының тарихи жарақаттың салдарынан түбегейлі өзгеруін көрсетеді. Э. Дюркгейм сау және сырқат қоғамды сипаттауда да осы аномия зерттеулерін негізге алып, сол бойынша анықтауды ұсынады. Күндестік пен алауыздық өршіп, қоғамды жік-жікке бөліп, болыстар мен байлардың өзара қырғи-қабақ болуы, оларға сенген қара халықтан бұрын бас пен мал қайғысы басты орынға шыққан заман көрінісі сипатталады. Оның барлығының астарында ұжымдық, тарихи жарақаттың ұлт санасына тигізген кері әсері жатыр. Бұл дертті Абай ғылыми тұрғыдан негіздемесе де, бейсаналы түрде жіті түсініп, келешегін де болжап кеткен кемеңгер тұлға. Жоғарыда көрсетілген күндестік, қоғамды, қазақ халқын талан-таражға салудың басты көрсеткіші. Сонымен қатар, шетелдік ғалымдардың пайымдауынша, күндестік бұл ұжымдық жарақаттың тереңдігінің дәлелі, жарақаттың асқынған түрі деп көрсетеді.

Күндестік пен алауыздықтың соңы тоқырауға әкелетіні белгілі. Абай шығармаларында рухани тоқырауды болмайтын дүниеге мән беріп, бос алдаусыратын әрекеттерге бой алдырған халықтан аңғартады. Оған мысал жиырма алтыншы қарасөзінде: «Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, түсірген балуаны жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып қуанады, білмейтін, содан артық қуанышы бар ма екен? Әй, жоқ та шығар! Осы қуаныш бәрі де қазақ қарындастың ортасында бір хайуанның өнерінің артылғанына я бір бөтен адамның жыққанына мақтанарлық не орны бар? ол озған, алған, жыққан өзі емес, яки баласы емес. Мұның бәрі – қазақтың қазақтан басқа жауы жоқ, биттей нәрсені бір үлкен іс қылған кісідей қуанған болып, ана өзгелерді ызаландырсам екен демек» (Құнанбайұлы, 2016b), – деп түсіндіреді. Яғни бұл мінездің астарында да күндестік, бақталастық жатқанынаңғарта келе, осы сөздің жалғасы ретінде

«Енді осылардан білсеңіз болады: надан ел қуанбас нәрсеге қуанады һәм және қуанғанда не айтып, не қойғанын, не қылғанын өзі білмей, есі шығып, біртүрлі мастыққа кез болып кетеді. Һәм ұялғандары ұялмас нәрседен ұялады, ұяларлық нәрседен ұялмайды. Мұның бәрі – надандық, ақымақтықтың әсері» (Құнанбайұлы, 2016b), – деп бар шындықтың бетін ашады. Ақын бос, арзан мақтанға бой алдырып, оны не түсінбей, түсінуге де тырыспай, өзінікін дұрыс санайтын жарым адамдардың қоғамды жайлауы тарихи жарақаттың кері әсері. Қоғамның рухани-моральдық құндылықтары өзгеріп, рухани тоқырауға ұшырап, ұлттық болмыстың трансформацияға түскені байқалады. Бұл дерттің тағы бір көрінісі ретінде Абай «бос мақтан» деп түсіндіреді. Отызыншы қарасөзінде *«Қырқын мінсе қыр артылмайтұғын осы бір «қырт мақтан» деген бір мақтан бар, сол неге керек, неге жарайды? Ол ар, есті білмейді, намысты білмейді, кең толғау, үлкен ой жоқ, не балуандығы жоқ, не батырлығы жоқ, не адамдығы жоқ, не ақылдылығы, арлылығы жоқ»* (Құнанбайұлы, 2016b), – деп сол заманның рухани тоқырауға ұшыраған жарым адамының келбетін сипаттап береді. Бос мақтанға бой алдырып, ар мен адамшылық, намыс пен батылдық, ерлік пен қайсарлық, білімділік сияқты адамзаттың асыл қасиеттерімен шауасы жоқ, қырт мақтанға мәз болған сырқат қоғамның жарым адамы ретінде суреттеп береді. Дегенмен бұл тұста ақын бұл бейнеге қарама-қарсы толық адам сипатын да ұсына біледі: *«Ай, құдай-ай! Жанға мырзалық қылатұғын, ердің жадағайда-ақ сертке тұрғыштығы, малға мырзалығы, дүниені бір тиын есеп көрмейтұғын жомарттығы – әртүрлі белгісі бойынша тұрмас па еді»* (Құнанбайұлы, 2016b), – деп жаңа заман өкілі, өзі қалаған білімдінің бейнесін қатар беруді де ұмытпайды. Бұл тұста Абай қазақты қатты сынап, жамандығын бетіне басып барлық ашу-ызасын көрсетеді, Абай қазақты жақсы көрмеген бе деген сауал еріксіз санаға оралады. Бірақ бұл сауалдың жауабын ақын қарасөздерінде беріп кетеді. Ақын қазақтан күдерін үзсе де, өз халқын ащы сынаса да, үміт сәулесін үзбейді, өз дәуірі солай кетсе де, келер ұрпақтан үміті зор болды, сол білімді ұрпаққа зор үміт артты. Бұл туралы өзінің арнауларында да мен ескінің сарқыны, сен жаңаның бастауы деп ашып айтады, бір Әбдірахманның бейнесі арқылы тұтас білімді, жігерлі қоғам жастарының келбетін жасап кетеді. Ақын «Осы мен өзім – қазақпын» деп басталатын тоғызыншы қарасөзінде қазақтың дертін біліп, себептерін анықтау, оны түзету, ұжымдық жарақатты емдеу, салдарымен күресу, сол арқылы халықтың жанына дауа болу сияқты өмірлік қағидаттарды ұсынады. Қазақ халқының болашағына зор үмітпен қарап, бұл түнектен шығу жолы тек жақсылыққа ұмтылып, өнер-білім іздеу, ел қатарлы ғылым мен өнердің тілін үйреніп, ақша тауып, әрекет етіп, берекетін, зейнетін көруге шақырады.

Ұжымдық жарақаттың салдарынан рухани тоқырауға ұшырауының тағы бір белгісі ретінде ел ішінде белең алған ұрлық пен бұзақылық сияқты жаман әдеттерді сынайды. Он бірінші қарасөзінде: *«Осы елдің үнемі қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі ұрлық, ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылтып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші – бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып, бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп, ауқаттыларды азғырғылары әлек болып жүр»* (Құнанбайұлы, 2016b). Бұл үзіндіде сырқат қоғамның барлық дерті бір-бірімен сабақтасып, тұтас көрініс ұсынылып отыр. Яғни сырқат қоғам тек бір құрылымға ғана байланысты емес, керісінше барлығы өзара

бір-бірімен қай жақтан алсақ та сабақтасып, шиеленіскен рухани тоқырауға әкелетін жаман әдеттер мен мінез, тұтас ұлттың бейсаналығына терең тамыр жайып алғанының көрінісі. Себебін қоғамның барлық деңгейіндегі адамдардың санасы уланған, халықтық тоқырау байқалады. Жоғарыда көрсеткен Э.Дюркгеймнің «аномия теориясындағы» ұлттық құндылықтар әлсіреген кезде сырқат қоғам пайда болып, өзінің моральдық-рухани құндылықтары әлсіреп, бір сөзбен айтқанда, ұлттың ішкі діңі өзгеріске түсіп, рухани-психологиялық адасу үдерісі байқалады. Абай заманындағы қоғам соның дәлелі.

Дж. Алдександер «Мәдени жарақат пен ұжымдық бірегейлік» (Александер, 2012)

зерттеуінде жарақат теориясының екі аспектісін атап көрсетеді: «Ағартушылық философиясы» мен «Психоаналитикалық» нұсқалары. Ағартушылық философиясының мағынасы жеке тұлға немесе қоғамның қандай да бір өзгеріске деген рационалды реакциясы деп түсіндіреді. Жарақаттың пайда болуы мен салдары иелеріне толығымен түсінікті болады, сондықтан да нақты мәселені біліп, оны шешу мен ары қарай даму жолдарын анық біледі. Ағартушылық философия тұрғысынан, мысалы, жақсы адамдармен жаман бір жағдай болғанда, абдырап, өздері де не болғанын түсінбей қалады. Міне, жарақат та дәл сондай күй кешуге жатады. Ғалымның зерттеулерінен мысал келтірсек, саяси қақтығыстар түсініспеушілікке әкеледі, экономикалық құлдырау депрессияға әкеледі, соғыстағы жеңіліс өшпенділік сезімін тудырады, табиғи апаттар дүрбелең тудырады, физикалық қысым алаңдаушылық пен мазасыздықты қалыптастырады, техногендік апаттар түрлі фобиялар мен үрей тудырады. Бұның жалпы атауы адам санасында жарақат сезімін қалыптастырады, ал ағартушылық философия тұрғысынан бұндай жарақатты білген адамдар немесе қоғам оның салдарын, себебін біліп, оны шешу жолдарын іздейді. Осы тұста Артур Нилдың зерттеулеріне сүйенсек, ғалым мұндай жағдайды «әлеуметтік қоғамды дүр сілкіндірген жанартау іспетті жеке тұлғаның немесе ұжымның жарақатқа деген қарсы реакциясы» (Neal, 1998) деп түсіндіреді. Кез келген жарақат тудыратын жағдайдар «жойқын күшке», «ерекше оқиғаларға» себепші болады. Ағартушылық философия бағыты бойынша кез келген жарақат алдағы даму мен жаңа мүмкіндіктер туғызатын күшке ие деп түсіндіреді. Бұған көптеген елдердің соғыстан кейін дамуы, бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін, азамат соғысынан кейін кей елдер қарқынды дамып, ұзақ мерзімді стратегия қалыптастырып, дамуы мысал бола алады. Бұл бағытты ұстанушылар жеке жарақат пен ұжымдық жарақаттың арасында алшақтықтың барын айтып өтеді. Дегенмен нақты аражігі ашылмайды, тек Дж. Александер бұл туралы тұжымды пайымдауын ұсынады. Жеке жарақат дегеніміз адамның жеке қорғаныс механизмдеріне қарамастан жойқын күшпен адам психикасына ауыр соққы жасауын айтамыз, себебі бұндай соққыдан адам бірден қорғанып үлгермейді... Ал ұжымдық жарақатқа келсек, қоғамды біріктіретін нәзік сезімдерге жасалған соққы жасау арқылы тұтастық сезімін, бірлікті жояды. Ұжымдық жарақат жеке жарақатқа қарағанда баяу және жасырын түрде халық санасына еніп, ақырындап ұлт санасын улап, түбінде халықтың бірегейлігін жойып жіберетін жойқын соққы болып саналады. Себебі бұл жағдайда қоғамда «біз» деген тұтастық жойылады. Абай заманындағы қазақ қоғамы осыған мысал, дендеп кірген саясаттың салдары, халық санасын жасырын түрде улап, соңында «Бас басына би болған өңкей қиқым» халге түседі. Түрлі жер аудару, отырықшылық, колхоздастыру, би-болыстардың сайлауы және басқа да қазақ танымына жат саяси-әлеуметтік жағдайлар ұлт санасын ақырындап бұзып, ұлттық мәдени кодынан айырылудың аз-ақ алдындағы сырқат қоғамға айналды.

Зерттеу нәтижелері Абай Құнанбайұлы шығармаларында отаршылдық салдарынан туындаған ұжымдық жарақаттың айқын көрініс тапқанын көрсетеді. Ақынның «жарым адам» ілімін қолдануы – ұлттың отаршылдық езгі мен рухани күйзеліс нәтижесінде жартыкеш күйге түскенін бейнелейтін көркем метафора. Бұл ұғым қазақ қоғамындағы моральдық-этикалық құндылықтардың дағдарысын, өзіндік сананың әлсіреуін, бірегейліктің бұзылуын сипаттайды.

Психоаналитикалық әдіс негізінде жүргізілген талдау нәтижесінде Абай шығармаларындағы мінез-құлық ауытқулары, жағымпаздық, парақорлық, күнdestік, көрсеқы-зарлық секілді жаман әдеттердің барлығы ұжымдық жарақаттың салдары ретінде танылды. З.Фрейдтің бейсаналық пен жарақат байланысы туралы ілімі бұл процесті ғылыми тұрғыдан дәлелдеуге мүмкіндік берді: «ұмытылған, бірақ өңделмеген жарақат бейсанада сақталып, кейінгі әрекеттерге ықпал етеді» (Фрейд, 2024) деген тұжырым – Абай сынының астарынан анық көрінеді.

Зерттеуде К.Каруттың жарақаттың қайталануы мен ұрпақаралық берілуі туралы көзқарастары да Абай мұрасымен сабақтасты. Абай заманындағы қоғам бейсанасында сақталған жарақаттардың бүгінгі күні де ұлттық мінезде, қоғамдық санада көрініс табуы – бұл тұжырымның дәлелі. Мәселен, «Болыс болдым, мінеки...» өлеңінде суреттелген әлеуметтік-моральдік құлдырау көріністері – тарихи жарақаттың көркем бейнесі.

Р.Айерманның «жарақат – ұлттың өзін тануына әсер ететін фактор» (Айерман, 2013) деген тұжырымы Абайдың «толық адам» ілімімен сәйкес келеді. Абай тұлғасы мен идеялары – ұжымдық жарақаттың салдарынан бөлшектенген қоғамды біріктіруге, кемелдікке жетелеуге бағытталған архетиптік бағдар ретінде қабылданады.

Сонымен қатар постотаршылдық дискурс тұрғысынан қарағанда, Абай шығармаларында отаршылдық саясаттың ұлт санасына тигізген терең зардаптары бейнеленеді. Франц Фанон мен Эйме Сезер ұсынған «дегуманизация» мен «заттану» тұжырымдары – қазақтың ұлттық кодынан ажырау үдерісін түсіндіруде қолданылды. Абай отаршылдықтан кейінгі қазақ қоғамының моральдық-рухани құлдырауын, өз болмысын жоғалтып алуын өткір сынға алады.

Дж.Александрдің жарақат теориясындағы «әлеуметтік жарақат – ұжымдық бірегейлікке қауіп» (Александр, 2012) деген идеясы арқылы Абайдың «қазақты сынауы емес, оны ояту мақсаты» нақты талданды. Ол заманның «баяғы жартас» күйінен әлі де арылмаған бүгінгі қоғамда да бұл идеяның өзектілігі артып отыр.

Нәтижесінде, Абайдың «толық адам» ілімі ұжымдық жарақаттан сауығудың жолы екенін аңғаруға болады. Ол жеке тұлғаның ғана емес, тұтас ұлттың кемелдікке ұмтылуын көздейді. Абайдың көркем мәтіндері тек әдеби шығарма ғана емес, сонымен бірге ұлттың психологиялық жаңғыруының да құралы ретінде бағаланды.

Абайдың «толық адам» ілімі ұлттың рухани сауығуына негіз болатын құрал ретінде қарастырылады. Бұл идея Дж. Александрдің тарихи жарақат салдарымен күресіп, ұлтты біріктіру мен сананы ояту құралы ретінде қарастырғанымен астасады: «Historical traumas arise in the process of conscious exploitation of traumatic experience by political or other leaders in order to achieve emotional unity and group consolidation» (Александр, 2012). Абай да «толық адам» ілімі арқылы қазақты біріктіру, халықтың «жарым» санасынан арылып, рухани тұтастыққа жету мақсатын көздейді. Демек, бұл идея – тек философиялық тұжырым ғана емес, тарихи жарақатты жеңу механизмі екенін көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Абай Құнанбайұлының «толық адам» ілімі – қазақ халқының тарихи-рухани жарақатын бейнелейтін және оны жеңуге бағытталған көркем-психологиялық феномен. Абай қолданған «жарым адам» ұғымы – ұлттың отаршылдық пен рухани отарлану салдарынан психологиялық күйзеліс пен мәдени дағдарысқа ұшырағанын сипаттайтын бейнелі метафора. Бұл ұғым Абайдың сыншыл реализмін ғана емес, сонымен қатар ұжымдық бейсаналыққа бағытталған гуманистік көзқарасын да айқындайды. Ақын шығармаларындағы моральдық құлдырау көріністері – тарихи жарақаттың әдеби көркем нұсқасы. Бұл тұста психоаналитикалық және жарақат теориясының тұжырымдамалары – З.Фрейдтің бейсана, К.Каруттың жарақаттың қайталануы, Дж.Александердің мәдени жарақат пен ұжымдық бірегейлік арасындағы байланысқа қатысты ойлары – Абай мұрасын ғылыми тұрғыдан жаңаша бағалауға мүмкіндік берді.

Абай өз дәуірінде ғана емес, бүгінгі рухани дағдарысты қоғам үшін де өзектілігін жоғалтпаған тұлға. Оның «толық адам» ілімі – ұлт ретінде өзін тануға, отаршылдық жарақатынан арылуға, рухани тұтастыққа қол жеткізуге бастайтын кемелдік жолы. Бұл ілім – тек этикалық-философиялық бағдар ғана емес, сонымен қатар ұжымдық бейсана мен тарихи жадыны қайта құрылымдаудың құралы. Демек, Абай мұрасын заманауи жарақат теориясы аясында зерттеу – қазақ әдебиеттануына тың әдістемелік және тұжырымдамалық бағыт ұсынады. Абай шығармаларын ұлттың ұжымдық жарақатына рухани дауа ретінде қарастыру – қазақтың мәдени, тарихи, психологиялық болмысын терең түсінуге жол ашады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі.

Демесинова Л.М. әдеби шолу, мақала мәтінін құрастырумен айналысты, **Әубәкір Ж.М.** мақала дизайны мен концепциясын құрастыру, зерттеу материалдарын талдаумен айналысты.

Әдебиеттер тізімі

- Айерман, Р. (2013). Социальная теория и травма. *Cultural Sociology*, 12(1), 121-137.
- Александер, Дж. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*, 3, 6-40.
- Дюркгейм, Э. (1996). О разделении общественного труда (пер. с фр. А.Б. Гофмана, примеч. В.В. Сапова). Москва: Канон.
- Карут, К. (2019). Жарақат теориясы. <https://daisymathew.blogspot.com/2019/04/cathy-caruths-trauma-theory.html>
- Қамзабекұлы, Д., Қажымұрат, А., & Екижи, М. . (2025). Абай мен Алаш тұлғалары еңбектеріндегі ұлттық және мәдени код үдерісі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. *ФИЛОЛОГИЯ* сериясы, 151(2), 247–257. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-247-257>

- Құнанбайұлы, А. (2016a). Шығармаларының екі томдық жинағы (Т. 1). Алматы: Жазушы.
- Құнанбайұлы, А. (2016b). Шығармаларының екі томдық жинағы (Т. 2). Алматы: Жазушы.
- Райан, М., & Ривкин, Д. (2019). Әдебиет теориясы: антология (Ж. Жұмашева, пер.; Т. 1). Алматы.
- Ранк, О. (1997). Травма рождения и ее значение для психоанализа. Москва: Когита-Центр.
- Фрейд, З. (2024). Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва: АСТ.
- Hinrichsen, L. (2013). Trauma studies and the literature of the US South. *Literature Compass*, 10(8), 605–617.
- Kim E. Post-colonial Democracy and Women's Rights in Post-Liberation South Korea. *Asian Women*. 2020 Sep;36(3):71-89. <https://doi.org/10.14431/aw.2020.9.36.3.71>
- Neal, A. G. (1998). National trauma and collective memory: Major events in the American century. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315702179>
- Vickroy, L. (2004). Trauma and survival in contemporary fiction. Charlottesville: University of Virginia Press.

L.M. Demessinova, Zh.M. Aubakir

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abai's Concept of the "Moral Personality" through the Lens of Trauma Studies

Abstract. This article examines the after-effects of historical and social trauma preserved in the collective memory and unconscious of the Kazakh people through Abai Kunanbaev's concept of the "moral personality." Drawing on trauma theory, the authors analyse the spiritual crisis, moral degradation and erosion of the national code that emerged under colonial oppression and trace their manifestations in contemporary Kazakhstani society. The theoretical frameworks of Z. Freud, J. Alexander, R. Eyerman and C. Caruth are employed to interpret Abai's literary images and motifs in the context of collective and historical trauma. Abai's notion of the "moral personality" is presented as a key mechanism for spiritual healing and the preservation of national identity. A comparative analysis of the spiritual-moral condition of Kazakh society in Abai's era and today reveals the long-term consequences of collective trauma, its recurrence and its intergenerational transmission. The synthesis of modern research methods allows Abai's oeuvre to be re-evaluated as a spiritual resource capable of treating the nation's collective trauma.

Keywords: moral personality, trauma theory, collective unconscious, national code, post-coloniality, historical trauma.

Л.М. Демесинова, Ж.М. Аубакир

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан

Концепция «нравственная личность» Абая сквозь призму исследований травмы

Аннотация. В статье рассматриваются последствия исторической и социальной травм, сохранившиеся в коллективной памяти и бессознательном казахского народа, сквозь призму концепции Абая Кунанбаева о «нравственной личности». Авторы анализируют духовный кризис, моральное разложение и разрушение национального кода, возникшие в результате колониального гнёта, а также их проявления в современном казахстанском обществе на основе

теории травмы. В работе широко используются теоретические положения таких учёных, как З. Фрейд, Дж. Александер, Р. Айерман и К. Карут, позволяющие интерпретировать художественные образы и мотивы в контексте коллективной и исторической травм. Концепция Абая о «нравственной личности» рассматривается как ключевой механизм духовного исцеления и сохранения идентичности нации. Сравнительный анализ духовно-нравственного состояния казахского общества времён Абая и современности позволил проследить долгосрочные последствия коллективной травмы, её повторяемость и трансляцию между поколениями. Синтез современных исследовательских методов дал возможность по-новому осмыслить творчество Абая как духовный ресурс, способный излечить коллективную травму нации.

Ключевые слова: нравственная личность, теория травмы, коллективное бессознательное, национальный код, постколониальность, историческая травма.

References

- Aierman, R. (2013). Sotsial'naia teoriia i travma [Social theory and trauma]. *Cultural Sociology*, 12(1), 121–137. (in Russian)
- Alexander, J. (2012). Kul'turnaia travma i kollektivnaia identichnost' [Cultural trauma and collective identity]. *Sotsiologicheskii zhurnal*, 3, 6–40. (in Russian)
- Durkheim, E. (1996). O razdelenii obshchestvennogo truda [De la division du travail social]. Moscow: Kanon (in Russian)
- Caruth, C. (2019). Zharakat teoriiasy [Trauma Theory]. Retrieved May 12, 2025, from <https://daisymathew.blogspot.com/2019/04/cathy-caruths-trauma-theory.html> (in Kazakh)
- Kamzabekuly D., Kazhymurat A., & Ekici M. (2025). The process of national and cultural code in the works of Abai and the personalities of Alash. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 151(2), 247–257. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-247-257>
- Qunanbaiuly, A. (2016a). Shygarmalarynyn eki tomdyk zhinagy (T. 1) [Collected works in two volumes (Vol. 1)]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)
- Qunanbaiuly, A. (2016b). Shygarmalarynyn eki tomdyk zhinagy (T. 2) [Collected works in two volumes (Vol. 2)]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)
- Rivki, J., & Ryan, M. (2019). Adebiet teoriiasy: Antologiya [Literary Theory: An Anthology] (Zh. Zhumasheva, Trans.; Vol. 1). Almaty. (in Kazakh)
- Rank, O. (1997). Travma rozhdeniia i ee znachenie dlia psikhoanaliza [The trauma of birth and its significance for psychoanalysis]. Moscow: Kogita-Tsentr. (in Russian)
- Freid, Z. (2024). Psikhologiamass i analiz chelovecheskogo "Ya" [Group psychology and the analysis of the ego]. Moscow: AST. (in Russian)
- Hinrichsen, L. (2013). Trauma studies and the literature of the US South. *Literature Compass*, 10(8), 605–617.
- Kim, E. (2020). Post-colonial democracy and women's rights in post-liberation South Korea. *Asian Women*, 36(3), 71–89. <https://doi.org/10.14431/aw.2020.9.36.3.71>
- Neal, A. G. (1998). National trauma and collective memory: Major events in the American century. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315702179>
- Vickroy, L. (2004). Trauma and survival in contemporary fiction. Charlottesville: University of Virginia Press

Авторлар туралы мәлімет:

Демесинова Ляйля Муратовна – хат-хабар үшін автор, PhD, «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: lmdemessin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2414-7360

Әубәкір Жандос Мағазбекұлы – филология ғылымдары кандидаты, доцент, «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: kokwe75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1509-5287

Demessinova Lyailya Muratovna – corresponding author, PhD, Research Institute «Abai Academy», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: lmdemessin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2414-7360

Aubakir Zhandos Magazbekuly – Candidate of Philology, Associate Professor, Research Institute «Abai Academy», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: kokwe75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1509-5287

Демесинова Ляйля Муратовна – автор для корреспонденции, PhD, научно-исследовательский институт «Академия Абая», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан, E-mail: lmdemessin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2414-7360

Аубакир Жандос Магазбекович – кандидат филологических наук, доцент, научно-исследовательский институт «Академия Абая», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан, E-mail: kokwe75@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1509-5287

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.82.94

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-181-192>

Ғылыми мақала

А. Байтұрсынұлы мен Ж. Жәнібековтің тарихи және көркем бейнесі (С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасы бойынша)

А.К. Коспагарова^{1*}, Р.С. Имаханбет², Д.О. Байгожина³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹assem.kospagarova@gmail.com*, ²rayhanyimahanbet@gmail.com, ³baigozhina_do_1@enu.kz)

Аңдатпа. Бұл мақалада Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық роман-хроникасы негізінде Ахмет Байтұрсынұлының әдеби портреті жан-жақты талданып, оның бейнесінің тарихи-көркемдік қырлары мен идеялық мазмұны ашылады. Зерттеу нысаны – XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік өзгерістер аясындағы А.Байтұрсынұлының тұлғалық келбеті және Жанұзақ Жәнібековтің қоғамдық қызметі. Мақсат – авторлық концепцияны, тарихи шындық пен рухани құндылықтардың тоғысуын анықтау және екі қайраткердің ұлттық сана қалыптастырудағы рөлін көрсету. Әдіснамалық негіз ретінде тарихи-әдеби, салыстырмалы және құжаттық талдау тәсілдері қолданылды. Сонымен қатар, мәтіндік-салыстырмалы талдау арқылы авторлық баяндау ерекшеліктері мен кейіпкер бейнесін сомдау тәсілдері анықталды. Негізгі дереккөздер ретінде «Қазақ» газетінің материалдары, архив құжаттары және кезеңдік баспасөз мәліметтері пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде, С. Сейфуллиннің А.Байтұрсынұлына қатысты ілтипаты мен шығармаларындағы астарлы оң бағалаулар дәлелденді; Ж. Жәнібековтің Алаш қозғалысы мен «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызметінің ұлттық идеяны нығайтудағы орны айқындалды. Сондай-ақ, екі қайраткердің ортақ идеялық алаңы ретінде «Қазақ» газетінің тарихи маңызы мен қоғамдық ықпалы дәйектелді. Бұл зерттеу тарихи тұлға бейнесін кешенді талдаудың үлгісін ұсынып, әдеби портрет пен авторлық концепцияны зерттеудің әдіснамалық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Түйін сөздер: Сәкен Сейфуллин, Ахмет Байтұрсынұлы, Жанұзақ Жәнібеков, «Тар жол, тайғақ кешу», Алаш қозғалысы, «Қазақ» газеті, авторлық концепция.

Түсті: 02.06.2025; Жөнделді: 14.08.2025; Мақұлданды: 13.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты тарихи-мемуарлық романы қазақ әдебиеті мен тарихында ХХ ғасырдың басындағы Қазақстандағы күрделі кезеңді бейнелейтін көрнекті шығарма болып табылады. Бұл роман қазақ халқының патшалық Ресейге қарсы күресін Кеңес үкіметінің орнығу жолдарын шынайылықпен суреттейді.

«Тар жол, тайғақ кешу» романында Сәкен Сейфуллин өз дәуірінің әлеуметтік-саяси көрінісін көркем түрде бейнелеп, сол кезеңдегі қоғамдық-саяси ахуалды, оның ішінде Алаш қозғалысының тарихи рөлін де сипаттауға тырысты. Романның тарихи және әдеби факт ретіндегі маңызы уақыт өткен сайын арта түсуде. Осыған байланысты, аталған еңбектегі қазақ халқының көрнекті қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының бейнесін талдау өзекті болып табылады. Сондай-ақ, романдағы тарихи оқиғалар мен кейіпкерлердің образдары арқылы Сәкен Сейфуллин ұлт тағдырына бейжай қарамаған, ел үшін жанын берген қайраткерлердің ішкі жан-дүниесін, көзқарасы мен ұстанымын терең ашып береді.

Ахмет Байтұрсынұлы мен Жанұзақ Жәнібеков екеуі де Алаш қозғалысының көрнекті өкілдері ретінде қазақ халқының ұлттық санасын оятуға, мәдениеті мен тілін дамытуға зор үлес қосқан тұлғалар екендігін атап өткен жөн.

Әдіснама

Ғылыми мақаланы жазу барысында салыстырмалы, тарихи-әдеби талдау әдістері қолданылды.

Зерттеу барысында диалектикалық, салыстырмалы принциптер әдістемелік негіз ретінде қолданылды. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасындағы Ахмет Байтұрсынұлы бейнесі, оның тұлғасының сомдалуы жүйелі түрде талданды. Сонымен қатар, тарихи-құжаттық әдіс негізінде Алаш қозғалысына қатысқан тұлғалардың қызметі, әсіресе Жанұзақ Жәнібековтің өмір жолы мен «Қазақ» газетіндегі рөлі архивтік деректер мен баспасөз материалдары арқылы зерттелді. Бұл әдістер мақалада қарастырылған екі тұлғаның ортақ идеялық бағыттарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық роман-хроникасы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы саяси, әлеуметтік өзгерістерге шынайы сипаттайтын маңызды тарихи туынды. Бұл шығарманың негізгі құндылығы – сол дәуірдегі ірі тарихи тұлғалардың бейнесін көркем әрі деректік тұрғыдан беруінде.

Қазақ ғалымдары Т. Кәкішов пен К. Ахметова, А. Кәкен, А. Әбсадық «Тар жол, тайғақ кешу» романының тарихи шындығы жайында көп ізденіп, арнайы еңбектер жазды. Сонымен қатар, 1916-1937 жылдар аралығындағы баспасөз беттерінде жарияланған мақалалар нысанға алынды. Өйткені, шығарманың 1927 жылғы ең алғашқы нұсқасы мен кейінгі шығарылымдары арасында автордың ойлары мен сөйлемдерінің біршама өзгертіліп, алашордалық азаматтарға ауыр сын, кінә арту айтылғандығы аңғарылады.

Сәкеннің «Алашорда» мүшелігіндегі азаматтарға қарсы келуі өзі өмір сүріп отырған қоғам көзқарасы, қоғамдағы адамдар пікіріне үндес келеді. Себебі, ол қоғамда бай мен кедей табы, екеуі екі бөлек дүние іспетті еді.

Ф.ғ.д., профессор Т. Кәкішұлының аталған романды «XX ғасырдың энциклопедиялық анықтамасы» (Кәкішұлы, 2010) – деп айрықша бағалайды. Ғалым К. Ахмет «Өмірдің талай тар жол тайғақ кешулерінде» Сәкен Сейфуллин «Алаш» азаматтарының ешқайсысында жамандыққа қиған емес. Сотына қатысқан емес. Бұған оның «Тар жол, тайғақ кешу» романы (1927) сәкентанушы ғалымдардың ғылыми-зерттеу еңбектері нақты дәлел бола алмақ. Қаншама жан түршігерлік азапты бастан өткерген Сәкен ешуақытта ешкімді ашық та, бұғып та көрсетпеген» (Кәкішұлы, 1997).

Алаш қайраткері Жанұзақ Әлжанұлы Жәнібековтің «Қазақ» газетіндегі редакторлық қызметі жайында Ү. Субханбердинаның, Қ. Сақтың, Э. Ибраеваның ғылыми және тарихи еңбектерде әртүрлі деректер кездеседі.

Зерттеу жұмысының нәтижелерін қазақ ғалымдарының еңбектері негізінде шығарып олардың пікірлерінің астарын түсінуге тырыстық. Ахмет Байтұрсынұлының кейбір қиын кезеңдерде елі мен жері үшін шыбын жаны шырқырағанда Сәкен Сейфуллиннің көмек қолын беруі ерен еңбегін танып, арлы азаматтығын сыйлауы нағыз зерделінің ісі. Тәуелсіздік кезең әдебиеті тұсында С. Сейфулинді «қызыл болды» деп алашордашыларға қарсы қою белең алғанымен, шындығында олар кеңес өкіметін қолдап қана қойған жоқ, оның іргетасын бірге қалағандығын білеміз. Мәселен, Қазақ автономиясы құрылған соң А.Байтұрсынұлы алғаш рет халық ағарту халкомы етіп тағайындалса, Ә. Ермеков Қазақ өлкесінің Мәскеудегі өкілдігіне жетекшілік етті. Х.Ғаббасов Сібірге, Б. Сәрсенов жалпықазақ Казревкомының бөлімін басқарды (Кәкен, 2016).

С. Сейфуллиннің «Алашорда» мүшелігіндегі азаматтарға қарсы келуі өзі өмір сүріп отырған қоғам көзқарасы, қоғамдағы адамдар пікіріне үндес келеді. Себебі, ол қоғамда бай мен кедей табы, екеуі екі бөлек дүние іспетті еді.

Қазақ қоғамы үшін елеулі еңбектің бірі – ол Қазақ Құрылтай съезін дайындап және құрылтай жұмысына А. Байтұрсынұлы, С. Сейфуллин, Х. Ғаббасов, Ә. Ермеков, С. Меңдешов, Т. Рысқұловтардың басы қасында жүріп, мұрындық болуы. Аталған тұлғалардың экономикалық, жағрапиялық деректерді, сондай-ақ, тарихи-статистикалық, этнографиялық деректерді ұқыптылықпен жинап, Қазақ жұртының аумақтық шекарасын анықтап белгілеуінде.

Тарихшы ғалым М. Қозыбаевтың «Алаш қозғалысы – қазақ қауымындағы отаршылдыққа қарсы бағытталған, прогреске ұмтылған жалпыхалықтық демократиялық қозғалыс. Ал «Алаш» партиясының негізін қалаған үркердей топтың, «Алашорданың» басынан аяғына дейін жүргізген саясаты дұрыс еді» Сәкендікі қате еді деп айтуға бола ма? Алаш жетекшілерінің 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі позициясын Тұрар, Сәкен т.б түсінбеді деп кінәлау қиын. Тұрар, Сәкен, Жүсіпбек, Бейімбет дүркіреп көтерілген қалың халықпен болды», – дейді (Қозыбаев, 1994).

Ақиқатында Сәкен Сейфуллин де Ахмет Байтұрсынұлы да шын пейілдерімен, өз ықылас-еріктерінде қара халықтың жағында болғандығын олардың әрбір іс-әрекеттерінен аңдауға болатынын тарихи деректер көрсетті.

«Тар жол, тайғақ кешу» шығармасында жазушы С. Сейфуллин жеке бір тұлғаға емес Алашорданың іс-әрекетіне қарсы екенін баян етеді.

«Менен Шонтонов жауап алды:

– Сіз Совдепке қалай кірдіңіз?...

Мен:

– Совдепке бұқара халықтың, ел қазақтарының сайлауымен кірдім, – дедім.

– Нені қорғамақ болып кірдіңіз, Совдепке?...

Мен:

– Қазақ халқының, өзімді сайлаған нашар елдің пайдасын қорғауға кірдім (Сейфуллин, 1998).

Жазушы әрі ақын С. Сейфуллин бұл ұстанымын поэзия тілімен де бейнелейді:

Халықтың қорлық көрген туын ұстап,

Әділдік жолын іздеп қуған едім, -

Болса да жолым қиын мехнатты,

Сол жолда басшы қылдым жалғыз хақты.

Дарияға қайық салған ер балаңды

Қолда енді, бабаларым, аруақты!

– деген жыр жолдары қайраткердің жүрек сыры екендігіне күмәндануға болар ма?

Бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін көркемдік таным және авторлық концепция мәселесі ерекше назар аударуды қажет етумен қатар жеке қаламгерлер шығармаларын да жан-жақты қарастыруды қажет етеді. Егер жазушы шеберлігі – ешқашан киелі сипатын жоймайтын, маңызы мәңгілік, шығармашылықтың іргелі объектісі екенін мықтап ескерер болсақ, таным мен ұстанымның да көркемдік сипатының танылуына шеберлік мәселесінің ықпалы зор екеніне көз жеткіземіз (Көпбаева, 2010).

Автор қалайда өз заманның шындығын, бет-бейнесін суреттеуде туралықтан таймағаны, сол кезеңдегі баспасөз беттеріндегі мақалалардан өзі айтып отырған шындықты дәлел ететін тұстарын оқырман назарына ұсынып ұстауында.

Сондай-ақ, шығарма барысында автор қазақ әдебиетінің даму бағытына да тоқтала өтіп, «бірі – байшыл, ұлтшыл, бірі еңбекшіл, тапшыл» деп екіге бөледі. «Байшыл, ұлтшыл бетті әдебиетшілер, мәселен Ахмет, Мыржақып, Мағжан, Әлиқан және басқалар» деп атап өтеді (Сейфуллин, 1998).

Шығармада Алаш қозғалысының кейбір қайраткерлерімен Сәкеннің қарым-қатынасын жақсы болды деп топшылау қиынға түседі. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасында Ахмет Байтұрсынұлы туралы айтылған орынсыз пікірлер кездеспейді. Автордың Ахмет жөніндегі ішкі ілтипаты мен сыйластығы әр тұста байқалып отыратындығын көреміз. Мәселен, ««Қазақ» газетін шығарушылар: Бөкейханұлы, Байтұрсынұлы, Дулатұлы, Қадырбайұлы болды» (Сейфуллин, 1998).

««Алаш» партиясынан учредительный собранию аталған депутаттар: Торғай облысынан номер бірінші спеске. 1. Ахмет Байтұрсынұлы, 2. Ахмет Бірімжанұлы, 3. Сағындық Досжанұлы, 4. Абдолла Темірұлы, 5. Телжаман Мұрынұлы, 6. Ержан Оразұлы, 7. Әлихан Бөкейханұлы» (Сейфуллин, 1998).

Торғай «Алашордасының» басында болған білімділері: Міржақып Дулатұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Телжан Шошанұлы, Мырзағали Есполұлы, Сәлімкерей Қаратілеуұлы...» (Сейфуллин, 1998).

«Ақшораұлының ұранына дауыс қосқандай, қазақтан шыққан ұлтшыл көсемдер Ахмет, Мыржақып та патша заманында, патшаның урядник, приставтарының арам етектерінің табанымен езілген нашар елдің «елім-ай, жұртым-ай»... деген зарын күйледі» (Сейфуллин, 1998).

Жазушы «газет шығарушылар», «номер бірінші», «білімділері», «ұлтшыл көсемдер» деген сөздердің астарында сол қоғамның айтулы, абыройлы азаматтары қақында сөз болып жатқандығынан хабардар береді.

Кез-келген қоғамда бір адамды немесе бірнеше тұлғаны білімді деп мойындау үлкен сүзгіден өткен, қоғамдағы ісі мен сөзі, жасаған еңбегіне берген бағамен тең.

Яғни, автор кейде қарама-қарсы пікірде отырғандай көрінгенімен астарлы ойдың бір түйіні ашылғандай болады. Бірде байшыл, ұлтшыл тап болып көрінген топ енді ел зарын күйттейтін қарапайым азамат рөліне енеді. Автор кейіпкерлерді жанына жақын ұстағысы келгенімен кей тұста амалсыз сынап, мінейтіндей көзқарас туғызады.

Алаштану туралы алғашқы пікірлер 1919-1920 жылдарда басталып, тұңғыш пікір айтып, қалам тербегендер Сәкен мен Ахмет екені белгілі. Оны Ахметтің «Революция және қырғыздар» мақаласынан аңғаруға болады. Мақалада, Алаш автономиясын жариялау мен оның үкіметін құрудағы себептер ашып көрсетілген.

А. Байтұрсынұлының елу жылдығына арналған салтанатты жиында алғашқы сөзді С. Сейфуллин ашып «Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі, оқығандардың арасынан өз заманында патшаның арам қылықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірдей жыртты, арын бірге жоқтады. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл» деп ғалымның даралығын көрсете сөйлейді (Әшімханов, 1992).

Сәкеннің ел алдында сөйлеген осы аңдату сөзі ертеңіне, 1923 жылы 10 қаңтарда «Еңбекші қазақ» газетінде «Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айғайшысы емес, олардың шоқпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақты ғана сүйетін адал жүрек таза ұлтшыл. Қалай болса да жазушысы аз, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына «Оқу һәм тіл құралдарымен» қылған қызметі таудай» деген ойы қалың елге жетті.

Бірақ, осы шын бағалау, жүрекжарды ақ пейілді тілек кейбір төңкерісшілдерге ұнамады. Мақала шыққаннан кейін төңкерісшілдік екпіні басылмаған олардың бірі – Ә.Әйтиев «Степная правда» газетіне жариялаған «Фактические поправки» мақаласында Сәкенге жала жауып, кейін бірінен соң бірі қаптап дөрекі де содырлы жазбалармен көбейіп кетті.

Әрине, Сәкен бұндай дөрекі жазбаға сауатты жауап қайыра білді. Ә.Әйтиевтің сынына «Тағы да Ахмет туралы /Әйтиевке жауап/» деген мақаламен баспасөз бетінде жауап берді. Сәкен Ә.Әйтиевтің орыс тілінде жазған ескертпесін сынға ала отырып, Әйтиевтің «Алашты жасағандардың бірі Ахметтің өзі емес пе?» дегеніне «Рас, Әйтиев жолдас рас. Олардың ішінде шенқұмар, жалған ұлтшылдар болды. Ахмет әйтеуір қазаққа қызмет қыламын деп солармен бірге болды. Ахметтің ұлтқа қызмет қылмақ болып коммунист партиясына ере алмай шығып қалуына үлкен себеп – өзінің шын нәзік жанды ұлтшылдығы» себеп болды деп нақты әрі кесіп айтуы, большевиктік ұран тұтанып тұрған кезеңде Ахметтің бұл қайраткерлігі өзі үшін емес, елі үшін, жер үшін, қала берді

ұлтының қамы үшін тыным таппай шарқ ұрған жанның адал ниеті екенін тәптіштей түсіндіруі ғибрат аларлық қадам еді.

Автор, автор – жаратушы, автор – адам, автор – персонаж, автор образы, бейтарап баяндаушы, автор ойыны, автордың шығармашылық әлемі сияқты терминдер негізінде автордың өзін-өзі бақылауы, өзгелерге зер салуы, қиял әлеміне қатынасы, басқа мәтіндердің әсері, кездейсоқтық пен қажеттіліктің сана мен қиялға ықпалы, сыртқы және субъективтік факторлардың шығармашылыққа қысым жасауының себеп-салдарлары, авторлық сананың еркіндігі мен өзін-өзі сынауы тәріздес мәселелерді жеке-жеке немесе бірлікте қарастыру көп нәрсені айқындайтынын ғылыми негіздер арқылы дәлелдеу де аталмыш бағыт үшін өте маңызды.

Автор өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романында «ұлтшыл» болғандардан жеке бөлінгенін, Ахмет Байтұрсынұлының ұлт қамы үшін коммунист партиясына да кіргендігін әрі онда ұзақ болмағандығын айтады. Ахмет байлардың құлдығында кедей жарлылардың айғайшысы емес, олардың шоқпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақты ғана сүйетін адал жүрек, таза жан екендігін, қазақ тарихында алатын орнын тұңғыш рет анықтап берді.

Бұл туралы А. Байтұрсынұлының өзі былай деп мәлімдейді. «Маған жеткізілген хабарға қарағанда, менің шығарылуыма, біріншіден, партия жиналыстарына қатыспағаным, екіншіден, мүшелік жарнаны уақтысымен төлемегенім және үшіншіден, менің Алашорда ұйымына қатыстығым сылтау болса керек. Маған қойылып отырған бұл айыптардың қайсысынан болсын мен бас тартпаймын», – деп жазады ол (Жұртбай, 2006).

А. Байтұрсынұлы өмір сүрген ғұмырын ана тілінің жоғын жоқтауға, ана тілін таза сақтауға, әрі қарай дамытуға, қазақ балаларын ұлт тілінде оқытуға арнағаны халқымыздың болашағын ойлағандығынан екені сөзсіз. Ана тіліміздің мәртебесін биіктетуге бар білім мен қабілетін, дарынын аямай сарп еткен А. Байтұрсынұлы болса, сол бір аумалы-төкпелі заманда ұлттық тіліміздің тағдыры үшін арпалысқандардың бірі С. Сейфуллин болғанын және Ахмет үлгісін бүгінгілерге түсіндіріп, ұрпаққа мұрат етіп, талпынғаны еш күмән тудырмайды.

Сәкен Сейфуллинді ұлт ұстазына айрықша жақын ұстайтын себептердің бірі қазақ балаларының сауатын ашу жолында «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Әліпби» (1914) сынды еңбектерін жазып, қазақ тілінің тағдырына бей-жай қарамағаны еді. Қазақ тілінің қиын қыстау уақытта екінші сатыға түсіп бара жатқандығы Сәкеннің жанына қатты бататын. 1923 жылы өткен XII съезден кейін Сәкен қазақ тілінде іс жүргізу керектігі жөнінде мақала жазып, іс басындағы азаматтарға арнайы хат жазып, үлкен науқанды өзі ашты. Сонда Ахмет Байтұрсынұлы ойларын мықтап ескерді. Білігі бар зиялы қауымға түсіндірді.

Әдебиет сыншысы Т. Кәкішов: «Тар жол, тайғақ кешу» романының 1927 жылғы басылымы туралы «Оның не ерекшелігі бар: мынау байшыл, ұлтшыл, алашордашылар дегенді құртуға, тұқыртуға үгіттеген адам Сәкен болып отырған сияқты болып көрінеді ғой қазіргі сендерге. Ал «Тар жол, тайғақ кешудің» 1927 жылғы жарияланған нұсқасында мұндай сөздер жоқтың қасы. Келесі жарияланған нұсқаларда қызыл цензура, лито білгенін істеп, тізеге басып, Сәкеннің аузына не секілді күлдібадам әшкерелегіш сөздерді салып жіберген тәрізді. Ал мына 1927 жылғы нұсқада «қазақтың оқығандары, қазақтың төрелері» деген сөздермен алашорда қайраткерлері туралы түсініктерін тұспалдап

береді» дей келе «1936 жылғысында байшыл, ұлтшылдар, алашордашылар дейтін терминдерді Сәкен өзі қолданды ма, жоқ литода отырған адамдар немесе редактор қолданды ма, мен әлі соны анықтай алмай жүрмін. Ал Сәкен көп жағдайда анау алдыңғы толқын ағаларына ілтипатпен қарап отырған. Тек Ә. Бөкейхановқа төніп кететін тұстары көп болды «Тар жол, тайғақ кешуде». Ал Ахмет Байтұрсынұлы жөнінде айтып отырғаны әлгі «шын ұлтшыл» деген. Ал ұлтшыл дегенді жаман сөзге айналдырып алдық қой деп ашынып жазды (Кәкішов, 2015).

Халқының мүддесі үшін күресе білген «алаштықтарды» әрине жандармдар ұната қоймады. «Несмотря на то, что действия жандармских сотрудников позволил определить предвзятый, неоправданный характер ряда обвинений в адрес редакторов газеты «Казах», авторы обращений к властям верно уловили устремления национально ориентированной части казахской интеллигенции во главе с лидерами Алаш отстаивать интересы своего народа, что невольно приходило в противоречие с политикой царских властей, которые на национальных окраинах, в том числе в Степном крае, пытались решить эту проблему накануне Февральской революции в России, прибегая, в том числе, к установлению постоянного политического надзора за руководителями газеты «Казах» (Absadyk, 2022).

«Қазақ» газеті ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялылары үшін ортақ пікір алаңына айналған маңызды институт болды. 1913 жылы Орынборда негізі қаланған бұл газет қазақ халқының «көзі, құлағы һәм тілі» қызметін атқарып, ұлттық сананы оятуға, білім мен мәдениетті таратуға зор ықпал етті. Газет қазақ қоғамының өзекті мәселелерін көтеріп, оның дамуына жол сілтеді.

Ахмет Байтұрсынұлы газеттің негізін қалаушы және ұзақ жылдар бойы оның редакторы болды. Ол басылымның бағытын айқындап, оның ұлттық идеяларды таратудағы рөлін күшейтті. Жанұзақ Жәнібеков те 1918 жылы газеттің редакторы қызметін атқарып, осы маңызды істі жалғастырды. С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романында «Қазақ» газетіне жарияланған мақалалар мен ой-пікірлер айна қатесіз, нақты көрніс тапты. Сол дәуірдегі тікелей байланысы олардың қызметін бір-бірімен және сол кезеңдегі жалпы саяси-басшылығында болуы олардың ұлттық мүдделерге қызмет етудегі ортақ мақсаттарын айқындайды.

Жалпы, саяси көзқарастар мен қоғамдағы түрлі өзгерістер ұлт зиялыларын түрлі бағдарға, қилы жолға салып, қиын да қырлы тарам етті.

Әдебиеттанушы ғалым Ж. Дәдебаев ғұмырнамалық шығарманың негізгі белгілері ретінде мыналарды атап өтеді. «Шығарманың көркемдік жаратылысын анықтауда бірінші орында нақтылық, деректілік ерекше рөл атқарады. Жазушы өз шығармаларында әлдеқандай мәлімсіз адамдар туралы емес, халықтың алдыңғы қатарлы, арлы, аты халық арасында аңыз болып тарағандай ерлігімен, білімділігімен, шыншыл турашылдығымен танылған ғылым мен өнер, еңбек адамдары туралы жазады, бас тұлға - кейіпкер етіп халық сүйіспеншілігіне бөленген, ел ардақ тұтқандай ірі азаматтарды таңдайды», деген тұжырым жасайды (Дәдебаев, 2002).

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі Жанұзақ Жәнібеков «Қазақ» газетінің редакциялық жұмысын Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатовтан кейін жалғастырған. Кейбір деректерге сүйенсек Жәнібеков 1918 жылы газеттің 261-265 сандарының редакторы болған (Кесте 1) (Субханбердина, 1990). Аталған мәлімет ел тарихына арналған ресми оқулықтарда да көрніс тапқан. Мысалы, «Қазақстан тарихы» оқулығының 706-бетінде:

««Қазақ» газеті 1918 жылы (№261-265) Жанұзақ Жәнібековтің редакциялауымен шықты» (Алдажұманов, 2002). Себебі, дәл осы жылы Қазақстандағы саяси өзгерістерге толы кезең болды. Ресейдегі азаматтық соғыс, Алаш орданың қызметі және Кеңес өкіметінің күшеюі сияқты факторлар аймақтағы жағдайды күрделендірді.

Кесте 1.

Редактор	Редакторлық кезең (бар деректер бойынша)
Ахмет Байтұрсынұлы	1913 ж. – 1918 ж. 17 қаңтар
Міржақып Дулатұлы	1914 ж. 19 мамырдан – 1918 ж.
Жанұзақ Жәнібеков	1917 ж. (№ 261-265 немесе № 261-262

Жәнібековтің Байтұрсынұлымен Алаш қозғалысы аясында тығыз байланыста болғаны, олардың «Қазақ» газетінде бірге қызмет атқарғаны олардың ортақ мақсаттары мен ұлттық мүдделерге деген адалдығын көрсетеді.

«Қазақ» газеті 1913-1918 жылдары ұлтты ояту, ағарту, тәуелсіздік идеяларын насихаттау мақсаты туралы (Әбдиманұлы, 1993).

Ж. Жәнібековтің «Қазақ» газетінің редакциялық жұмысына қатысуы – оның Алаш қайраткерлерімен ортақ идеологиялық ұстанымда болғандығын дәлелдейді. Газет бетінде жарияланған ұлттық мүддені көздейтін мақалалар қазақ қоғамының рухани жаңғыруына ықпал етті.

1918 жылы елдегі саяси тұрақсыздық пен кеңестік биліктің қысымына қарамастан, Жәнібеков басылымның соңғы сандарын шығаруға белсенді түрде атсалысты. Бұл жайт оның Алаш қозғалысының идеяларына адалдығын, сондай-ақ ұлттық сөз бостандығы мен тәуелсіз баспасөз үшін жүргізген күресін айқын танытады.

Ж.Әлжанұлы мен Алаш көшбасшылары арасындағы қарым-қатынас идеялық жақындықпен сипатталады. Ол да А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатов сияқты қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғауды, рухани дербестігін сақтауды көздеген қайраткер ретінде танылды. Бұл үндестік «Қазақ» газетінің мазмұны мен бағыты арқылы айқын көрініс тапты.

Алаш қозғалысының басты мақсаты – автономиялы қазақ мемлекетін құру, білім мен мәдениетті өркендету, ұлттық сананы ояту еді. Жәнібеков бұл идеяларды қолдап қана қоймай, олардың таралуына нақты еңбек сіңірді. Оның редакторлық қызметі – осы ұстанымдардың шынайы жалғасы мен көрінісі болды.

Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық пен ұлт мүддесі жолында ғана емес ерекше қабілеттері мен көп қырлы тұлға екенін ХХ ғасыр басында қазақ халқының көшбасшысы ретінде танылғанын, замандастары оны аса жоғары бағалап, «Алаштың Ахаңы» от деп дәріптегенін жазып жүрген ғалымдар бар (Жүсіп және т.б., 2023).

Қорытынды

Сонымен, Қазан төңкерісінен кейінгі жылдарда Сәкен Сейфуллин ұлт тіліне байланысты ой-тұжырымдарын Ахмет Байтұрсынұлының «Ұлтты сақтайтын ең соңғы қамал

– тіл» деген даналық қағидаларынан өрбіткенін, сол арқылы бір-біріне ілтипатының күшті болғандығын, айрықша қадірлегенін аңғармау ағаттық болар еді.

А. Байтұрсынұлына С. Сейфуллинді құштар еткен құдіретті күштің бірі ұлттық тілге деген қамқорлық екені даусыз. Сондай-ақ, кеңестің пайдалы ісіне Ахмет Байтұрсынұлындай ұлы ағартушыны тарту талабы да қатарласа жүргені белгілі. Бірақ Сәкен Сейфуллиннің асқақ арманын тапшылдық көзқарас жеңіп, өз ойлағандарын жасады.

С. Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссесінде Ахмет Байтұрсынұлына ағат ой, қисынсыз, артық сөз айтпайды.

«Тар жол, тайғақ кешудің» алғашқы тараулары осы кезде жазылып, «Қызыл Қазақстан» журналының бетінде жариялана бастағанын ескерер болсақ, онда Сәкеннің таптық позиция дегенге айрықша қарауыл қоймасқа шамасы қалмағанын көру онша қиындыққа түспейді.

С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романында «Алашордашылар» туралы жалпы тоқталғанымен А. Байтұрсынұлы туралы суреттеулер мен бейнелік образдар жасырын, астарлы кездесетінін аңғарамыз.

«Қазақ» газетіндегі кәсіби жолын корректорлық қызметтен бастаған қаламгер Жанұзақ Әлжанұлы күрделі қоғамдық-саяси ахуал кезеңінде басылымның редакторлық қызметін абыроймен атқарды. Бар-жоғы 29 жастағы Ж. Жәнібеков кеңестік биліктің күтпеген саяси өзгерістеріне қарамастан, ешқандай тайсалмай, «Қазақ» газетінің бетінде жаңа билікке қарсы сындарлы әрі принципті ұстанымдағы мақалаларды батыл түрде жариялап отырды.

Алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала АР19679639 «Қазақ журналистикасының Ұлы дәуірі: қалам қайраткері Жанұзақ Әлжанұлының публицистік мұрасы және редакторлық қызметі» гранттық жоба аясында дайындалды.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын **А.К. Коспагарова** айқындап, зерттеу материалдарын талдап, негізгі бөлімді әзірледі. **Р.С. Имаханбет** зерттеу материалдарын жинақтап, мақаланың мазмұнына қатысты деректерді жүйеледі әрі оны рәсімдеу жұмыстарын жүзеге асырды. Зерттеу барысында мақаланың тұтастығы мен деректердің дәлдігімен **Д.О. Байгожина** қамтамасыз етті.

Әдебиеттер тізімі

Алдажұманов, Қ. С. (ред.) (2002). Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): 5 томдық. (Т. 3). Алматы: Атамұра.

Әбдиманұлы, Ө. (1993). Қазақ газеті. Алматы: Қазақ университеті.

Әшімханов, Д. (Құраст.). (1992). Бес арыс: естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. Алматы: Жалын.

Кәкен, А. (2016). Сәкен жолы. Астана: Жасыл Орда.

- Кәкішов, Т. (2015, 20 тамыз). Алаш арыстарының көп жазбасы КГБ мұрағатында жатыр. Қазақ үні, (52), 8.
- Кәкішұлы, Т. (2010). Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: Қазығұрт.
- Кәкішұлы, Т., & Ахмет, К. (1997). Тар жол, тайғақ кешудің тағдыры. Алматы: Санат.
- Көпбаева, М. (2010). Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы көркемдік таным және авторлық концепция (Автореф. дисс. филол. ғ. докт.). Алматы.
- Қозыбаев, М. (1994, 12 тамыз). Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар. Егемен Қазақстан, (125), 5.
- Дәдебаев, Ж. (2002). Қазіргі қазақ әдебиеті: лекциялар курсы. Алматы: Қазақ университеті.
- Жұртбай, Т. (2006). Алаш ақиықтары (Т. 5). Алматы: Алаш.
- Жүсіп, С. А., Имаханбет, Р. С., & Оспанова, Г. Т. (2023). «Қырық мысал» жинағының жазылуы мен басылуы. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, (1), 199–210. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-199-210>
- Сейфуллин, С. (1988). Тар жол, тайғақ кешу (Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 4). Алматы: Жазушы.
- Субханбердина, Ү. (1990). Әйгілі «Қазақ» газеті. Зерде, (5).
- Absadyk, A. A., Boranbaeva, B. S., Mukhitov, K., & Legkii, D. M. (2022). The newspaper «Kazak» and its opponents in the Kazakh society during the First World War. Bylye Gody, 17(3), 1470–1481. <https://doi.org/10.13187/bg.2022.3.1470>

А.К. Коспагарова*¹, Р.С. Имаханбет², Д.О. Байгожина³

^{1,2}Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Исторические и художественные элементы в образах А. Байтурсынулы и Ж. Жанибекова (по произведению С. Сейфуллина «Тернистый путь»)

Аннотация. В статье проведён всесторонний анализ литературного портрета Ахмета Байтурсынулы на основе мемуарно-хроникального романа Сакена Сейфуллина «Тернистый путь», раскрыты историко-художественные грани и идейное содержание образа. Объект исследования – личность А. Байтурсынулы и общественная деятельность Жанузак Жанибекова в контексте социально-политических трансформаций казахского общества начала XX века. Цель – выявить авторскую концепцию, определить пересечение исторической истины и духовных ценностей и показать роль двух деятелей в формировании национального самосознания. Методологическая база включает историко-литературный, сравнительный и документальный анализ; дополнительно применён текстуально-сравнительный подход для выявления стратегий повествования и приёмов создания образа. Основные источники – материалы газеты «Казах», архивные документы и периодическая печать эпохи. Результаты показывают, что С. Сейфуллин выражает уважение к А. Байтурсынулы и даёт завуалированные положительные оценки; редакторская деятельность Ж. Жанибекова в газете «Казах» существенно способствовала консолидации национальных идей. Обоснована историческая роль и общественное влияние газеты как общей идеологической платформы двух деятелей. В целом исследование предлагает модель комплексного анализа исторической личности в литературе и расширяет методологический инструментарий изучения литературного портрета и авторской концепции.

Ключевые слова: Сакен Сейфуллин, Ахмет Байтурсынулы, Жанузак Жанибеков, «Тернистый путь», движение «Алаш», газета «Казах», авторская концепция.

A.K. Kospagarova^{1*}, R.S. Imakhanbet², D.O. Baigozhina³

^{1,2}*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Historical and artistic elements in the images of A. Baitursynuly and Zh. Zhanibekov (based on the work of S. Seifullin "The Thorny Path")

Abstract. This article offers a comprehensive analysis of Akhmet Baitursynuly's literary portrait based on Saken Seifullin's memoir-chronicle novel *The Thorny Path* (*Tar zhol, taighaq keshu*), elucidating the historical-aesthetic facets and ideological content of the image. The object of the study is the figure of A. Baitursynuly and the public activity of Zhanuzak Zhanibekov in the context of the socio-political transformations of early-twentieth-century Kazakh society. It aims to determine the authorial concept, map the intersection of historical truth and spiritual values, and reveal the role of these two actors in shaping national consciousness. Methodologically, the research employs historical-literary, comparative and documentary analysis, complemented by textual-comparative procedures to identify narrative strategies and techniques of character construction. Primary sources include the newspaper *Kazakh*, archival documents and contemporaneous periodicals. The findings show that Seifullin expresses respect for Baitursynuly and provides veiled positive evaluations in his writing; the editorial work of Z. Zhanibekov at *Kazakh* significantly contributed to consolidating national ideas. The study substantiates the historic role and public impact of the newspaper as a shared ideological platform linking the two figures. Overall, the article proposes a model for integrated analysis of a historical personality in literature and expands the methodological toolkit for examining the literary portrait and authorial concept.

Keywords: Saken Seifullin, Akhmet Baitursynuly, Zhanuzak Zhanibekov, *The Thorny Path* (*Tar zhol, taighaq keshu*), Alash movement, Kazakh newspaper, authorial concept.

References

- Aldazhumanov, K.S. (Ed.). (2002). *Kazakstan tarihy (kone zamannan buginge deini): bes tomdyk*. T. 3. *Zhana zamandaghy Kazastan [History of Kazakhstan (from ancient times to the present): In five volumes. Vol. 3. Kazakhstan in the modern era]*. Almaty: Atamura. (in Kazakh)
- Abdimanuly, O. (1993). *Kazak gazetі [The Kazakh newspaper]*. Almaty: Kazak universiteti. (in Kazakh)
- Ashimkhanov, D. (Comp.). (1992). *Bes arys: estelikter, esseler jane zertteu makalalar [Five leaders: Memoirs, essays and research articles]*. Almaty: Zhalyln. (in Kazakh)
- Dadebayev, Zh. (2002). *Kazirgi kazak adebieti: lektsialar kursy [Modern Kazakh literature: Lecture course]*. Almaty: Kazak universiteti. (in Kazakh)
- Kaken, A. (2016). *Saken zholy [The path of Saken]*. Astana: Zhasyl Orda. (in Kazakh)
- Kakishov, T. (2015, August 20). *Alash arystarynyn kop zhazbasy KGB muragatynda zhatyr [Many writings of the Alash leaders lie in the KGB archives]*. *Kazak uni*, (52), 8. (in Kazakh)
- Kakishuly, T. (2010). *Koptomdyk shygarmalar jinagy [Collected works]*. Almaty: Qazygurt. (in Kazakh)
- Kakishuly, T., & Akhmet, K. (1997). *Tar zhol, taigaq keshu tagdry [The fate of «The Thorny Path»]*. Almaty: Sanat. (in Kazakh)
- Kopbaeva, M. (2010). *Sherkhan Murtaza shygarmashylygyndagy korkemdik tanym jane avtordyq kontseptsia [Artistic cognition and authorial concept in the works of Sherkhan Murtaza]*. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences. Almaty. (in Kazakh)

Kozybaev, M. (1994, August 12). Gasyr kasyretin arkalagan arystar [Heroes who bore the tragedy of the century]. Egemen Kazakhstan, (125), 5. (in Kazakh)

Seifullin, S. (1988). Tar zhol, taigak keshu. Bes tomdyk shygarmalar jinagy. T. 4 [The thorny path. Collected works in five volumes. Vol. 4]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)

Subkhanberdina, U. (1990). Aigili «Kazak» gazeti [The famous newspaper 'Kazakh']. Zerde, (5). (in Kazakh)

Zhusip, S.A., Imakhanbet, R.S., & Ospanova, G.T. (2023). Kyryk mysal zhinagynyn zhazyluy men basyluy [Writing and publication of the collection «Forty fables»]. Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Philology Series, (1), 199–210. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-199-210> (in Kazakh)

Zhurtbai, T. (2006). Alash akiyktary [The eagles of Alash] (Vol. 5). Almaty: Alash. (in Kazakh)

Absadyk, A. A., Boranbaeva, B. S., Mukhitov, K., & Legkii, D. M. (2022). The newspaper «Kazak» and its opponents in the Kazakh society during the First World War. Bylye Gody, 17(3), 1470–1481. <https://doi.org/10.13187/bg.2022.3.1470>

Автор туралы мәлімет:

Коспагарова А.К. – хат хабар үшін автор, PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: assem.kospagarova@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0707-6868

Имаханбет Р.С. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: rayhanymahanbet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6205-8839

Байгожина Д.О. – PhD, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: baigozhina_do_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-3329-4589:

Kospagarova A.K. – corresponding author, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: assem.kospagarova@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0707-6868

Imakhanbet R.S. – Candidate of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: rayhanymahanbet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6205-8839

Baigozhina D.O. – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: baigozhina_do_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-3329-4589:

Коспагарова А.К. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: assem.kospagarova@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0707-6868

Имаханбет Р.С. – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: rayhanymahanbet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6205-8839

Байгожина Д.О. – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: baigozhina_do_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-3329-4589.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 17.82.10

Research article

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-193-205>

Artistic and ideological features in the epic story “Leyli and Majnun”: based on the versions by Nizami and Shahkarim

G.K. Kudaibergenova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: gulbahyt2017@gmail.com)

Abstract. The epic story of “Leyli and Majnun” is a prominent work of Eastern literature, renowned as a symbol of love and tragedy. This article provides a comparative analysis of the epic story of “Leyli and Majnun” according to the versions by Nizami and Shahkarim, focusing on their artistic and ideological characteristics. The study explores the different approaches to the theme of love in the works of both poets, the depiction of social constraints and human freedom, as well as the interplay between Eastern literary traditions and the Kazakh worldview. Special attention is given to the poetic language of Nizami’s version and the national coloration added in Shahkarim’s translation, alongside the philosophical depth of thought. The purpose of this research is to explore the creative harmony between Eastern and Kazakh literature through the two versions of the epic “Leyli and Majnun.” The objectives include uncovering the main ideas, philosophical, and moral values of the poem as seen in Nizami’s and Shakarim’s interpretations; comparing the concepts and perspectives on love across different eras and cultures; analyzing the poetic style and structural features in the works of the two poets; studying the origin of the poem and its connection to the cultural and social conditions of its time.

Keywords: Leyli and Majnun, Nezami, Shahkarim, Eastern literature, Kazakh literature, artistic feature.

Introduction

In the 11th century, the epic story of ‘Leyli and Majnun’ by Nizami celebrates the purity of the lovers' souls and the profound depth of true love, guiding the reader toward spiritual enrichment. The work reflects on themes such as love, loyalty, solitude, freedom, tragedy, and spiritual quests, offering deep reflections on understanding love on a new level. Majnun's love for Leyli is often used in Sufi literature as a metaphor for the spiritual connection, search, and

Received: 22.12.2024; Revised: 10.05.2025; Accepted: 13.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

infinite love between the human being and the Creator. The depth of Majnun's love for Leyli is so profound that his actions are portrayed as part of a spiritual journey, a striving to know the Creator. In the Sufi path, the pursuit of God is seen as possible not only through reason but also through inner feeling and spiritual experience. The idea that "reason is the enemy of love" holds special significance in Sufism, as it suggests that on the path of love, when a person loses their individual ego and reaches the level of "union with God," there is no room left for rational thought.

The epic story of 'Leyli and Majnun' sparked the interest of poets after Nizami, who developed the style, imagery, and symbolic system of the work, incorporating Sufi meanings and adapting it to the specific contexts of their own eras and national traditions. One of them was poet Shakarim. Iranian scholars have compared and analyzed the poets who have written versions of 'Leyli and Majnun', juxtaposing their works with Nizami's original. This comparison is significant because the epic holds a central place in Persian literature and culture, and is considered one of the finest examples of Eastern poetry. The epic story of 'Leyli and Majnun' also holds a unique place in Kazakh literature.

Kazakh readers became acquainted with the story of Leyli and Majnun through the works of the poet Shahkarim, who is considered one of the most significant figures in Kazakh literature during the late 19th and early 20th centuries (1858-1931).

Shahkarim published his version of the Leyli and Majnun story in 1922-1923 in Sholpan Magazine in Tashkent (Uzbekistan), under the title "Shahkarim's Leyli and Majnun." Sh. Satpayeva, a researcher of Shahkarim, notes that "the story of Leyli and Majnun is one of the literary treasures of the world, and Shahkarim's rendition is a magnificent example of its re-composition in Kazakhstan" (Satpaeva, 1982).

While the Kazakh people were familiar with Majnun's name, they lacked a comprehensive understanding of the deeper significance of the narrative. To address this gap, Shahkarim elucidated the central themes of the Leyli and Majnun love story for his readers, presenting it in a "simile" style. He emphasizes the profound idea that love fully absorbs the individual. In the narrative, the concept of "fire" serves as a metaphor for love. In a moment of anguish, instead of beseeching God for relief from his suffering, he prays, "Do not erase the name of 'Leyli' from my heart; do not relieve my body from the fire of love; let me dwell in the flames of love and burn, for then I will know that all my dreams have come true" (Kudaiberdiuly, 1989).

Literature review

Iranian and foreign literary scholars who have engaged with the history of Iranian literature have not overlooked Nizami's epic story of 'Leyli and Majnun'. A number of research studies and scholarly articles have been written on Nizami's life and his works. Iranian scholar Vahid Dastgari conducted a textological analysis of the 'Leyli and Majnun' manuscript version, written in the 14th century (the oldest known manuscript versions). Additionally, another Iranian scholar, Barat Zanjani, analyzed the orthographic differences, meanings of words and expressions, and reorganized the verses based on their content in the 15th-century manuscript of the epic.

Jalal Sattari, in his book 'Majnun's Mad Love', analyzes Nizami's love poetry, while also comparing it with the early Arabic versions of the epic. Sattari further investigates works by Amir Khusrow Dehlevi and Motaqi Shirazi, who, following Nizami, wrote on the 'Leyli and

Majnun' theme based on the tradition of *nazira*. Sattari describes Majnun's love as the highest form of love.

The *nazira* tradition, which emerged in Eastern poetry during the 13th to 15th centuries, involves later poets reworking or reinterpreting the epics composed by earlier poets. This tradition allowed poets to showcase their linguistic skills, compete artistically, and engage in poetic contests. Persian-language works such as 'Yusuf and Zuleikha', 'Leyli and Majnun', 'Khosrow and Shirin', and 'Gulistan' were later reinterpreted in the *nazira* tradition by poets from Central Asia (the Golden Horde), including Alisher Navoi, Fuzuli, Jami, Saif Sarai, Durbek, Qutb, and Shakarim, thus becoming integral to the literary heritage of the region.

Iranian scholars have also compared 'Leyli and Majnun', written in the *nazira* tradition. For example, Jalil Tajlili (1996) compared Nizami and Fuzuli's versions, Mariam Sadeghi Givi (2003) compared Nizami and Jami's, and Farhad Dorudgarian (2008) compared Nizami and Abdi Beg Shirazi's versions, analyzing their writing styles, imagery, and ideas.

Russian Orientalist Bertels analyzed Nizami's work from a Sufi perspective, emphasizing the impossibility of a happy ending in the epic. According to Bertels, the flame of love transforms Majnun's being completely, and his feelings become spiritual, acquiring new meanings. Majnun no longer needs physical Leyli; through his spiritual passion, he has already united with her... (Bertels, 1962). Thus, Bertels limited his analysis to the Sufi elements of the epic.

Shakarim's version of 'Leyli and Majnun', written in the *nazira* tradition, has been studied by Kazakh scholar Sh. Satbaeva, who remarked that "If the epic story of 'Leyli and Majnun' is a treasure of world literature, then the version by Shakarim, written in the Kazakh language, is a remarkable example of its reinterpretation in our land." However, Satbaeva did not conduct a comparative study with versions written by poets such as Nizami, Fuzuli, Navoi, and Jami in Persian and Turkic languages.

As we can see, through comparative analysis of the poets who have written on the 'Leyli and Majnun' theme, the innovative aspects of their poetic narratives (such as the abundance of monologues and dialogues, compositional methods of unifying episodes, the relationship between the introduction and the main body of the poem, and the balance between narration and description) have not been fully identified. Bertels himself referred to this as "the most unexplored issue" (Kudaibergenova, 2024). So, in this paper, the author attempts to fill this gap by covering poetic peculiarities used in Nizami's and Shahkarim's versions in a comparative way.

Methodology and materials

According to the research question, the following tasks were determined to reach the goal of the paper:

1. To explore the main ideas, philosophical, and moral values in the epic story of 'Leyli and Majnun' according to the versions of Nizami and Shakarim, and to compare the concepts of love and related perspectives across different eras and cultures.
2. To analyze the poetic style and structural features in the works of both poets.
3. To investigate the origin of the epic story and its connection to the cultural, social, and philosophical context of the era.
4. To examine the impact of the epic story of 'Leyli and Majnun' on Kazakh literature, culture, and folklore, as well as to analyze Shakarim's perspective on this theme and how the epic evolved and transformed in Kazakh literature.

It should be noted that the love story of "Leyli and Majnun" has been transmitted to us through three primary sources:

1. Kitab al-Shir wa-al-Shuara by Ibn Qutayba al-Dinawari (276 hijri) Kitab al-Shir wa-al-Shuara.
 2. Kitab al-Aghani (Kitab al-Aghani) by Abu al-Faraj Isfahani (359 hijri).
 3. Abu Bakr al-Walibi Divan Leyli and Majnui book Abu Bakr al-Walibi Divan Leyli and Majnui.
- Among these, Abu al-Faraj Isfahani's work is considered the most significant regarding the theme of Majnun's madness-driven love for Leyli. As noted by the renowned Russian orientalist R.K. Krachkovsky, in his book "Aghani," Abu al-Faraj Isfahani extensively elaborates on the narrative, cites various authors and poets, and emphasizes the differentiation of sources. Without this source, tracing the historical roots of the story would have been considerably challenging (Krachkovsky, 1956).

It is also important to recognize that in Persian literature, Nizami Ganjavi is acknowledged as the principal author of the Majnun saga. He skillfully compiled disparate fragments from Arabic sources to create a cohesive love saga.

In addressing the research question, both Nizami's and Shahkarim's versions were subjected to a theoretical analysis of literary sources. This was followed by the application of philological, comparative historical, and comparative typological methods. In this study, Nizami's version of the 'Leyli and Majnun', written in the 14th century (based on the revisions and commentary by V. Dastgar), was used.

Discussion and results

1.1. Nezami Ganjavi's Leyli and Majnun, based on the poet's claim, is more than 4000 stanzas.

*"These four thousand stanzas, by most,
Were all composed in less than four months".*

Each chapter of this system (lyric) is divided into different subjects. The first two chapters contain a single subject; that is, both chapters start by worshiping God and His messenger. In addition, in the issue of limitations of the human mind in understanding the secrets of God, it is composed as:

*"Mind lights the vision only via you
It will burn if it puts feet in" (Ganjvani, 2010).*

The main theme of chapter two: This part is a praise of the Prophet of Islam and description of his ascendance (Meraj) of Prophet Mohammad as the only man who went beyond the borders of the universe, became close to the creator of being, and could hear the "secret of truth by word".

*"You both see the Lord of Glory
And, heard the secret of God's word" (Ganjvani, 2010).*

In both chapters, the limitations of man's power are introduced: It is only by the help of God and the good word given in favor of the Poet by the Prophet of Islam that the poet will be able to create new and suitable ideas and thoughts:

*"Everything I could do is for You
The strength in Nezami's heart is of You" (Ganjvani, 2010).*

Chapter three discusses the constraints in human abilities; however, the addressee changes. After specific attention to God and the Prophet, he turns to the readers of his work in the world, and especially addresses his beloved son:

*"I pour this nectar to the whole world;
My dear son will listen to this by heart" (Ganjvani, 2010).*

It seems that in this chapter, the poet is talking such as a wise man, a philosopher, and a great lecturer. He discusses his thoughts and opinions on the universe and suggests the matter that everything on land has the limitation of ascendance, and there is no creature on earth that could put his foot out of this circle. The most important point in this chapter is that this world is not created futile.

*"Seeing the effect of any matter,
The wise man knows the cause of its creation" (Ganjvani, 2010).*

The word "cause" is seen in **chapter four** as well. However, here, it means the creator of the book. After describing the poet's notion on how God created the world, the second thought, that is, the quality of composing this story by Nezami, is introduced.

In this part, attractive images take shape in the addressee's eyes. Passing from an individual who is in love with God and a philosopher who thinks about the world, Nezami suddenly appears as a poet with a specific subject standing before his eyes. This subject is in the template of a series of life problems and conditions that change chapter four into a social discussion.

On his creativity, that is, the procedure of writing Leyli and Majnun's tragic story, the poet describes the artistic and literary issues and problems, the Arabic version of this story, and the quality of translating it into the Persian language.

Chapters five and six follow the tradition and convention of worshipping the court of God. In this chapter, the poet appears as a brilliant worshipper, the addressee of whose praises is the king of Shervan. From an ideal reader, introduced in chapter four, the king (Shah Shervan) turns into becoming an ideal governor. He is praised as a great warrior and a generous sponsor who, on the one hand, captures a castle in battle and hardship, and at the same time, might give away a country as a gift for an ode:

*"He takes over a territory by his will
He bestows a land to an ode" (Ganjvani, 2010).*

Nezami also expresses another enthusiasm of the Shah, and it is his affection to literature and poems; and introduces him as the "king of words". Shervan Shah is sometimes portrayed as the owner of a long sword and sometimes, the owner of a delicate pen (penmanship):

*The king of word, Ekhtesan whose name
Is a compassion, making kindness his slave (Ganjvani, 2010).*

In chapter seven, the King's son and his successor, Manoochehr is praised:

*The nobility of you, the prince
Has kept the eyes of Ekhtesan, the King, open by joy. (Ganjvani, 2010).*

Here, Nezami, who had appeared as a mere admirer in chapter six, changes into Nezami the father, and Shervan Shah is also a father like Nezami; the happiness of both is tied to the prosperity of their sons.

In chapter eight, another figure of the poet's life is shown; that is, the poet is introduced to his contemporary men. The main theme in this chapter is an intensive competition among poets who have reached the peak of skills and techniques.

*The field of word belongs to me today
Where can you find a better eloquence than this? (Ganjvani, 2010).*

Nezami has portrayed other poets of this period as imitators, literary thieves (who use other people's ideas and imprint their own name) pretenders due to their lack of literary skills. Of course, this image can not be accepted without taking other poets into account; for the literary schools of this period in the 12th century AD contain great names such as Kaghani, Falaki Shervani, etc., who are capable of being named. Nevertheless, the self-praise seen by the poet was a common practice among ode composers. As Khaghani, too, has said:

*There is no greater king in the territory of literature than me
In the world of speech, the domination is proved to be mine. (Badeeolzaman, 2015).*

Nezami, too, calls himself the magician of words and believes his eloquence is so high that it is equal to gaining the secrets in the Jesus Christ's miracle.

*I am so complete in the magic of words
That my name has been repeated in [Azarbaijan]
The eloquence of my tongue
Is as miraculous of the Jesus Christ's miracle (Ganjvani, 2010).*

In chapter nine, the poet turns his attention to his son and addresses him. If before this (chapter 3) he was looking at his son like a master to his pupil, in this section, he changes into a concerned father. The poet preaches about the untrustworthy nature of this world in his beautiful poems and his advice envisages in his deeds:

*Do not sit in ignorance; there is no time for games
It is the time of art and earning pride. (Ganjvani, 2010).*

Here, the theme of "poetic skills" flows in another shape. "Self-praise," which was one of the 'commands' to be observed by any ode composers, changes into preaching and speaking about ethics:

*Do not engage yourself in the poetry and its techniques
As the worst of it is still the best of it (Ganjvani, 2010).*

Thus, the self-glorifying which was defined in the previous chapter was not merely a part of the ode-composer's code of practice; rather, it was following a practical aim; there is, to push his son away from seeking poetry as a profession. Nezami says:

*Do not seek a great name in this technique
As it has finished with the name of Nezami (Ganjvani, 2010).*

The last chapter (chapter ten) of the introduction to this poetry book is very interesting. In this chapter, the poet recalls a number of his deceased acquaintances and relatives. In this chapter, a new genre is seen; that is, Saghiname, which is composed in the template of Mathnavi in symmetric meter. In chapter 10, the poet speaks to the Saqi -wine cup filler (Saqi is an allegory of a full guru and spiritual leader). In this dialogue, the poet discusses the topics of death, unreliability of the world, words of wisdom, and spiritual advice. In this part, the mystic subject is more evident.

The principles of teachings in chapter ten are essentially different from guiding the son and giving him advice and instructions to live. In this part, the context approaches piety concepts. The poet appears in different figures before his reader. Here he is no longer a self-praised person who expresses views on his superiority over his contemporary peers, nor, he is a caring father who gives advice to his son, rather, he is an old man who has suffered from the pains of life (this has been discussed in chapters 1 and 4) and is a man that in glancing back to his life, he just remembers the sorrows.

In this chapter, the poet frequently remarks how everything is on the verge of perishing in the world. Of course, the poet's view is that one should work hard in life but one should not forget that there are limits to man's abilities (Kokeyeva, 2024).

1.2. Shahkarim's *Leyli and Majnun* was composed in 962 stanzas, and in comparison with Nezami's version, it is very short. In addition, unlike Nezami's story, Shahkarim's poem does not have a preface divided into a number of sections. It is noteworthy that some translators usually would not translate prefaces with several sections and/or, they would simply translate only a part of the sections. In their view, the subject of the preface has no connection with the story; however, a number of researchers did not accept the translators' views. As an example, J. Meisami, the European expert in oriental literature, emphasizes that the preface of a story is the notes and instructions of the author on how to read his/her story" (Meisami, 1987).

Thus, the story preface follows several important goals: to explain the reasons for writing the story, to show the viewpoints and beliefs of the author, and more importantly, it tries to present a better clue to the reader to understand the story better. Shahkarim might have accepted the view of the translator and ignored the preface and has directly shifted to the main story. Nevertheless, Shahkarim writes a preface before composing *Leyli and Majnun* in 16 stanzas.

Concept of Shahkarim's preface: "I composed this story and made it a tale for Kazakh people to know another real and eternal myths of love, with the hope of being able to reveal the secrets of this heavenly love and shed light on its actual concept for the purpose of better understanding; for this reason, I tried to compose it like Iranian poets such as Ferdowsi, Sa'di, Molavi, Khaje Hafiz and Fuzuli who had an eloquent and sweet language and my goal was to write the poems to be understandable by ordinary people. *Leyli and Majnun* succeeded in ascending love to a heavenly rank. Now, I claim with confidence only a poet in whose horizon of being love has risen like a sun will be able to create this love story with an eloquent language" (Kudaiberdiuly, 1989).

It seems that Shahkarim first invites his people to know about *Leyli and Majnun's* love story and tries to direct people, especially youth, to learn loyalty, purity and eternal love of *Leyli and Majnun*. The poet calls *Leyli and Majnun's* love a "rare love" and describes it as precious and genuine. He continues by saying that a precious and genuine affection is not easily found. Thus, it seems the last interpretation is a direct implication of the story.

Majnun's story is a valuable epic. It should be noted that Shahkarim's first encounter with *Leyli and Majnun's* story was in Istanbul Library in Turkey. According to the poet, there were many versions available of *Leyli and Majnun*, and he chose Fuzuli's version, and in his introduction, too, he mentions his name. Apart from Fuzuli, Shahkarim names other great Iranian poets such as Ferdowsi, Sa'di, Hafiz, and Navaei, and calls them significant and famous poets. It gives the notion that Shahkarim has actually recalled those great poets in seeking spiritual help in writing *Leyli and Majnun*.

2.1. Meeting of *Leyli and Majnun*

In Nezami's work, *Leyli and Majnun* first met each other when they were in school and the two children fell deeply in love with each other. Nezami describes them as:

The peers read their lessons for the sake of knowledge

They read for the sake of love

The peers wrote down the words for vocabularies

They wrote other words (Ganjvani, 2010).

2.2. Shahkairim; however, starts the story from the birth of Leyli and Majnun. The two newborns fall in love with each other from the day they are born. Forty days after their birth, they start crying. Shahkarim adds a nationalist flavor to the event of Leyli and Majnun's first meeting. Based on Kazakhs' traditions, the fortieth day of a newborn's life is known as "the first birthday," and they believe it to be a highly important matter. According to the national beliefs of Kazakhs, the spirit enters into man's body for the first time on this day. This scene is not found in Nezami's version.

Shahkarim remarks that Leyli and Majnun's love is not physical, but it is a love endorsed by God, too. They are born in love. God created them as such. The motive of "plutonic love," which has a mystic meaning, could be seen in other works of Shahkarim as well. The poet says, "I am in love with my beloved and this is not surprising. For, before calming to the world of materials, in the world of meaning, I was a single divine light (beloved). When should was blown in me, love entered in me with that spirit" (Kudaiberdiuly, 1988).

There is another mystic interpretation in Shahkarim's story as well. The story goes as follows: An old woman comes across the two children by accident and hears the nannies of Leyli and Majnun's words. Being childless, the old woman begs to give Qeys (Majnun) to her to raise him. When the old woman keeps Qeys in her arms, she notices milk growing in her breasts. The old woman says, "O' great God! There is no doubt on your power, you revived the rock".

However, when she takes Leyli in her arms, her milk stops and she notices that her milk should be the share of Qeys.

The scene of the old woman's presence in Shahkarim's version is not an accident. The old woman's figure evidently has a symbolic meaning. Annemarie Schimmel, the famous German authority in knowing Islam, East, and Molavi says, "In the process of classic Sufism, medieval Christianity compares the world with an old woman. The old woman is the symbol of the world (the old Mother Nature); the old and disabled world is revived and meaningful again when the actual and real love shows its face" (Schimmel, 2012).

3.1. Majnun's condition

Nezami has portrayed Majnun with his miraculous wording. When Qeys notices that he is no longer able to see Leyli, he goes to the desert from the school. According to Dr. Zarrinkoub: "The story of the love between the two children was a topic on every alley and Qeys, as the beloved son of the chief of Amerian was named 'Majnun', and he, not denying this possession, never denied it and accepted his name" (Zarrinkoub, 2014).

Why was Qeys called "Majnun" or "Possessed"? Qeys had done something unheard of in his community. He had revealed his love to Leyli in front of all people, feelings such as fleeing his home, dwelling in the desert, crying, singing love songs, sighing loudly, going near Leyli's house and not uttering any other word than 'Leyli'. Such acts had earned him the name "Majnun" (Baitenova, 2022).

A Russian researcher discussing "Majnun" [possession] of Qeys by Leyli's love says, "Majnun is not crazy, he is not a psycho either. This is just a-sociality; that is, going beyond the line which is drawn by society, leaving and not showing any interest in participating in social activities. Thus, Qeys, as the beloved son of the chief of Amerian cline, changes into a wandering boy in the desert, without shelter and relatives" (Chalisova & Rusanov, 2008).

3.2. Majnun's tragic condition in Shahkarim's version also starts with his going unconscious. Leyli no longer comes to school. When Qeys notices that he is no longer going to see Leyli, he

falls unconscious. Shahkarim pictures this scene as "Love burned his heart and possessed him. In his sorrow and suffering, he lost his human shape. His parents tried to take him to a doctor, but Qeys has no such will and says, 'I have no one to turn to than God and no one can ever save me from this sadness and sorrow than God'" (Kudaiberdiuly, 1989).

Qeys, who is no longer able to endure the torment of being away from Leyli, heads to the desert and finds shelter in a narrow and deep valley. His only thought during day and night is Leyli. The pain of love burns his soul and he only utters Leyli's name. His situation becomes worse day by day. When people see Qeys's actions and reflection, come to the conclusion that he has gone mad. Qeys's family and relatives gather and decide to go to Leyli's house and ask for her hand from her father. Shahkarim portrays this scene as they say to Leyli's father, "God has created these two to be in love. If you do not give Leyli to Majnun, they both will die". Leyli's father, but answers, "I am not going to marry my daughter to a mad man" (Kudaiberdiuly, 1989). It seems that here, a concept is intentionally concealed; that is, whoever follows an actual love will become wondrous. One shall take hardship. For this reason, people saw Qeys's situation but could not understand his love and it seemed to them that Qeys had become mad.

The next subject in Shahkarim's story continues like Nezami's version. Majnun's love grows bigger day by day. Again, Qeys's family seeks a solution and decides to take Majnun to Mecca with the hope that he might find cure there.

Pilgrimage to Ka'ba does not cure him either. Majnun runs away from home and seeks shelter in the desert and mountains, and finds friendship among wild animals. In Shahkarim's version, the father's advice is given implicitly; that is, the entire American clan is sad and worried for Majnun and tries to find solutions to return him to ordinary life. In Nezami's version, Nofel sees Majnun in the desert and promises to help him join his beloved. Shahkarim's version, it is Majnun's clan who go to Nofel and request him to help Majnun. Nofel accepts their request and goes to Majnun.

4. The union of Leyli and Majnun

In both stories, Nezami and Shahkarim, Leyli and Majnun find union in their graves. The torment of love first kills Leyli. When Majnun receives the news of the death of his beloved, he goes to the cemetery, embraces the graveyard and dies.

In Nezami Ganjavi's version, when Majnun hears about Leyli's death, he goes to the graveyard and asks Him to take his soul. Thus, he hugs the grave and dies. The wild animals stay in the graveyard for some time to protect them and therefore, people are unable to approach the graves. After some time, the wild animals leave the graves and people enter the graveyard. Majnun is buried with Leyli and the two lovers stay in one grave for eternity.

In Shahkarim's version, Majnun goes to Leyli's burial place in tears and cries. Upon his reaching the grave, it is split in two and Majnun falls into the grave and the grave is closed again. The lovers join in a grave.

Conclusion

Leyli and Majnun is a tragic story that ends with death. The two lovers suffer great sorrows and pains in their lives and die without reaching each other. In addition, in this story, Majnun's parents and Leyli's husband also die in sadness. In general, it could be said that the story ends with death. People of the two clans, that is, those who shared their suffering, could do nothing

for them; that is, they did not have the ability to change the path of Leyli and Majnun's lives. The poet has created a picture that the characters of his story had no other option than enduring suffering, pain, and sorrow. Neither people nor destiny could be held responsible.

Nizami characterizes Majnun's love for his beloved not as a sensory or physical attraction to beauty, but as a spiritual love, presenting Majnun's emotions from a Sufi perspective. Analyzing the terms *reason* and *love*, which are commonly used in Sufi teachings, Nizami asserts that when the feeling of *love* takes precedence, there is no room left for *reason*. He affirms that the path to the goal, to truth, can only be reached through love. Acknowledging that there are many obstacles on the path to truth, he argues that only true lovers can overcome them. In this way, Nizami equates Majnun's love with "Divine" love (*Ilaahi*). Through his narrative, Nizami powerfully conveys Majnun's mad love to the readers, and where straightforward narration would fail, he uses numerous metaphors and vivid imagery to express those aspects that cannot be captured in simple words.

In Shahkarim's version, the poet makes no objection to the old traditions and customs; he does not protest destiny either. Based on the laws and regulations, his mystic work created two categories of meaning: If the first meaning (apparent) message of the story (the events in the lives of lovers, their sufferings, sorrows and death) could attract any reader or listener, the second meaning (inner) and the mystic meanings of the story reveal themselves to the reader who is familiar with mysticism.

Therefore, Shahkarim's version of Leyli and Majnun was not merely a retelling of the famous story in his mother tongue, but he seeks mystic and spiritual meanings in this story and sometimes, he adds his own mystic views to the story. At the end of the story, the poet also talks about "the perfect person". The poet compares his own feelings with Majnun's and assimilates his own feelings and experiences with Majnun's feelings. At the end of the story, Shahkarim says, "I am lost, like Majnun, I am seeking my lost one and that is love, justice, honesty, freedom and knowledge". However, he can not find the true values he was searching for in his time, and he suffers from the loss of spirituality and the fall of human treasures in his people's lives.

Conflict of interest

The article contains no conflict of interest.

References

Байтенова, Н., Затов, Қ., Кокеева, Д. (2022). Ілкі қазақ және ежелгі үнділердің мифологиялық дүниетанымындағы сабақтастықтар. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Хабаршы, Дінтану сериясы, 1(29) 2022, 7-15. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJRS.2022.v.29.il.rl>

Бертель, Э.Е. (1962). Низами и Фирузи. Избранные труды. Т. 2. Москва: Издательство восточной литературы.

Көкеева, Д.М., Искакова, З.И., Урумова, Б.Т. (2023). Джумпа Лахиридің «Сырқаттар сыры» шығармасындағы екінші буын мигранттарының мәдени бірегейлік проблемалары. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Хабаршы, Шығыстану сериясы, 4(111) 2024, 98-110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v111.i4.09>

Крачковский, И. Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Известия АН СССР, 2, 7-21.

- Құдайбердіұлы, Ш. (1988). Шығармалары /Өлеңдер, дастандар, қара сөздер/. Алматы: Жазушы.
- Құдайбердіұлы, Ш. (1989). Ләйлі-Мәжнүн. Алматы
- Сатпаева, Ш.К. (1982). Қазақ әдебиеті мен Шыңғыс (әдебиет байланыстар тарихы). Алматы
- Чалисова, Н.Ю., & Русанова, М.А. (2008). Низами. Лайли и Маджнун: Введение, перевод с персидского и комментарий. Москва: Российский государственный гуманитарный университет
- Badeeolzaman, F. (2015). Khaghani Shervani's Divan. Tehran: Negah Publication.
- Ganjavi, N. (2010). Story of Leyli and Majnun by comments and corrections of Hassan Vahid Dastgerdi. Tehran: Bargnegar Publication.
- Kudaibergenova, G. (2024). Answers to five questions posed by Shakarim. Tomsk State University Journal of Philology, 89, 245–255. <https://doi.org/10.17223/19986645/89/13>
- Meisami, J. S. (1987). Medieval Persian court poetry. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schimmel, A. (2012). Mystic dimensions of Islam. Tehran: Farhang Eslami Publication.
- Zarrinkoub, A. (2014). The Wiseman of Ganjeh in search of Utopia (Nizami's biography, work and thought). Tehran: Sukhan Publication.

Г.Құдайбергенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

«Ләйлі мен Мәжнүн» дастанындағы көркемдік және идеялық ерекшеліктер: Низами мен Шәкәрім нұсқаларында

Аңдатпа. «Ләйлі мен Мәжнүн» дастаны – шығыс әдебиетінің көрнекті туындысы, махаббат пен трагедияның символы ретінде танымал болған шығарма. Мақалада Низами мен Шәкәрім нұсқасындағы «Ләйлі мен Мәжнүн» дастаны идеялық және көркемдік ерекшеліктері тұрғысынан салыстырмалы талданады. Зерттеу барысында екі ақынның шығармаларындағы махаббат тақырыбының берілу тәсілдері, әлеуметтік шектеулер мен адам еркіндігі мәселелерінің көрінісі, сондай-ақ шығыстық әдеби дәстүр мен қазақы дүниетанымның өзара сабақтастығы қарастырылады. Низами нұсқасының поэтикалық тілі мен Шәкәрімнің аударма-адаптациясында қосылған ұлттық бояу, философиялық ой тереңдігіне баса назар аударылады. Екі нұсқаның ұқсастықтары мен айырмашылықтары, олардың тарихи және мәдени контекстегі мәні жан-жақты ашылады. Сонымен қатар, Шәкәрімнің шығармашылық әдісінің ерекшеліктері мен оның қазақ әдебиетіндегі орнына баға беріледі. Бұл зерттеу "Ләйлі мен Мәжнүн" дастанының екі нұсқасы арқылы шығыстық және қазақ әдебиеті арасындағы шығармашылық үндестікті түсінуге бағытталған. Тақырыпты таңдаудағы мақсат Низами мен Шәкәрім нұсқасындағы Ләйлі мен Мәжнүн дастанының негізгі идеялары мен философиялық, моральдық құндылықтарын ашу. Әртүрлі дәуір мен мәдениеттегі махаббаттың ұғымы мен оған қатысты көзқарастарды салыстыру. Екі ақын шығармашылығындағы поэтикалық стиль мен құрылымдық ерекшеліктерді талдау. Дастанның шығу кезеңін және оның сол дәуірдің мәдени және әлеуметтік жағдайларымен байланысын зерттеу. Ләйлі мен Мәжнүн дастанының қазақ әдебиетіне, мәдениетіне және фольклорына әсері және Шәкәрімнің бұл тақырыпқа деген көзқарасын, дастанның қазақ әдебиетінде қалай жаңғырып, өзгергенін талдау.

Түйін сөздер: Ләйлі мен Мәжнүн, Низами, Шәкәрім, шығыс әдебиеті, қазақ әдебиеті, көркемдік ерекшелік.

Г.Кудайбергенова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**Художественные и идейные особенности эпоса «Лейли и Меджнун»:
на основе версий Низами и Шакарима**

Аннотация. Эпическая история «Лейли и Меджнун» является выдающимся произведением восточной литературы, известным как символ любви и трагедии. В статье дается сравнительный анализ эпической истории «Лейли и Меджнун» в версиях Низами и Шакарима, с акцентом на их художественные и идеологические характеристики. В исследовании изучаются различные подходы к теме любви в творчестве обоих поэтов, отражение социальных ограничений и человеческой свободы, а также взаимодействие между восточными литературными традициями и казахским мировоззрением. Особое внимание уделяется поэтическому языку версии Низами и национальному колориту, добавленному в переводе Шакарима, наряду с философской глубиной мысли. Всесторонне рассматриваются сходства и различия между двумя версиями, а также их значимость в соответствующих исторических и культурных контекстах. Цель выбора темы - раскрыть основные идеи и философские, моральные ценности поэмы Лейли и Меджнуна в версии Низами и Шакарима. Сравнение понятия любви и ее взглядов в разные эпохи и культуры. Анализ поэтического стиля и структурных особенностей в творчестве двух поэтов. Изучение периода зарождения поэмы и ее связи с культурными и социальными условиями эпохи. Влияние рассказа о Лейли и Меджнуне на казахскую литературу, культуру и фольклор и отношение Шакарима к этой теме, анализ того, как поэма возродилась и изменилась в казахской литературе.

Ключевые слова: Лейли и Меджнун, Низами, Шакарим, восточная литература, казахская литература, художественная особенность.

References

- Baitenova, N., Zatov, K., Kokeyeva, D. (2022). Ilki kazak zhane ezhelgi undilderin mifologiyalyk dunietanyndagy sabaktastyktar [Synchronisms in the mythological worldview of the proto-Kazakhs and ancient Indians]. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Religious Studies Studies, 1(29) 2022, 7-15. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJRS.2022.v.29.il.rl> (in Kazakh)
- Bertels, E.E. (1962). Nizami i Fizuli. Izbrannye trudy. T. 2 [Nizami and Firuzi. Selected works. Vol. 2]. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. (in Russian)
- Kokeyeva, D.M., Isakova, Z.I., Urumova, B.N. (2023). Dzhumpa Lahiridin «Syrkattar syry» shygarmasyndagy ekinshi buyn migranttarynyn madeni biregejlik problemalary [Problems of cultural identity of second-generation migrants in Jhumpa Lahiri's «The Interpreter of Maladies»]. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Oriental Studies series, 4(111) 2024, 98-110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2024.v111.i4.09> (in Kazakh)
- Krachkovsky, I. Yu. (1956). Rannyya istoria rasskaza o Majnune i Leyli v arabskoi literature [The early history of the story of Majnun and Layla in Arabic literature]. Izvestiia AN SSSR [Bulletin of the Academy of Science of the USSR], 2, 7-21. (in Russian)
- Kudaiberdiuly, Sh. (1988). Olender zhinaghi [Collection of poems]. Almaty: Zhazushi. (in Kazakh)
- Kudaiberdiuly, Sh. (1989). Leyli-Majnun [Leyli and Majnun]. Almaty. (in Kazakh)

- Satpaeva, Sh. K. (1982). Kazakh adabietini men Shyghys (adabiet bailyystar tarikhy) [Kazakh literature and East (from the history of literary connections)]. Alma-Ata. (in Kazakh)
- Chalisova, N.U., & Rusanov, M. A. (2008). Nizami. Leyli and Majnun: Introduction, translation and commentary. Moscow: Russian State University for the Humanities. (in Russian)
- Badeolzman, F. (2015). Khaghani Shervani's Divan. Tehran: Negah Publication. (in Persian)
- Ganjavi, N. (2010). Story of Leyli and Majnun by comments and corrections of Hassan Vahid Dastgerdi. Tehran: Barghegar Publication. (in Persian)
- Kudaibergenova, G. (2024). Answers to five questions posed by Shakarim. Toms State University Journal of Philology, 89, 245–255. <https://doi.org/10.17223/19986645/89/13>
- Meisami, J. S. (1987). Medieval Persian court poetry. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schimmel, A. (2012). Mystic dimensions of Islam. Tehran: Farhang Eslami Publication. (in Persian)
- Zarrinkoub, A. (2014). The Wiseman of Ganjeh in search of Utopia (Nizami's biography, work and thought). Tehran: Sukhan Publication. (in Persian)

Information about the author:

Kudaibergenova Gulbahyt Kalizat – PhD, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, E-mail: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3345-2228.

Құдайбергенова Гүлбақыт Қализатқызы – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, E-mail: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3345-2228.

Кудайбергенова Гулбакыт Кализатовна – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: gulbahyt2017@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3345-2228.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 39.29.15

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-206-219>

Қытайдағы қазақ топонимдік аңыздары мен мотивтер

С.О. Құлбарақ¹ , А.Б. Жолмаханова² , Ә.М. Башенова^{3*}

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан

^{2,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: ¹samen-56@mail.ru, ²erke_zh@mail.ru, ³basenovaalia@gmail.com)

Аңдатпа. Бұл мақала Қытай Халық Республикасындағы қазақ диаспорасының арасында сақталған топонимдік аңыздарды ғылыми тұрғыда талдауға арналған. Қазақ халқы ертеден келе жатқан бай фольклорлық мұрасымен ерекшеленеді. Сол мұраның маңызды бір тармағы – жер-су атауларына байланысты аңыз-әпсаналар. Қытайдағы қазақтар арасында кең таралған бұл аңыздар этникалық сананы сақтау мен тарихи жадты жаңғыртуда үлкен рөл атқарады. Мақалада Алтай, Іле, Тарбағатай аймақтарындағы қазақтар мекендеген жерлердің атауларына байланысты туындаған аңыздар жинақталып, мазмұндық әрі құрылымдық тұрғыда талданады. Бұл аңыздардан тек географиялық нысандар туралы мәліметтер ғана емес, сонымен қатар тарихи оқиғалар, батырлар мен ел басынан өткен кезеңдер жөнінде де құнды деректер алуға болады. Автор зерттеу барысында аңыздарды типологиялық жіктеуге тырысып, олардың поэтикалық құрылымын, кейіпкер жүйесін және танымдық ерекшеліктерін анықтаған. Сонымен қатар, мұндай фольклорлық мәтіндердің тарихи-мәдени контексте алатын орны мен маңызы да көрсетіледі. Мақалада дереккөз ретінде Қытай қазақтары арасынан жазылып алынған ауызша материалдар мен этнографиялық зерттеулерге сүйенген. Зерттеу нәтижесінде топонимдік аңыздардың қазақ халқының көне дүниетанымын, рухани-мәдени болмысын танытатын маңызды мәдени феномен екені дәлелденеді. Бұл зерттеу Қытайдағы қазақ қауымының тілдік, тарихи және рухани бірегейлігін сақтауда фольклордың атқаратын қызметін айқындайды және қазақ топонимиясын зерделеуге қосылған елеулі үлес болып табылады.

Түйін сөздер: Қытай қазақтары, топонимикалық аңыздар, фольклор, топонимдік сарындар, тарихи оқиға.

Түсті: 16.06.2025; Жөнделді: 25.06.2025; Мақұлданды: 13.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Жер-су атаулары халықтың тасқа түскен тарихы, сөйлете білсең, көркем шежіресі іспетті. Сондықтан топонимиканың, оның ішінде топонимикалық аңыздардың жиналуы мен зерттелуі аса маңызды саналады. Отандық ғалымдар топонимияның тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері туралы жан-жақты зерттеу жұмыстарын атқарып келеді. Топонимдік атаулардың мән-мағынасы, тарихқа қатыстылығы мен аңыздық сипаты жөніндегі М.Мырзахметовтың (1998), Т. Жанұзақтың (2011), С. Қасқабасовтың (1984), Қ.Тұрсынқұловтың (1998), Б. Қошым-Ноғайдың (2003), Е. Керімбаевтың (1984), Б.Тасполатовтың (2016), Е. Оралбайдың (2019), М. Мамышева мен Ш.Сеитованың (2022), т.б. зерттеу еңбектері методологиялық негізге алынды. Сол сияқты қытай топонимдерін СНТоро жобасы арқылы жүйелеп, цифрлық корпус арқылы олардың ресми қолданысын айқындайтын қытай ғалымдарының еңбектері де негізге алынды (Ye et al, 2025). Ал «Қытайдағы қазақ топонимдік аңыздары мен мотивтер» мақаласы сол атаулардың халық жадындағы тарихи-мәдени мазмұнын ашып көрсетеді. Екі еңбекті біріктіре қарастыру топонимдерді әрі техникалық-лингвистикалық, әрі этнолингвомәдени қырынан кешенді зерттеуге мүмкіндік береді. Дегенмен, шетел қазақтарының топонимдік аңыздары әзірге нақты зерттеу объектісіне айналған жоқ. Зерттеу жұмысының өзектілігі – ғылыми объекті тың болып есептеледі. Сондықтан да жұмыста топонимикалық аңыздар мен сарындарды талдау-сипаттаумен қатар, мәтінмен таныстыру мақсаты да қарастырылды.

Әдіснама

Қытайдағы қазақ топонимдік аңыздары ол жақты білмейтін қазақтар үшін ел тарихынан, олардың басынан кешкен қилы кезеңдерден, елдің азаттығы үшін күрескен айтулы тұлғалардың жорық іздерінен, жер реңінен, оның байлығы мен сұлулығынан мол хабар береді. Әсіресе топонимдік сарындарда халықтың туған жерге деген сүйіспеншілігі, ауыр жағдайларға байланысты қимай қоштасуы мен сағынышы көркем бейнеленген. Топонимдік сарындарда жер-су атауы нақты айтылып, поэтикалық бейнесі жасалған.

Нәтижелер мен талдау

Топонимдік сарындар Қытайдағы қазақтардың тарихи жырлары мен ғашықтық, хикаялық дастандарында молынан кездеседі. Оларды есепке алғанда, соншалықты бай лексикалық мол мұраға кезігіп, халықтың жер-су аттарын қоюдағы тапқырлығына, қиял ұшқырлығына сүйсінесің. Жетісу, Қытайдағы Іле өңірінің қазақтарына кең танылған дәулескер күйші Қожеке өмірінің қиын тағдырына арналған «Қожеке» тарихи жырында мәселен *Іле, Текес, Күнес, Тұзкөл, Иірсу, Шалкөде, Айғайтас, Құмбел, Қоғалысаз, Ақбастау, Шартас, Шарнауа, Тиекті, Көктекшелі, Шымылдык, Қарағай, Ағаяз, Жырғалаң, Қапсалаң, Жалаңтөс, Бұтақара, Қасқарау, Селкілдек, Үш Құштай, Аттыңтауы, Тарланқап, Сарбуыршынның кезеңі, Құмыл Баркөл, Аратұрық, Дағыты асуы, Нарат асуы, Жұлдыз тау, Қапшағай* тәрізді көптеген жер-су атаулары ұшырасады (Алпысбаева және т.б., 2005). Мұндағы жер-су атаулары жай ғана тізбектелмейді, қаһарманның басындағы

қиындыққа орай психологиялық әр алуан реңкте бейнеленеді. «Тұнжырап Тұзкөл жым-жырт ойға батқан,/ Иірсу ірікті бойын ойдағы аққан./ Шалкөде бар ашуын шақырғандай,/ Айғайтас сап жатқандай «ойбай, аттан!» деп келетін жыр жолдарындағы топонимдік атаулар образды үлгіде – бірде тұнжырап, бірде бойын іркіп, бірде бар ашуын шақырып, бірде айқай салып – кейіптеу түрінде берілген. Оқырманына эмоциялық әсер ерекше. Біз білмейтін өлкедегі қазақ жерінен хабар береді. Халықтың ол жерде ұзақ уақыт тұрып, қимас атамекеніне айналғанын сезінесің. Жергілікті болыс-билердің қудалауына түсіп, шекараның арғы бетіне өтіп, сондағы туыстарын паналағанмен, өктем билік ақыры жазықсыз күйші мен оның ұлы Нұрқанды дарға асып өлтіреді. Тарихи жырда жер атауына қатысты қысқа қайырылса да, топонимдік аңыз – ел естелігі берілген. «Бір сай бар аталатын «Жылан орда»./ Көш жолы осы сайға құлағанда./ Баласын қозы айдаған жылан шағып,/ Жалшы ана зар илеген жылап онда,/ – деп, сайдың «Жылан орда» деп аталу себебі баяндалады.

Сюжетіне XX ғасырдың алғашқы жартысында Шыңжан өлкесінен Чиңхай, Тибет, Үндістан, Кашмир өңірлеріне ауған қазақтардың бастан кешкен қиын-қыстау оқиғалары арқау болған «Үркін-қорқын» тарихи жырында «Ел кетті Жетіобадан Құм өзенге, Алдымыз қалың Тибет жол кезеңде» деп жаппай үркіншіліктің қайда бет алғанынан хабар беріледі. Қытай қазақтары арасында жырдың үш нұсқасы белгілі болған. Бұл нұсқаны жергілікті ақын Сейітқан Бортанқажыұлы 1940 жылдары жырлаған. Қолжазбасын 1958 жылғы саяси науқанда өртеп жіберген. Сейітқан Көкбайұлы, Серікбай Қамзаұлы сынды ел азаматтары бұрын жаттағандары бойынша еске түсіріп, қағазға қайта түсірген (Қосан, 2005). Тарихи жырда абақ-керей елінің қайғы-қасіреті елес береді.

Тарихи жырдан гөрі қаһармандық жырға көбірек келетін «Ер Бұланда» «Ұзынсай» оқиғасы баяндалады. «Ұзынсайда» пәле қасқыр бар деген аңыз ел ішіне тараған. Адам жеп дәнiккен қасқыр тосыннан килігіп, адамды дерексіз жоқ қылады екен. «Ұзынсай» оқиғасына қатысты топонимдік сарында Бұланның жүрек жұтқан батылдығы суреттеледі: «Ақ төс, қара бір қасқыр жетті қуып,/ Көрмеген қара қасқыр өзі туып./ Қаптады шүйе бөрі тұс-тұсынан,/ Мөлшері тіпті қалың жүзге жуық./ Бұлан да бұл жауыздан тайынбады,/ Сайысқа не де болса дайындалды./ Қара қасқыр биіктен атылғанда,/ Сілтеді қамшыны әйтеу, жаны қалды./ Бүктетіліп түсті сұмның есі кетіп,/ Қаптады шүйе бөрі қың-шың етіп./ Дырауын үйіргенде қаһары кеп,/ Тырмысып тауға таман берді зытып» (Алпысбаева және т.б., 2005). Топонимдік сарында «Ұзынсайдың» қауіптілігі пәле қасқырмен байланыстырылады. Жалпы, Қытай қазақтарының фольклорында жер ыңғайына орай кездесетін қасқырдың адамға қауіптілігі, батыр тұлғаның онымен алысып, мықтылығын танытуы жиі байқалатын көріністер.

«Шейітсай» жыры тікелей жер атауының қойылу сырына арналған. Туындының оқиғасы Айгүл мен Берікбол сынды екі жастың өз дәуірінің қаныпезер билеушісі Қанжарқын болыстың қолынан айуандықпен өлтірілуіне құрылған. Олардың қаза болған жері кейін ел аузында «Шейітсай» атанып кеткен. «Арқалап алып барып бір қуысқа,/ Қалқа ғып аузына тас қалайды екен./ Бір қонып екеуіне Құран оқып,/ Аманат осы сайға арнайды екен./ Батыста Айгүл жатыр жерлігінде,/ Берікбол бір қуысты алған екен./ Екі жас өз жауынан шейіт болған,/ Ел мұны «Шейітсай» деп атап кеткен./ Берікбол бір жалшының баласы еді,/ Жалайыр, қазақ ұлты келу тегі,/ Ғасырды бір ораған осы шейіт,/ Сартап боп сол үңгірде жатыр әлі», – деп сай тарихы жырланады (Алпысбаева

және т.б., 2005). Бірін-бірі сүйген Еңлік-Кебек сынды екі жастың трагедиясы шамамен XIX ғасырдың бас жағында болған. Ел ішінде аңыз түрінде тараған оқиғаны өзінің қайынатасы, жергілікті жердің беделді кісісі Мыңжан ақсақалдан естіп, 1946 жылы қиссаға айналдырған Шыңжандағы қазіргі Бұратола Моңғұл автономиялы облысының жергілікті тұрғыны Шакура деген әйел (Алпысбаева және т.б., 2005). Жырда *Сайрамкөл, Ортақсары, Арасан* тәрізді жер-су аттары аталып, «*Әнжанның Көктекшесі*» деген жер атауының тарихы қысқаша баяндалады. «Малы көп Қанжарқанның шіріген бай,/ Жалайыр деген елдің болысы екен./ Іленің терістігі *Сайрамкөл, Ортақсары* қонысы екен./ Әнжандық өзбек қызы бәйбішесі,/ Қонысы бәйбішенің *Әнжантекше*./ Жайласа Сайрам төрін төрт тоқалы,/ Бәйбіше сәл олардан тұрды ерекше./ *Арасан, Ортақсары* күнге беті,/ Малдары Қанжарқанның қыстайды екен./ Әнжанның туыстары саяхаттап,/ Жайлауда апайына келеді екен./ «Әнжандық қаптап кетті» деп қазақтар,/ «*Әнжанның Көктекшесі*» деген екен» (Алпысбаева және т.б., 2005). Жер-су атауларының қойылуының түрлі себептері болады. Топонимикалық аңыздарда жер-су атаулары негізінен сол жерде ізі қалған тарихи оқиғаға, тарихи тұлға қатысты қойылады десек те, тұрмыстық жағдай да жер атауының қойылуына себепші болады.

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» лиро-эпосы – қазақ арасына кең таралған жыр. Шығыс түркістандық ақын Дәуіт Отарбайұлы жырлаған нұсқасы Қытай қазақтары арасында кеңінен танымал. Зерттеушілердің айтуында, Дәуіт ақын жырлаған эпоста байырғы желі біршама сақталған (Ғашықтық ғаламаты, 2000). Жырда бас қаһармандардың есімдері, іс-әрекеті, мотивтер тізбегі сақталғанмен, өзгешеліктер бар. Мәселен, Баянның сұлу көркін естіген ноғайлының бегі Әбдіжаппардың құл болып жылқы бағуы, аты ұмыт болып, «Қодар құл» атануы, Қозының Баянды іздеп жолға шыққанда, қалмақтардың қолына түсіп, Уаң ханның алдына келуі, тағы басқа желілер басқа нұсқаларда кездеспейді. Мұндағы оқиға Шығыс Түркістандағы Алтайдан басталып, Аякөзде аяқталады. Осыған орай Шығыс Түркістандағы біраз жер-су аттары: *Сарыөзен, Сары Ертіс, Қара Ертіс, Бала Ертіс, Бақын су, Қатын су, Сауыр тау, Бурыл, Шіңгіл белі, Бурылтоғай, Үліңгір* аталып, топонимдік сипаттама беріліп, кей жерлердің аталу себептері жырланады. «Сарыбай бастап көшті елден ауып,/ Көңілін көтермекке қылар сауық./ Өзенге қырат асып қона қалса,/ Қыран құсы қашыпты ебін тауып./ Ол жердің атын содан «*Қыран*» қойды,/ Үріккен ел үрей қумай жияр ма ойды./ Оған да байыз таппай көшіп еді,/ Зорығып бір бурасы жолда өледі./ Ол жердің атын қойып «*Бура асуы*»,/ Тоқтамай толғатқандай жөнелелі», – деп жырлайды. Қасқырдың адамға шабуы, ол жердің адам үшін қауіпті болуы тәрізді «Ер Бұлан» жырындағы мотив Дәуіт ақын нұсқасында да кездеседі. Лиро-эпостағы «Қиылдың қырық бөрісі» атанған қауіпті жер осымен мәндес. «Талай күнде Сауырдай тауға келді,/ Көрмеген жер саз-батпақ, қауға келді./ «*Қиылдың қырық бөрісі*» деген бөгеу,/ Бір пәле тағы, міне, жауға келді./ Қырық бөрі жер қобықта құтырады,/ Сілкініп тұс-тұсына жұтынады./ Бермесе Тәңір өзі оған жәрдем,/ Нашарлар әлдеқашан тұтылады./ Арсылдап қасқыр шапты топқа таман,/ Қарасаң бөрі түсі тым-ақ жаман./ Айғайлап Жандос оны найзалады,/ Олар да жараланбай қалмады аман». Жыр жолдарынан жердің «*Қиылдың қырық бөрісі*» атану жайы білінеді. Оқиға арасында ұшырасатын топонимикалық сарынның аңыздық желісі көрініс береді.

Көне көк түріктер мекені болған қасиетті Алтайдың аңызы аз емес. Сан алуан аңызға арқау болған Алтай даласы ақын-жырауларды ғана емес, толарсағынан қан кешетін

батырларды да дүниеге әкелген. Соның ішінде Абылаймен тізе қосып жоңғарларды жеңуде ерен ерлік көрсеткен Ер Жәнібектің ұрпағы мен өзінің қара шаңырағы *Өр Алтайдың Шіңгілінде* отырған. Әдебиеттің шешендік өнері сөз болғанда, Ер Жәнібек айтыпты дейтін кестелі сөздер көп кездеседі (Озғанбаев, 2014). *Сартоғай* десе талай шежіре айтылады. Оспан төңкерісіне қатысты әңгімелерде 1943 жылдың күзінде осында бекінген Гоминдаң шерігіне тұтқиыл шабуыл жасаған қазақ сарбаздарының ерлігі аңызға айналған. Оспан батырға серік болған Сұлубай сынды ерлер де осы өңірде қанаттанып, туған даласының бір биігін жастанып қыршынынан қиылған. Артына қалған «Сұлубай әні»: *«Шіңгілдің мөлдір суындай, деп салған әнім Сұлубай»,* – деп келетін асқақ әні қалды (Кәкішев & Шәкенұлы, 2010).

XVII-XVIII ғасырларда жоңғар шапқыншылығына қарсы күрес жүргізген аса ірі қолбасшы, әрі ұйымдастырушылардың бірі Қаракерей Қабанбайдың өмір белестері мен жорық жолдары оның тікелей ұрпағы, жазушы, тарихшы, этнограф Зейнолла Сәніктің еңбектерінде көрініс тапқан. «Хан батыр – Қабанбай» атты естелік, эсселер жинағында Қабанбай батырға қатысты ел аузында сақталған тарихи, топонимдік аңыздар беріледі (Сәнік, 2005). Аңыздар арада ғасырлар өтсе де, Қытайдағы қазақ жұртшылығының есінде берік сақталған. Бұл халықтың өзінің қас батырына деген сүйіспеншілігін білдірсе, екінші жағынан Қытай қазақтарының топонимдік аңыздарын қарастыруда көптеген құнды материалдар беріп отыр. Қабанбай батырдың жүріп өткен жорық жолдары, жаумен шайқасы, жекпе-жегі мен жеңісі, адамдармен қарым-қатысы, астындағы атына дейін халық аңызға айналдырып, белгілі жер-су атауларын иелеген.

Қабанбай шоқысы З. Сәніктің (2017) суреттеуінде биігін бірде тұман бүркеп, бірде ашылып, алма-кезек мұз құрсанып тұрған алып шың. Биіктігі теңіз деңгейінен 4257 метр. Автор бастаған адамдар тобы ата-бабаларымыздың алғашқы наным-сенімі күнге, тауға табынып, тәу еткен ғой деп, ата-баба аруағына құран бағыштайды. З.Сәнік Қабанбай батыр шыңына арнаған өлеңін келтірген. «Қазақтың тарихында батыр қандай,/ Әр таңын тау жастанып атырғандай./ Қабанбай шыңы, әне, қасқайып тұр Ерлікке ұрпақтарын шақырғандай./ Тұрсын деп ешнәрседен тасаланбай,/ Нараттың биігінен қашағандай./ Бас сардары басқалардан ерек қой деп,/ Халқы оған таудан мүсін жасағандай» (Сәнік, 2017). Әрине, кітапта да, ел ауызында Қабанбай шоқысына қатысты топонимикалық аңыз берілмейді. Сондықтан мұны ел аузында сақталған топонимдік аңыздық хабар (мәлімет) деп қабылдаған жөн болар. Осындай үлгінің қатарына «Түйебасы» жер атауын да жатқызуға болады. Бұл Қабанбайдың Ақбас атанының басы қойылған жер, жалама жартас: бұл жақтағы елі батыр бабасының жорықтағы жолдасы есептелген қасиетті атанның басын қадір тұтады... (Сәнік, 2017). Әлбетте, кезінде Қабанбайдың Ақбас атаны туралы талай аңыз әңгімелер айтылған болар-ау. Бірақ ол әңгімелер бізге жетпеген тәрізді. Алайда, батырдың Ақбас атанының құрметіне жер «Түйебасы» деп аталған. Мұны да ел аузында сақталған топонимдік аңыздық хабар деп қабылдаймыз.

Қабанбай өткелі тарихи топонимикалық аңызы былай өріледі: Қабанбай Жәнібектің талабымен қалың қол бастап, Алтай бетіне келген кезде, Ертістің суы тасып, өткел бермейтін дәрежеде арнаға сыймай жатса керек. Сонымен, ел өтетін жерді біле алмай, қатты дағдарыпты. Мұндай қиын жағдайды ұққан соң, Қабекең өзінің кәдімгі төрт алмажайы – киелі тұлкілеріне ақыл салыпты. Бұл киелі қызыл тұлкілер батырға айсыз қараңғы түнде, жолсыз далада және осындай тасқын суға кезіккенде көмек көрсетіп,

бағыт-бағдарын түзеп отырады екен. Бұл жолы да Қабанбай өзінің сол алмажайларының көмегімен Ертістің «Ақ ит» деген жеріне келіп, сол жерден есен-сау өтіп шығады, сонан тартып сол жердің аты «Қабанбай өткелі» аталыпты (Сәнік, 2005). Аңыздан мифтік сипат аңғарылады. Былайғы серіктеріне білінбей, тек батырдың өзіне ғана көрінетін алмажайларды көне түркілік «Оғыз қаған» жырындағы қағанның қиналғанда жол бастайтын Көк бөрісімен сабақтастыруға болады (Келімбетов, 2005).

Аттың тауы, Тесік тас. Текес өзенінің терістік жағында *Аттың тауы* деген тау бар. *Моңғұлкүре* жақ басында *Қарауыл шоқы, Тесік тас* бар. Батыр атамyz бауыры Қарақұрсақ ауылын қырғыздың Әтеке жырығы қырып кеткендіктен, кек алу үшін аттанып келіп, осы *Аттың тауы* атты тауда 40 күн бекініп жатып, *Тесік тастағы Қарауыл шоқыдан* бақылау жүргізген. Сонда Әтеке жырық тағы жорыққа шығып, қазіргі Моңғұлкүренің *Балықтысу* деген жеріне келгенде бекініп жатқан Қабанбай қолы тап беріп, Әтеке қолын бірден талқандап жібереді де, қанға-қан, жанға-жан алып, бауыры Қарақұрсақтың кегін қайтарады. Сонан бастап батыр атамyzдың ат бекіткен жері – *Аттың тауы*, қарауыл қойған жері *Тесік тас* аталыпты, – дейді З. Сәнік (Сәнік, 2017). Топонимикалық аңыздың нақ үлгісі: оқиға тарихи шындық аясында дамып, реалистік сипат алған. Мұндағы оқиға Қабанбай батыр өмірінің үлкен шындығын қамтиды.

Қарабас шоқысы, Беделдің жазығы, Сабаздың кеңі. Кейбір жер-су атауларының аталу себебі нақты айтылғанмен, тарихи аңызға еш байланысы жоқ болып келеді. Қазақтың жер-су атаулары көбіне сол жерді мекендеген, тұрақтаған адамдардың есімдерімен аталатыны да белгілі. Шәуешек қаласының батыс жағындағы шоқыны біреулер «*Бақты*», біреулер «*Қарабас шоқысы*» деп атайды. Қарабас Дортуылдың бір батырының аты екен. Сол Қарабастың түбіндегі байтақ жазықты «*Беделдің жазығы*» дейді ел. Бедел – Мәмбет ішінде Қожақұл деген елдің үлкен байы екен. Сол өңір солардың жері екен. Мұның тағы бір қисынды жері – осы өңірдің батысындағы кең қолқатты «*Сабаздың кеңі*» деп атайды. Үш жүзге әйгілі Қабанбайдың Сүлеймені осы жерді мекендепті. Қанағат болыс әкесі Сүлейменге ас беріп, үш жүзді тұтас шақырыпты. Бірінші жылы Ұлы жүз, екінші жылы Кіші жүз, соңғы жылы Орта жүз шақырыпты. Ұлы жүз, Кіші жүз шақырылғанда Орта жүз күтуші болыпты. Орта жүз шақырылғанда тұтас Найман күтуші болыпты дейді үлкендер. Сонда бұл өңір Қабанбай ұрпағының жері болып шығады деп тарихталады (Сәнік, 2005).

Қубастың тұмасы, Қубастың жалы, Қубастың жазығы. Батырдың сенімді серігі – астындағы аты. Аңызда Қабанбай батырмен қатар астындағы аты дәріптеледі. Оның су ішкен тұмасы, жайылған үлкен жалы, жазығы ел аузында аңызға айналып айтылған. Қабанбайдың Қубас аты сол Қубастың жалына жайылып, осы тұмадан сусындайды екен. Сол себепті ел мына тұманы – «*Қубастың тұмасы*», анау үлкен жалды – «*Қубастың жалы*» деп, ал онан арғы Қызылкесікке дейінгі жазықты – «*Қубастың жазығы*» деп атайды екен дейді (Сәнік, 2005).

Қызылкесік, Қабанбайдың Майлышаты, Доланқара. Жер атаулары туралы аңызды баяндаушы былай сипаттайды: Мына алдымыздағы аңғарды «*Қызылкесік*» деп атайды. Оның ар жағындағы анау биік шоқының бер жақ асты терең шатқал болып келеді. Басы сонау жатқан *Тарбағатайдың Айғай жалынан* басталады. Сол шатқалды ел «*Қабанбайдың Майлышаты*» дейді. Батыр атамyz жоңғарларды соңғы рет талқандап, енді қазақ жерін баспан дегізіп, *Баспан шоқысынан* асырып айдағаннан кейін, жеңіспен қайта оралған

шағында осы *Майлышатта* май ағызып, үлкен той жасаған екен. Ал мынау солтүстіктегі алқапты жазықтың ортасында бір шағын төбешік бар, жанына барсаң қолдан жасағаны бесенеден белгілі. Сол бір жаугершілік заманда қарауыл үшін әдейі жасалған сияқты. Небір дәу тастарды қалайдан-қалай апарғанына қайран қаласың. Ал сол төбешіктің батыс жағында, анау көз ұшында тұрған жуан төбені ел – «*Доланқара*» деп атайды. Жоңғар батыры Доланқараны Қабанбай атамыз сол жерде жекпе-жекте жайратқан екен (Сәнік, 2005).

Доланқара аңызы. Автор бұл аңызды ақын-шежіреші Қалиасқар Исахановтан жазып алған. Жоңғар жасақтарының батыры Доланқара еліріп, бар қазақты бір-ақ жұтатындай әлпеттеп өңешін Алакөлге қарай созыпты. Сонда Қабанбай батыр жауға қарсы шеп құрып, Тоғас Қосай батырды қалың қолмен анау Тарбағатай жонындағы Қабар асуына қойыпты. Мұрын Назар батырды мол жасақпен мына Қарғыба-Базар өзендерінен басталатын кезеңіне орналастырыпты. Ал, Тума Шыңғожа батырды өз сарбаздарымен Аякөздің жоңғарға қараған шығар аузындағы маңызды тосқауылға, яғни қазір ел «Қабанбайдың Майлышаты» деп атайтын үлкен шатқалдың басқы кезеңінен тосып жатыпты. Арындап, айқұлақтанып келе жатқан жау қазақтардың бекінісін ұқпай аңғалақтап үстіне жетіп келгенде, Қабанбай қолы оларды жайратып салыпты. Тұмсығы тасқа тиген жаудың қалдық күштері кейін шегініп барып, арт жағынан күш толықтырады. Адамдарын сығайлап, шолғыншы арқылы қазақтардың ішкі жағынан хабар алып, бұрынғыдан да көп күшпен қайта тиіседі. «Қазақтардың өкпе тұсынан жарып кіреміз» деген тәсілмен ұйтқы күшін ортадағы тосқауыл Қабанбай қолына тіке қаратып, аз күшпен Қабанбайдың қанат күштеріне бүйідей тимек болады. Жаудың бұл құлығын біле қойған Қабанбай енді оларды ішке кіргізіп алып, ұтылап соғу тактикасына көшеді. Сол күнде шоқы-шоқының басына қарауыл қойып, түн қараңғысында от жағып хабарласатын хабарласу белгісі болады екен. Мұндай хабарласу белгісін жазық жерлерде қолдан жасайтын көрінеді. Мұны ол кездің қазақтары «өртең» деп атайды екен. Қабекең бұл жағдайды өртең белгісі арқылы екі жағында бірнеше жүз шақырым алыста жатқан қанаттас жасақтарына хабарлатады. Өзі шегіне соққылап, Доланқараның күшін әлсірете береді. Сөйтіп, әлгінде өзіңе көрсеткен Доланқара шоқысына жеткенде теке-тіреске өтеді. Осы кезе Қабекеңе қанаттас ұрыс салып жатқан Қосай батыр, Назар батыр, Шыңғожа батырдың жасақтары да жетіп үлгіреді. Доланқараның қолы қоршауда қалады. Талай-талай есіл азаматарынан айрылып, кекті ашуы кең сахараға сыймай келе жатқан қазақ батырлары жоңғардың қалың қолына жан-жақтан бүйідей тиіседі. Жасағы жәркемге түсіп, қатты ойсыраған жау ең ақырында шыдай алмай «Жекпе-жек, жекпе-жек!» деп айғай салады. Түнерген түкті батырлар жекпе-жекке түсіп, бірін-бірі жамсатып жатады. Сонда да қазақ жағы тым басым келеді. Ең соңында жекпе-жекке Қабанбай мен Доланқара шығады. Егеске түскен екі жақтың бас батыры бірін-бірі алыса алмай ұзақ сайысады. Батырлар қақырағанда қан түкіріп, аттары толарсақтан топырақ кешеді. Жұрт «Абылайлап», Қожағұл батырдың аруағын шақырып, солардан Қабекеңе қайрат беруін тілейді. Екі батырдың аты да шыдай алмай жығылып түседі. Сәлден соң Доланқараның кеудесі сырылдап, көзін топырақ баса береді. Сенделектеп, әлденеше рет сүрініп кетеді. Дәл осы сәтте сайыстың үстіне қалың қолмен Абылай келіп қалады. Ханын көрген соң, Қабанбайдың қайраты тасқындап кетеді. Оны үстіне Абылайдың «Иә, Қабеке, осындайда өректің кететін көк перің бар еді ғой! Пер найзаңды қос өкпеден!» деген айғайы оның

бойына мойымас күш-қуат бергендей болады. Дәл сол сәтте реті келіп қолтық түптен қара тамақ найзасын періп кетеді. Қабырғасы сөгіліп кеткен алпамсадай қалмақ батыры өкіріп барып, кескен теректей жерге күрс ете түседі. Доланқара жатқан жерінен тұра алмай қалады. Қан жосылып ағып, ұйып жатады. Қорқыраған дыбыс, шүмектеген қанға қыбы қанып тұрған қазақ батырлары Қабекеңе қарай жақындап келеді. Қабекеңнің найзасы тым бойлап кеткен екен. Суырып алып, ұшына қараса, басына бірнеше тал қыл оралып шығады. Батыр соған қарап, басын шайқапты.

– О не? – дейді Абылай Қабекеңнің жанына жақындап келіп.

– Ойпырым-ай! Мына кәпірдің жүрегінің түгі бар екен ғой. Мынауың оңай жау емес көрінеді. Опырығым, сен келіп қайрат бермесең, жеңуім екітаалай екен. Жауың қане десе, мынау дейтіндей жаудың өзі көрінеді. Осы төбенің аты «Доланқара» болсыншы... – дейді Қабанбай. Содан тартып, осы жота «Доланқара» атанады» (Сәнік, 2005).

Доланқара топонимикалық аңызы осылай өріледі. Жалпы, қазақ жерінде қалмақ батырларының есімімен аталатын жер аттары жиі кездеседі. Бұл XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-қалмақ шайқастарының қазақ даласында жазылып қалған тарихи шежіресі болса керек. Аңыздан жаудың әлсіз болмағаны, сұрапыл әскермен шабуыл жасап, арада кескілескен шайқастардың болғаны аңғарылады. Сонда да қазақ жасақтары туған жер үшін жанын аямай ұрысқа түскен. Талайлары шейіт болып жатты. Аңыздан Қабанбай батырдың қолбасшылық дарыны ерекше көрінеді. Жауға қарсы соғысудың далалық, таулық тактикасын жете меңгерген. Жекпе-жекте де толағай күш-қайратымен, амал-тәсілімен дараланады. Адамдық, батырлық қасиеті де жоғары. Жауын жан беріп, жан алысқан жекпе-жекте жеңе отырып, оның батырлық қасиетін, екінің бірінің бойына бітпес күш-қуатын сыйлайды. Жалпы, Доланқара аңызын топонимикалық аңыздың классикалық үлгісіне жатқызуға болады.

«Тоқта» топонимикалық аңызы жаугершілік заманның оқиғасын баяндайды. Белжай-лаудың шығыс солтүстік жағын *Тоқта*, шығыс жағын *Сарытау* деп атайды. Қабанбай дәуіріндегі Мәмбет елінің жайлауы осы екен. Қабанбайдың 16 жасында ағасы Есенбайды қалмақ батыры Олже Жырғыл найзалап кетіп, жылқысын тартып әкетеді. Інісі Қабанбай із бойынша іздеп келсе, бір жерде «то-қ-та, то-қ-та» деген ыңыранған дауыс шығады. Келсе, ағасы Есенбай қанға батып жаралы жатыр екен. Бас салып бүйіріне қадалған жебені суырып алғанда, Есекең жарықтық сылқ етіп құлап, сол жерде жан үзеді, сонан тартып сол тау «Тоқта» атаныпты дейді (Сәнік, 2005).

«Баян-Жүрек жотасы» топонимикалық аңызы екі жастың сүйіспеншілігіне, олардың тұрлаусыз тағдырына арналған. Мұнда Қабанбай, Есенгелді батырлар оқиғаның тікелей ортасында болмаса да, олардың сүйіспеншілігін жоғары бағалап, ел жадында сақталуына себепші болады. Аңызда қазақтың батыр жігіті мен қалмақ қызының арасындағы махаббат сезімі баяндалады. Сол Қабанбай, Есенгелді заманында қазақтың ер жүрек батырларының бірі соғыста жоңғарлардың қолына тұтқынға түсіп қалады. Оның сымбаты да, өнері де елден ерек болса керек. Үй түрмесінде отырған есіл ердің сол ерекшелігі жоңғар шонжарының қыз-келіншектерін қызықтырып, еркектері жорықта жүрген елдің назарын өзіне баурап алған екен. Сонымен монғолдың бір шонжарының аруы қазақ батырына құлай ғашық болып, екі ғашық көңіл қосып жүргенде қыз екіқабат болып қалады. Бұл жағдай сол елге біліне бастаған соң, әрі екеуіне де қауіп төніп, қайтерін білмей дағдарып жүрген сәтінде Қабанбай, Есенгелді қолы Іле өңіріне келіпті деген хабар

таралады. Екі ғашық түн жамылып, қазақ қолы келіпті деген жерге қарай қашады. Түн жүріп, күн жүріп, талыққан екі ғашық бір төбенің бауырындағы қалың бұтаның арасына келіп, сәл тыныққан сәтінде шырт ұйқыға кетіп едәуір жатып қалады. Осы сәтте артынан қуғыншылар жетіп, баяғы қу сауысқан шықылықтап айналсоқтағанын байқап қалған қуғыншылар екеуін ұйықтап жатқан жерінен ұстап алып, сол жерге бауыздап, денесін тастап, бастарын алып кетеді. Көп өтпей бұл жерге Қабанбай, Есенгелді қолы да келіп үлгіреді. Олар да айналсоқтаған қарға-құзғынның, шықылықтаған сауысқанның қимыл-әрекетінен сезіктеніп, әлгі бұтаның арасынан бір ер, бір әйелдің өлі денесін табады. Тексеріп көргенде қыздың қалмақ қызы екенін киімінен таныса, жігіттің қазақ жігіті екенін де киімінен және сүннетке отырғызылған белгісінен танып: «Е, мыналар ғашық жандар екен, мұндай жағдай бұрын да болған ғой. Сондықтан қыздың атын Баян деп, жігіттің атын Жүрек деп, жаназасын шығарып, осы жотаға арулап қойыңдар, бұдан кейін осы жотаның аты Баян-Жүрек жотасы болсын» деп бұйырған екен асыл бабаларымыз Қабанбай мен Есенгелді батыр деп аңызда тартылып айтылады (Сәнік, 2017).

Топонимикалық аңыздан Қабанбайдың жаужүрек батырлық тұлғасы ғана емес, оның адамдық биік қасиеті де көрінеді. Әрине, жаугершілік заманда небір қиянат, тіпті адамдық қалыпқа сыймайтын әрекеттер болып жатады. Бассыз жатқан өлі екі жасқа есім беріп, арулап көму – ат үстіндегі жаугершілік уақыт болса да, батырдың мұсылмандық, адамдық әдебін танытады.

«Әділ барабан» топонимикалық аңызында да Қабанбайдың адамдық құрметке бөленуі суреттеледі. Қиын, жаугершілік уақытта өзбек баласы батырға бауыр басады. Батыр оны туған ұлындай көріп үйлендіреді. Осыған орай өзбек баласы Әділ Қабанбайдың ұрыстарынан қалмай, қасында болады. Жас жігіт соғыс қаруларын соғуға, сырнай тартып, дабыл, барабан өңдеуге шебер екен. Сонымен бірге соғыста сол барабанын ала жүріп, шабуыл белгісін сол арқылы білдіреді. Сонан барып ол «Әділ барабан» атаныпты. Қиын-қыстау күндердегі тағдырластық, сенің халқың үшін қасық қанын аямаған ерлік адамды туыстырып жібереді ғой, сол себепті батыр бабамыз оған өз баласындай көріп, әйел әпереді, бірақ одан ұрпақ көре алмай, ол әйел ерте дүние салады. Екінші әйелді әперген күні түнде «ел шетіне жау тиді» деген суық хабарды естіген ер ыстық құшақтан қимастықпен айырылып, сол жолы қайта орала алмай, қан майданда қаза табады. Кейінгі ұрпақ оны өзінің ержүрек аталарының бірі ретінде күні бүгінге дейін қадыр тұтып, батырдың зираты тұрған жотаны «Әділ барабан» деп атаған дейді (Сәнік, 2005).

3. Сәніктің естелік, эсселер кітабында сол өңірден шыққан танымал тұлғалар, олардың ғажап істері туралы да айтылады. Соның бірі – Байыс би. Байыс би сұңғыла, әрі есепші адам болған екен. Бір жылы қыста жұт жүретінін алдын ала болжап, тобылғы, қарағаннан тоғыз қабат қорған соқтырып, жаз бойы жылқының тезегін жидырған екен. Қыс түсе жылқысын күйеу баласы Тоқтарқожаның алдына салып, жылы жаққа апарып бағып келуді тапсырады. Киелі бидің болжағанындай, сол жылы қыста ақсүйек жұт жүріп, бүкіл елдің малы қынадай қырылыпты. Байыс бидің тобылғы қорғанға қамалған қойы қорғанның 8 қабатын жеп болып, 9 қабатына жеткенде жаз шыққан екен. Ал сиыры қыс бойы жылқының боғын аужал қылып, көктемге азырақ тұқымдық сиыр қалып, Байыс бидің «жұтқан жұтамайды, жылқы боғы сиырға ас болады» деген болжамы дәлелденіпті. Би сиырын осы өзеннің бойына қыстатқан екен, сонан бастап бұл өзен «Боқ ас», яғни «Боғас» аталып кеткен екен дейді аңызда (Сәнік, 2005).

Топонимикалық аңыздар тек батырлық, ерлік үлгісінде ғана емес, қарапайым тұрмыстық жағдайларға да байланысты айтылып, ел аузында сақталатыны байқалады. Өйткені қандай да бір жер атауы тегіннен тегін қойылмайды. Жоғарыдағы «Боғас» топонимикалық аңызында халықтық тәжірибе дәріптелсе, мал шаруашылығын кәсіп еткен халықтың жер ыңғайын өте жақсы танып, жердің әр алуан жағдайынан хабар беретін аттарды нақты қойып отырғаны айтылады. Қазақстанда топонимика ғылымының негізін салған ғалым Ғ. Қоңқашбаевтың: «Ертеректе қазақтар көшпелі малшаруашылығымен айналысқан, малға жайылым іздеп, жыл бойы бір жерден екінші жерге көшіп жүрген. Шаруашылықтың осы түрімен айналысқан қазақтар территорияның ландшафттық ерекшеліктерін, әсіресе, ең негізгі қажеттілігі – мал жайылымына байланысты табиғи ерекшеліктерді жан-жақты меңгерген», – деген пікірінде шындық бар (Конкашпаев, 1949). «Боғас» топонимикалық атауынан да осы ерекшелік аңғарылады. Халық қиялы ұшқыр. Кейде өз таным-қиялымен жер-су атауын басқаша таратып айтады. Қытай Халық Республикасының қазақтар көп қоныстанған Іле аймағында кеңінен таралған «Сұлтан патша» хикаялық дастанында, мәселен, *Алтай, Сауыр, Тарбағатай* жер атауларын аңыздап айту сарыны кездеседі. «*Қолбасы Алтай батыр* аты шығып,/ Сол кезде мекен еткен таудың қырын./ Өткенгі іс уақыт озса естен кетпек,/ Тарихтың кім біледі айтпай сырын.// *Алтайдың үлкен ұлы Сауыр* екен,/ *Туысқан Тарбағатай бауыры* екен./ Қорғаған әскер бастап елдің шетін,/ Қолбасы, ерен батыр тәуірі екен», – деп айтады (Алпысбаева және т.б., 2005). Аңыздан олардың бір кезеңде өмір кешіп, туысқан-бауыр болғаны аңғарылады. Әрине, бұл халық қиялының жемісі.

Қорытынды

Қытай қазақтарының фольклорлық мұраларының бір саласы саналатын топонимикалық аңыздардың молдығы мен әр алуандығы зерттеу барысында байқалды. Өкінішке орай, бұл әдеби құндылықтарға толық қол жеткіздік дей алмаймыз. «Бабалар сөзі» жүзтомдығы мен жекелеген авторлардың материалдары пайдаланылды. Әйтсе де, қамтылған топонимикалық аңыздар мен сарындарды саралағанда, қазақ халқына тән жер-суға ат қоюдағы қиял ұшқырлығы мен таным тереңдігі, жаратылыстың тылсым сыры мен сұлулықты танудағы эстетикалық өресінің биіктігі аңғарылады. Топонимикалық аңыз бен сарындарда халықтың ерте заманнан жалғасып келе жатқан тарихы мен атақонысты жаудан қорғап қалу жолындағы күресінің көркем шежіресі танылады. Топонимикалық аңыздарда халық батырының тұлғасы жан-жақты айшықталса, топонимдік сарындарда жер-су байлығы мен сұлулығы, халықтың туған жерін сүюі мен сағынышы, қиыншылық кездерде амалсыз үркіншілікке ұшырауы, тағы басқа тарихи жағдайлар мен уақыт шындығынан хабар беріледі. Қазақ халқының Ұлы және Орта жүз тайпаларының ол жерге ерте заманнан қоныс теуіп, атажұртына айналғаны бейнеленеді. Топонимикалық аңыз бен сарын да бір күннің жемісі емес. Сондықтан да халық тарихын зерттеуде құнды сала саналады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған AP19678046 «Шетелдердегі (Ресей, Қытай, Монғолия) қазақ топонимикалық аңыздары: типологиясы, генетикасы және поэтикалық ерекшелігі» атты ҚРҒЖБМ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жобасы аясында жазылған.

Авторлардың қосқан үлесі.

С.О. Құлбарақ – мақаланың тұжырымдамасын құру, топонимикалық атауларды жинау және талдау; **А.Б.Жолмаханова** – теориялық материалдарды жинақтау және талдау, зерттеу нәтижелерін синтездеу; **Ә.М. Башенова** – мақала мәтінімен жұмыс, зерттеу қорытындыларын талдау.

Әдебиеттер тізімі

- Алпысбаева, Қ., Әуесбаева, П., & Қосан, С.(құраст.). (2005). Бабаларсөзі: Жүзтомдық. Қытайдағы қазақ фольклоры. Тарихи жырлар (Т. 28). Астана: Фолиант.
- Ғашықтық ғаламаты. (2000). Қазақтың ғашықтық жырлары (7-том, 80–188). Үрімжі: Шыңжан Жастар-өрендер баспасы.
- Жанұзақ, Т. (2011). Жер-су атаулары. Алматы: Өнер.
- Мырзахметұлы, М.(1998). Түркістанда туған ойлар. Алматы: Санат.
- Кәкішев, Т., & Шәкенұлы, Ж. (2010, қазан 3). Қытайдағы бауырлардың руханияты (Қытай сапарынан естелік). Абай-Ақпарат. <https://abai.kz/post/4992>
- Келімбетов, Н. (2005). Ежелгі дәуір әдебиеті (Қазақ әдебиеті бастаулары): Оқулық. Алматы: Атамұра.
- Керімбаев, Е.(1984). Атаулар сыры. Алматы: Қазақстан.
- Конкашпаев, Г. К. (1949). Казахские народные географические термины (Автореферат дис. ... канд. географ. наук). Алма-Ата.
- Қосан, С. (2005). Томға енген мәтіндерге түсініктеме. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Қытайдағы қазақ фольклоры. Тарихи жырлар (Т. 28). Астана: Фолиант.
- Қошым Ноғай, Б. С. (2003). Тіл ұшындағы тарих. Алматы: Жазушы.
- Қасқабасов, С. (1984). Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым.
- Мамышева, М., & Сейітова, Ш. (2022). Тарбағатай топонимдеріндегі атаулар семантикасы. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 140(3), 95–102. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-95-102>
- Мырзахметұлы, М.(1998). Түркістанда туған ойлар. Алматы: Санат.
- Озғанбаев, Ө. (2014, маусым 19). Ер Жәнібек. Ана тілі газеті. Abai-Aqparat. <https://abai.kz/post/38829>
- Оралбай Е. Қ. (құраст.). (2019). Тарихқа толы Тарбағатай IV. Алматы: Мерей.
- Сәнік, З. (2005). Хан батыр – Қабанбай: Естелік, эсселер. Алматы: ҚАЗАқпарат.
- Сәнік, З. (2017). Көптомдық шығармалар жинағы (Т. 15: Естелік, жолжазбалар). Алматы: Ан-Арыс.
- Тасполатов, Б. Т. (2016). Қазығұрт топонимдері: Монография. Шымкент: Әлем.
- Тұрсынқұлов, Қ. (1998). Қазығұрт: Аңыз бен ақиқат. Алматы: ТоғанайТ.
- Ye, P., Jiang, Y., & Wang, Y. (2025). CHTopo: A Multi-Source Large-Scale Chinese Toponym Annotation Corpus. Information, 16(7), 610. <https://doi.org/10.3390/info16070610>

С.О. Кулбарак¹, А.Б. Жолмаханова², А.М. Башенова^{3*}

¹Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

^{2,3}Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан

Казахские топонимические легенды и мотивы в Китае

Аннотация. Данная статья посвящена научному анализу топонимических легенд, сохранившихся среди казахской диаспоры в Китайской Народной Республике. Казахский народ отличается богатым фольклорным наследием, одной из значимых частей которого являются легенды и предания, связанные с географическими названиями. Эти легенды, широко распространённые среди казахов Китая, играют важную роль в сохранении этнического сознания и возрождении исторической памяти. В статье собраны и проанализированы легенды, связанные с названиями мест, населённых казахами в районах Алтая, Или и Тарбагатая. Из этих легенд можно извлечь не только сведения о географических объектах, но и ценные данные об исторических событиях, героях и значимых периодах жизни народа. Автор пытался типологизировать легенды, выявляя их поэтическую структуру, систему персонажей и познавательные особенности. Кроме того, подчеркивается место и значение таких фольклорных текстов в историко-культурном контексте. В качестве источников использованы устные материалы, записанные среди казахов Китая, а также этнографические исследования. В результате исследования доказывается, что топонимические легенды представляют собой важный культурный феномен, отражающий древнеемировоззрение и духовно-культурную сущность казахского народа. Данное исследование выявляет роль фольклора в сохранении языковой, исторической и духовной идентичности казахской общины в Китае и вносит значительный вклад в изучение казахской топонимии.

Ключевые слова: казахи Китая, топонимические легенды, фольклор, топонимические мотивы, историческое событие.

S.O. Kulbarak¹, A.B. Zholmakhanova², A.M. Bashenova^{3*}

¹M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan

^{2,3}Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Kazakh toponymic legends and motives in China

Abstract. This article explores the toponymic legends preserved among the Kazakh diaspora in the People's Republic of China, highlighting their role in sustaining ethnic identity and collective memory. The Kazakhs, with a rich folklore tradition dating back to ancient times, have long associated myths and legends with place names. The study focuses on legends from the Altai, Ili, and Tarbagatai regions, analyzing their content, structure, and cultural significance. These narratives not only describe geographical objects but also convey historical events, heroic figures, and key moments of the past. The article attempts a typological classification of the legends, examining their poetic structures, character systems, and cognitive features. Attention is also given to the broader historical and cultural context in which these texts function, underscoring their importance in preserving linguistic, historical, and spiritual identity. Drawing on oral accounts and ethnographic research collected among Kazakhs in China, the study demonstrates that toponymic legends are a vital cultural phenomenon reflecting the

ancient worldview and values of the Kazakh people, while contributing to the development of Kazakh toponymy.

Keywords: Chinese Kazakhs, toponymic legends, folklore, toponymic motives, historical event.

References

- Alpysbaeva, K., Auesbaeva, P., & Kosan, S. (Comps.). (2005). Babalar sozi: Zhuztomdyk. Kytaidagy kazak folklory. Tarikhi zhyrlar. T. 28 [The Word of the Ancestors: Hundred Volumes. Kazakh Folklore in China. Historical Epics. Vol. 28]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- Gashykyk ghalamaty [The miracle of love]. (2000). In Qazaqtyn gashykyk zhyrlary [Kazakh love poems] (Vol. 7, pp. 80–188). Urimzhi: Shyngzhan Zhastar-oren-der baspasy. [in Kazakh].
- Zhanuzak, T. (2011). Zher-su ataulary [Place names]. Almaty: Oner. [in Kazakh].
- Kakyshev, T., & Shakenuly, Zh. (2010, October 3). Kytaidagy bauyrlardyn rukhaniaty (Qytai saparynan estelik) [The spirituality of brothers in China (memoirs from a trip to China)]. Abai.kz. <https://abai.kz/post/4992> [in Kazakh].
- Kelimbetov, N. (2005). Ezhelgi dauir adebiety (Kazak adebiety bastauly) Okulyk [Ancient literature (Sources of Kazakh literature). Textbook]. Almaty: Atamura. [in Kazakh].
- Kerimbaev, E. (1984). Ataular syry [The secret of names]. Almaty: Kazakstan. [in Kazakh].
- Konkapshaev, G. K. (1949). Kazahskie narodnye geograficheskie terminy [avtoreferat dissertatsii kandidata geograficheskikh nauk] [Kazakh folk geographical terms [Dissertation Abstract for Candidate of Geography]. Alma-Ata. [in Russian].
- Kosan, S. (2005). Tomgha engen matinderge tusinikteme. In Babalar sozi: Zhuztomdyk. Kytaidagy kazak folklory. Tarikhi zhyrlar (Vol. 28). Astana: Foliant.
- Koshym Nogai, B.S. (2003). Til ushindagy tarih [History on the tip of the tongue]. Almaty: Zhazushy.
- Kaskabasov, S. (1984). Kazaktyn khalyk prozasy [Kazakh folk prose]. Almaty: Gylym.
- Mamysheva M., & Seitova Sh. (2022). Semantics of Tarbagatai toponyms. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 140(3), 95–102. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-140-3-95-102>
- Myrzakhmetuly, M. (1998). Turkistanda tughan oilar [Thoughts born in Turkistan]. Almaty: Sanat.
- Ozgangbaev, O. (2014, June 19). Er Zhanibek [Hero Zhanibek]. Abai.kz. <https://abai.kz/post/38829>
- Oralbai E. Q.(Comp.). Tarikhqa toly Tarbagatai IV [Tarbagatai full of history IV]. (2019). Almaty: Merei.
- Sanik, Z. (2005). Khan batyr – Kabanbai. Estelik, esseler [Khan batyr – Kabanbai. Memoirs, essays]. Almaty: QAZAqparat.
- Sanik, Z. (2017). Koptomdyk shygarmalar zhinagy. T.15: Yestelik, zholzhazbalar [Collected works. Vol. 15: Memoirs, travel notes]. Almaty: An-Arys.
- Taspolatov, B. T. (2016). Kazyghurt toponimderi. Monografiia [Toponyms of Kazyghurt. Monograph]. Shymkent: Alem.
- Tursynqulov, Q. (1998). Kazyghurt: Anyz ben akikat [Kazyghurt: Legend and truth]. Almaty: ToganaiT.
- Ye, P., Jiang, Y., & Wang, Y. (2025). CHTopo: A Multi-Source Large-Scale Chinese Toponym Annotation Corpus. Information, 16(7), 610. <https://doi.org/10.3390/info16070610>

Авторлар туралы мәлімет:

Құлбарақ Сәмен Оразғалиұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан. E-mail: samen-56@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6092-5388.

Жолмаханова Ақерке Болатқызы – PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: erke_zh@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8273-7046.

Башенова Әлия Молдабекқызы – хат-хабар үшін автор, филология магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: basenovaalia@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4182-0887.

Құлбарақ Сәмен Оразғалиұлы – доктор филологических наук, профессор, Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. E-mail: samen-56@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6092-5388.

Жолмаханова Ақерке Болатқызы – PhD, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: erke_zh@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8273-7046.

Башенова Алия Молдабекқызы – автор для корреспонденции, магистр филологии, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: basenovaalia@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4182-0887.

Kulbarak Samen Orazgaliuli – Doctor of Philology, Professor, M.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Kazakhstan. E-mail: samen-56@mail.ru, ORCID: 0000-0001-6092-5388.

Zholmakhanova Akerke Bolatkyzy – PhD, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: erke_zh@mail.ru, ORCID: 0000-0001-8273-7046.

Bashenova Aliya Moldabekkyzy – corresponding author, Master of Philology, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: basenovaalia@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4182-0887.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.82.10

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-220-233>

Ғылыми мақала

Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Жүніс Емре шығармаларындағы рухани үндестік

А.Н. Нурланова^{1*}, А.Қ. Сейпутанова², А.Т. Жәмсап³

^{1,3}Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Қазақстан

²Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

(E-mail: ¹anur_81@mail.ru, ²aiimgul@bk.ru, ³akerke_t_99@mail.ru)

Аңдатпа. Түркі халықтары ішінде адамзаттың ғылым мен білімі, мәдениеті мен әлемдік әдебиеттің дамуына өзіндік үлес қосқан тұлғаларға бай. Олардың шығармаларының арасында өзара ұқсас пікірлер мен ойлар, тұжырымдар кездесіп отырады. Ғылыми мақалада қазақ ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлы мен түрік шайыры Жүніс Емренің шығармашылығы өзара салыстырылады. Екі ақынның туындыларында қозғалған тақырыптардың ұқсастығына дәлелдер келтіріледі. Ақындардың өмірбаяндарына қысқаша шолу жасалып, таныстырылады. Соның нәтижесінде, қазақ және түркі әдебиетінің ортақтығы, екі ел әдебиетіндегі сабақтастық мәселесі ашылады. Қазақ әдебиетінде өзіндік із қалдырған Шәкәрім Құдайбердіұлы мен XIII ғасырда Анадолы өлкесінде өмір сүрген Жүніс Емренің түрік әдебиетінің дамуына қосқан үлесі қарастырылып, дәстүр жалғастығы анықталады. Мақала Шәкәрім Құдайбердіұлы және Жүніс Емре шығармаларын салыстыра қарастыру арқылы әдебиеттегі рухани үндестік мәселесіне талдау жасауға бағытталады. Ғылыми зерттеудің мақсаты – екі ақынның шығармашылығын саралау арқылы қазақ, түрік әдебиетіне тән ұқсастықты көрсету, әдебиеттер үндестігін зерделеу. Жинақталып зерттелген материал қазақ және түрік ақынының туындыларына арналған ғылыми зерттеулер, түркі тілдес халықтардың әдебиеті арасындағы рухани сабақтастық мәселелері тақырыбындағы зерттеулерге қосымша материал бола алады, оны қазақ және түрік әдебиетінің тарихы жайындағы, Шәкәрімтану жөніндегі еңбектерде, филология факультетінің студенттеріне сабақ беру кезінде, Ш.Құдайбердіұлы және Ж.Емре жайлы семинарларда қолдануға болады.

Түйін сөздер: Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясы, Жүніс Емре поэзиясы, қазақ әдебиеті, түрік әдебиеті, әдебиеттегі адамгершілік тақырыбы, әдебиеттер үндестігі, рухани сабақтастық.

Түсті: 09.07.2025; Жөнделді: 22.07.2025; Мақұлданды: 13.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

Кіріспе

Түбі бір түркі халықтарының тарихи бірлігі мен рухани сабақтастығы бүгінгі жаһандану дәуіріндегі назар аударарлық мәселелердің бірі. Қазіргі таңда түркі әлемінің рухани тұтастығын, мәдени байланыстарын дәлелдейтін әдеби мұраларын зерттеу өзектілігі артып келеді. Осы тұрғыдан алғанда, түркі халықтарының әдебиетінде көрнекті орын алатын ақындар Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Жүніс Емре шығармашылығын салыстыра зерттеу маңызды ғылыми қажеттілікті туындатады. Бұл тақырыптың өзектілігі екі ақынның туындыларындағы ортақ идеялар және рухани тұтастықты ашумен қатар, қазақ пен түрік халықтарының тарихи, мәдени, рухани үндестігін дәлелдеумен байланысты. Екі ел әдебиетіндегі дүниетанымдық сабақтастық пен моральдық-философиялық ізденістер олардың шығармаларында айқын көрініс табады. Зерттеу нысанына алынған ақындардың философиялық-рухани өлеңдеріндегі моральдық, танымдық және рухани идеялар жүйесі қазақ және түрік әдебиетіндегі философиялық лириканың ұласып жатуымен айқындалады.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығыҚ.Мұхамедханов,Х.Сүйіншәлиев, М.Мағауин, Р.Нұрғалиев, С.Қирабаев, Ш.Сәтбаева, Ш.Елеуенов, Е.Жармұхамбетов, М.Мырзахметұлы, Б.Әбдіғазыұлы,, Т.Жұртбаев және т.б. зерттеушілердің еңбегінің арқасында қазақ әдебиетінің тарихы тарапынан қарастырылды дегенмен, әлі өз зерттеуін таппай отырған мәселелер баршылық. Солардың бірі – ақын поэзиясының түрік ақыны Жүніс Емремен үндестігі. Әйгілі түрік ақынының поэзиясы әдебиет зертеушілерінің, аудармашы ақындардың өз үлестерін қосуы және Қазақстандағы Жүніс Емре институтының насихаттауымен, қазақ ортасына таныстырылып, жаңа зерттеулерге мұрындық болып отыр.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін түркі халықтарының әдебиетіндегі рухани сабақтастық пен философиялық дүниетанымды зерделеуге бағытталған кешенді тәсіл құрайды.

Зерттеу нысаны ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлы мен Жүніс Емренің таңдаулы философиялық-лирикалық өлеңдері алынды. Оның ішінде адамгершілік, рухани үйлесім, таным жолы және ішкі тазару секілді ұғымдарды қозғайтын туындылар басым. Бұл материалдар салыстырмалы түрде жүйеленіп, тақырыптық, идеялық және көркемдік жағынан сараланды.

Зерттеу екі ақынның өмірбаяны мен шығармашылық ерекшеліктеріне шолу, ақындардың өлеңдерін салыстырмалы талдау және жүйелеу, философиялық ұғымдарды анықтау және олардың көркем бейнелену жолдарын сипаттау, Шәкәрім Құдайбердіұлы және Жүніс Емре поэзиясындағы сабақтастық арқылы қазақ-түрік әдебиетіндегі рухани үндестікті ашу сияқты кезеңдерден тұрады.

Қолданылған әдістер:

Салыстырмалы талдау – екі ақынның өлеңдерін идеялық және көркемдік тұрғыда салыстыру арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін;

Философиялық-әдеби сараптама – шығармалардағы танымдық, моральдық және рухани мағыналарды терең түсіну үшін;

Тарихи-контекстуалды әдіс – ақындардың шығармаларын өз дәуірінің тарихи және мәдени контекстінде қарастыру үшін;

Жүйелеу және баяндау әдістері – мәтіндерді тақырыптық желілерге бөлу, оларды логикалық реттілікпен талдау үшін қолданылды.

Зерттеу барысында қазіргі әдебиеттану мен түркітану ғылымындағы академиялық әдістерге сүйене отырып, рухани мұраны ғылыми тұрғыда саралауға және әдеби процестегі сабақтастықты дәлелдеуге бағытталған тәсілдер пайдаланылды. Бұл әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеу нәтижелерінің дәлдігі мен ғылыми жаңалығын қамтамасыз етеді.

Нәтижелер мен талқылау

Ұлылардың дара жолын зерттеп, шығармашылығын халыққа танытып жүрген әдебиетшілер мен тарихшылар көп. Рухани арпалыс пен халықтың жан дүниесін ағартуға бүкіл өмірін сарп етіп, оны еңбектерінде жазып, поэзиясында жырлаған данышпан ақын, тарихшы Ш.Құдайбердіұлын осы санатқа жатқызуға әбден негіз бар.

Шәкәрім Құдайбердіұлы XIX ғасырда дүниеге келген ақын, аудармашы, философ, тарихшы, композитор. Шын есімі кей деректер бойынша «Шаһкәрім» деп беріледі. Араб тілінен аударғанда «кәрім» сөзі жомарт, кеңпейіл деген мағынаны білдіреді. Онымен қоса, «Құранның» екінші атауы да дәл осылай аталады (Сыдықов, 2013).

Әкесінен ерте жастан жетім қалған Шәкәрімді атасы Құнанбай өз қолына алса, Абай оны білімге баулып, шығыс, батыс әдебиетімен таныстырып, рухани тәрбиемен сусындатып өсіреді. «Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы Абай ауылы қазақ жұртының бай өнері мен поэзиясының орталығына, ұлттық мәдениетті өркендету мен насихаттаудың рухани мектебіне айналды» (Нурланова және т.б., 2021).

Кішкентай кезінен «Мың бір түн», «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек» тәрізді поэмалар мен жыр-дастандарды оқып өседі. Жырлардан ғибрат алып ержеткен Шәкәрім басқалардан ерек ақылымен ерекшеленеді. Оның зерек болғаны сонша – 14 жасында бірнеше тілде сөйлеген, ән салған, музыка жазған, үнді, парсы, араб, түрік жазбалары мен қатар, орыс тілін, әдебиетін, сол арқылы батыстық білімді меңгерген. «The policy of russification of the Kazakh people had negative consequences in terms of preserving the identity, religion, and traditions of the nation, as well as useful points in terms of the formation of the intelligence» (Daurenbekova et al., 2024).

1905 жылы Шәкәрім қасиетті Меккеге қажылыққа барады. Бұл сапарға оны діндарлығы жетелемейді. Меккеге сапарға аттануының негізгі мақсаты – Абайдың өсиеті бойынша Ыстамбұл мен Париждегі ірі кітапханаларға, Мысыр еліне барып, ғылыми орталықтарда жұмыс жасап қайту еді. Ақынның Ыстамбұл кітапханасында Меккеге бара жатқанында он үш күн, қайтарда да он үш күн болғаны, сол кезде батыс пен шығыстың ұлы ғұламаларымен кездесіп, ой бөліскені де жазған естеліктерінен белгілі.

1930 жылы ақын өміріндегі ең қиын кезеңдерді басынан өткереді. Ұлы Ғафурға жала жабылып, еш тергеусіз түрмеге түседі. Сол жерде өзіне қол салған деген ақпарат та жоқ емес. Бұл жайт жанына қатты батқан Шәкәрім билікті ашық сынауға көшеді. Аштық жылдары үкіметтен еш қайыр таппаған көмекке зәру жұрт қиындықтан шығудың жолын сұрап әлі де ойшылға жиі барып тұрады. Бұқара халықтың Ш.Құдайбердіұлын

қатты сыйлап, оны қадірлеп, ойшылға сенгендіктен, оның айтқанынан шықпауын басшылар жақтырмайды. Сөйтіп Ш.Құдайбердіұлын атуға бұйрық беріліп, 1931 жылы 73 жасында жазалаушылардың қолынан оққа ұшып, ақынның денесі құр құдықта отыз жылдай жатып қалады. Әкесі мен анасы қайтыс болғанда Ш.Құдайбердіұлының сүйегі жатқан апан ұмыт қалмауы үшін, оларды ауыл зиратына емес, елден жырақта жатқан Құрқұдыққа апарып, қажының жанына жерлеген екен (Қайратұлы, 2008).

Жай ғана адамзаттың ғылым-білімді меңгеріп, теңдей бақытты өмір сүруін тілеген Шәкәрімнің және туған-туысқандарының өмірі осындай арпалыс пен күреске, жауыздық пен қатыгездікке толы болды. Ұлы гуманист, ерекше ақыл иесі жапан түзде аяқ асты оққа ұшып арам өлді. Шәкәрім рухы 1961 жылы 8-тамызда Абай зиратының жанына жерленгеннен кейін ғана жай табады. Ақынның есімі тек 1988 жылы ғана толықтай ақталып, оның мұрасы толығымен қайтадан халқына оралды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығы сан алуан. Ол поэзияның шағын жанрымен қоса эпикалық жанрда да, прозада да қалам тербеген, орыс, батыс қаламгерлерінің шығармаларын қазақшалаңдырумен айналысқан. Туындыларының тақырыбынан-ақ ақын сол кездегі бұқара халыққа қанағаттанбағанын, жұрттың білім-ғылымнан қарағанда мал-мүлікті бірінші орынға қоятындығын, оның жолында түрлі қияметке баратындардың залымдығын, жалған, көңілге қонымсыз ұлттық стереотиптердің тигізер зиянын, қасіретін, ескінің айуандық іс-әрекеттерін жақтамағанын бірден аңғаруға болады.

Ш.Құдайбердіұлының мол мұрасының халыққа жетуі ақын, шежіреші ұстаз, Шәкәрімнің кенже ұлы Ахат Құдайбердиевтің ерлікке татырлық еңбегінің арқасы. Ол әкесінің өлеңдері мен дастандарын, прозасы мен аудармаларын тірнектеп жинап, түгендеп, өзі білетіндерін қолдан көшіріп, кітапханаларға тапсырған. А.Құдайбердиев «Шәкәрім жайындағы естеліктер» деп аталатын қолжазбасында әке өміріндегі маңызы зор мәнді оқиғаларды жазып, үзінділерін жариялады. Шәкәрім шығармаларын басып шығару бойынша ақынның тікелей ұрпағымен бірге жұмыс атқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Мұхамедрахым Жармұхамедұлының «Ахаң Шәкәрім өлеңдерін түгелдей жатқа біледі екен деген қорытындыға келдім» деп таңырқауы да тегін емес. Асылдың сынығы Ахат ұстаз әкесінің кез келген өлеңін жалғастырып кете алатын болған екен (Мұхамедрахым, 2006).

Шәкәрім өлеңдерін қолға алып оқыған адам оның жазу стилін, қозғаған тақырыптарын Абайға ұқсатып жатады. Ұстазы ұлы Абай болғандықтан, бұл құбылыс заңды да. Алайда, оның поэзиясындағы өзіндік ерекшеліктерді жоққа шығаруға болмайды. Ш.Құдайбердіұлы шығармашылығының негізі ретінде философияны алып, ойын соның төңірегінде кеңінен өрбітеді. Ұстазы тәрізді ол да ғылым-білімге көп көңіл бөледі, жастарға насихат айтады, адам болмысын тереңдей сынайды.

«Әлем әдебиетінде ұқсас сюжеттер, сарындық қайталаулар әдеби ықпалдастықтар мен алмасулар болатыны сөзсіз» (Жанбершиева, 2023). Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінің тақырыптары мен онда қозғайтын мәселелері Абаймен қатар түрік ақыны Жүніс Емренің шығармашылығына ұқсас.

Жүніс Емре (Ynus Emre) – 1238 жылы дүниеге келген әйгілі түрік халық ақындарының бірі және түрік мәдениетіне үлкен ықпал еткен танымал адам.

Жүніс Емре әйгілі сопы болды, оның түрік тілінде жазған өлеңдері көптеген жасырын мағыналар мен ережелерге толы. Ол өлеңдерін көбіне Жүніс әл Ғариб лақап атымен жазды.

Жүніс Емре – Түркиядағы ең танымал ақындардың бірі. Бірақ оның есімі өмірден озғаннан кейін ғана халық арасында әйгілі бола бастайды.

Ақынның өмірі туралы нақты деректер жоқтың қасы. Алайда, зерттеушілер оның XIII ғасырда Анадолыда өмір сүргендігін айтады. Кей түрік ғалымдары Жүніс ақынның мүлдем білімі жоқ, диқаншылықпен айналысып күн көрген десе, ғалымдардың екінші бір тобы оны Ислам мәдениетіне үңіліп, мәнін тереңінен түсіне білген зиялы қауым өкілі ретінде таниды. Ақынның өмірі мен шығармашылығын толыққанды қарастырып шыққан зерттеушілер оның медреседе білім алып, философия, тарих, география ғылымдарынан хабардар болғандығын айтады. Сопылық мектептің негізін қалаушы өз өлеңдерін Анадолы оғыздарының халыққа түсінікті қарапайым тілінде жазған. Сол арқылы өзінен кейінгі ақындарға үлгі болып, қарапайым тілмен де керемет туындыларды жазып шығуға болатынын дәлелдеген. Осылайша ол түрік әдебиетіне мистицизм стилін әкеледі. Яғни, Жүніс ақын философиялық, сопылық күрделі тақырыптарды жеңіл тілмен бұқараға жеткізе білді, терең сезімдерді қарапайым көріністермен сипаттап бере алды. Ж.Емре сопылықты ұстанғаннан кейін өлеңдерінің басым бөлігі жаратушы ие, пенденің оған деген махаббаты, құдайға деген ғашықтық жайлы уағыз жеткізетін, дидактикалық шығармалар. Алайда, ақынның өмір мен өлім, дүние мен тағдыр, ақыл мен білім жайлы туындылары да аз емес.

Кейбір тарихи деректерге сүйенсек, оны адамдар «Белгісіз Жүніс» деп атайтындықтан, өзін жалғыздық пен қоғам арасында бөтен сезінген. Сондықтан ол уақытының көп бөлігін терең ойға шомып, жүзімдіктер мен бау-бақшаларды аралаумен өткізген.

Жүніс Емре ақындығымен қоса саяхатшы да болған. Оның Кайсери, Тебриз, Сивас, Мерс, Бағдат, Нахчыван және Ширазға саяхаты шығармашылығына әсер етті.

Ол адами құндылықтарды, махаббат, қоғамдық тыныштықты сөз еткен өлеңдерімен танымал. Ақын поэзиясы кейінгі түрік сопыларына үлкен әсер етті, сонымен қатар 1910 жылдан кейін түрік ұлттық поэзиясының қайта жандануында ақындарды шабыттандырды. Түркілер Жүніс Емрені эпикалық қаһарман және әділдіктің ту ұстаушысы ретінде санады. Өйткені ол шөлді және қаңырап қалған бос жерлерді шығармашылығы, іс-әрекеті арқылы өмірге толы мекенге айналдыра білген данышпан адам. Ол түрік тілінен бөлек араб, парсы тілдерін жетік меңгерді.

Ж.Емре «Диуан», «Рисала ан-Насих» еңбектерін жазып, аталмыш жырлары Әл-Фатих көшірмесі, Осман империясының Нұр көшірмесі, Яхия Эфендидің көшірмесі, Карман көшірмесі, Баликесир көшірмесі, Мысырдың Ниязи көшірмесі, Бурса көшірмесі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырды. Оның махаббат пен адам тағдыры тақырыптарына арналған өлеңдері терең сезіммен, тура мәнерімен бірден көзге түседі. Жүністің өлеңдері де мазмұндық, формалық және тіл жағынан музыкамен ұштасып жатыр. Бір жағынан жаттауға оңай [

Түрік ақынының өлеңдері қазақ оқырмандары үшін Шәкәрім Құдайбердіұлын еске салады.

Күллі адамзатты өзге тіршілік иесінен ерекшелейтін ғылым екені даусыз. Себебі жер бетінде адамнан басқа бір де бір тірі жан ғылым құдіретін осыншалықты пайдаланып, соның негізінде дами алмайды.

Қос ақынның өлеңдерінде жиі жырланатын тақырып – білім және ғылым мәселесі. Жүніс Емре ғылым хақында былай дейді:

«Шын ғылымның ғылымы – өзіңді-өзің білгенің,
Өзіңді-өзің білмесең, надан болып жүргенің.
Білу деген зор ғылым құдайды һәм адамды,
Мәнін терең білмесең, еңбегің болмас жарамды» (Бердібай, 2018).

Ш.Құдайбердіұлының тек ғылым-білім жайында ғана жазылған бірсыпыра өлеңдері бар. Атап айтсақ, «Ғылымсыз адам – айуан», «Жасымнан жетік білдім түрік тілін», «Кейбіреу безді дейді қатынынан», «Қараңғы мен жарықты жүрміз өлшеп», «Ойлаңыз, ақыл-білім қайда болмақ?», «Сен ғылымға болсаң ынтық» және т.б. Ол «Ғылымсыз адам – хайуан» өлеңінде адам не қылса да, не істесе де өмірде міндетті түрде білімді меңгеруі керектігін айтады. Оны төмендегі өлең жолдарынан көруге болады:

«Ғылымсыз адам – айуан,
Не қылсаң да, ғылым біл.
Ғылымға да керек жан,

Ақылсыз болса, ғылым тұл» (Құдайбердіұлы, 2003). Екі ақынның өлең жолдарын оқи отырып, екеуінің де ғылым жайлы ойларының бір жерден шыққанын байқау қиын емес. Ғылым-білімді өмір бойы издесе де, оның ұшы-қиырының жоқтығын түсінген Шәкәрім «Қараңғы мен жарықты жүрміз өлшеп» өлеңінде:

«Жаралыс жұмбағының ісі өлшеусіз,

Білдім деген – білмедім дегенге есеп» (Құдайбердіұлы, 2003) десе, Жүніс Емре өз заманында:

«Білдім, дұға оқыдым» деп айту – ісі білместің,

Бір құдайды білмесең, бостан-босқа күн кештің» (Түрік поэзиясы, 2016),- деп қайырған екен. Алайда, Шәкәрім Құдайбердіұлы «Сен ғылымға болсаң ынтық» өлеңінде: «Шын залымға берме ғылым, Ол алар да оқ қылар» (Құдайбердіұлы, 2000),- дейді. Зұлымды өзінен басқа еш нәрсе қызықтырмайды. Тек өз қажетін қамтамасыздандырып алса болғаны. Яғни, оған берілген білімнің қоғамға еш пайдасы жоқ. Бұл сөзі арқылы автор оқудың, оқытудың дұрыс жолын көрсетіп, жастарға бағыт-бағдар беруде. Адам танымай, жауызға ғылым үйреткен ұстаз ерте ме кеш пе «Біреуге мылтық үйреттім, Ол мерген болды мені аттының» кебін киеді. Жауыз адам ғылымды қару ретінде пайдаланып, айласын сол арқылы жүзеге асырады. Тіпті «кісі атып жеуден» (Құдайбердіұлы, 2000) де тайынбақ емес. Осылайша, білімді залым елді алдап, керегіне қол жеткізеді.

Шәкәрім қажы атанғанымен, дінге қатты берілген фанатик те, өмірдің ләззаты мен рахатынан аулақ болуды уағыздап, насихаттаған тақуа да болмаған (Жолдасбекұлы және т.б., 2001). Бұл сапарға оны діндарлығы жетелемейді. Меккеге сапарға аттануының негізгі мақсаты – Абайдың өсиеті бойынша Ыстамбұл мен Париждегі ірі кітапханаларға, Мысыр еліне барып, ғылыми орталықтарда жұмыс жасап қайту еді. Ақынның Ыстамбұл кітапханасында Меккеге бара жатқанында он үш күн, қайтарда да он үш күн болғаны, сол кезде батыс пен шығыстың ұлы ғұламаларымен кездесіп, ой бөліскені де жазған естеліктерінен белгілі. Бірақ Жүніс Емре исламның сопылық бағытын ұстанған ақын. Дін мен ғылымның бір-біріне қайшы құбылыс екені мәлім болса да, түрік ақыны ғылым атаулыны мойындап, дүниенің негізінің сол екенін айта кеткен.

«Қасиетті төрт кітап – бір Әліпке сыйып тұр,

Сол Әліпті білмесең, білім емес, күйік – бұл» (Түрік поэзиясы, 2016), – деп ол қаріпті білудің, оқып-жазудың маңызын жырлап, өзі діндар адам болса да:

«Емре айтар: барғанша қажыға мың рет,

Жүрегіне адамның кіріп көрші бір рет» (Түрік поэзиясы, 2016), – деп адамгершілік, ар-ұяттың «өтірік діннен» анағұрлым жоғары екендігін көрсетеді.

Шәкәрім ақын өзінің «Бұл кездегі діндердің бәрі нашар» өлеңінде былай дейді:

«Әлемдегі діндердің түп мақсұты

Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар:

Құдай – бір, ұждан – дұрыс, қиямет – шын,

Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар» (Құдайбердіұлы, 2003). Қазіргі діннің жайын барлай отырып, оның саны қаншалықты көп болса да, бір жаратушы күштің бар екені даусыз дейді Шәкәрім. Адам жаратушы иеге жақындауы үшін құр қажылықтың пайдасы жоқ. Ол үшін бойда адамгершілік, ақыл-ой тазалығы, ар-ұждан, мейірім болуы керектігіне екі ақын да қосылады.

Жүніс ақын адамзаттың алға қояр мақсаты – бойда адамдықтың болуы және жүректің пәктігі дейді.

«Сол жүректің тазалығы –

Ұмтылатын мұратың,

Ол бір асқар, шыңың да сол шығатын» (Атеш, 2021), – деген өлең жолдары соған дәлел.

Шәкәрім өлеңдерінің де бір шоғыры философиялық ой-толғамдарға толы, адам және оның болмысы, ар-ұят, ақыл-санасы, құмарлық, ашу мен ынсап, дүние, иман мен жан, жастық пен кәрілік туралы.

«Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген Абайдың сөзіне Шәкәрім де қосылады. Пенденің төрт аяқты хайуаннан айырмашылығы – оның адамшылығында. «Адам боп, хайуаннан болсаңшы ерек!» деп Ш.Құдайбердіұлы жұрттың бүгінгі қалпына ашына сөйлейді.

Түбіне дейін жалмамай, жығылып, жылағанға көмек беру керектігі – ақын қаламынан туған «Адамшылық» өлеңінің басты идеясы.

Жүніс Емре адамдық хақында былай дейді:

«Жаны таза пендеге Аллам өзі дем берер,

Тура жолды тапқанға мәңгі өмірге жол берер.

... Кейбір дінсіз дүмшелер, мақтау сөзге мастанар,

Құдай нәсіп қылмаса тозағына аттанар».

Ал Шәкәрім ақын төмендегідей жырлайды:

«Көңілі жұмсақ адамның

Күрмеуін тағдыр шешеді.

Рахымсыз, пейілі жаманның

Орны дайын деседі» (Құдайбердіұлы, 2000).

Бұл жердегі «таза пенде», «көңілі жұмсақ адам» дегендер адамгершілігі, ар-ұяты, иманы барлар.

«Ақылы жоқ наданның сөздеріне, Тәкаппар адамның сөздеріне Лағынет қана айтылады» деп Жүніс Емре адам болып туа тұра күні хайуаннан төмен жаратылыс иелеріне

қарғыс айталатынын жеткізеді. Шәкәрімнің де айтпағы сол. Төмендегі өлең жолдары соған дәлел:

Еріншектен – салақтық,
Салақтықтан – надандық..
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сөйтіп адамдық (Құдайбердіұлы, 2000).

Шәкәрім ақынның айтуынша, адамдық қасиеттен айырылып қалу оп-оңай. Оған жалқаулана салу да жетіп жатыр. Мұның арты салақтыққа әкеп соғады. Ал кез келген істі келсін-келмесін өтірік жасай салудың салдарынан адам жаңаны меңгермейді. Содан надандық туады. Наданды адам деудің өзі қиын.

Екі ақын да ақылды дұрыс қолдана білу керектігін ескертеді. Шәкәрім Құдайбердіұлы ақылдың екі түрін қарастырады. Бірі – жай ғана ақыл болса, екіншісі – таза ақыл. Жай ақыл адамзатқа тамақ тауып жеу, суық күнде жан сақтай алу деген сияқты қажеттіліктерді өтесе, таза ақылды жалпы өмір сүрудің дұрыс жолын нұсқаушы, хақиқатқа жетудің басты кілті деп біледі.

Жүніс Емре де ақылды орнымен қолдана білу керек және ол барлығының қолынан келе бермейді дейді. «Пенделер бар ақылмен табыспаған, Сонысымен Құдайдан алыстаған» (Атеш, 2021) дей отырып, ол да Шәкәрім сияқты хақиқатқа жетудің жалғыз жолы – адамзаттың ақылды саналы түрде керегіне жарата білуі деп жырлаған.

Осы орайда екі данышпанның ойлары тағы да тоғысады. Адамның ақылы оның қанағатымен тығыз байланысты. «Талап пен ақыл» өлеңінде Шәкәрім талапқа тағылатын алты ноктаны тізбектеп, олардың әрқайсысына өзінше анықтама береді. Ал қанағатты ол төмендегідей сипаттайды:

Ынсап деген аспайды, кем қалмайды,
Орнын таппай ол, сірә, қозғалмайды (Құдайбердіұлы, 2000).

Адам барға қанағаттанып отыра берсем, өзгелерден кейін қалам деп ойлайды. Осы орайда туындайтын парадокс бар: қанағаттану керек және қанағаттанбау керек. Шәкәрімнің ойын өрбітсек, ол ынсапты барлық пен жоқтықтың ортасы деп қарастырады. Яғни, барға шүкіршілік етіп, қанағаттана отырып, адам жоққа ұмтылуы керек.

Жүніс ақын «Насихаттар кітабында» «Қанағат қыл, өмірде бол саналы, Алланың нығметі таусылмайды, Аспаннан күндіз-түні жауса дағы» деп, ақылды адамның бойында болуы керек қанағат деген тағы бір қасиеттің түрін түстеп береді.

Шәкәрім де осы сияқты ұлтқа тән жағымсыз мінез-құлықты тізбектеп, одан құтылудың сырымен бөліседі. Жер жүзі тәннің қамын жасауды кейінге қалдырып, ғылымға назар салғанда, қазақ әлі де болса құр шатаққа құмарланып жүр деп налиды ақын. Ойда нәпсіні қанағаттандырудан басқа ештеңе жоқ деген Ш.Құдайбердіұлы төмендегі өлең жолдарымен ащы да болса шындықтың дәмін татқызады:

Ойда жоқ: «өнер біліп, жол табайын»,
Жалмауға жалықпайды өз маңайын (Құдайбердіұлы, 2000).

Бір жаманы – қазақ білім мен ғылымға тым қанағатшыл да, малға тойымсыз. Оған ұлы Абайдың мына сөзі дәлел: «... қазақ тыныштық үшін, ғылым үшін, білу үшін, әділет үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен» (Абай, 2006).

«Демейді ғылым іздеп жанданайын,

Мақсаты – мақтан іздеп паңданайын» (Құдайбердіұлы, 2000), – деп XIX ғасырда Шәкәрім жырлаған қазақ әлі сол қазақ. Еш өзгермеген, толыспаған, толмаған. Ойлайтыны тек қара бастың қамы, қора толы малы. Ал бастағы аз ғана ғылымға қанағаттанып, бір-ақ сәтте еріп кететін мұзға тым құмар мемлекеттің болашағы жоқ деп налиды данышпан.

Адамның ақылын бәсеңдететін бірнеше кедергі болады. Бірі жоғарыда қарастырылған қанағатсыздық болса, келесісі – тәкаппарлық, мақтаншақтық пен менмендік. «Тәкаппарлық алыстатар бәрінен» деген түрік ақынының бір тармақ өлең жолынан ақиқатты аңғаруға болады.

«Тәкаппар басбұзар бір іске ұрынды,

Тау басын бетке алып шықты да бүлінді.

Ал кішіпейілдер өзен боп ақты, эне!

Ағысын тоқтатпай, теңізін тапты, эне» (Атеш, 2021) деп ол қарама-қарсылықты қатар қойып салыстырады.

Ал Шәкәрім арзан мақтанның, даңғойлықтың ешқандай пайда әкелмейтінін жырлайды. Соның салдарынан қаржысы болмаса да, елге қызығып, мақтан үшін қымбат киінетін қуыс кеуделілердің де барын білеміз. Шәкәрімнің бұл қоғам өкілдеріне наразылығы төмендегі өлең жолдарынан көрінеді:

Етігіңнен именіп,

Жауың қорқып бұқты ма?

... Киімі қымбат екен деп,

Ешкім сенен ықты ма? (Құдайбердіұлы, 2000).

Ынсап – адамды бақытқа жетелейтін жағымды қасиет. Мұны жоятын мақтан қуу, құмарлық, көрсеқызарлық дейтін зиянкестер.

Адам өмірін жалғастыруы үшін онда «барға – қанағат, жоққа – сабыр» болуы керек. Егер пенде барға рахым етпей, есіріп кетсе, ол жазаланады дейді Ш.Құдайбердіұлы:

«Біреудің мінін кешірсең,

Саған да құдай кешеді.

Бәрін де қылмай есірсең,

Төбеңді әлі-ақ теседі» (Құдайбердіұлы, 2000).

Сондықтан, адам жоғын ғана байқап зарламай, барына назар аударып, шүкіршілік ете білуі керек. Қолда бар бұрынғы бағаланғаннан кейін ғана адам жаңа бақты иемденеді.

Келесі бір ұқсастық: Жүніс Емренің өткенінен, Шәкәрім Құдайбердіұлының өзінің өмір сүріп жатқан уақыты мен келешек заманнан қорқуы. Жүніс ақын:

«Уа, ағайын, дос-жаран, мен қорқамын өлімнен,

Арқалаған күнәм көп, көрім жақын төрімнен.

Барлық күнәм өлгенде, көз алдыма тартылар,

Ақыретті ойласам – өнебойым қалтырар» (Түрік поэзиясы, 2016), – десе, Ш.Құдайбердіұлы:

«Мен қорқамын, қорқамын,

Қорыққанымнан жортамын.

...Адалыңды «арам» деп,

«Мен адалға барам» деп,

Ит жейтұғын жемтікті,

Жиіркенбей жалар ол» (Құдайбердіұлы, 2003) сияқты өлең жолдарымен өз қорқынышын жеткізеді.

Жүніс Емре «Сабақ ал» өлеңінде: «Адам – пендем, бір сабақ, Алғың келсе Өлімнен, Тірлігіңде пұл санап, Босқа өтпегін өмірден», – деп, ақшаның, дүниеқоңыздықтың түкке де тұрмайтынын, адамның жер бетіне уақытша келгенін жазады.

Шәкәрім ақын «Насихат» деп аталатын туындысында:

«Кел, байлар, балаңды оқыт, ғылым ізде,

Қазақты бастайтұғын қару сізде.

Партияға шашқанша, осыған сал,

Қолыңда қорегің бар кезіңізде» (Құдайбердіұлы, 2003), – дей отырып, ақша мен мансаптан қарағанда адамгершілік, ар-ұят, ғылым-білім, өнердің маңызы зор екенін жеткізіп қана қоймай, тек бір күндігін ойлаған кедейлерді сынайды. Баста мәңгі тұрмайтын билік үшін жанталасқан байларға ақшаны босқа шашпай, балаңды оқыт дейді. Жарлыларға да «бойыңды жалдап құл болма, ойың жалда» деп, ақысына тамақтан өзге түк таппасаң да, өнер үйрен, жалқаулықтан жирен деп кеңес береді. Оқудың қиындығы – уақытша, білместік зардабы – мәңгілік (Құдайбердіұлы, 2000). Бұл жерде де екі ақынның ойы бірдей. Келесі бір өлеңінде ақын ғылымсыз адамды айуанға теңейді. Бұл жерде де байлыққа сыйыну, қуыршақтай аса сәнді киінуден аулақ бол, не қылсаң да ғылымды игер, «Тікенің болса бойыңда, Ауырса да өзің жұл» дейді (Құдайбердіұлы, 2000).

Сараңдық жайындағы өлеңдер шоғыры Жүніс Емреде де бар.

«Сараң деген кім десеңіз, саралауға санам даяр,

Жегенін ол өзінен де және сенен, менен аяр!

Тапқан табыс болса егер де оны өзіне-өзі бермес,

Бейне қолы байлаулыдай, қайырлы іске кезі келмес» (Түрік поэзиясы, 2016), – дей келіп, дүниеқоңыздарға «Дүние – боқ» оған құр еліргеннің пайдасы жоқ деп жырлайды. Адам о дүниеге аттанарда жиған-тергенінің ешбірін өзімен көрге әкете алмайды дейді «поэзияны өзінің діни-сопылық, моральдық және адами көзқарастарын жеткізу құралы ретінде пайдаланған ақын» Жүніс Емре (Әбелдаев, 2013).

Қорытынды

Қорытындылай келе, түрік шайыры Жүніс Емре мен қазақ ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармашылығында рухани үндестік бар деп тұжырымдауға болады. Тек туындылары ғана емес, екі данышпанның өмір жолдарында да ұқсастық бар. Жүніс Емре туындыларындағы Хаққа, Жаратушы иеге деген махаббат Шәкәрім өлеңдеріндегі хақиқатқа жетудің жолын көрсетуімен ұласады. Екеуі де адамзаттың өз атына лайықты өмір сүруін қалаған. Соның жолында философиялық ой саларлық мәнісі терең жырларын жазып қалдырған. Туындыларынан келешекке деген сеніммен қатар жүретін қорқыныш та байқалады.

«Қазақ-түрік мәдени-рухани байланыстарының тарихында Шәкәрім Құдайбердіұлының алар орны мен атқарған қызметі мазмұнды және өнегелі» (Тұрсын және т.б., 2017). Адамгершілік, махаббат, жақсылық пен жамандық, ақ пен қара, ар-ұждан, ынсап, ғылым мен білім сияқты ортақ тақырыптар екі ақынның шығармашылығын үндестіріп тұр. Өлеңдерінің атаулары ғана емес, белгілі мәселе жайындағы ойлары

үнемі бір жерден шығып отырады. Бұл сабақтастық түркі әлеміндегі ортақ дүниетаным мен рухани сабақтастықты дәлелдей түседі. Жүніс Емре мен Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы ұлт мүддесі емес, адамзаттық құндылықтарды арқау еткен шығармалары арқылы ұлттар мен мәдениеттар арасындағы рухани үндестіктің жарқын көрінісі болып табылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. А.Н. Нурланова мақаланың негізгі идеясын белгілеп, жұмыстың құрылымын жоспарлап, логикалық жүйесін айқындады, талдау мен нәтижелерді қорытындылауға үлес қосты. А.Қ. Сейпутанова зерттеу әдістерін анықтап, зерттеу нәтижелерін жинақтап, талдау жүргізді. А.Т. Жәмсап мақаланы мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, академиялық талаптарға сәйкестендірумен айналысып, мақаланың рәсімделуіне үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

- Абай. (2006). Қара сөздері. Алматы: Өнер.
- Атеш, Ш. (2021). Юнус Эмре. Таңдамалы өлеңдер. Нұр-Сұлтан: Фолиант.
- Әбелдаев, Ж. (2013). Жүніс Әміре поэзиясындағы гуманизм мәселелері. In «Әбу Насыр әл-Фараби мұрасы және қазіргі заман» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары (pp. 281–284). Алматы.
- Бердібай, Р. (2018). Гүлстанның бұлбұлдары. Жұлдыздар жарығы (Т. 2). Алматы: РПБК Дәуір.
- Жанбершиева, Ұ., Оралова, Г.С., Төлебаева, А.Т., & Камишев, Г.А. (2023). Сырсүлейлерінің (Тұрмағамбет, Жүсіп, Омар) мысал өлеңдеріндегі Шығыстық дәстүр. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 4(145), 121–131. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-121-131>
- Жолдасбекұлы, М., Салғараұлы, Қ., & Сейдімбек, А. (2001). Елтұтқа. Астана: KUL TEGIN.
- Қайратұлы, Б. (2008). Қажыны атқан Қарасартов емес. Жас қазақ, (38), 2–5.
- Құдайбердіұлы, Ш. (2000). Иманым. Алматы: Арыс.
- Құдайбердіұлы, Ш. (2003). Қазақ айнасы. Өлеңдер мен поэмалар. Алматы: Атамұра.
- Мұхамедрахым, Ж. (2006). Әке аманатын ақтаған. Семей мемлекеттік педагогикалық институты, 2(2), 47–51.
- Нурланова, А.Н., & Мешимбаева, Б.Ш. (2021). Абай мен Шәкәрімді тоғыстырған ар ілімі. Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы, 1(75), 257–261. <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.44>
- Оралқызы А. (2022, 11 наурыз). Жүніс Емренің өлеңдері қазақ тілінде жарық көрді. Massaget.kz. <https://massaget.kz/>
- Сыдықов, Е. (2013). Шәкәрім. Алматы: Ғылыми-танымдық басылым.
- Түрік поэзиясы: Жүніс Емре. (2016, шілде 20). Әдебиет порталы. https://adebiportal.kz/kz/news/view/turik-poeziiasy-zunis-emre_16549
- Тұрсын, Х., Исин, А., & Таракчы, В. (2017). Қазақ-түрік мәдени байланыстарындағы Шәкәрім Құдайбердіұлы. ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, 2(85), 56–65. <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/issue/view/16/2-85-2017>

Daurenbekova, L.N., Kartayeva, A. M., Zhumatayeva, Z.N., Bekenova, G.Sh., & Nurlanova, A.N. (2024). The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe. *Cadernos de Tradução*, 44(1), 1–12. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

А.Н. Нурланова¹, А.К. Сейпутанова², А.Т. Жамсап³

^{1,3}*Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан*

²*Восточно-Казахстанский университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан*

Духовная гармония в произведениях Шакарима Кудайбердыұлы и Юнуса Эмре

Аннотация. Среди тюркских народов особое местозанимают выдающиеся мыслители и поэты, внесшие весомый вклад в развитие науки, культуры и литературы. В их произведениях отражены общие духовные и философские идеи, раскрывающие мировоззрение тюркоязычного мира. Настоящая статья посвящена сравнительному анализу творчества казахского поэта Шакарима Кудайбердыұлы и турецкого поэта XIII века Юнуса Эмре. Оба автора в своём наследии поднимают схожие темы – нравственное очищение, духовную гармонию, поиск истины и смысла бытия. В работе даётся краткий обзор биографий поэтов, анализируются художественные и философские параллели в их произведениях. Через сопоставление лирики выявляется преемственность традиций и духовных ценностей, характерных для казахской и турецкой литературы. Особое внимание уделяется понятию духовной гармонии как объединяющему мотиву в творчестве обоих авторов. Целью настоящего исследования является выявление общего культурного и духовного кода в творчестве двух поэтов через дифференцированный анализ их произведений. Научная новизна работы заключается в рассмотрении межлитературных связей казахской и турецкой поэзии через призму философско-религиозной лирики. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших литературоведческих и тюркологических исследованиях.

Ключевые слова: поэзия Шакарима Кудайбердыұлы, поэзия Юнуса Эмре, казахская литература, турецкая литература, нравственная тема в литературе, гармония литературы, духовная преемственность.

A.N. Nurlanova¹, A.K. Seiputanova², A.T. Zhamsap³

^{1,3}*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

³*Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

Spiritual harmony in the works of Shakarim Kudaiberdiuly and Yunus Emre

Abstract. Among the Turkic peoples, many prominent figures have made significant contributions to the development of science, education, culture, and literature. Their works often reflect shared spiritual and philosophical ideas. This scholarly article compares the literary heritage of Kazakh poet Shakarim Kudaiberdiuly and 13th-century Turkish poet Yunus Emre, highlighting thematic similarities in their writings. A brief overview of each poet's biography is provided. The article explores commonalities between Kazakh and Turkish literature and emphasizes the continuity of literary traditions shared by both cultures. Shakarim, a key figure in Kazakh literature, and Yunus Emre, who played a major role in

the development of Turkish poetry, both addressed themes such as spiritual purification, inner harmony, and the search for truth. Their works serve as a reflection of the moral and philosophical values of the Turkic world. The main goal of this study is to identify the cultural and spiritual connections between Kazakh and Turkish literature through a comparative analysis of the two poets' works. The findings contribute to literary and Turkological research and can be used in courses on the history of Kazakh and Turkish literature, in Shakarim studies, and in seminars focusing on both authors.

Keywords: Shakarim Kudaiberdiuly's poetry, Yunus Emre's poetry, Kazakh literature, Turkish literature, moral theme in literature, harmony of literature, spiritual continuity.

References

- Abai. (2006). Kara sozderi [Words of Edification]. Almaty: Oner. (in Kazakh)
- Atesh, Sh. (2021). Yunus Emre. Tandamaly olender [Selected poems]. Nur-Sultan: Foliant. (in Kazakh)
- Abeldaev, Zh. (2013). Zhunis Amire poeziiasyndagy gumanizm maseleleri [The issues of humanism in Yunus Emre's poetry]. In Abu Nasyr al-Farabi murasy zhane kazirgi zaman halyqaralyq gylimi-teoriiialyq konferensia materialdary (pp. 281–284). Almaty. (in Kazakh)
- Berdibai, R. (2018). Gulstannyn bulbullary. Zhuldyzdar zharygy [The nightingales of Gulistan. The light of stars] (Vol. 2). Almaty: RPBK Dauir. (in Kazakh)
- Mukhamedrakhym, Zh. (2006). Ake amanatyn aktagan [He fulfilled his father's legacy]. Semei memlekettik pedagogikalyk instituty, 2(2), 47–51. (in Kazakh)
- Nurlanova A., & Meshimbaeva, B. (2021). The conscience that united Abay and Shakarim. Bulletin of Abai KazNPU. Series of Philological Sciences, 1(75), 257–261. <https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.44> (in Kazakh)
- Zhanbershiyeva U., Oralova G., Tulebayeva A., & Kamisheva G. (2023). Eastern traditions in fables of storytellers of the land of Syr (Turmagambet, Zhusip, Omar). Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 145(4), 121–131. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-145-4-121-131> (in Kazakh)
- Zhunis Emrenin olenderi kazak tilinde zharkyk kordi [Yunus Emre's poems published in Kazakh]. (2025). Massaget.kz. <https://massaget.kz/> (in Kazakh)
- Qairatuly, B. (2008). Kazhzyny atkan Karasartov emes [It was not Karasartov who shot the pilgrim]. Zhas Kazak, (38), 2–5. (in Kazakh)
- Qudaiberdiuly, Sh. (2003). Kazak ainasy. Olender men poiemalar [Mirror of the Kazakhs. Poems and poetics]. Almaty: Atamura. (in Kazakh)
- Qudaiberdiuly, Sh. (2000). Imanym [My faith]. Almaty: Arys. (in Kazakh)
- Oralkyzy, A. (2022, March 11). Zhunis Emrenin olenderi kazak tilinde zharik kordi [The poems of Yunus Emre were published in Kazakh] Massaget.kz. <https://massaget.kz/> (in Kazakh).
- Sydykov, E. (2013). Shakarim. Almaty: Gylimi-tanyndyk basylm.(in Kazakh)
- Turik poeziiasy: Zhunis Emre [Turkish poetry: Yunus Emre]. (2016, July 20). Adebiet portaly. https://adebiportal.kz/kz/news/view/turik-poeziiasy-zunis-emre_16549 (in Kazakh)
- Zholdasbekuly, M., Salgarauy, Q., & Seidimbek, A. (2001). Eltutqa [National symbol]. Astana: KUL TEGIN. (in Kazakh)
- Tursyn, Kh., Isin, A., & Tarakchy, V. (2017). Kazak-turik madeniet bailansytaryndagy Shakarim Qudaiberdiuly [Place and role of Shakarim Kudaiberdiuly in Kazakh-Turkish cultural relations]. Journal of History, 2(85), 56–65. <https://bulletin-history.kaznu.kz/index.php/1-history/issue/view/16/2-85-2017> (in Kazakh)

Daurenbekova, L.N., Kartayeva, A.M., Zhumatayeva, Z.N., Bekenova, G. Sh., & Nurlanova, A.N. (2024). The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe. *Cadernos de Tradução*, 44(1), 1–12. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

Авторлар туралы мәлімет:

Нурланова Асем Нурланқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, Қазақстан. E-mail: anur_81@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9782-1507

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдас-тырылған профессор, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан. E-mail: aiimgul@bk.ru, ORCID: 0000-0003-4352-4448

Жамсап Ақерке Талантқызы – магистр, оқытушы, Қазақстан-Американдық еркін универ-ситеті, Өскемен, Қазақстан. E-mail: akerke_t_99@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7902-5221

Нурланова Асем Нурланқызы – кандидат филологических наук, профессор, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: anur_81@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9782-1507

Сейпутанова Айымгуль Камзановна – кандидат филологических наук, профессор, Восточно-Казахстанский университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: aiimgul@bk.ru, ORCID: 0000-0003-4352-4448

Жамсап Акерке Талантқызы – магистр, преподаватель, Казахстанско-Американский свобод-ный университет, Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: akerke_t_99@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7902-5221

Nurlanova Asem Nurlankyzy – Candidate of Philology, Professor, Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: anur_81@mail.ru, ORCID: 0000-0001-9782-1507

Seiputanova Ayimgul Kamzanovna – Candidate of Philology, Professor, S.Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan. E-mail: aiimgul@bk.ru, ORCID: 0000-0003-4352-4448

Zhamsap Akerke Talgattyzy – Master of Education, Lecturer, Kazakh-American Free University. E-mail: akerke_t_99@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7902-5221.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 21.15.47: 17.82.10

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-234-247>

Ғылыми мақала

Ислам тақырыбындағы жырлардың (рубай, ғазал) дидактикалық-философиялық сипаты

Г.С. Оралова¹, Ұ.Н. Жанбершиева², А.Т. Төлебаева^{3*}

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

(E-mail: ¹gulzi-oralova@mail.ru, ²ulzhan1954@mail.ru, ³aidyn42@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада Шығыс әдеби жанры негізінде қалыптасқан Сыр өңірі ақындары шығармаларындағы рубай, ғазал жырларының адамзатты адамгершілік-имандылыққа тәрбиелейтін ұлағаты қарастырылған. Қазақ әдебиетінің тақырыптық, жанрлық, мазмұн мен пішін тұрғысында толығымен түсу жолында Шығыс поэзиясы нәзира дәстүрі арқылы өз ықпалын тигізгендігі ғылыми тұжырымдалды. Т.Ізтілеуұлы, Ш.Омары, С.Бекшентайұлы поэзиясында көрініс тапқан алуан түрлі мінез-құлық қасиеттерімен араласып жатқан моральдық және рухани құндылықтардың жырлануы мен адамгершілік мәселелері талданды. Сыр өңірі ақындары әдеби дәстүрлерді шебер меңгеріп, рухани құндылықтарды, адамдық сапалық қасиеттерді насихат етуді басты назарда ұстады. Олардың шығармаларында сүйіспеншілік тақырыбы, өмір тәжірибесінен қорытылып шыққан ғибратты сипаттағы ойлары, ислам тақырыбының жырлану ерекшелігі қарастырылған. Ақындардың рубайлары қысқа, терең ойға құрылған. Ақындардың төрттаған жырлары шағын болғанымен, оқшау шумақты, құрылымы поэтикалық тұрғыда Шығыс поэзиясының ықпалымен қалыптасқан тиянақты ойды білдіретін күрделі тармақтардан тұрады. Ақындардың төрттаған, ғазал жырларының терең философиялық, лирикалық, дидактикалық, исламдық мазмұнда жырланып, оқырманды рухани ізденіске, өзін-өзі тануға бағыттайтын сипаты талданды. Сыр өңірі ақындарының рубай, ғазал жырларында жалпы адамзатқа ізгілік, мейірімділік, адалдық қасиеттерді насихаттайтын даналық ой, тұжырымды түйін беріледі. Ақындар рубай, ғазал жырлары арқылы қоғамды ізгілікке шақырып, Аллаға деген сенім арқылы кемел адам болуға үндейді. Халықтың рухани тұтастығын діни-ағартушылық, адамгершілік ұлағатымен жырлағандығына ғылыми бағалаулар жасалды. Сыр өңірі ақындарының рубай, ғазал жырлары әдеби дәстүрдің көркемдік жалғастығы, әдеби үндестік, ықпалдастық сипатында сараланады.

Түйін сөздер: әдеби дәстүр, рухани құндылық, рубай, ғазал, мұсылмандық дүниетаным, эстетикалық тағылым, дидактика.

Түсті: 17.06.2025; Жөнделді: 25.06.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің тарихы кемелденген сайын, жанрлық ерекшеліктері де байып молая түскен. Ұлттық мәдениетіміздің негізгі арнасы – сөз өнерінің дамуында өлке әдебиетінің алар орны ерекше. Тарих көмескіленгенмен, жойылмайды. Сол тарих көшінде әр дәуірде өмір кешкен елеулі есімдер бар. Сыр өңірінде де жыр-толғауларымен халық жүрегінен орын алған, Базар жырау, Ешнияз сал, Қарасақал Ерімбет, Бұдабай, Жиенбай, Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Дүр Оңғар, Құлыншақ, Нұралы, Бұдабай, Сарыбай, Ораз Молла, Нартай, Тұрмағамбет, Нысанбай, Жаңаберген, Рүстембек, Сәрсенбай, Молдахмет, Сейітжан, Нұртуған т.б. тұлғалар жүйрік тілді, суырып салма, ақындық өнердің биігінен көрініп қоймай, рубай, ғазалдар арқылы оқырман назарын аудара бастаған.

Сырдың кең даласында дүниеге келіп, шалқар шабытпен сусындап өскен ақын-жыраулар көркемдік биік деңгейге жету үшін ең алдымен өз топырағындағы әдеби дәстүрлерді, халық ауыз әдебиетінің ғасырлар бойы жалғасқан асыл сөз өнерін, даналық тағылымдарын меңгерді. Олар шығыс әдебиетінің ізгі дәстүрлерін, көркемдік жетістіктерін шығармаларына рухани құндылық етті.

Сыр ақын-жырауларында Шығыс әдебиеті дәстүрлерін меңгеру XX ғасырдан бастау алды. Олар шығыстық әдеби дәстүрді, шығарманың мазмұны мен пішінін, эстетикалық құндылығын қазақ ұғымына тән етіп интерпретациялады. Әрине Сыр өңірі ақын-жыраулары да өздеріне дейінгі әдеби жанрлардың көркемдік-эстетикалық тәжірибесінен үйренді, дамытты, өздері де дәстүрге айналдырды. Ұлт әдебиетінің тарихына үңілсек, оның өзіне дейінгі көркемдік тәжірибеге сүйене отырып, дами түсетінін көреміз. Дәстүр – уақыт ағымындағы тәжірибелер арқылы қалыптасып, дамып, жалғасып отыратын құбылыс. Ал әдеби дәстүрлердің туу, даму, қалыптасу ерекшелігі әлемдік ықпалдастық кезіндегі тіл, дін секілді рухани араласу арқылы да жүзеге асады. Шығыс әдебиетінің көркемдік жетістіктерінің қазақ әдебиетіне енуі процесінде ортақ тақырыптар мен сюжеттер, мотивтің алмасуы, жанр түрлерінің енуі қазақ әдебиеті мазмұнының артуына септігін тигізді. Діни тақырыптағы шығармаларды арқау етудің көркемдік дәстүрі исламдық-ағартушылық дүниетаным көзқарастарының қалыптасуына игі әсерін берді. Шығыс поэзиясында сонау ғасырлардан бері дәуірлеп, дамып келген рубай мен ғазалдардың Сыр сүлейлеріне әсері тимей қойған жоқ. Рудаки Шығыс әдебиетінде рубайдың шыңына жеткен. Омар Хаям ғазал жанрына қалам тербеген. Ақындар шығармашылығына үңілгенде, Сағди. Хафиз Физули т.б. ақындарға еліктеу де кездеседі. Көркем шығарманы талдауда автор тұлғасы, оның шығармашылық келбеті маңызды. Сыр сүлейлері Т.Ізтілеуұлы, Ш.Омары, С.Бекшентайұлы – халқымыздың рухани қазынасы мен шығыс поэзиясын терең меңгерген ақындар. Алуан тақырыптағы өлең-жырларымен елге ерте танылған ақындар шығармаларынан ұлттық мінезді, халықтың дүниетаным көзқарастарын, қоғамдық өмірдегі ақыл-ой құндылықтарына негізделген өмір шындығын танып-білуге болады. Ақын шығармаларындағы лирикалық сыршылдық діни-ағартушылық идеялар арқылы ұлттық сана мен рухани құндылықтарды көтеруге бағытталған дидактикалық-гуманистік ұлағатпен тереңдейді. Зерттеуші ғалым Т.Қыдыр Шығыс мұсылман поэзиясына ену үшін рухани дайындық қажет екенін айта келе: «Расында бар сырын ішіне бүккен Шығыс мұсылман поэзиясының бір құдіреті-хақиқат пен мажаз сырларында жатыр. Осы сырларға қанықпаған жандар хақиқат жолдарындағы

ғаріптер мен ғашықтардың қаламынан туындаған жыр жолдарының астарына терең бойлай алмайды», – деп ой түйеді (Қыдыр, 2024). Шығыс мұсылман поэзиясын терең меңгерген Сыр сүлейлері ғазалдары мен рубайларында хақиқат сырларына үңілуге тырысқан. Сопы шайырларының басым бөлігі өз ойларын ғазалдармен жеткізіп, жұмбақ тілмен хақтың сырларына үңіліп, кемелдік ұстанымдармен жырлаған. Ақындардың ғазалдары мен рубайларының поэзиялық қолданысы, адамгершілік, имандылық тағылымы бүгінгі күні де маңызды.

Зерттеу әдістері

Мұсылманша сауатты қазақ ақындары Шығыс әдебиеті дәстүрлерін меңгеріп, өз халқының әдеби жанр үлгілерінің аясын кеңейте түскенін байқаймыз. Көркем туынды авторының өмірі мен шығармашылық жолын зерделеуде биографиялық әдіс, Сейітжан ақын шығармашылығы тақырып, идея жағынан түгел Шығыс әдебиеті ықпалында болмаса да, поэтикалық құрылысы жағынан, тұрмыс қайшылықтарын, адамдық моральдық түсініктерді нақыл, ғибрат үлгісінде жырлауында шығыстық жанр үлгісінің әсері айқын. Ақын өлеңдерінің құрылымын, жанрлық сипатын салыстырмалы, тарихи-әдеби әдіс арқылы қарастырдық. Көркемдік дамудың дәстүр мен жаңашылдыққа қарай жылжуына байланысты әдеби шығарма түрлерінің бір орнында тоқтап қалуы мүмкін емес, үнемі өзгеріп, жанрдан жанр туып, дамып, жетіліп отырады. Әлем әдебиетіндегі әдеби жанр түрлерінің араласа дамуы Ислам дінінің таралуына да байланысты екені айқын, авторлық көркемдік ойлау, дүниетанымының мәтін арқылы танылуы феноменологиялық, герменевтикалық, стилистикалық, мәтін талдау әдісі арқылы айқындалды.

Нәтижелер мен талқылау

Шығыс поэзиясының үлгілері рубай, қисса, ғазал т.б. қазақ поэзиясында да көрініс тапты Сыр сүлейлері шығармашылығын зерделегенде, Шығыс әдебиетіндегі жанр түрлері мен сюжеттерді, көркемдік ізденіспен қолдана отырып, өз шығармаларына жаңа образ, сюжет, стильдік тәсілдер ойлап тауып, қазақ әдебиетінің көркемдік деңгейін биіктеткенін байқаймыз. Қазақ әдебиетіне шығыс әдебиеті дәстүрлерінің әсері, жанрлық, стильдік ерекшеліктері, әдеби ықпалдастық мәселелерін зерттеушілер М.Мағауин (1991), Ә. Қоңыратбаев (1991), Н.Ғабдуллин (1994), Р.Бердібаев (1970), Ө.Күмісбаев (2015) т.б. ғалымдар қазақ және шығыс әдебиетінің байланысын мәдени, философиялық, діни, тұрғыдан талдау жасады.

Сыр өңіріндегі ақын-жыраулар поэзиясында діни-ағартушылық, дидактикалық және философиялық көзқарастардың көрініс табуы шығыстық дәстүрді меңгеру арқылы да толығырақ түсті.

Сыр сүлейлерінің Орта Азия медреселерінен мұсылмандық білім алып, Шығыс әдебиетінің дәстүрлерін игеруі қазақ әдебиетінде лирикалық шығарма түрлері рубай, ғазал, мінәжат, насихат жырлардың қалыптасуына негіз болды. Шығыс әдебиетінде тұрақты орын алған сопылық идея, Алланы дәріптеу, құранның шындығын таныту қазақ әдебиетінде араб-парсы әдебиетінің ұштасуынан қалыптасып, Шығыс аңыздары, Құран сюжеттері, мұсылмандыққа қатысты қағидаларды көркемдік тұрғыдан бейнелеп,

рухани құндылық ретінде ұрпаққа жеткізу орын алды. Әрбір ұлт әдебиеті өзге ұлт әдебиетімен шығармашылық байланыста болып, көркемдік тәжірибесінен үйреніп, оны өз ұлтына тән сипатта жыр ететіні қалыпты құбылыс.

Әдебиеттану терминдер сөздігінде шығыс халықтары поэзиясында кең тараған жанр түрі рубайға былайша анықтама берілген: «Рубай-көбінесе философиялық болып келетін төрттармақты лирикалық өлең. Өлеңнің әр шумағы тиянақты ойды білдіреді. Бірінші, екінші, төртінші тармақтар бірыңғай ұйқасады да, үшінші тармақ ұйқастан тыс қалады» (Күмісбаев, 2015) – осындай, шығармашылық ықпалдастық нәтижесіндегі көркемдік үрдістердің жалғастығы Сыр сүлейлері туындыларында кездеседі. Мәселен, Т.Ізтілеуұлы рубайлары (төрттаған) идеялық-эстетикалық жағынан моральдық қағидаттарға негізделген. Ақынның тілдік бейнесіне назар аударсақ, ұлттық поэзия қорында бар көркемдік дәстүрді негіз еткен ұлттық өрнек аңғарылады.

Жасыңда жеңге соққан пышақтайсың,

Қаржалып қартайған соң ұсақтайсың.

Өкпеңнен өлім оғы өткен күні,

Көз жұмып, қара жерді құшақтайсың (Ізтілеуұлы, 2007), – деген төрт тармақтан тұратын рубайдағы философиялық ой «жаңа соққан пышақ» метафоралық тіркес арқылы жастық шақтың серпінді кезеңін бейнелесе, «қартайған соң ұсақтайсың» деп қартайғанда адамның қуатының азаятынын, «өкпеңнен өлім оғы өткен күні»- өкпе-өмірдің символы ретінде, өлім оғы-өмірдің аяқталуы ұғымында қарттық пен жастықтың ара-қатынасын түсіндіріп, өмірдің өткінші екенін еске салады, яғни философиялық тұжырым жасайды.

Қоям деп, -халықпен қарсы-бір өзіңді,

Байқамай болып жүрме тірі езіңді.

Әрқашан алам десең төрден орын,

Түзеп ал татаусыз ғып мінезіңді (Ізтілеуұлы, 2007), – деп бес күн тірлікте көркем мінез сипатында болуды ұсынады. Т.Ізтілеуұлы мұраларын зерттеуші ғалым Ұ.Жанбершиева: «Шайыр ақын Тұрмағамбет те Шығыс әдебиетінде көп қолданылатын төрт жолдық өлең рубайлар жазған. Төрт жолдық өлеңде ақын үлкен ой түйіп, өмір мен өлім, қуаныш пен қайғы, махаббат пен достықты бір шумақ өлеңге сыйғызған» (Жанбершиева, 2013),- дейді. Бұл пікірден Сыр сүлейлерінің шығыс әдебиетімен идеялық-эстетикалық жағынан байланыста болып, ойды жинақтап айтуда рубайды өзіне тән философиялық, дидактикалық сипаттары бар дербес шығарма түрі ретінде қолданғанын байқаймыз.

Әй, көңілім, талпи берме бет алдыңа!

Бетіңше талпынғанмен кете алдың ба?

Үш түгіл алтайыға, алты қостым,

Сонда да, біреуіңе жете алдың ба? (Ізтілеуұлы, 2007), – бұл рубайдағы алтай-биіктікті, алты-көп мағынаны білдіреді. Адамның өмір жолындағы күресін, адамның көңіл-күй сезімдері мен өмір жолындағы талпыныстарын, көңілдің көк дөнені өмірдің дегеніне бағынатынын ұғындыратын философиялық шығарма.

Сыр сүлейлерінің ақындық ортасында тәрбиеленіп, ел арасына ақындығымен танылған тұлға-Шораяқтың Омары. Рубай жанрындағы шығармаларында айтар ойын көңілге қонымды, жұп-жұмыр кесек қалпында ұсынады:

Жібердім бір баладан қағаз жазып

Сұлуға сұңқар мойын, белі нәзік.

«Лебіңнен бір марқабат бола ма», деп,

Жолында құрбың отыр жүрек сазып (Шораяқтың Омары, 2009), – Шораяқтың Омары Шығыс мұсылман шайырларының ғашықтық әлеміне еніп, ішкі жан тебіреністерін әдемі жеткізген. Төрттармақты өлеңдегі суреттеу тәсілі эпитетпен – «сұңқар мойын» – сұлулықты, «белі нәзік» – қыз баласының әсемдігі арқылы сезімді үйлестіріп, өлеңнің эмоционалдық күй, поэтикалық құрылымы оқырманға махаббаттың нәзік қырын ұғындыра түседі. Шынайы ғашық ақындар ғана ғаріп шайырдың халін толық түсінеді.

Дудардай шаш қоясың қарыс қылып,

Бұтыңа кидің шалбар жабыстырып.

Орысша, қазақшаны түгел білмей,

Сөйлейсің шалдыр-бұлдыр шабыстырып, – (Шораяқтың Омары, 2009) деп тілді шұбарлап, қазақылық қалыптан тайқыған жастарға тоқтау айтады. Халықтың рухани азығы болып, бойға азық, ойға қуат, қарым-қатынас құралы болған тілді құрметтеу тағылымын ұсынады.

Шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиеті жанрлардың тоғысуындағы лирикалық жанр түрінің бірі – ғазал. Шығыс әдебиетін зерттеуші ғалым Ө.Күмісбаев (1985): «Парсы ғазалы мен араб ғазалының арасында айырмашылықтар бар: парсы ғазалы махаббаттан басқа табиғат, философиялық, лириканы да қамтып өтеді, ала араб ғазалдарының тақырыбы тек сүйіспеншілік туралы», – деп ғазалдың жанрлық ерекшелігін түсіндіреді. Шығыс поэзиясының әсері Сейітжан ақынның жан дүниесіне ене білді. Сырдың тумасы – Сейітжан Бекшентайұлының ғазалдары Алла жолымен адамгершілік пен имандылыққа үндейтін насихаттар ұлттық құндылықтар үйлесімінде жырланған.

Зерттеуші, этнограф Т.Дайрабай «Сейітжан ақынды әдебиет зерттеушілері мен жалпы жұртшылық Алшын Сейітжан, Алтын Сейітжан, Айдар Сейітжан деп атаған. Ру, аталық атымен аталуы ақын есімінің елге кең жайылғанын аңғартады. Елдің Сейітжан ақын шығармаларына берген бағасы ақынға жасалған құрмет десе де болғандай», – (Шораяқтың Омары, 2009) дейді.

Ақын ғазалдарында – дүниеге алданып, мұсылмандық әдеп, мінезден ауытқымауды насихат ете жырлайды. Сейітжан – ғазалдарында діни сипаттың мол ұшырасуы оның ислам тұрғысында сауатты екенін, ел арасында «ахун» атанған тұлға болғандығын дәлелдей түседі.

Арманым көп мынау фәни жалғаннан,

Пенде болсаң құтылмайсың арманнан.

Дүниеге келіп-кету шарт емес,

Ердің ісі өнер іздеп қомданған (–деп ескіше сауатты болған ақын, ауыл балаларын оқытып, жастарды өнерлі, білімді болуға шақырған. «Қарақұм көтерілісшілерін» қолдаушы, дінді насихаттаушы деген жала жабылып, он жылға сотталып, ісі қайта қаралып, 1938 жылы «халық жауы» деген жаламен атылған. 1989 жылы халық жауы деген жаладан ақталады. Сонан кейін ғана шығармалары баспа беттерінде жариялана бастаған. Ақынның құжаттарын, шығармаларын жинау ісін Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев, Н.Керейітбаев, Қ.Байғұлұлы, С.Оспанов, т.б. атауға болады. Десек те шығармаларында дін мен шариғат тақырыбы мол деген көзқараспен зерттеу кешеуілдеп, ғылыми айналымға еркін ене алмаған. Сейітжан ақынның шығармаларының тақырыптық-идеялық ерекшелігіне назар аударсақ, дүниетанымдық ой-толғамдар, қоғам, фәнилік және бақилық өмір заңдылығы, діни-ағартушылық, имандылық қағидаттары басым

байқалады. Оның насихат, үлгі-өнеге бағытындағы шығармаларын көңіл-күй лирикасы, ғазал, арнау өлеңдер, айтыс, терме, толғау деп жанрлық түрге бөліп қарастыруға болады. Ақын шығармашылығында халқын адамгершілік ұлағатын игеруге, өнер-білімді меңгеруге, кісі ақысын жемеу, жамандық іс жасамауға шақыру идеясы басым.

Сейітжан ақынның ғазалдары қазақ әдебиетіндегі толғау жанрымен үндес, жыршылардың мақамдап, әуезбен айту сарынына негізделгендігі байқалады. «Дүниеге сөзің болсын паш» жырында:

Кел, Сейітжан, зейінді аш,

Дүниеге болсын сөзің аш.

Қорқып қатты құдайдан,

Қайтарып келші райдан

Ілгері қарай қадам бас... (Сейітжан, 2009), - деп өзіне биік талап қоя отырып, замана жайына, өз енжарлығына сын айтады. Заманында болған жайларға алаң болған ақын «Кел, Зейінім, кеңесіп» туындысында:

Мұсылмандық қазақтан

Қала ма деп қорқамын.

Жазира жазық жеріме

Бірте-бірте кірмелер,

Толар ма деп қорқамын.

Ардақты ана тіліміз,

Басқа тілмен шатасып,

Тозар ма деп қорқамын,

...қамыңды қазақ ойлай бер, – (Сейітжан, 2009) деп ақын халқының ұлттық, рухани құндылықтарын сақтап қалу үшін өз алаңдаушылығын білдіріп, келешекке үміт арта, ұрпағына насихат айтып, дидактикалық-философиялық мазмұнда ой өрбітеді.

«Тәуекел етіп тас жұтсаң.

Болмайды мүшкіл қиының

Жеке боп шетке жүрме тек.

Абырой алып халыққа жақ,

Болмай тұр жұртқа сыйымың

Қай таңдауын ал өзің

Түсінбесең мейілің, (Сейітжан, 2009) – деп бұл дүниенің баяны көзді-ашып жұмғандай өте шығады деп адамдарға таңдау еркіндігі мен жауапкершілігін өзіне қалдырып, адамның адамдығы қоғамға пайдалы болып, қиындықтарға қарсы тұру, ел үшін абыройлы іс атқару екендігін ғибрат етеді.

Ақын шығармаларының ауқымды бөлігін-діни тақырыптағы шығармалары құрайды. Дін тағылымының көріністерін ақын шығармалары арқылы талдауда ұлттық және жалпыадамзаттық эстетикалық, көркемдік ойлау танылады. Ақын шығармаларында исламдық құндылықтардың көрініс табуы әдеби дамудағы ағартушылық сипаттағы танымдық мәселелерді аңғартады.

«Көз жұмып бұл дүниеден өткендер көп» ғазалында:

Көз жұмып бұл дүниеден өткендер көп,

Ризығын күнелтіп жүр теріп жеп.

Парасатпен тарапқа салса көзін,

Мен-дағы ол адамды көрмеймін жек.

Тұрған соң хабар алып әр тараптан
Мен неге білгенімді айтпаймын деп
Құлпырып құзғын дүние өтер-кетер

Сомпиып жиырма бесте қалмаңыз тек (Сейітжан, 2009), – бұл өлеңде материалдық құндылықтардың өткіншілігі, парасатты болудың қажеттілігі, жастарға бағыт-бағдар беру, білім алу, еңбектену сияқты терең философиялық ойлары бейнелеу құралдары арқылы үйлесім тауып, терең мазмұнды байқатады. Көз жұмып бұл дүниеден өткендер көп», «Құлпырып құзғын дүние» тіркестері арқылы өлім мен дүниенің өткінші екендігіне философиялық түйін жасап, метафоралық бейнелеулермен көркем түрде жеткізген. Уақытты тиімді пайдаланып, өмір құндылықтарын ұғынуды ғибратты оймен бере білген. Сейітжан ақын халық поэзиясына, сөздік қордан мол сусындаған ақын, өз шығармаларын өзіндік бояу, өзіндік өрнекпен бере білгенін, екінің бірі біле бермеуі мүмкін.

Жинаған дүние көрінбей,
Адамдық арды жалмадық.
Ел қылам деген ерлерді,
Ерегістік, қарғадық
Құрысын енді надандық,
Түсейік жолға адамдық.
Ісіміз болсын адалдық,

Болайық біз де бай халық!, (Сейітжан, 2009) – деп, рухани байлық жинап, адалдыққа бет бұру идеясын айта келе, «ел қылам деген ерлерді, ерегістік, қарғадық», - деген тіркес арқылы өлеңнің ырғақтылығын келтіргенмен, «қарғадық» сөзі метафора тәсілінде қолданылып, тұспалды оймен қарама-қайшылық, қарсылық мәнде бірлікке жетпейтін, адамгершілікке сай келмейтін әрекеттер көрінісі ретінде берілген. «Түсейік жолға адамдық» деген тіркесі өлеңнің негізгі идеясын күшейте түседі. Надандықты сынға алып, адамгершілік құндылықтарын насихаттайды.

«Өткен іске опық жеме өкініп» ғазал өлеңінде:

Қырықта-қылау деген анық, елу-бел,
Үлкендіктің жасы-алпыс мұны біл!
Жетпіс-мысал: олай-бұлай көшкен ел,
Сексенінде селкілдерсің, Сейітжан! (Сейітжан, 2009).

Әдебиеттануға кіріспе еңбегінде: «Метафора» – шығармадағы заттың яки құбылыстың суретін күшейту үшін оны ұқсас басқа зат яки басқа бір құбылыспен балап, мағынасының өңін айналдырып айту» (Қалшабек, 2016), - деп анықтама берілген. Ақын ойын бейнелі мағынада «Қырықта-қылау», «елу-бел», «үлкендік-алпыс», «жетпіс-көшкен ел» деген метафораларынан адам өмірінің дамуы мен өзгерістерін, «сексенінде селкілдерсің» деп кәрілікті символды дәрежеде көрсетіп, айтпақ ойына сай шығарма құрылысын жасап, құрылысына қарай ұйқас тауып, сөздің бейнелілігі ақындық мәнерін аңғартып тұр.

«Не қызық, ох, Дариға, өтті бастан» ғазал өлеңінде ақын өткенді еске ала отырып, адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасын, қоғамдағы өзгерістерді саралайды.

Не қызық, ох, дариға, өтті бастан,
Қалған жоқ көңілім, сірә, замандастан.
Көз қысып, қабақ керіп, езу тартып,

Кейбірі мүлейімсіп амандасқан
Адамға анау-мынау сыр білдірмей,
Құрбыға ишаратпен хабарласқан,
Шөпжелке, жаман-жәутік бәзбір қыздар
«Қой әжеме айтам» деп бетін басқан.
Ұялып, төмен қарап, жеңін тістей,

Қысылып-қымтырылып, құты қашқан, – (Сейітжан, 2009) бұл ғазалда қазақ қызының жиынтық бейнесін жасау арқылы ұят, ар секілді адам мінезінің қырларын аша түседі, философиялық тереңдігі адамның өміріндегі өткінші сәттер мен қоғамдағы өзгерістерді терең әрі көркем түрде суреттеп берген.

Өткен іске опық жеме өкініп,
Өтті дәуір ор қояндай секіріп,
Арғымақтай арылдаушы ең лепіріп,

Ала бурыл шалғырт тарттың, Сейітжан! (Сейітжан, 2009), – деп лирикалық кейіпкер тұлғасының өткенді қайтара алмайтын сезім күйі бейнеленіп, өмірдің қысқалығын ор қоянның секіргеніндей деп ұғындырып, өткеннің тәжірибесі мен сабақтарын бағалаудың маңызы айтылады. Арғымақ – қазақ ұғымында асыл тұқымды, ерекше ат. Б.Кәрібозұлы: «Қазақ поэзиясындағы образ бен образдылықтың төрт түлік малға қатысты болуы да ұлттық сипат. Қазақ поэзиясындағы символдық образдар жүйесінде өлең өнеріміздің ұлттық сипаты мен мінезін жарқырата көрсетіп, өзгелерден оқшау тұратын тұлпар бейнесі» (Кәрібозұлы, 1997), – деп тұлпар, ат бейнесі қазақ поэзиясындағы орталық образдардың бірі ретінде символдық дәреже деңгейінде келе жатқанын айтады. Сейітжан ақын «Арғымақтай арылдаушы ең лепіріп» – деген теңеулік бейне жасау арқылы адамның өмірдегі еркіндігін, белсенділігін, жылдамдығын танытуды көздеген.

Арманым көп мынау фәни жалғаннан:
Он үшінде топқа түсіп сайрадың,
Күркіредің тасқынындай дарияның.
Сырың мәшһүр атырапқа, Сейітжан,
Тынық сөзді толқындатып жайғаның.
Жазған сөзім алмас қылыш болаттай,
Сарқырайды таудан аққан бұлақтай.
Мақсатыма ойымдағы жетем деп,

Арындаттым таң асырған құр аттай (Сейітжан, 2009), – «жазған сөзім алмас қылыш болаттай», «сарқырайды таудан аққан бұлақтай», «арындаттым таң асырған құр аттай» ажарлаудың түрі – теңеу арқылы өлеңге реңк беріп ақын өзінің шығармашылық шеберлігін көрсетеді. Өлеңнің көркемдігі мен мазмұнында адамның табысқа жету жолындағы табандылық қасиеттері суреттелген.

«Адамтану өнері» еңбегінде: «Эпитет – (грек сөзі, мағынасы қосымша дегенді білдіреді) троптың байырғы түрлерінің бірі. З.Қабдолов оған «айқындау, яғни эпитет – заттың, құбылыстың айырықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз» деп анықтама берсе, З.Ахметов оны сипаттау сөз деген» (Мақырұлы, 2009) деп түсіндіреді. «Алмас қылыш», «таудан аққан», таң асырған» эпитеттер де қатар жасалып, ақын ой мен көңіл күйін үндестіріп, жырдың мәнін аша түскен.

Жігіттік, мысал, қызыл гүл,
Қызарып бір күн пісерсің.
Қазан ұрған жапырақтай,
Саудырап жерге түсерсің.
Өткелсіз алда дария тұр,

Қалайша одан кешерсің (Сейітжан, 2009), – деп жігіттік, гүл, жапырақты символдық бейнеде өмірдің қысқа мерзімділігін, жастық ғұмырдың әсемдігі мен өткінші сипатын танытады. «Қазан ұрған жапырақтай» теңеуімен жастықтың да өтетінін, адам өз арман –мақсаты жолында күресе білуін, өмірдің өткелсіз жолдарынан, кедергілерді жасампаздықпен жеңіп шығу керегін еске салады, оқырман назарын аударады.

Б.Кәрібозұлы: «Дін-адамдарды имандылыққа тәрбиелейді, адалдық пен тазалық сақтау, өтірік айтпау, қиянат-зорлық жасамау, ата-ананы құрметтеу, жаман әдеттерге үйір болмау, жетімді жебеу, білім іздеу. Осы айтылғандар қоғамның, елдің, жеке адамның мәдениетін көрсетеді» (Кәрібозұлы & Игенбаева, 2019), – дейді. Сейітжан ақын шығармашылығында кездесетін дін-исламдық дүниетаным Алланың адал жолымен жүріп, ізгі амал жасап, адамгершілік қасиеттерді бойына дарытуды ұқтырған.

...Болсаң да пырақ һәм дүлдүл,
Ажалға ара тұрмайды,
Тағдырың мойын бұрмайды,
Жисаңдағы миллион пұл.
Санаулы сағат ғұмырың,
Бұл дүниеден көшкен күн.
Ағайын туған, қарындас,
Қатын-балаң қалар тұл.
Бұл тірліктің қадірін біл!
Күнфаякун, Тұржа һун!
Көтеріп көрге салғанда,
Көкірек мұздап, болар зіл?
Өздерің анық білмесең,
Яки, молла, ақыннан,

Осыларды сұрап біл! (Сейітжан, 2009), – «ажалға ара тұрмайды» өлім ұғымы метафора арқылы сипатталып, материалдық байлықты – «миллион пұл» деп символдық оймен бере отырып, адамгершілік-имандылықтан арылмай өмірдің мәнін түсініп, оны бағалауға шақырады.

Мен көппін деп қампима
Бір мезетте жоқ қылған
Құдіреті күшті құдайым,
Дәуіттің отыз баласын.
Асып-таспай бәсең бол,

Айтамын сөздің сарасын (Сейітжан, 2009), – жырдағы философиялық ой – исламдық қағидаттарға сүйене отырып, қанағатшылдық, имандылықты ұмытпай, Алланың бар екенін мойындап, адамзатты тәубеге шақыру, өмірдің шынайы құндылықтарын бағалауды насихат ету идеялық-композициялық желі болып өріледі.

Кісі ақысын жүктеме
Иманыңнан төлерсің
Құрсаған денем жан берген
Жаратқан ием Жаббарсың
Ғарасат күні туғанда,
Он екі мүшең жау болып,
Сөйлеп қалса не дерсің?
...Рахым етсе құдайым,
Асыл болат мыс болар.
Қаһар етсе құдайым,
Сары алтын қайнап тас болар.
Бұл бес күн дүниеге

Сейітжан неге мас болар? (Сейітжан, 2009), – ақынның айтайын деген философиялық ой-түйіні – адамзатқа Алланың құдіретін еске салып, адал іс жасап, тәуба шақыру мінәжаты мұсылмандық-имандылық сеніммен жырланады. Тәлім-тәрбиелік ойларын көркем жинақтаумен бере отырып, істеген жаман істің салдарын түсініп, ойлануды, жақсыдан ғибрат алуды насихат етеді.

Исламдық мазмұнмен жыр болып төгілген Сейітжан ақынның Алланы ұлықтаған ғазал өлеңдері дидактикалық-философиялық мазмұнымен ғана емес, бейнелеу тәсілдерімен, тіл көркемдігімен де адамзатты имандылыққа жетелейтін құрал қалпында танылады.

Қорытынды

Шығыс әдебиетінде қалыптасқан ғазал, рубай жанр үлгісінде жыр тудырған Сыр өңірі ақын-жыраулары шығармаларында дидактикалық мазмұндағы ислам тақырыптарының жырлануы қазақ әдебиетіндегі адамгершілік-эстетикалық шығармалардың идеялық-көркемдік сипатын таныта түседі.

Шығыс классикалық әдебиет дәстүрлерінің Сыр өңірі ақын-жыраулары шығармаларында тұрақты көрініс табуы көркемдік үрдістердің жалғастығын көрсетеді.

Сыр өңірі ақындары шығармашылығындағы шығыс әдебиетімен ықпалдастық дәстүр жалғастығының көрінісі. Шығыстың классикалық әдеби жанр түрлері үлгісінде жазылған рубай, ғазал дидактикалық шығармалары арқылы өнегелі өмір сүруді, фәнидің өткінші екенін, адамдық адал қасиеттермен өмір сүруді, Алланың разылығын алуды исламдық-ағартушылық таныммен ұғындырады.

Т. Ізтілеуұлы, Ш. Омары, С. Бекшентайұлы шығармашылығындағы рубай, ғазал жырлар қазақ фольклоры мен ақындық поэзиядағы дәстүрлі өрнектерді Шығыс бояуымен кестелеп, өмір шындығы жайындағы ойларын исламдық мазмұндағы діни дүниетанымның шындығына негіздей көркемдік ойлау жүйесінде дидактикалық-философиялық ұлағатпен таныта алған.

– Сыр сұлейлері – Орта Азия классикалық медресесінде білім алған, діни сауатты, ислам қағидаттарын меңгерген тұлғалар. Шығыс пен қазақ әдебиетіндегі ортақ әдеби арналарды байыта отырып, өзіндік өрнек салып, ұлттық әдебиетіміздің алтын қорына өз үлестерін қосқан.

– Әдебиетінің озық үлгілерін меңгеріп, тек Шығыс әдебиеті ықпалында қалмай, оны жаңашылдықпен жырлап, ұлт әдебиетінің дамуына үлесін қосты.

– діни-ағартушылықты тәрбие тағылымы бағытында ұстанған ақындар. Олардың шығармаларындағы жалпыадамзаттық құндылықтар қоғам дамуына, ұлт санасының оянуына әсер етті. Мұның келер ұрпақ үшін маңызы аса зор екеніне ешбір дау жоқ.

Қазақ әдебиетінде фәни мен бақи дүниенің арасын таныта, имандылықты, тәрбие тағылымын насихаттау – дәстүрлі ерекшелік. Сыр өңірі ақындарының рубай, ғазал шығармаларындағы ислам тақырыбының, адамдық асыл қасиеттерді насихат ете жырлануы- атадан балаға жалғасқан адамгершілік-эстетикалық тәлім-тәрбие ұлағатын дәлелдейді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

*Мақала ҚРҒЖБМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №AP19680346 «Сыр сүлейлері шығармаларындағы Шығыстық дәстүр» ғылыми жобасы аясында жүргізілді.

Авторлардың қосқан үлесі

Оралова Г.С. – материалды жинақтап, мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді және мақаланың негізгі бөлігін жазды, **Жанбершиева Ұ.Н.** – ғылыми-зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап, жинақталған материалды талдады. **Төлебаева А.Т.** – мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

Ахметов, З., & Шаңбаев, Т. (құраст.). (1998). Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі.
Әубәкір, Ж., Асқарова, А., & Мейрбекова, Э. (2024). М.О. Әуезов және түркі әлемі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы, 148(3), 147–159.
<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-147-159>

Бекшентайұлы, С., Дабылұлы, М., & Бәйкенов, Ә. (2009). Шығармалары. Астана: Фолиант.

Бердібаев, Р. (1970). Гүлстанның бұлбұлдары. Алматы: Жазушы.

Ғабдуллин, Н. (1994). Абайдың нәзира үлгісі. Абай және қазіргі заман (50–72 б.). Алматы: Ғылым.

Жанбершиева, Ұ. (2013). Т. Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. Алматы: Арыс баспасы.

Күмісбаев, Ө. (1985). Ортақ арна. Алматы: Жазушы.

Күмісбаев, Ө. (2015). Шығыс шайырлары (5 т.). Алматы: РПБК Дәуір.

Қалшабек, А. (2016). Әдебиеттану ғылымына кіріспе: Оқулық. Астана: Фолиант.

Кәрібозұлы, Б. (1997). Сырлы сөз сипаты. Алматы: Қазақ университеті.

Кәрібозұлы, Б., & Игенбаева, Р. (2019). Сыр сүлейлері шығармаларының ұлттық, тәлім-тәрбиелік тағылымы: ғылыми-танымдық кітап. Алматы: Арыс баспасы.

Қоңыратбаев, Ә., & Қоңыратбаев, Т. (1991). Көне мәдениет жазбалары. Алматы: Қазақ университеті.

Қыдыр, Т. (2024). Парсы-тәжік және қазақ халқына ортақ әдеби желілер мен арналар. Алматы: Қазақстан жазушылар одағы. РҚБ.

Мағауин, М. (1991). Ғасырлар бедері. Алматы: Жазушы.

Мақырұлы, С. (2009). Адамтану өнері: Филология студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Арыс.

Ізтілеуұлы, Т. (2007). Шығармалары. Алматы: Дешті Қыпшақ.

Шораяқтың Омары. (2009). Шығармалары. Терме-толғаулар, өсиет-мысалдар, айтыстар мен дастандар. Астана: Фолиант.

Mursalimova, N., Aça, M. (2025). Kazak akinlarinin aytislarinda dinî değerler. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 113 (Mart2025), 247-266. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647>

G. Oralova, U. Zhanbershiyeva, A. Tulebayeva

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Didactic and philosophical character of psalms (rubay, ghazal) on the theme of Islam

Abstract. The article examines the works of Syr region poets, focusing on the genres of rubai and ghazal, which promote moral and spiritual education. It is concluded that Eastern poetry, through the nazira tradition, significantly influenced the thematic, generic, and stylistic development of Kazakh literature. The study analyzes the reflection of moral and spiritual values in the poetry of T. Iztileuuly, Sh. Umary, and S. Bekshentaevich, where diverse character traits are interwoven with ethical issues. Rubai and ghazal, central genres in Eastern poetry, embody deep philosophical, lyrical, and didactic meanings. Syr poets skillfully mastered these traditions, emphasizing spiritual values, human qualities, and religious themes. Their quatrains, though brief, express profound and complete thoughts in a poetic structure shaped by Eastern influence. The poets' works highlight universal virtues such as kindness, honesty, and compassion, guiding readers toward self-knowledge and moral growth through faith in Allah. Ultimately, rubai and ghazal in Syr poetry are presented as an artistic continuation of literary tradition, fostering cultural harmony and spiritual integrity.

Keywords: literary tradition, spiritual value, rubay, ghazal, muslim worldview, aesthetic teaching, didactics.

Г.С. Оралова, У.Н. Жанбершиева, А.Т. Тулебаева

Кызылординский университет имени КORKYT ата, Кызылорда, Казахстан

Дидактико-философский характер псалмов на исламскую тематику (рубай, газаль)

Аннотация. В статье рассматриваются произведения поэтов Сырского региона, сложившиеся на основе восточного литературного жанра. Научно было высказано предположение, что восточная поэзия оказала свое влияние через традиции назирь на пути к полноте казахской литературы в предметном, жанровом аспекте, содержании и форме. Проанализированы вопросы нравственности и воспевания нравственных и духовных ценностей, переплетающихся с различными поведенческими качествами, отраженными в поэзии Т.Изтлеуулы, Ш.Омара, С.Бекшентаевича. Будут выявлены общие литературные сети и каналы для восточного и казахского народа. Поэты Сырского региона умело осваивали литературные традиции, уделяли

особое внимание пропаганде духовных ценностей, человеческих качеств. В их произведениях рассматривается тема любви, мысли поучительного характера, обобщенные из жизненного опыта, специфика воспевания исламской темы. Рубаи поэтов построены на короткой, глубокой мысли. Четверостишие поэтов, хотя и небольшие, но изолированные, состоят из сложных стихов, структура которых поэтически выражает твердую мысль, сформированную влиянием восточной поэзии. Проанализирован характер газелей четырех поэтов, воспевающих в глубоком философском, лирическом, дидактическом, исламском содержании, направляющих читателя на духовные поиски, самопознание. Поэты призывают общество к добродетели через рубай, газали и призывают стать совершенным человеком через веру в Аллаха. Были сделаны научные оценки духовной целостности народа, воспеваемого религиозно-просветительским, нравственным величием. Рубаи, газали поэтов Сырского региона отличаются по характеру художественного продолжения литературной традиции, литературной гармонии, интеграции.

Ключевые слова: литературная традиция, духовная ценность, рубай, газаль, мусульманское мировоззрение, эстетическая наука, дидактика.

References

- Akhmetov, Z., & Shanbaev, T. (Comps.). (1998). Adebiettanu. Teriminder sozdigi [Literary studies. Dictionary of terms]. Almaty: Ana tili. (in Kazakh)
- Aubakir Zh., Askarova A., & Meyrbekova E. (2024). M.O. Auezov and the Turkic world. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series, 148(3), 147–159. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-147-159>
- Bekshentayuly, S., Dabylyuly, M., & Baykenov, A. (2009). Shygharmalary [Works]. Astana: Foliant. (in Kazakh)
- Berdibayev, R. (1970). Gulstannyn bulbuldary [Nightingales of Gulistan]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)
- Gabdullin, N. (1994). Abaidyn nazira ulgisi [Abai's nazira model]. In Abai zhane kazirgi zaman [Abai and the present time] (pp. 50–72). Almaty: Gylym. (in Kazakh)
- Zhanbershiyeva, U. (2013). T. Iztileuovtin adebi murasy [The literary heritage of T. Iztileuov]. Almaty: Arys baspasy. (in Kazakh)
- Kumisbayev, O. (1985). Ortaq arna [Common channel]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)
- Kumisbayev, O. (2015). Shygys shaiyrlary (5 tomdyq) [Eastern poets (5 volumes)]. Almaty: RPBK Daur. (in Kazakh)
- Kalshabek, A. (2016). Adebiettanu gylymyna kirispe: Okulyq [Introduction to literary studies: Textbook]. Astana: Foliant. (in Kazakh)
- Karibozuly, B. (1997). Syrly soz sipaty [The nature of the artistic word]. Almaty: Kazakh universiteti. (in Kazakh)
- Karibozuly, B., & Igenbaeva, R. (2019). Syr suleyleri shygharmalarynyn ulttyq, talim-tarbielik tagylymy: Gylymi-tanymdyq kitap [National and educational value of the works of Syr poets: A scientific-cognitive book]. Almaty: Arys baspasy. (in Kazakh)
- Konyratbayev, A., & Konyratbayev, T. (1991). Kone madeniet jazbalary [Ancient cultural writings]. Almaty: Kazakh universiteti. (in Kazakh)
- Kydyr, T. (2024). Parsy-tajik zhane kazakh halqyna orta q adebi zheler men arnalar [Literary lines and channels common to Persian-Tajik and Kazakh peoples]. Almaty: Kazakhstan zhazushylary odagy. RQB. (in Kazakh)

- Magauin, M. (1991). Gasyrlar bederi [Contours of centuries]. Almaty: Zhazushy. (in Kazakh)
- Makpyruly, S. (2009). Adamtanu oneri: Filologia studentterine arналған oqu quraly [The art of anthropology: A textbook for philology students]. Almaty: Arys. (in Kazakh)
- Iztileuuly, T. (2007). Shygharmalary [Works]. Almaty: Deshti Qypchaq. (in Kazakh)
- Shorayaktyn Omary. (2009). Shygharmalary. Terme-tolgaуylar, osiet-mysaldar, aitystarmendastandar [Works. Didactic poems, moral parables, contests and epics]. Astana: Foliant. (in Kazakh)
- Mursalimova, N., Aça, M. (2025). Kazak akinlarinin aytislarinda dinî deęerler. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 113 (Mart2025), 247-266. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1528647>

Авторлар туралы мәліметтер:

Оралова Гүлзира Сапарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: gulzi-oralova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7616-5499.

Жанбершиева Ұлжан – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: ulzhan1954@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7662-0343.

Төлебаева Айдынгүл Тойбазарқызы – хат-хабар үшін автор, магистр, аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан. E-mail: aidyn42@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1299-1641

Оралова Гулзира Сапаровна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: gulzi-oralova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7616-5499

Жанбершиева Улжан – кандидат филологических наук, профессор, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: ulzhan1954@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7662-0343

Төлебаева Айдынгүл Тойбазаровна – автор для корреспонденции, магистр, старший преподаватель, Кызылординский университет имени Коркыт ата, Кызылорда, Казахстан. E-mail: aidyn42@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1299-1641

Oralova Gulzira – Candidate of Philology, Associate Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: gulzi-oralova@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7616-5499

Zhanbershiyeva Ulzhan – Candidate of Philology, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: ulzhan1954@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7662-0343

Tulebayeva Aidynkul – corresponding author, Master of Arts, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: aidyn42@mail.ru, ORCID: 0000-0003-1299-1641.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.71.91

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-248-258>

Ғылыми мақала

Фольклорлық жанр және мәтін модификациясы

Г.С. Сағынадин^{1*}, Д. Кәпұлы², Г.Б. Тоқшылықова³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: ¹gulnaz86.08@mail.ru*, ²sahar.0@mail.ru, ³gulnaz_lit75@mail.ru)

Аңдатпа. Бүгінде фольклортану саласы интегративті ғылым ретінде жаңашыл концепцияларын кеңейтіп жатқаны аян. Жаңа ракурстағы көпсалалы әрі күрделі сипатын кешенді зерделеу – жаһандану жағдайындағы күрделі де келелі мәселелердің бірі. Фольклор жанрларын жаңа призмада талдап, жүйелеуде мәтін мәселесін қарастырудың өзектілігі мен қажеттілігі зор. Өйткені фольклорлық мәтін өзінің полифониялық құрылымын ерекшелейтін айрықша заңдылықтар негізінде қалыптасадy. Фольклорлық мәтін – бұл әдеби мәтіннен де, тұрмыстық мәлімдеуден де ерекшеленетін құбылыс. Фольклорлық мәтіннің табиғаты, пайда болу ұстанымдары, өмір сүру формалары және халықтың жадында сақталуы оның даралығын айқындайды. Мәтінді семиотикалық тұрғыда «мәдени хабарлама» беретін белгілердің қатары не комбинациясы (сөздік, бейнелік, заттық, т.б.) деп атауға болады. Зерттеу мақсаты жанр мен мәтіннің модификациясын классикалық және постфольклор контексіндегі дифференциация мен интеграция эволюциясы арқылы тұжырымдауға бағытталған. Жалпы, фольклор жанрларын саралауда прагматикалық аспектідегі функционалдық принциптің рөлін айқындау үшін дәлелдер мен дәйектер келтіруге мән беріледі. Аталған мақала аясында фольклорлық мәтінді семиотика аспектілері арқылы зерделеу, фольклорлық жанрлардың дифференциясы мен интеграциясын негіздеу, бүгінгі мәдениет ауқымындағы постфольклорлық жанрлар моделін қарастыру мәселелерінің негізін ашу міндеттері алға қойылған.

Түйін сөздер: семиотика, прагматика, интермәтін, фольклоризм, Ақыт Үлімжіұлы.

Кіріспе

Мәтін – заманауи семиотикалық зерттеу нысанындағы күрделі құрылым ретінде танылады. Осы концепцияға сәйкес мәтін түпкі мазмұнды қамтитын мәтінге дейінгі барлық мүмкін фрагменттердің синтезі болып көрінеді. Бұл фрагменттер мәтінге

Түсті: 31.01.2025; Жөнделді: 25.08.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

енгеннен кейін жаңа сападағы мән-мағынаға ие болады. Осыған дейін фольклортануда қалыптасқан әдіснама бойынша біз фольклорлық шығарманы талдаудың «контекст – орындаушы – мәтін – аудитория» парадигмасы негізінде сюжет, мотив, образ, кейіпкерлер функциясын, поэтиканы зерттеп келдік. Алайда бүгінгі фольклортану фольклорлық мәтінді тек шындықпен арақатынасын бағамдаудан кеңірек контексте қарастыруды көздейді. Яғни, мәтінді функционалды түрде саралауға мүмкіндік беретін басқа да параметрлерді зерттеу нысанына алады. Бұл ретте фольклордың интегративтілігін, кешенді функциясын нақтылайтын «мәдени хабарламалардың» құрылымдық, прагматикалық, функционалды аспектілерін зерделеудің мәні ерекше.

Зерттеу әдістері

Бұл мәселелерді зерттеудің басты стратегиясы семиотикалық әдіс негізіндегі прагматикалық, құрылымдық-семантикалық, герменевтикалық, әдістерден құралады. Мұндай әдіснама фольклорлық жанр қалыптасуындағы мәтіннің коммуникативті функциясын, оның қалыптасу және өмір сүру механизмдерін анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ сюжеттік, мотивтік, образдық элементтердің астарындағы семантикалық ақпараттарды декодтаудың әлеуетті мүмкіндіктерін объективті түрде бағалауға негіз болады.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі фольклортанудың кенже дамыған, сондықтан өзекті мәселелерінің бірі – фольклорлық мәтін прагматикасы. Мұның себептерінің бірі – семиотиканың арнайы бір саласы ретінде прагматика мәселелері өткен ғасырдың аяғынан бастап игеріліп, әлі де зерделеуді қажет ететіндігі. Дегенмен фольклор прагматикасының дамуына, жалпы семиотика мәселелеріне айтарлықтай үлес қосқан шетелдік жұмыстар (Дандес, 2003) қатары бар. Отандық фольклортануда да мардымды (Қасқабасов, 2015) пікірлер айтылған.

«Прагматика» термині ғылыми құрал ретінде (грек тіл. «прагма» – іс, әрекет) XX ғасырдың 30-жылдарында американдық философтар Чарльз Сандерс Пирс және Чарльз Уильям Моррис еңбектерінде пайда болды. Ғалым Ч.У. Моррис бұл терминді синтактика мен семантикамен бірге семиотиканың бір саласы ретінде қолдануды ұсынған. Алайда символдық жүйелердің (соның ішінде тілдің) прагматикалық аспектісін XIX ғасырдың аяғында алғаш рет Чарльз С.Пирс тыңғылықты қарастырған. Чарльз С.Пирс (2000) идеяларының негізінде прагматиканы айқындау және қалыптастыру ісі лингвистикалық зерттеу саласы ретінде қалыптасты. Ол өткен ғасырдың 60-70-ші жылдарының басында басталды.

Фольклорды зерттей отырып, біз «фольклор жанрларының функциялары», «фольклорлық мәтін қызмет атқарады» және т.б. тіркестерді жиі айтамыз. Бұл сөз тіркестерінің артында фольклорлық жанрлардың прагматикасы түсінігі жатыр. Прагматика – семиотиканың бір саласы. Ол мәтін мен оны қолданушылар арасындағы байланысты зерттейді. Орындауды, қабылдау және түсіндіруді (орындаушы мен тыңдаушы), сонымен қатар мәтінді қолдануды қамтамасыз ететін жағдайлардың жиынтығы болмақ.

Ғалым С. Адоньева (2024) фольклорды ерекше семиотикалық аппарат ретінде сипаттайды. Ол өз зерттеулерінде әрбір фольклорлық мәлімдеменің прагматикалық аспектіде қарастырылу мүмкіндігін көрсетеді. Зерттеуші С. Бралинаның (2010) анықтамасы бойынша «фольклордағы прагматика пәні – «прагматикалық» жағдайдағы фольклорлық мәтін, яғни оның «тірі» қызмет атқаруы, орындаушы мен тыңдаушы арасындағы «тірі» байланыс жағдайы. Мұны сызба түрінде келесідей ұсынуға болады: контекст – орындаушы – хабарлама (мәтін) – тарату арнасы – аудитория – нәтиже (қабылдау тиімділігі). Осыған байланысты фольклорлық мәтіннің қалыптасу жолдары мен тәсілдері туралы мәселе бірден туындайды. Ал фольклорлық мәтіннің туу және қызмет ету мәселесі қашаннан маңызды әрі өзекті. Бұл ретте мәтін прагматикасын саралаудың рөлі айрықша.

Фольклорлық мәтіннің прагматикасын ақпарат беруші мен тыңдаушының жеке басын ескере отырып, мәтінді тарату және қабылдаудың «тірі» үдерісі, сондай-ақ мәтін орындалатын әлеуметтік-тарихи контекст ретінде анықтауға болады. Сонымен қатар мәтін прагматикасы дәстүрді ұстанушылардың фольклорлық мәтіндерге үстейтін мән-мағынасына байланысты боп келеді. Мұндай практикалық, прагматикалық мақсаттарға негізделген фольклорлық туындылар әлеуметтік қатынастардың белгілі бір түріне тиісті коммуникацияны қамтамасыз етеді. Нәтижесінде фольклорлық формалар өзгеріп отыруы мүмкін. Сондықтан фольклор жанрларын саралауда прагматикалық аспектідегі функционалдық принцип үлкен маңызға ие. Өйткені жанрлық дифференциацияның күрделілігі объективті сипатқа иежәнеаталмыштуындылардың айтылуерекшеліктеріне негізделеді. Мысалы, аңыздық прозаның сөйлесімдік және ситуациялық контекстермен өзара тығыз байланысы, композициялық және стилистикалық канондардың болмауы оның фольклорлық проза ретінде болмысын ашады.

Аңыздық проза жанрларының өзара даралану мәселесі фольклортану ғылымының өткен ғасыр төңірегіндегі өзекті мәселелерінің біріне айналып, күні бүгінге дейін өз күшін жойған жоқ. Академик С. Қасқабасов (2002): «Ешбір фольклорлық жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемделу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрға негіз де болады, бірақ олар қосылып кетпейді, әрқайсысы өзіне тән қасиеттермен ерекшеленеді дейді де, жанрлардың өзара айырмашылық белгісіне олардың атқаратын қызметін ұстаным етеді.

Әрбір фольклорлық мәтіннің айтылуы коммуникативті актіге негізделіп, коммуникативті оқиғаның бөлшегі болады. Аңыздық проза жанрлары шындыққа бағытталып, елді иландару мақсатын алға тарта отырып, фольклор орындаушыларының түрлі интенциясын іске асырады. Бірде әңгімеші тыңдарманмен өзінің ішкі жай-күйімен, уайымымен бөлісуге ұмтылады. Сөйтіп ол өз серіктесін өзінің «жақын» әлеміне тартады, сенім білдірген интонацияны пайдалану арқылы өзі туралы немесе туыстары туралы әңгімелеп береді. Басқа жағдайда (бөгде біреумен әңгімелескенде) оған жергілікті тарихқа жан бітіретін нақты фактілерді қалыпқа келтіру қажет. Бұл өзі және жергілікті жердің тұрғындары үшін маңызды болмақ. Кейде өткеннің оқиғасына қайтып оралып, әңгімешіге бүгіннің бет-бедерін жақсы түсініп, толық түсіндіру үшін қажет. Мұндай сипаттағы оқиғалар нақты бір адамның жақын әлеміне енбейді, бірақ ішкі

тебіренісі байқалады және өткен, осы және келер шақ хақындағы ақпаратты бір арнаға «тоғыстырады».

Басқа аңыздық проза туындыларына қарағанда, хикая адамның жеке әлеміне ана-ғұрлым жақын. Фольклор жанрының бұл түрі өз мазмұн аясында халықтың мифтік санасы мен діни наным тудырған мақұлықтар мен құбыжықтар бейнесін көрсетеді. Хикая – өмірде түрлі тылсым күштердің, құбыжық пен мақұлықтардың кездесуіне халықты иландыратын әңгімелер. Иландыру мәселесі мұндай хикаялардың ақиқат негізінде құралғанын көрсетеді. Хикая жанрының даралығы «контекст – орындаушы – хабарлама (мәтін) – тарату арнасы – аудитория – нәтиже (қабылдау тиімділігі)» жүйесіндегі әрбір компоненттің қатысы арқылы сараланатын болса, айтушының оқиғаны өз басынан өткендей немесе өзі куәлік етіп, үшінші жақтан орындауы және тыңдаушының қабылдауы шындыққа лайықталып, сенім ұялатады.

Хикаяның коммуникативті негізі – адамның шындыққа жат түсініксіз құбылыстарға деген қажеттілігін қанағаттандыру. Көбінесе, хикая бірінші жақтан айтылып, куәлік сипатты болып келеді: әңгімеші өз басынан өткен оқиғаны немесе өзге біреуден естіген жайтын хабарлайды. Хикаяны әңгімелеу белгілі бір мақсатқа бағытталмайды. Ол бір жағдайға сәйкес туып, тұрмыстық ситуация немесе айтушы мен тыңдаушының арнайы психологиялық дайындығы нәтижесінде баяндалады. Шынымен-ақ, күнделікті тұрмыс қалпын бұзатын оқиғаның артықшылығы хикая жанрының композициялық ерекшелігінен көрінеді. Мәтіннің экспозициясы адамның күнделікті өмірін сипаттаудан тұрады. Осы көріністің реалистік сипаты қарама-қайшылық (контраст) принципі негізінде құбыжық бейнемен кездесу сәтін суреттеу кезіндегі эмоциялық әсерді күшейтеді. «Бір уақытта», «бір мезетте», «сыбдыр естілді», «зыңғыр, зыңғыр», «бір дыбыс жақындап келе жатты» секілді сөздер, күтпеген жағдайды білдіретін интонация баяндаудың шарықтау шегін айқындап, хикаяның басты мазмұндық бөлімін танытады. Ойымыз дәлелді болу үшін жезтырнақ келер сәтті байқайық: «Бір күні Қара мерген кешкісін ет пісіріп отыр еді, бір сыбдыр естілді. Мерген бұл не сыбдыр? Бұл маңайда ешкім жоқ еді ғой!» – деп жан-жағына қарады. Дәл осы сәтте қостың ішіне көк көйлек киген әйел кіріп келді де, үндеместен бір тізесін бүгіп, отыра кетті. Мерген әйелге зер сала қарап еді, беті сап-сары, көзі аларған екен. Ол да мергенге тесіле қарады» (Қасқабасов, 2002 б).

Жалпы, хикаялардың әлеуметтік-тұрмыстық функциясы – сенім бекіту, тылсым күш иесімен кездесіп қалу мүмкіндігі жайында «ескерту». Мұндай мақсатқа жету үшін әңгіме реңкін әрлеп, бояуын қанық қылған абзал. Сондықтан да хикая мазмұнындағы кейіпкерлердің атқаратын функциясы, портреттік сипаты, олардың бейнесін ашуда айналадағы ортаның, яғни пейзаждың суреттелуі экспрессивті-эмоционалды лексиканың қолданысын қажет етеді. Бұдан эстетикалық функцияның туындайтыны сөзсіз. Дегенмен, хикаяда коммуникативті ситуацияның элементі ретінде мағлұматтық қызмет доминанттық рөлге еніп, эстетикалық мәні екінші орынды иеленеді. Ал, егер мұндай мақұлықтар жайлы оқиғаларға деген сенімнің төмендеуі байқалса, жанрдың функциясы сейілдік, сауықтық негізге бағытталатыны айқын.

Кейде хикаялар түгел ертегілер контексіне еніп кетеді. Мифологиялық дүниетаным негізінде қалыптасқан хикаялар наным-сенім туғызу мақсатынан сейілту мақсатына, танымдық қызметтен көркемдік-эстетикалық қызметке, жалаң құрылымнан күрделі сюжеттік композицияға, яғни, мемораттан фабулатқа ұласты. Бұл

– қоғамдық формацияның өзгеруі, халықтық сананың ілгерілеуі, діни көзқарастың түрленуінің нәтижесі. Мұндай нәтиже аңыздық және ертегілік прозаның жекелей қалыптасуына әкелді. Дей тұрғанмен, екі жанр арасында түрлі аспектіде саралауға болатын интеграциялық иірімнің сақталатыны сөзсіз. Бұл фольклорлық мәтіндердің полифониялық құрылымынан туындайтын «өзара ықпалдасу», яғни интердискурсивті сипатын негіздейді. Осы негізде фольклорлық дискурстағы жанр мен мәтін модификациясын, коммуникативті-прагматикалық сипат ерекшелігін айқындайтын мәтіндер корпусын құрудың маңыздылығы мен жаңашылдығы айқын.

Заманауи фольклор дәстүрлі фольклордан айырым белгісі – тұтас дүниетанымдық негізі жоқ, бүгінгі қоғам үшін бірыңғай қабылданбайды. Бірақ әр түрлі субмәдениет фольклорының жиынтығы бола алады. Бұл ретте фольклордағы полифонияның құрылымдық ерекшеліктерін қарастыру қажет. Өйткені полифония теориясы интермәтін теориясымен байланысты. Интермәтінділік, интермәтіндік байланыстар – заманауи филология ғылымының өзекті мәселелерінің бірі. «Интермәтінділік» терминін ғалым Ю. Кристева (2000) ғылыми айналымға енгізген. Жалпы, интермәтіндік байланыстар, мәтіндегі мәтін, дәйексөз қолдану, «өзге» мәтінге сілтеме жасау көркем әдебиетке о бастан тән. Өнер атаулыға тән таңбалар жүйесі мәтіндегі мәтінді екшеуді талап етеді (Лотман, 2004). Мәселен, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Абайдан соң жазба әдебиеттің негізін қалаған ақындардың бірі – Ақыт Үлімжіұлының әдеби мұрасының жанрлық аясы фольклорлық жанр табиғатымен үндес болып келеді. Халық әдебиетінің өлең сөз тегінен шығатын эпикалық түрлері ақын шығармашылығынан айқын көрінеді. Толғау, қисса-дастан жанрлары ақынның өлең-жырларының құрылымына, сипатына негіз болумен қатар, оның даралық стилін танытуда да фольклорлық поэтиканың ерекшеліктерін байқаймыз (Karuly, 2025). Поляк зерттеушісі Зофия Митосек (2005): «Интермәтін – бұл жаңа, жаңадан туған әдеби шығармаға енгізілген өзгенің, алдыңғы мәтіннің үзіндісі. Бұл нақты түрде дәйексөз, реминисценция немесе тұспал, кейіпкердің аты, салыстыру және т.б. болмақ» дейді. Жаңа мәдениет пен жаңаша уақыт контекстінде интермәтінділік ерекше сипатқа ие. Ғалым Н. Фатеева (2007) айтқандай, интермәтінділік – «өзге авторлардың мәтіндерімен қарама-қайшылық, біріздендіру және өзгерту қатынастарының күрделі жүйесі арқылы өзіндік мәтін генезисі мен өзіндік поэтикалық «Мен» қалыптастыру. Соңғы жылдардағы әдебиеттерде әрбір жаңа мәтін ескінің табиғатына үңіліп, онымен архитектуралық сипатта байланысады. Сондықтан интермәтінділік теориясының ұстанымы бойынша көркем туынды талдауы авторлық мәтінмен бірге қаламгер дүниетанымын түсіну мен түсіндірудің қажетті шарты болмақ.

Ғалым М. Бахтин өзінің соңғы жұмысын – гуманитарлық ғылымдардың әдіснамасы туралы жазбаларды құра отырып, интермәтінділік теориясына қатысты идеясын «абсолютті ештеңе жоқ: әрбір мағынаға тиісті өзінің «Қайта өрлеу мерекесі» (праздник возрождения) болады» деген тұжырыммен аяқтайды. Бұл «қайта өрлеу мерекесін» қамтамасыз ететін әдебиеттің фольклорлық интермәтіні, сондықтан оны басты, бастапқы деп санауға негіз бар. Бұл дәйекті әлемдік деңгейдегі ғылыми көзқарастар (Жолковский А, 2016) арқылы дәлелдеуге болады.

Фольклор о бастан диалогтік болмысқа ие. Соған сәйкес фольклордың бүгінде интегративті ғылым көзі ретінде зерттеу мүмкіндіктерінің диапазоны кеңейіп жатыр.

Оған дәлел – соңғы уақытта ғылыми талқыда жүрген эстофольклортану саласы. Эстофольклортану әдеби-фольклорлық ықпалдасу нәтижесіндегі әр текті материалдың идеялы-эстетикалық бірлігін зерттеуді көздейді. Әлемдік аренада жеке терминмен айшықталып, дербес сала ретінде дамуы оның зерттеу пәнінің заманауи сұраныстағы өзектілік динамикасын көрсетіп отыр. Осы динамиканы ұлттық фольклортану аясында бағамдап, фольклорлық дәстүрдің әдебиеттегі көрінісін, яғни эстофольклортанудың фольклоризм категориясын интермәтінділік аспектісінде айқындау – жобаның жаңашыл идеясының бірі.

Фольклорлық дәстүр – мәдени коммуникацияның базалық формасы. Өткенге деген қызығушылық, көбінесе бүгіннің көрінісін бере алады. Бұл фольклорлық дәстүрдің сақталуына негіз болмақ. Фольклорлық дәстүрде талдаудың орталық категориясы – мәтін. Бүгінде фольклорлық интермәтін жаңа бағыттағы фольклоризм типологиясын қалыптастыруға негіз болып отыр. Мәселен, трансформациялық, туындаушы, интуитивті, т.б. типтерді айтуға болады. Трансформациялық фольклоризм – туындаушы фольклоризммен кейбір ұқсастықтық табатын, әдеби туындының фольклормен аса ерекше диалогы іспетті үдеріс. Жаңа қалыптағы әдеби мазмұн алдыңғы (фольклорлық) формаларға – сюжет, бейне, стиль, т.б. өзгеше мән үстейді. Туындаушы фольклоризм тұтас бір сюжетке негіз болып, тудырушы қызметте жұмсалатын фольклорлық элемент не құбылыс. Интуитивті фольклоризм – фольклоризмның өте күшті түрі. Фольклорлық шындыққа теңдес дәрежеге ие. Бұл ретте поэтикалық сөз фольклормен қаншалықты тығыз байланысты болса, соншалықты одан тәуелсіз түрде жаңа фольклорлық өнімнің құралы бола алады. Сонымен қатар фольклорлық шындықты сіңіру және оны жаңаша түлетуде қаламгердің қилы ұстанымдары оны шамадан тыс қоюланған фольклорлық сана иесі ретінде көрсетеді. Мұндай фольклоризм типтерін анықтауда эксплицитті және имплицитті «интеграция» негізге алынып, интермәтінділік категориясын айғақтайтын аллюзия, реминисценция тәсілдері де өзек болады. Өйткені заманауи мистика, фантастика, фэнтези жанрларына интермәтін ретінде қиял-ғажайып ертегілердің, хикаялардың, ғұрыптық фольклордың көрінісі аңғарылады. Мәселен, бүгінгі әдеби үдерістегі Т.Шапайдың «Әулие ағаш», Қ.Әбілқайырдың «Жылан кегі», Қ.Мұбарактың «Жат құшақ», «Ақ көйлекті қыз», «Тораңғылы сиқыры», Л.Қоныстың «Ібілістің көңілдегі», т.б. туындыларды айтуға болады. Осы негізде заманауи әдебиет корпусын саралап, зерттеу міндеттеріне релевантты мәтіндерді іріктеу басты назарға алынады. Бұл тұрғыда интермәтіндік мотивтердің жүйесін түзудің өзектілігі анық. Әдеби фантастика типтерінің сипатын қарастырып, поэтикалық табиғатын айқындап, оларды нақты талдаулармен бекіту маңызды. Мұндай нәтижелер жалпы эстофольклортану аясындағы фольклоризм теориясын қалыптастыруға негіз бола алады.

Бүгінгі индустриалды қоғамда фольклорлық жанрлар дамуының жаңа кезеңі басталды. Жаңа кезеңнің өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл ауызша мәдениет аясындағы коммуникациямен тығыз байланыс табатын постфольклор, интернетлор түсініктерінің пайда болуын меңзейді. «Постфольклор» терминін алғаш рет профессор С.Неклюдов (1995) кейбір өзіндік белгілерін жоғалтқан қазіргі фольклорды белгілеу үшін енгізген.

2000 жылдардан бастап интернеттің кең таралуы мен Web 2.0 технологиясының жаппай қолданысқа енуі әлеуметтік желілерде интернет-фольклордың белсенді таралуына жол ашты (Грамотчикова, 2017). М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында

дайындалған «Кибер әдебиет» атты ұжымдық монографияда желі арқылы таралған қазіргі әдебиеттің мәселесі қарастырылған (Қалиев, 2020). Постфольклор АҚШ, Ресей, Бразилия, Эстония, Литва, Франция, Венгрия сияқты көптеген елдерде 1990 жылдардан бастап ғылыми тұрғыда қарастырылып, монографиялар мен мақалалар жарияланған (Алексеевский, 2010). Коммуникативті кеңістіктің өзгерістерін сипаттайтын терминдер орыс ғылымында интернетлор, виртуалды фольклор, желілік фольклор, интернет-фольклор деген терминдер қолданылады, мұның ішінде интернет-фольклор деген атау көбірек қолданысқа ие болып келеді. Ал алыс шетелде internet folklore, netlore, computerlore, computer folklore, virtual folklore, cyberlore, e-Folklore, digital folklore деген терминдер жиі пайдаланылады.

Постфольклордың дәстүрлі фольклордан айырмашылығы – белгілі бір аймаққа тиесілі емес, жазба түрінде де, желі арқылы да белсенді түрде таралады. Осы тұрғыдан алғанда, постфольклор бұқаралық мәдениетке жатады. Америка фольклортануында «фольклор» деген терминмен ертегі, жұмбақ, ойын фольклоры мен ғұрыптық фольклор т.б. жанрларды ғана емес, анасының қызына тоқыма өнерін үйретуі сияқты материалдық емес мәдени мұраны да атайтыны белгілі (Алексеевский, 2010). Постфольклордың пайда болуын өндірістік және постиндустриалды қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен ғана емес, коммуникация құралдары саласында технологиялық революция нәтижелерімен байланыстыра қарастыру орынды болмақ.

2024 жылы қазақ постфольклорының генезисі, семантикасы, жанрлар трансформациясына қатысты М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының негізінде гранттық жоба орындалғаны белгілі. Бұдан бөлек жанр мен мәтін арақатынасында фольклордың семиотикалық аспектілерін айғақтап, бүгінгі постфольклорлық мәдениеттегі фольклорлық код көрінісін, трансформациясын таразылаудың мәні зор. Мәселен, орыс фольклорындағы «ведьма» бейнесінің бүгінгі күні заманауи әйелдің архетипі ретінде қарастырады. Өйткені қазіргі таңда белгілі фольклорлық кейіпкердің бұқаралық мәдениет пен БАҚ аясында кездесетін трансформациялық болмысын аңғаруға болады. Мұны біздің ұлттық танымдағы «бақсы» бейнесін сабақтастыруға болады. Классикалық фольклордағы бақсының бейнесі, функциясы қазіргі постфольклорлық контексте магияның модернизацияланған сипатында көрінісі көп. Заманауи магиялық тәжірибелер мен субмәдениет мәселелерін қарастыра отырып, «бақсы» бейнесінің астарындағы отбасылық қасиет, инициация, магия туралы түсініктер, магиялық іс-әрекеттер зерделеу нысанында тұшымды нәтижелер берері анық.

Қорытынды

Көркемдік ойлау адам баласының танымдық қабылдауын, фантазиясын кеңейтті. Қай халықта болсын сөз өнерінің табиғаты тым тереңде. Адам баласы жалпы тіл, сөз өнерінің ерекше қасиетін ерте аңдап, оның мән-мағынасын дәуір жылжыған сайын тереңдетіп отырған. Тіпті сөздің күші халықтың тұрмыс-салтының, діни сенімінің де көрінісіне айналды. Өздерінің тұрмыс-тіршілігіндегі дәстүрді, ұлттық-этнографиялық ерекшеліктерді сөз арқылы бейнелеп, оның белгі, ишара, таңба түріндегі сан қырлы ерекшелігін толықтырған. Сөздің магиялық сипатын ерекше дәріптеп, өздерінің тұрмысында орныққан дәстүр, ырым-жоралғы, салттың көрінісін әр түрлі сөз форма-

лары арқылы жеткізген. Бұл халқымыздың фольклорлық жанрларында бастау алды. Осы ерекшеліктер жинақтала келе, ғасырлар кеңістігінде орнығып, бүгінге дейін жетті. Халық өзінің таным дүниесіндегі, жадындағы түсініктерді, көне бейнелерді үнемі жаңғыртып, оған оралып отырды. Бұл әрі қарай ұлттың қалыптасуын, оның тарихын, әлеуметтік-саяси жағдайын, мәдени құбылыстарды айғақтайтын тұрақтылыққа ойысты. Сөйтіп, халық болмысында бекіген ұлттық код пайда болды. Оның мән-маңызы – ұлттық санадағы құбылыстардың қасиетін саралап, оның өткендегі және болашақтағы рөлін бағамдау, сол арқылы ұлт келбетінің бірегей болмысын таныту.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. Г.С. Сағынадин – мақаланың негізгі идеясы мен тұжырымдамасын айқындап, зерттеу материалдарына талдау жүргізді, қорытындысы мен мақаланың рәсімделуіне үлес қосты. Д. Кәпұлы – зерттеу жұмысының жалпы құрылымын, әдіснамасын, саралап, негіздеді, Г.Б. Тоқшылықова – мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді.

Әдебиеттер тізімі

Адоньева, С.Б. (2004). Прагматика фольклора. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербургского ун-та; ЗАО ТИД «Амфора».

Алексеевский, М.Д. (2010). Интернет в фольклоре или фольклор в Интернете? (Современная фольклористика и виртуальная реальность). В От Конгресса к Конгрессу. Навстречу Второму Всероссийскому конгрессу фольклористов: Сборник материалов (с. 151–166). Москва: ГРЦРФ. http://folk.pomorsu.ru/opensource/alekseevsky_folklor_viternete.pdf

Бралина, С.Ж. (2010). Прагматика фольклорного текста. http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2010/Philologia/65043.doc.htm

Грамотчикова, Н.Б., Хоруженко, Т.И. (2017). Постфольклор и интернетлор: учебно-методическое пособие. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54011/1/978-5-7996-2180-3_2017.pdf

Дандес, А. (2003). Фольклор: семиотика и/или психоанализ. Сборник статей. Москва: Восточная литература.

Жолковский, А.К. (2016). Блуждающие сны: Статьи разных лет. Санкт-Петербург: Азбука, Азбука-Аттикус.

Кристева, Ю. (2000). Бахтин, слово, диалог и роман. В Г. К. Косиков (Сост.), Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму. Москва: ИГ Прогресс.

Қалиева, А.Қ. (ред.). (2020). Кибер әдебиет: Ұжымдық монография. Алматы.

Қасқабасов, С. (2015). Таңдамалы шығармалар (1–5 т.). Астана: Фолиант.

Қасқабасов, С.А. (2002). Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: Аударма.

Лотман, Ю.М. (2004). Семиосфера. Санкт-Петербург: Искусство–СПБ.

Митосек, З. (2005). Теории литературных исследований. Симферополь: Таврия.

Неклюдов, С.Ю. (1995). После фольклора. Живая старина, (1), 2–4. <http://www.folkcentr.ru/zhivaya-starina-1995-1>

Пирс, Ч. С. (2000). Начала прагматизма. Том 2. Логические основания теории знаков. Санкт-Петербург: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетея. Фатеева, Н. А. (2007). Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности (3-е изд., стереотипное). Москва: КомКнига.

Kapuly, D., Sagynadin, G., Khavay, K. (2025). Akhit Ülimjioğlu'nun Eserleri ve Edebî Folkloristik Entegrasyon. Türk Kültür ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 114, 455-466. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1483722>

Г.С. Сағынадин^{*1}, Д. Капулы², Г.Б. Тоқшылықова³

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Фольклорный жанр и модификации текста

Аннотация. Сегодня стало ясно, что область фольклористики расширяет свои новаторские концепции как интегративной науки. Комплексное изучение многоотраслевого и сложного характера нового ракурса – одна из самых сложных проблем в условиях глобализации. При анализе и систематизации жанров фольклора в новой призма велика актуальность и необходимость рассмотрения проблемы текста. Потому что фольклорный текст формируется на основе отличительных закономерностей, отличающих его полифоническую структуру. Фольклорный текст – явление, отличающееся как от литературного текста, так и от бытового высказывания. Характер фольклорного текста, принципы возникновения, формы жизни и сохранение в памяти народа определяют его индивидуальность. В семиотическом контексте текст можно назвать серией или комбинацией признаков (словесных, образных, предметных и т.д.), дающих «культурное сообщение». Цель исследования направлена на формулирование модификации жанра и текста через эволюцию дифференциации и интеграции в классическом и постфольклорном контексте. В целом, при дифференциации жанров фольклора придается значение приведению аргументов и аргументов для определения роли функционального принципа в прагматическом аспекте. В рамках данной статьи поставлены задачи изучения фольклорного текста через аспекты семиотики, обоснования дифференциации и интеграции фольклорных жанров, раскрытия основы проблем рассмотрения модели постфольклорных жанров в масштабах современной культуры.

Ключевые слова: семиотика, прагматика, интертекст, фольклоризм, постфольклор, модификация.

G.S. Sagynadin^{*1}, D. Kapuly², G.B. Tokshylykova³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty, Kazakhstan

Folklore Genre and Text Modifications

Abstract. Contemporary folklore studies are evolving as an integrative science, expanding their conceptual frameworks. In the context of globalization, analyzing the complex and multidisciplinary

nature of folklore from a new perspective is increasingly important. Central to this is the concept of the folklore text, which differs from both literary texts and everyday discourse due to its unique, polyphonic structure. A folklore text is shaped by distinct principles, modes of existence, and cultural memory, setting it apart as a unique phenomenon. From a semiotic perspective, it functions as a set or combination of signs that convey cultural meaning. This article aims to explore the differentiation and integration of folklore genres within classical and post-folklore contexts. It highlights the functional and pragmatic aspects of genre classification and emphasizes a semiotic approach to analyzing folklore texts. Additionally, it considers models of post-folklore genres within the broader framework of modern culture.

Keywords: semiotics, pragmatics, intertextuality, folklorism, post-folklore, modification.

References

- Adon'eva, S.B. (2004). *Pragmatika folklora* [Pragmatics of folklore]. St. Petersburg: St. Petersburg University Press; ZAO TID "Amfora". (in Russian)
- Alekseevskii, M.D. (2010). Internet v fol'klоре ili fol'klор v Internetе? [Internet in folklore or folklore on the Internet?]. In: *Ot Kongressa k Kongressu. Navstrechu Vtoromu Vserossiiskomu kongressu fol'kloristov* [From Congress to Congress. Towards the Second All-Russian Congress of Folklorists] (pp. 151–166). Moscow: GRTsRF. http://folk.pomorsu.ru/opensource/alekseevsky_folklor_viternete.pdf (in Russian)
- Bralina, S.Zh. (2010). *Pragmatika folklornogo teksta* [Pragmatics of the folklore text]. http://www.rusnauka.com/12_ENXXI_2010/Philologia/65043.doc.htm (in Russian)
- Gramatchikova, N.B., & Khoruzhenko, T. I. (2017). *Postfol'klор i internetlor: Uchebno-metodicheskoe posobie* [Post-folklore and internetlore: Educational-methodical manual]. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54011/1/978-5-7996-2180-3_2017.pdf (in Russian)
- Dandes, A. (2003). *Folklor: semiotika i/ili psikhoanaliz* [Folklore: Semiotics and/or psychoanalysis]. *Sbornik statei*. Moscow: Vostochnaya literatura. (in Russian)
- Zholkovskiy, A.K. (2016). *Bluzhdayuchie sny: Stat'i raznykh let* [Wandering dreams: Articles of various years.]. Saint-Petersburg: Azbuka, Azbuka-Attikus. (in Russian)
- Kristeva, Y. (2000). *Bakhtin, slovo, dialog i roman* [Bakhtin, word, dialogue and novel]. In G. K.Kosikov (Comp.), *Frantsuzskaja semiotika: Ot strukturalizma k poststrukturalizmu* [French Semiotics: from Structuralism to Post-Structuralism] (pp. 427–457). Moscow: IG Progress. (in Russian)
- Kalieva, A.K. (Ed.). (2020). *Kiber adebiet* [Cyber literature]: Collective monograph. Almaty. (in Kazakh)
- Kaskabasov, S.A. (2002). *Zhanazyk. Ar zhylygy zertteuler* [Zhanazyk. Research of different years]. Astana: Audarma. (in Kazakh)
- Kaskabasov, S. (2015). *Tandamaly shygarmalar (1–5 tom)* [Selected works (Vols. 1–5)]. Astana: Foliant. (in Kazakh)
- Lotman, Y.M. (2004). *Semiosfera* [Semiosphere]. Saint-Petersburg: Iskusstvo–SPB.
- Mitosek, Z. (2005). *Teorii literaturnykh issledovaniy* [Theories of literary studies]. Simferopol: Tavriya. (in Russian)
- Nekliudov, S.Y. (1995). *Posle fol'klora. Zhivaia starina* [After folklore. Zhivaya Starina], (1), 2–4. <http://www.folkcentr.ru/zhivaya-starina-1995-1> (in Russian)

Pirs, Ch. S. (2000). Nachala pragmatizma. Tom 2 [The beginnings of pragmatism. Vol. 2]. Logicheskie osnovaniya teorii znakov. Saint-Petersburg: Laboratory of Metaphysical Research, Faculty of Philosophy, St. Petersburg State University; Aleteya. (in Russian)

Fateeva, N. A. (2007). Intertekst v mire tekstov: Kontrapunkt intertekstual'nosti [Intertext in the world of texts: Counterpoint of intertextuality] (3rd ed., stereotype). Moscow: KomKniga. (in Russian)

Kapuly, D., Sagynadin, G., Khavay, K. (2025). Akhit Ülimjioğlu'nun Eserleri ve Edebî Folkloristik Entegrasyon [The Works of Akhit Ülimjioğlu and Literary Folkloristic Integration]. Türk Kültür ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Sayı: 114, 455-466. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1483722>

Авторлар туралы мәлімет:

Сағынадин Гүлназ Сағынадинқызы – хат-хабар үшін автор, PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gulnaz86.08@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5970-8527>

Кәпұлы Дәулеткерей – магистр, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sahar.0@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8741-0269>

Тоқшылықова Гүлназ Базарбайқызы – PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4116-5042>

Сағынадин Гулназ Сағынадиновна – автор для корреспонденции, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gulnaz86.08@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5970-8527>

Капулы Даулеткерей – магистр, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sahar.0@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8741-0269>

Тоқшылықова Гулназ Базарбаевна – PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4116-5042>

Sagynadin Gulnaz Sagynadinovna – corresponding author, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulnaz86.08@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5970-8527>

Kapuly Dauletkerey– Master of Arts, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sahar.0@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8741-0269>

Tokshylykkova Gulnaz Bazarbayevna – PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4116-5042>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ХҒТАР 17.07.31

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-259-276>

Ғылыми мақала

Қазақ драматургиясындағы трагедиялық кейіпкердің имидждік-ақпараттық моделі (Рымғали Нұрғали зерттеулері негізінде)

О. Тұржан¹, А. Әбілхан², Б. Отарбаева³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹onaigul_t@mail.ru, ²aisamal.abilkhan@gmail.com, ³b.otarbaeva@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі маңызды категориялардың бірі — имидж саласының трагедиялық драма өнеріндегі көрінісі, қызметі және көркемдік табиғаты жан-жақты талданады. Трагедия табиғаты ұлттық дүниетаныммен сабақтастырыла отырып, драмалық бейненің ішкі-сыртқы құрылымы, мазмұндық мәні имидждік технологиялар ретінде сарапталады. Бұл тұжырымдар мақаланың негізгі өзегіне айналып, трагедиялық имиджді қазақ драмасының көркемдік-коммуникациялық кеңістігінде қайта пайымдауға жол ашады. Зерттеу барысында имиджтану мен әдебиеттану тоғысындағы жаңа әдіснамалық бағдарлар ұсынылып, трагедиялық образдың құрылымын көркем имидждік, жеке тұлғалық-ақпараттық, герменевтикалық-коммуникациялық тұрғыдан ұғынудың ғылыми моделі айқындалады. Мақала ұлттық драматургияның болмысын заманауи ғылыми концепциялар аясында тануға бағытталады және оған драматанушы, әдебиеттанушы академик Рымғали Нұрғали еңбектері негізге алынып, драмалық шығармалардағы трагедиялық кейіпкер болмысының имидждік-ақпараттық сипаты ғылыми теориялық тұрғыдан қарастырылады.

Түйін сөздер: трагедиялық кейіпкер, трагедиялық имидж, ақпараттық коммуникация, драма, герменевтика.

Кіріспе

Имидж категориясы – жалпы ғылым жүйесіндегі іргелі ұғымдардың бірі. Соңғы 40-50 жылдың көлемінде ғана белсенді түрде ғылыми айналысқа енгізіліп, «Имиджология» атауымен жаңа бағыт ретінде қарастырыла бастағанымен, оның түп бастаулары әріде жатыр. Өзінің жағымды имиджінің болуын қалайтындар туралы «Адам өз бойындағы жақсы қасиеттерге өзі де сенгісі келеді. Сол себепті де ол парасатты да зерделі жандардың құрметіне ие болуды аңсайды» (Аристотель, 1908) деген Аристотельдің «құрметке ие болу» категориясы – жағымды имидж технологиясының бастауы. Имидждік катего-

Түсті: 26.07.2025; Жөнделді: 13.08.2025; Мақұлданды: 18.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

*хат-хабар үшін автор

риялар әл-Фарабидің «Қайырымды қала» трактатына (әл-Фараби, 2015) да негіз болды. Зерттеуші Leerssen «имиджелогияның өзінің «археологиясы» мен «алғашқы тарихы» барын» негіздеп, «оның археологиясы Қайта өрлеу дәуіріндегі Еуропадағы мәдени сыншылдықта көрініс тауып, кейіннен этнография мен антропологияның жүйелі ғылымға айналуына жол ашқанын» дәлелдейді (Leerssen, 2007). Антропологияға жол ашқанын Иоганн Гердердің «Жер беті адамға толды да, адамзат барлық жерде белгілі бір тарихи кезеңдерде өзі неге айналғысы келсе, соған айналды немесе өзінен нені жасағысы келсе және не жасауға қабілетті болса, соны жасады» деп түйгенінен адам баласының үнемі өзгеріске ұмтылу үстінде болғанын аңғарамыз (Гердер, 1977). Ал өзгеріске ұмытылу технологиялары – имиджелогияның негізі зерттеу саласы. Жүсіпбек Аймауытовтың «ащы дауыстарыңды жұмсартыңдар, ...денені қалыптан артық қозғаудың, зорланудың, бетті жүз құбылтудың сүреңі адамның ішкі сипаттарына да тиеді. Сөйтіп бүкіл ұлтқа зиян келтіреді» деп ұлттың жағымды имиджін қалыптастыру қажеттілігі туралы талабы еді (Аймауытов, 2022). Leerssen (2016) имиджелогияны «салыстырмалы әдебиеттануға негізделген және ұлттық сипаттаулардың дискурстық құрылымдарын талдайтын көне ғылыми сала» деп көрсетеді. Қазақтың ежелгі батырлар жырында да, лиро-эпостық жырларында да, мифологияда да кеңінен көрініс тапқан имидждік категориялардың қазақ драма өнері тарихында да аса бай кешені бар. Сондықтан драма жанрының кейіпкерлерін имиджелогия тұрғысынан қарастыру да өзекті болмақ.

Драма өнері, оның ішінде трагедиялық драма – адамның ең ауыр жағдайдағы хал-күйін, ішкі аласапыраны мен рухани дағдарыстарды сахна тілімен жеткізетін ерекше көркемдік жүйе. Оның ең күрделі формаларының бірі – трагедиялық образ және сол арқылы көрініс табатын трагедиялық имидж. Трагедиялық қаһарман имиджі арқылы адам мен қоғам, ерік пен жігер, ізгілік пен зұлымдық арасындағы тартысты көре аламыз. Ал ол түптеп келгенде – ұлттық мінез бен ұстанымды, менталитеттік коммуникацияны білдіретін де ақпараттық категориялар. Трагедиялық кейіпкер – тек қана көркемдік функция емес, ол тарихи-мәдени немесе архетиптік сана мен адамгершілік ұстанымның да көрінісі. Қазақ әдебиетінде осындай образдарды тану мен ғылыми жүйелеу бағытында өлшеусіз еңбек еткен тұлға – академик, көрнекті әдебиеттанушы Рымғали Нұрғали. Оның драматургия туралы зерттеулері ұлттық әдебиеттануда, драматануда жаңа сапалық деңгей қалыптастырды, трагедия табиғатын әсерлеп талдап, жаңа гипотезалар ұсынды («Қазақ драматургиясының поэтикасы», «Трагедия табиғаты»). «Әсерлер мен сезімдер – таным нысандарын қамтыған ескі ғылыми әлемнің іргесін шайқайтын маңызды факторлар» (Ривкин & Райан, 2019). Осындай факторлар – Рымғали Нұрғали зерттеулерінің де басты ерекшелігі. Ол ғылыми зерттеулерді қақшиған қасаң тілдік сипатынан шығарып, сыни талдау табиғатына көркем де әсерлі, поэтикалық реңк берді. Осындай сипаттағы кешенді зерттеулердің мазмұнын саралау арқылы трагедиялық кейіпкердің трагедиялық имиджінің де моделін екшеудің маңызы зор. Өйткені ұлт әдебиетіндегі кейіпкерлер – олар жәй көркем шығарманың кейіпкері ғана емес, олар – бойына ұлттық мінез бен ұстанымды, менталитетті жинақтаған ақпарат тасымалдаушы категориялар, яғни, ұлт имиджін айқындаушы элементтер кешені. И.Гердер имидж деп атамаса да, имидждік белгілерді этнографиялық өзгешелік қана емес, антропологиялық санаттар ретінде де қарастырған еді. Яғни, бұл – ұлттардың өздерінің әртүрлі өмір сүру жағдайлары мен

ұжымдық тәжірибелеріне деген түрліше жауабын білдіретін мінез-құлық үлгілері. Осы үлгілер, өз кезегінде, әр ұлттың жеке дара болмысын айқындап берді.

Р. Нұрғали тұжырымдарында ұлттың жеке дара болмысын айқындайтын факторлар жиі кездеседі. Оның зерттеуінің трагедия табиғатын осындай ұлттық дүниетаным аясында ұғындырған жан-жақтылығы трагедиялық кейіпкерлерді имиджелогия тұрғысынан пайымдауға, жаңаша ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Автордың драманы зерттеу еңбектерінде ұлттың көркемдік коды мен тұлғааралық ақпараттық-коммуникациялық формалары айқын көрініс тапқан. Ол формалар – имиджелогия саласының да нысаны ретінде тереңірек зерттеуге сұранып тұр. Бұл ғылыми мақаламыз осы мәселелерді қамти отырып, трагедиялық кейіпкерді Р.Нұрғали зерттеулері негізінде ақпараттық имидждік қырынан қарастырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының әдістемелік дереккөздері ретінде имиджелогия, коммуникация, герменевтика, хронотоп, архетип салалары бойынша кешенді зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектеріне сүйендік. Трагедиялық драмадағы трагедиялық имидж категориясының ғылыми теориялық қырын айқындауға академик Рымғали Нұрғалидың қазақ драматургиясын зерттеудегі ғылыми еңбектерімен қатар, шетелдік және отандық ғалымдар Қ.Мұхамеджанов, Ә.Сығай, Д.Ысқақұлы, Б.Құндақбайұлы, Ж.Аймауытов, В.М.Шепель, Г.Почепцов, А.Аникст, И.Гофман, И.О.Чистихин, И.Г.Гердер, F. Marurisa, J. Leerssen, Ю.Лотман зерттеулеріндегі ғылыми-теориялық қағидалар негізге алынды. Әрбір әдіс трагедиялық имидждің көпқабатты табиғатын, оның көркемдік, идеялық және коммуникациялық астарын терең ұғынуға бағытталған. Герменевтикада «интуитивті ғылым» ретінде мәтіннің ішкі мағынасы, символдық құрылымы және мәдени контекстегі мәндік қатпарлары кеңінен ашуға бағытталады (Гучинская, 2002). Бұл әдіс трагедиялық образ тереңіндегі моральдық, мәдени және имидждік кодтардың тасымалдаушысы ретінде қарастырудың да тиімді жолы (Шлейермахер, 2004). Р. Нұрғалидың (2013) зерттеу тіліндегі бейнелеу құралдары, стилистикалық ерекшеліктері осы тұрғыда тереңінен талданады. Автор қолданған теңеулер мен көркемдік айшықтары сызба-кестелер арқылы көрсетіліп, олардың идеялық жүгі мен ішкі қақтығыстары визуализацияланды. Екіншіден, архетиптік талдау трагедиялық кейіпкердің менталитеттік-мәдени болмысын имидждік қырынан интерпретациялауға негіз бола алады. Кейіпкердің бастан өткерген оқиғалары мен оның ішкі трансформациясы жалпы адами трагедиялық модельдермен байланыста қарастырылды. Зерттеу барысында талдау, салыстыру әдістерімен қоса, контекстуалдық талдау да маңызды орын алды. Бұл тәсіл – мәтіндегі көркем бейнелерді коммуникациялық және хронотоптық контекспен байланыстыра отырып түсіндіру мүмкіндігі.

Осындай талдау элементтері нарративтік циклдер мен трагедиялық желінің жүйелілігін ашуда қолданылды. Р.Нұрғали зерттеуінде нақты "нарративтік цикл" ұғымы аталмаса да, оның құрылымдық, архетиптік және стилистикалық тәсілдері циклдік құрылымға сүйенеді. Бұл әдіс имиджелогиялық талдаудың да басты бағыттарының бірі ретінде қолданылды. Жалпы алғанда, осы әдістерді ұштастыра пайдалану зерттеуге кешенді көзқарас орнатуға мүмкіндік беріп, зерттеу жұмысы қазақ әдебиетіндегі

трагедиялық образды имиджология ғылымы тұрғысынан қарастырып, жаңа ғылыми деңгейде пайымдауға жол ашты.

Зерттеу нәтижелері мен талқылау

Драма кейіпкерлерінің имидждік модельдері ерекше сипатқа ие. Әсіресе трагедиялық кейіпкерлер стандартты, үйреншікті қалыптан шығып кеткен өзгеше имидждік нормаларды бейнелейді. Осы тұрғыдан келіп, драма өнерін зерттеудің терең үлгісін танытқан ғұлама Рымғали Нұрғалидың ғылыми еңбектерін ой-санадан қайта өткізіп, кеңірек мағынада, жаңа қырынан түсіндіру үшін ол талдаған образдардың имидждік мәнін айқындау маңызды болмақ. Сол арқылы оның драмалық кейіпкерлерді саралауының жаңа бағытын тани аламыз.

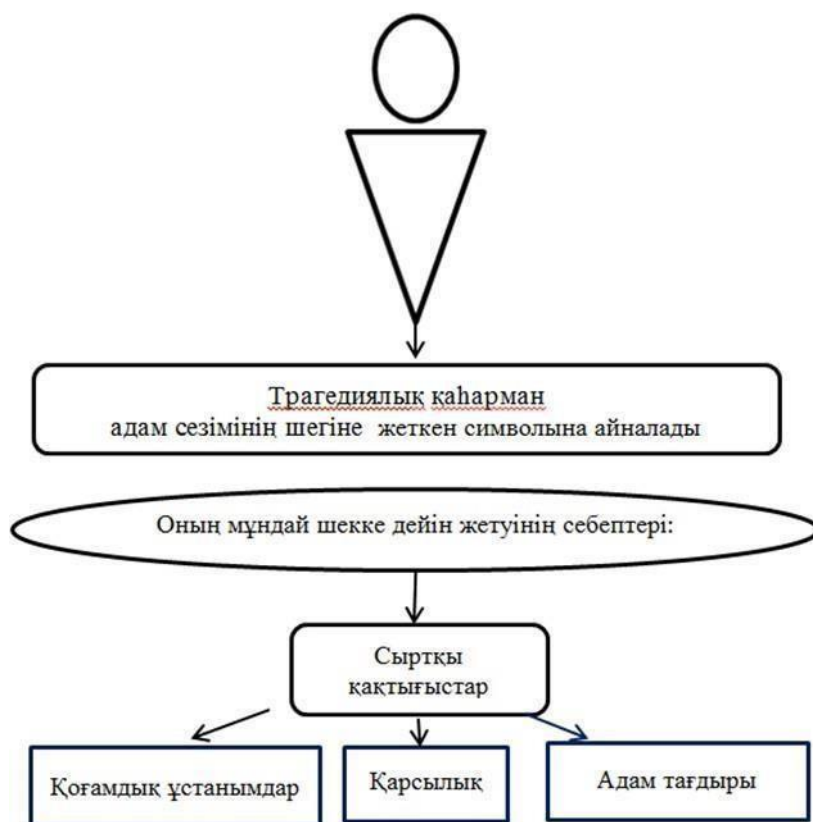
Имидж теоретигі В.М. Шепельдің «Общество не может обойтись без идеала обаяния» деген тұжырымымен қарасақ, трагедиялық кейіпкер имиджінің өнердегі орыны айқындала түседі (Шепель, 2002). Р.Нұрғали (2013) зерттеулерінде («Қазақ драматургиясының поэтикасы», «Трагедия табиғаты», т.б.). трагедиялық идеял бейнесі тұтас бір көркемдік жүйе ретінде, имидждік құрылым және қоғамдық қатынастардағы идеал ретінде талданады. «Имидж – жинақтап айтудың ең тиімді бірлігі» болғандықтан (Почепцов, 2001), ол имидждік индексті нақтылаудың да тәсілі бола алады. Имидждік индекс – қоғамдық пікірде жеке тұлғаның немесе қоғамдық ортаның репутациясының және әсерінің символдық көрсеткіші. Ол тек визуалды ғана емес, мәдени, эмоциялық, саяси, тіпті тілдік-вербальды деңгейде де көрініс табады. Мінез-құлықтық, іс-қимылдық модельдер арқылы да көрінеді. Бұл – белгілі бір объектінің сыртқы қабылдануын сипаттайтын танымдық-көрсеткіштік өлшем және күрделі семиотикалық құбылыс, ол объектінің бейнесін қоғамдық санада тұрақтандырып, коммуникативтік кеңістікте "оқылатын" белгілер жүйесі ретінде танытады. Ал «имидж таңбаларға тән барлық қасиеттерге ие: ол бейнелейді, оның құрамындағы мағыналарды кескіндейді, көрсетеді, нақтылайды және жеткізгіміз келетін мәнді көрсетеді» (Черемушникова, 2011). Рымғали Нұрғали имидж терминін қолданбаса да, драмадағы кейіпкерлерді (қазақ хан, батыр, трагедиялық кейіпкер) ұлттық және әлеуметтік тұрғыдан іштей де, сырттай да сипаттап, "оқылатын", «көрсеткіштік» белгілер жүйесі ретінде қарастырған. Ал бұл құрылымдар – драмадағы көркемдік-имидждік индекстер кешені.

Трагедия тек оқиға емес, ол уақыт тезінен өтіп, халықтың ой-санасында жаңғырып, адамның еркі, моралі мен тағдыры жөніндегі образды ұғымның формасына айналады. Образ бен имидждің айырмашылығы неде десек, образ – терең әрі көркемдік мәні де маңызды бейне. Имидж – көп жағдайда сыртқы әсерге арналған, кейде әдейі жасалатын бейне. Имидж – кейіпкердің сыртқы тұлғасы арқылы ішкі образын тереңірек ашуға мүмкіндік беретін де модель. Ал имиджді зерттейтін «имиджология ғылымы – әрбір қоғамның, нақты бір ұлттық менталитеттің теориялық тұрғыдан көрініс табуына ықпал ететін тұжырымдар кешені» (Тұржан, 2017).

Р.Нұрғали трагедиялық драманың осындай екі жақты ерекшелігіне де маңыз беріп, сол арқылы трагедиялық шығарманы сараптаудың өзіндік стилін қалыптастырды. Ғылыми зерттеуге жаңа бағыт әкелді. Жаңа бағыт дегеніміз – бұрын зерттелмеген немесе аз зерттелген құбылыстарға назар аудару. Әшірбек Сығайдың (2003) тұжырымында

«Драматургия – таусылмас әңгіме». Олай болса, оның зерттелуі пәнаралық тұрғыдан бірнеше ғылым саласының тоғысында қарастырылуы да заңдылық. Бұлайша қарастырылу уақыт талабына сай туындап, қоғам мен технологияның өзгерістеріне бейімделген жаңаша ғылыми ойлау жүйесін қалыптастырады. Осы тұрғыдан алғанда Рымғали Нұрғали зерттеулеріне қазіргі көзқараспен жаңаша баға бере аламыз. Нақтырақ айтқанда, имиджелогия ғылымымен де байланыста өрбігендігін сараптаудың қажеттілігі бар. И.Гофман имиджді зерттеу әдісін драматургиялық тұрғыдан қарастырады (Гофман, 2000). Имиджді зерттеудің мұндай жаңаша қыры осы бағыттағы ғылыми тұжырымдардың өзін жаңаша интерпретациялауға мүмкіндік береді. Мысалы сонау заман адамы ағаштың жапырағы бар екендігін айтса, кейінгі заман адамы ол жапырақтың ауаға қандай химиялық қышқылдар бөліп тұрғандығына назар аударды. Дәл сол сияқты Рымғали Нұрғалидың ой тұжырымдарын қазіргі талғам тұрғысынан интерпретациялаудың өзі кейбір жаңалықтарға жол ашады. Жазушы, драматург Қалтай Мұхамеджанов «Сыншы өзінің озат ой-пікірімен оқушы мен көрушінің эстетикалық көзқарасын тәрбиелеуі де қажет» деген талап қойған еді (Мұхамеджанов, 2009). Р.Нұрғали зерттеулерінде кейіпкердің сыртқы іс-қимылын ішкі әлемімен тоғыстыра қарастыруының эстетикалық көркемдігі кемел. Бұл кемел көркемдік – көркем имидждік технология кешенінің бір қыры. «Трагедия қаһармандары теңіздей сұрапыл тебіреніс құшағында; ол өз ішіне терең бойлайды; қайғылы, азапты хал кешеді; кедергі, қарсылықтармен қаймықпай күреседі» (Нұрғали, 2013) деп сипаттап, автор трагедиялық қаһарманның қаһарман ретінде қалыптасу жолына сілтеме жасап өтеді. Драматанушы И.О.Чистихин мұндай көріністі «Бұл – рухтың өзін-өзі тануға ұмтылған терең тебіренісі немесе қозғалысы, ол әртүрлі іс-қимылдар арқылы көрініс табады» деп келтіреді (Чистихин, 1999). Р.Нұрғали кейіпкердің «теңіздей сұрапыл тебіреніс» жағдайында болуын көрсетуі – зерттеудің жалпы контекстуалдық сипатының белгісі. Контекстуалдық тәсілде нысан ешқашан оқшау немесе өзімен-өзі шектелген күйде қарастырылмайды. Демек кейіпкердің қоғамдық-әлеуметтік ортамен текетірес жағдайы орныққандығы туралы ақпарат аламыз. Сол арқылы «теңіздей сұрапыл тебіреніс құшағындағы» кейіпкердің қандай қақтығысқа да дайын болатындығын да ойша болжауға болады. Бұл – кейіпкердің күрескер ретіндегі имиджіне сілтеме беріп тұрған сипаттама. Ал имидж – сыртқы сипатты жеткізетін құрал ғана емес, драмалық әрекетке итермелейтін функционалдық маркер.

Автор «Еңлік-Кебек» пьесасын талдауында Кебектің «теңіздей сұрапыл тебіреніс құшағындағы» ішкі портретін де суреттейді де, «Кебек – жаудан қайтпас ер жүрек, жар сүйген жалынды жігіт» деп оның сыртқы портретін сипаттайды. Осы екі сипаттауды параллель алып қарасақ, трагедиялық қаһарманның толыққанды имиджін де тани аламыз. Мұны театр сыншысы Б.Құндақбайұлының «Драма үшін ең қажетті нәрсе әрекет пен мінездердің тұтастығы, бірлігі» деген тұжырымымен нақтылай аламыз (Құндақбайұлы, 2006). Әрекет пен мінездің тұтастығы кейіпкердің толыққанды имиджін айқындап береді. Сондай-ақ, драмада «оқиғаның шешімі трагедияның бүкіл желісінен туындап, соның табиғи заңдылығы ретінде өрбуі тиіс» болса (Аникст, 1967), имиджелогия ғылымында да нақты бір имидждің қалыптасуының осыған ұқсас реттілік жолы айқындалған. Р.Нұрғали сілтемесіндегі образды сомдайтын сипаттамаларынан трагедиялық имидж қалыптасуының осындай алғы шарттары және даму, өрбу кезеңдері айқын көрінеді (1-кесте):

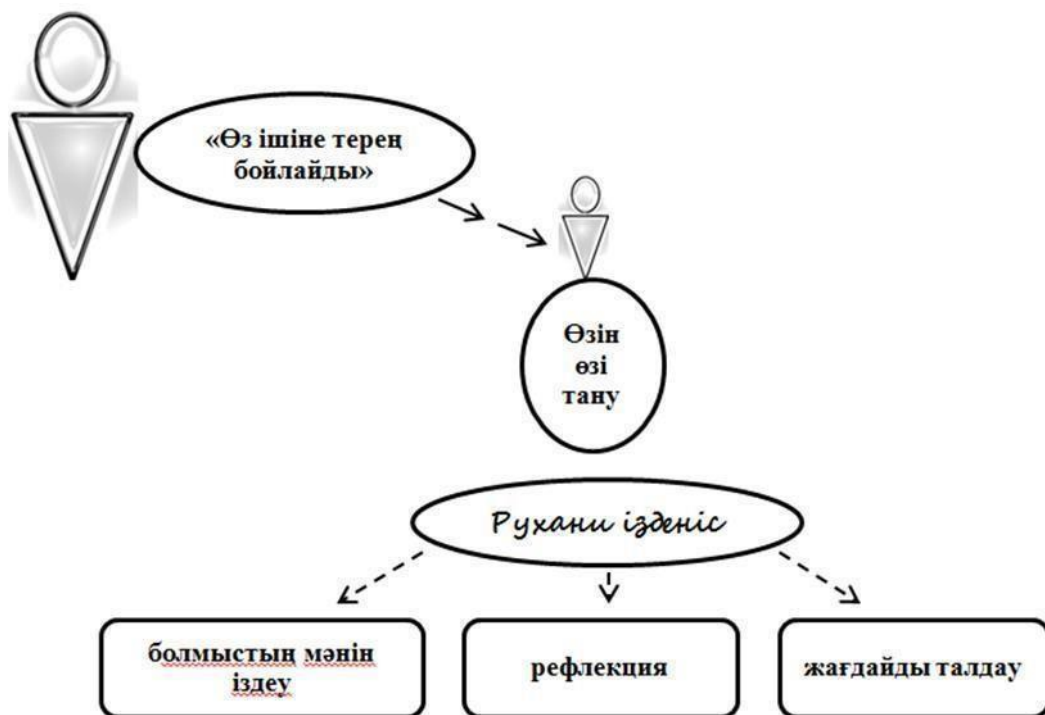
Имидждік кескінді сомдайтын көрсеткіштер.

Бұлар – кейіпкерді күреске шығуға итермелейтін эмоционалдық-психологиялық жағдайлар. Тіршілікте адам болмысы қашан да қарсылықтар мен мүдделіліктердің себептерінен туындайтын ірілі-ұсақты күрестердің ортасында жүреді. Ортасында жүруі үнемі пассивті бола бермейді. Оның активті кезеңге өту процесі де жүре бастайды. Сондай жағдайды Р.Нұрғали трагедиялық кейіпкердің күреске шығуға дайын болған кездегі кескінін «өз ішіне терең бойлайтындығы» арқылы көрсетеді. Кейіпкер енді сыртқы күресті емес, ішкі күресті бастан кешіреді: бұл – экзистенциялық шешімдер сәті. Автор өзінің зерттеу объектісіндегі жеке образды осылай сипаттауы – кейіпкердің ішкі диалогына сілтемесі және трагедиялық қаһарманның сыртқы адам мен ішкі адам формасындағы драматизмінің көрінісі. Бұл сәтте қаһарман рухани биікке көтеріледі, бірақ дәл осы сәт – ішкі трагедиялық имидждің де шыңы.

Қоғамдағы гетерогенділікке, яғни, әртүрлілікке мүмкіндік беретін жеке тұлғалар болады немесе, керісінше, «ғаламның бір текті еместігінен» (Суслов, 2019) жеке тұлғалар да бір текті бола алмайды, ал бұған өнер тұрғысынан келсек, бұл – драмадағы трагедиялық тұлғаларға тән жағдай. «Гетерогенділік әлеуметтік байланыстардың үнемі жаңару үстінде болуының негізгі факторы» (Керимов, 1999) десек, трагедиялық тұлға – жаңаруға құштар және ескілікке көне бермейтін тұлға. Ал ол өмірде болған адамның басынан өткен жағдай болса, демек, ол қоғамдық дамуға ыпал етуші де тұлға

ретінде қарастырылады. Р.Нұрғали зерттеуіндегі трагедиялық тұлғаларда бұл айқын көрінеді. «Тұлғалық имидж – оның құрамдас бөліктерін (өзіндік имидж, қабылданатын имидж және талап етілетін имидж) айқындайтын ішкі және сыртқы факторлардың үйлесімі ретінде қарастырылатын» (Калюжный, 2004) болғандықтан, трагедиялық қаһарманның имидждік құрылымын сол факторларға сүйене отырып, айқындай түсеміз. Сондай факторлардың бірін трагедиялық қаһарманның Р.Нұрғали талдаған «өз ішіне терең бойлайтындығынан» көруге болады. Автор бұл жерде кейіпкердің өзін өзі тану категориясына сілтеме жасайды. Ал кейіпкердің өзін өзі тануы оның бойында айрықша менталитеттік және әртүрлі қуатты мүмкіндіктердің бар екендігін сезіндіреді. Бұл өз кезегінде трагедиялық кейіпкер имиджінің ішкі құрылымын да талдауға мүмкіндік береді (2-кесте):

2- кесте

Кейіпкердің трагедиялық имиджінің ішкі құрылымы

Трагедиялық кейіпкердің ««өзгерістерге тұлғалық даярлық» (Kassymzhanova & Вараева, 2023) жағдайына себеп болатын элементтер кешені әр адамда әр түрлі болуы мүмкін. Ол кейіпкердің іс-әрекетіндегі ерекшеліктер арқылы көрініс табады. Іс-әрекетіндегі ерекшеліктер болмаса, трагедиялық қаһарманның тұлғасы ашылмайды. Тұлға ашылу үшін оның ауыр жағдайының ішкі құбылысындағы өзгерістер де дәлелді болып, сондай деңгейдегі күреске шығуға дайын болуы да айқындалуы тиіс. Демек, трагедиялық имидждің қалыптасуы да өзінен өзі бола қалмайды. Мұндай имидждің қалыптасу процесі мынадай кезеңдерден өтеді:

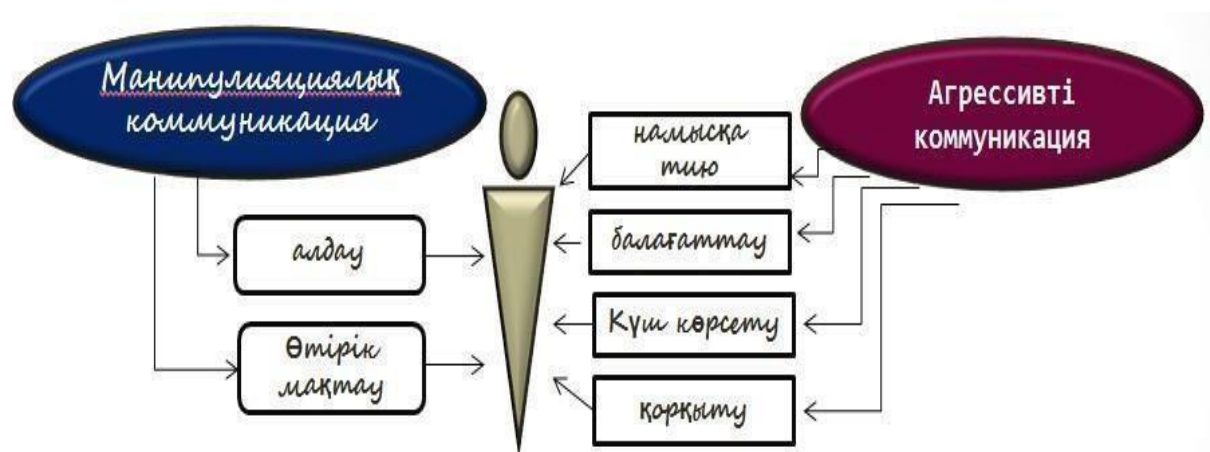
- өзінің басқалармен коммуникациясындағы түрлі кереғар көзқарастардың ықпалын сезінуі;

• олардың ішкі мақсаттары мен мүдделерінің өзіне тікелей қарсы бағытталғандығын түсіне бастауы;

- сол сәттен бастап, солар мен өзінің жай-күйін үнемі салыстырумен болуы;
- ақыры белгілі бір шешімге келуі.

Бірінен бірі туындайтын мұндай процестер – трагедиялық кейіпкерді сомдайтын имидждік модельдің элементтері. Герменевтикада «гадамерлік шеңбер» деген ұғым бар: тұтастық жеке бөлшектер арқылы, ал бөлшектер тұтастық арқылы түсіндіріледі. Драмада гадамерлік шеңбер айқын көрініп тұрады, яғни кейіпкердің бір ауыз сөзі – бүкіл шығарманың мағынасын көрсетуі мүмкін, ал бүкіл шығарма – сол сөздің астарын ашуға себеп болады. Р.Нұрғали «Қарагөз» трагедиясындағы басты кейіпкердің қоғамдық ортасын «тар кезең, тас босағада тұрған» деп суреттеуінен өте ауыр жағдай бірден түсінікті болады (Нұрғали, 2013). Герменевтикалық тұрғыдан алғанда әр диалог – бұл мағыналар мен ұстанымдар шайқасы, «гадамерлік шеңбер» сипатындағы яғни, әр кейіпкердің өз дүниетанымы шекарасын қорғап, өзгемен ұштасуға немесе одан алыстауға тырысу процесі. Осындай кезеңдерді бастан өткерген трагедиялық қаһарманды нақты шешім қабылдау сатысына алып келетін жағдайдың екі түрін имиджтанушы А.Болотова коммуникацияның манипуляциялық және агрессивті түрі деп көрсетеді. «Манипуляциялық коммуникация бір жақты мүдделілікке негізделеді, ...ал агрессивті коммуникация күш көрсету, қорқыту немесе балағаттау, намысқа тию» түрінде көрініс табады (Болотова & Жуков, 2015) (3-кесте).

3- кесте

Манипуляциялық және агрессивті коммуникацияның екі жақты әсер ету схемасы

Мұның қай-қайсысы болса да, трагедиялық қаһарманның бойында үрейдің де, өкініштің де, батылдықтың да оянуына ықпал ететін жағдай. Ал оның қайсысы басым болады – ол оқиғаның өрбу барысына байланысты. Бұл жолайықтың айқындалуына тағы да қосымша оқиғалар әсер еткен кезде трагедиялық қаһарманның ішкі трансформациясының құбылыстары айқындала бастайды және батыл шешімге кіріседі. «Кейіпкердің ішкі трансформациясы оның рухани дүниесіндегі өзгерістерді де қамтиды» (Омаров және т.б., 2025). Не кейін шегіну керек, не болмаса алға ұмтылу керек. Екі

жақтың күшінің тепе теңдікке келуі – трагедиялық қаһарман имиджінің айқын көрініс табатын моделі (4-кесте).

4- кесте

Екі жақтың күшінің тепе теңдікке келуі

Бұл кезде трагедиялық кейіпкер кейін шегінсе, яғни күреске шықпаса, ол трагедиялық кейіпкер бола алмайды. Трагедиялық қаһарманның ой-санасы тек қана осы сәтпен шектелмейді, ол өткен мен болашақты барынша терең сезінеді, яғни ақпаратқа қанық. Мұның өзі кейіпкердің характерінің айқын көрінуінің факторы бола алады. Р.Нұрғалидың тұжырымында «ситуацияның жаңаруына, басқаша қалыпқа түсуіне өз тарапынан ықпал жасайтын күш – характер». Бірақ характердің де толық ашулының өзіндік хронотоптық жағдайлары болуы керек. Мұндайда кейіпкер өмір сүрген дәуірдің, яғни тарихи уақыттың сипатталуы – ақпараттық тұрғыдан маңызды тетіктің бірі. М.Бахтиннің тұжырымында «Хронотоп формалы-мазмұндық категория ретінде белгілі бір деңгейде әдебиеттегі адам образын айқындайды» (Бахтин, 1975). Біз мұны имиджге де қатысты айта аламыз. Имидждің хронотоптылығы образдан да тереңірек. Өйткені имиджде уақыт, кезең маңызды. Қазақ әдебиеті туындыларында:

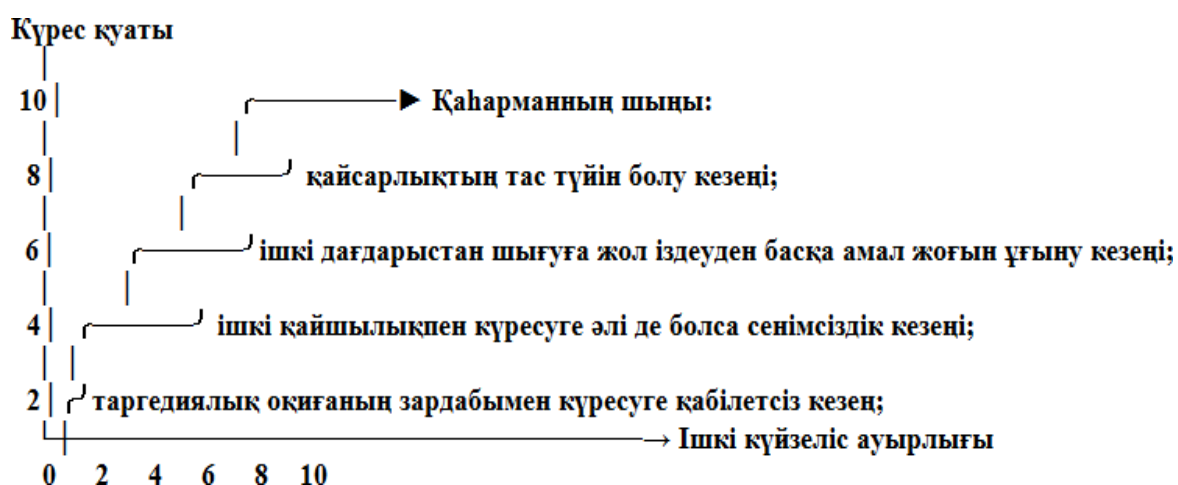
- «зар заман»;
- «түс көрген заман» (Қондыбай, 2008);

– «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» категориялары бар. Академик Б.Омарұлы тұжырымымен айтсақ «зар заман деген ұғым ғасырлар бойы қайғы-қасірет шеккен көшпелі халықтың тарихына, елім деп еңіреген ерлерінің тағдыр-талайына қатысты сипаттама ретінде қолданылады» (Омарұлы, 2024). Р.Нұрғали зерттеуіндегі трагедиялық қаһармандар – зар заман кезеңінің адамдары. Олардың имидждік модельдерінің архитектурасы зар заманның фонында тұр. Р.Нұрғали оқиғаның зар замандық сипатын драма авторының «Ақанның үйі. Қысқы кез, айнала киіз ұстаған. Найза, шоқпар, ұсталған. Ортада қазан асулы. Қалампыр от жағып отырады. Ақанның қолында таяғы бар» деген суреттеуін келтіріп, «Бұл ремарка болатын оқиғаға фондық қана қызмет атқармайды, сол дәуірдің тұрмыс кескінін де көзге елестетеді» деп дәуір образын да айқындайды (Нұрғали, 2013). Драманың осындай ақпараттық факторларын көрсету арқылы кейіпкердің өмір сүрген дәуірінің де образды ашуға ықпалын көрсетеді. Образ ашуда детальдың атқаратын рөлі зор. Ал «детальдің ұлттық дәстүрмен сабақтасып тұруы» (Ахмер және т.б., 2024) жалпы шығарма кейіпкерлерінің ұлттық имиджінің бөлшегі ретінде қызмет атқарып, имидждік модельді сомдайды. Мұнымен қоса, осы көріністер «имидж қалыптастырудың ақпараттық факторы» (Павлов, 2012) ретінде көрініс тауып, кейіпкер имиджін айқындай түсіп, ол өмір сүрген кезең туралы маңызды ақпарат көзі де бола алады. Имидж – қашан да ақпаратқа қанық модель. Сондықтан да трагедиялық кейіпкер имиджі көркем мәтін ішінде тек оқиғалық қақтығыстармен

шектелмей, белгілі бір ұлттық менталитет және ақпараттық-коммуникациялық модель арқылы да өрбиді. Бұл трагедиялық имидждің кешенділігінің де бір көрінісі. Ақпараттық репрезентация арқылы трагедиялық образдың ұжымдық эмоционалдық санаға әсер етуі арта түседі. «Қолында – найза, белінде – сап, қарында – қалқан. Иықта – садақ, оң жақ белінде қорамсақ, үстінде – қамқа шапан, балағының кеңдігі сала құлаш масаты шалбар, басында – тымақ» деп драма авторы бейнелеген детальдар имидждің ақпараттық моделінің пирамидасын түзеді. Р.Нұрғали осы көріністерді зерттеудің ғылыми мазмұнына нақтылық беретін деталь ретінде де ұсынған.

Кейіпкер нағыз трагедиялық кейіпкер деңгейіне көтерілуі үшін драматург оны өзіндік тарихи сатылардан өткізуі тиіс. Автор мұны нақты талдай келіп, «қаһарманның жан күйін айқара ашып бейнелеу үшін оны бір қиыннан бір қиынға салу, психологиялық жүкті үсті-үстіне молайту – драматургияның ең күшті көркемдік құралдарының бірі» екендігіне тоқталады (Нұрғали, 2013). Бұл – кейіпкердің трагедиялық имиджінің айқындалуының да моделі. Біз қарастырып отырған трагедиялық қаһарман имиджінің қалыптасу кезеңдері де бір қалыпты жағдаймен емес, күрескерлік схемамен өріледі (5-кесте):

5-кесте

5-кесте. Кейіпкердің трагедиялық қаһарман ретіндегі имиджінің қалыптасу моделі.

Драманың көркем тілі көрерменнің жандүниесін ерекше сезімге бөлері де анық және көркем тіл – трагедиялық қаһарман имиджінің айқындала түсуінің ең негізгі факторларының бірі. Р.Нұрғали өз зерттеуінде кейіпкердің сөз саптауының түп-тамырына бойлай отырып қорытынды жасайды да, «тілі нашар шығарма өрге баспаса, тілі нашар пьесаға тіпті күн жоқ. Себебі шұрайлы тілсіз характер көріне аламайды, характерсіз конфликт соқтығысы жоқ, ол екеуінсіз әрекет жоқ, қимыл жоқ, қысқасы, сахналық шығарма жоқ» деп шұрайлы тілдің конфликтінің пайда болуына әсер етуінің логикалық тізбегін сызып береді. Автор драмадағы образдар кескінін айқындауда драма авторының көркемдеуінен де өтетін көркемдік тәсілдерді, импульсивтік белгілерді, трагедиялық потенциалдарды айқындай түседі: «Екі батыр – екі мінез. Бірі ұрт, тарс ашу, кеудемсоқ, екіншісі – сарабдал, айдынды, өр» немесе «Трагедиялық конфликт қыл шылбырдай ширатылып барады»; «Ашуын намыспен жанып, оған кектің уын құйып,

ізденіп, жұлқынып келеді жау» деп аффективті мотивацияны дәл көрсетеді. Агрессивті, кекшіл батыр – конфликт жағдай қалыптастыратын имидж; сабырлы, сарабал батыр – көшбасшы имиджі. Бұл кейіпкерлер тек әдеби кейіпкер ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени репрезентациялар, яғни символдық тұлғалар. Бұл тұста олардың бейнесі кейіпкерлік имидж категориясында қарастырылып, имидждік конструкт ретінде де көрінеді. Драма авторының кейіпкерді сомдауын талдай келе Р.Нұрғали образды аша түсу үшін «Есеннің мақтаншақтығы да, бірбеттігі де, қорықпайтындығы да, ру намысы үшін өліп кетер кекшілдігі де, шынын жасыра алмас аңқаулығы да, қауқөкіректігі де – мінезінің көп қыры байқалады» деп, ішкі мотивациялық факторлар арқылы кейіпкердің әрекет стратегиясын түсіндіреді, семиотикалық деңгейдегі бейне құрылымы арқылы кейіпкердің символдық салмағын анықтайды. Автордың кейіпкерлер образын айқындай түсу үшін осындай көркем сипаттамаларды беруі Г.Фрейтагтың драмалық пирамидасындағы «өрлеу фазасына» сәйкес келіп тұр (Фрейтаг, 1984), екіншіден, бұлар – кейіпкердің имидждік архитектурасын құрайтын семиотикалық кодтар. Бұл – ұлттық-мәдени кодтардың көркем мәтін арқылы қайта модельденуі, яғни, кейіпкер бейнесінің имидждік мифологемасы. Осы сипаттаулардың бәрі бірігіп, кейіпкерлер галереясы имиджінің дискурстық моделін түзеді, имидждік феноменін айқындайды. Бұл имиджді лингвомodelдеу мәселесіне де тікелей қатысты бола алады. Есте қаларлық имидж қалыптастыруда сөз ойнату қоғамдық қатынастардың қай саласында да өзекті Драмада да сөз арқылы кейіпкердің вербальды имиджі айқындалады. «Вербальды имидждің фонетикалық аспектісі» (Катынская, 2012) – имидж-образдың көрермен жадында ұзақ сақталуының кепілі. Ю.М.Лотманша айтсақ: «Театр өнерінің өзіне ғана тән тілі бар. Сол тілді меңгеру арқылы ғана автор мен актер көрерменмен арадағы көркемдік коммуникациясын қамтамасыз ете алады» (Лотман, 2002). Мұны драмалық шығарма сынына да қатысты айта аламыз, яғни, сынның тілі көркемдік пен образдылықтың үлгісі бола алмаса, ғылыми стиль мен көркемдік стильдің синтезі» деңгейінен көріне алмаса, сын оқылмайды да, драматургияның дами түсуіне ықпал да ете алмайды. Демек, театр сыншысының тілі де сол драманың көркем тілінен асып түскенде ғана ықпалды бола алады. Р.Нұрғали Жапал деген кейіпкерді «Маңдайына әлі тас тимеген, әрекет әлегіне түспеген, тірліктен сарыла өзіндік бет іздеп шарқ ұрған шақ азабын әлі тата қоймаған, өмір талқысын көрмеген, қажымаған, шаршамаған балғын жас» деп сипаттайды. «Жағымды типтер галереясын Жапал образы құлпыртып тұр» деп драмадағы жағымды типтерге баға береді. Кейіпкерлерді көркем тілмен осылай бейнелеу тәсілдері арқылы автор драмалық шығарманы талдаудың мүмкіндіктерін кеңейтті. І.Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет» драмасын талдауында «Дәл осы шақта бәйге аттың құйрығынан үзіп алған қылды таққан, аршадан шапқан қызыл күрең қобыздың алпыс екі тамырыңды идіріп бір шығатын үніндей болып Махамбет монологтары кетеді лықсып» деп төгілте суреттейді ғалым. «Қашқар қызы» драмасын талдауындағы Шоқан мен Дамолла арасындағы сөз таласты «Бұл арбасу ұзаққа созылмағанмен, сөзсіз өртеп жіберетін оттан, жұтпай тынбайтын селден хабар береді» (Ысқақұлы, 2001) деп көркемдеп талдайды сыншы. Драматургияның тілі бір қарағанда кәдімгі сөйлеу тілі сияқты болғанымен, ол көрерменге жеткізілетін қандай да бір имидждік ақпарат қызметіне келіңкірейді. Имидждік ақпарат – қысқалығымен және көркемдігімен өтімді. Академик Р.Нұрғалидың драма өнерін талдауындағы қысқалық пен көркемдік драмалық шығарма авторларының тіл көркемдігіне, ой ұшқырлығына ерекше мән беру керектігіне де сілтеме бола алады.

Кейіпкер имиджінің де көркемдігінің, өтімділігінің кілті – көркем тілде және драмадағы кейіпкер имиджі – мінездің сахналық коды.

Нәтижелер

Бұл зерттеу ең алдымен трагедиялық образ арқылы трагедиялық имидждің табиғатын тануға, поэтикалық және коммуникациялық болмысын жүйелі түрде саралауға бағытталды. Осы бағыттағы негізгі теориялық және әдіснамалық тұғыр ретінде академик Рымғали Нұрғали еңбектері таңдалып, оның ұлттық драматургияны зерттеудегі орасан зор ғылыми мұрасы қазіргі имиджелогия аясында қайта пайымдалды. Р.Нұрғали еңбектеріндегі көркемдік концепциялар трагедия табиғатын тереңірек тануға, ұлттық дүниетанымдағы қаһарман имиджін түсінуге негіз болады. Ол трагедиялық қаһарманды тек сахналық бейне ретінде емес, тарихи-мәдени архетип, моральдық-этикалық құндылықтарды бойына сіңірген тұлға ретінде зерделеген еді. Осы арқылы қазақ әдебиетінің трагедиялық метакатегориясында қалыптасқан ішкі құрылымдар мен көркемдік тетіктер айқындалып, оларды имидждік модель тұрғысынан талдау мүмкіндігі ашылды. Р.Нұрғали (2013) зерттеуінде «сыни шығармалардың тілі – ғылыми стиль мен көркемдік стильдің синтезі» тұжырымы айқын көрініс тапқан. Мұның өзі көркем имидждің де ғылыми әрі көркем стилін айқындауға негіз болды.

Зерттеуде трагедиялық мәтіндердегі терең мәдени имидждік және моральдық қабаттарды ашуда герменевтикалық тәсіл тиімді болды. Бұл әдіс кейіпкердің ішкі дағдарысын, сана күйзелісін, экзистенциалдық тартысын тек оқиғалық желі арқылы емес, тілдік және стильдік жүйе арқылы да ұғынуға жағдай жасайды. Сонымен қатар архетиптік талдау трагедиялық бейнелердің әмбебаптығы мен типтік сипаттарын анықтауға сеп болды. Бұл талдау қайталанатын сюжеттер мен мінез үлгілерінің имидждік және мәдени негіздерін ашып көрсетті. Контекстуалдық және салыстырмалы әдістердің көмегімен қазақ драмасындағы трагедиялық қаһарман имиджінің ұлттық ерекшеліктері айқындалды. Мұның нәтижесінде қазақ әдебиетіндегі трагедиялық имидждің өзіндік ақпараттық моделі қалыптастырылады. Р.Нұрғали зерттеулерінде нақты аталмаса да, нарративтік циклдерге негізделген құрылымдық тәсілдер трагедиялық образ құрылымының белгілі бір заңдылықтарын көрсеткен еді. Осындай драматургиялық қайталанымдар арқылы трагедиялық имидждің қалыптасу кезеңдерін, ақпараттық сипатын, даму сатыларын, ішкі трансформацияларын ашуға болады. Бұл типтегі циклдік құрылымдарды зерттеу имиджелогия мен әдебиет теориясын тоғыстыра отырып, жаңа ғылыми парадигмалар жасауға жол ашады (6-кесте).

6- кесте

Осылайша, бұл зерттеу жұмысы трагедиялық образдың көркемдік, символдық және имидждік өлшемдерін тұтастықта қарастырып, қазақ әдебиетіндегі трагедиялық имиджді жүйелі түрде талдаудың мүмкіндігін көрсетті.

Қорытынды

Академик Рымғали Нұрғали еңбектеріне сүйене отырып жасалған бұл тұжырымдар трагедиялық қаһарман феноменін ұлттық дүниетаныммен байланыстыруға, қазақ драматургиясындағы рухани кеңістікті тереңірек және кеңірек ауқымда түсінуге жол ашады. Р.Нұрғалидың ғылыми тұжырымдары – қазақ драмасының көркемдік және коммуникациялық-ақпараттық мүмкіндіктерін заманауи имиджелогия тұрғысынан зерделеудің де мүмкіндіктері. Сонымен бірге, трагедиялық кейіпкер бейнесі арқылы адам мен қоғам, ізгілік пен зұлымдық арасындағы қақтығыстар ашылып, оның көркемдік қырлары мен типологиялық заңдылықтары жаңа парадигма деңгейінде көрінді. Осы арқылы зерттеу жұмысы қазақ әдебиетіндегі трагедиялық *имидж мәселесін* жаңа ғылыми деңгейде пайымдауға мүмкіндік беріп, болашақ зерттеулерге бағыт сілтейді. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулер әдеби имиджелогия ғылымының жаңа бағыты ретінде дамуға толық негіз бар екенін айғақтайды.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі. О. Тұржан мақалаға қажетті материалдарды жинақтап, мақаланың кіріспесін, негізгі бөлімін, қорытынды бөлімін жазды. **А. Әбілхан** негізгі бөліміндегі кейбір мәселелер бойынша ұсыныстар енгізді, әдіс-тәсілдерін анықтады, жазып толықтырды және мақаланы рәсімдеу бөлімімен айналысты. **Б. Отарбаева** да негізгі бөлім бойынша жаңа идеялар берді. Зерттеу материалдарын талқылап, кейбір түзетулер енгізді, толықтырды. Мақала жазу барысында өзара пікір алмасылып, дереккөздердің нақтылығына, дұрыс рәсімделуіне көз жеткізе отырып, талқыланды.

Әдебиеттер тізімі

Ахмер, Б.Е., Аймұхамбет, Ж.Ә., & Мирзахметов, А. А. (2024). Көркем мәтін құрылымындағы детальдің қызметі. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 2(147), 161–166. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-158-166>

Аймауытов, Ж. (2022). Психология. Астана: «Сенімен болашақ» РҚБ.

Аникст, А.(1967). Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. Москва: Наука.

Аристотель. (1908). Этика(къ Никомаку)(Кн. I; Э.Радлов, пер.). Санкт-Петербург: Общественная Польза.

Әл-Фараби, Әбу Насыр. (2015). Қайырымды қала. Алматы: RS. Халықаралық Абай клубы.

Бахтин, М. (1975). Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Москва: Художественная литература.

Болотова, А.К., & Жуков, Ю.М. (2015). Психология коммуникаций. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики.

- Гердер, И.Г. (1977). Идеи философии истории человечества. Москва: Наука.
- Гофман, И. (2000). Представление себя другим в повседневной жизни (А.Д. Ковалев, пер.). Москва: КАНОН-пресс-Ц; Кучково поле.
- Гучинская, Н.О. (2002). Hermeneutica in nuse. Очерк филологической герменевтики. Санкт-Петербург: Церковь и культура.
- Калюжный, А.А. (n.d.). Психология формирования имиджа учителя. https://poznayakova.ucoz.ru/MPI/kaluzhnyi_a.a-psikhologija_formirovaniya_imidzha_pdf
- Касымжанова, А.А., & Бапаева, С.Т. (2023). Дағдарысқағдайындатұлғаның өзекті функционалды жай-күйінің және өзгерістерге бейімделуінің жас және жыныстық ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеу. ҚазҰУ Хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы, 84(1), 13–33. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v84.i1.02>
- Катынская, М.В. (2012). Лингвистическое моделирование имиджа (Монография). Благовещенск: Издательство АмГУ.
- Керимов, Т. Х. (1999). Социальная гетерология. Екатеринбург: УралНаука.
- Қондыбай, С. (2008). Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. Алматы: Арыс.
- Құндақбайұлы, Б. (2006). Театр туралы толғау. Алматы: Өнер.
- Лотман, Ю.М. (2002). Статьи по семиотике культуры и искусства. Санкт-Петербург: Академический проект.
- Мұхамеджанов, Қ. (2009). Шығармалары (Т. 2: Пьесалар, очерктер және сыни мақалалар). Астана: Фолиант.
- Нұрғали, Р. (2013). Шығармалары (Т. 1: Драма өнері: монография). Астана: Фолиант.
- Омаров, Ә., & Мұқышева, Н. (2025). Қазіргі қазақ киносындағы жаңашылдық: кейіпкер бейнесіндегі трансформация. Central Asian Journal of Art Studies, 10(1), 35–53. <https://doi.org/10.47940/cajas.v10i1.965>
- Омарұлы, Б. (2024). Зар заман поэзиясы (генезис, типология, поэтика). Алматы: Атамұра.
- Павлов, С.Н. (2012). Информационный фактор в формировании имиджа ВУЗа. Фундаментальные исследования, 9. <https://s.fundamental-research.ru/pdf/2012/9-3/30324.pdf>
- Почепцов, Г. (2001). Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер.
- Ривкин, Ж., & Райан, М. (2019). Эдбиет теориясы: Антология (Т. 4). Алматы: Ұлттық аударма бюросы.
- Суслов, Н. (2019). Гетерогенность социальных систем: что мы знаем?. Журнал «ЭКО», 2(9), 75–94. <https://doi.org/10.30680/ECO0131-7652-2012-9-75-94>
- Сығай, Ә. (2003). Театр тағлымы. Алматы: Парасат.
- Тұржан, О. (2017). Имиджелогия теориясы мен практикасы. Алматы: Эверо.
- Фрейтаг, Г. (1984). Техника драмы. Пять актов. Москва. <https://detective.gumer.info/etc/freytag.pdf>
- Черемушникова, И.А. (2011). Имидж в культурном пространстве: между «миром кодов» и «миром смыслов». Вестник ВГУ. Серия 7. Философия, 1(13). https://volsu.ru/upload/medialibrary/4b9/5_uslslgwcqtpqbmemlmlfmswfwz.pdf
- Чистихин, И.О. (1999). О драме и драматургии. Опел. https://teatrsemya.ru/lib/teatr/dramaturgija/chistjukhin_i-o_drame_i_dramaturgii.pdf
- Шепель, В. М. (2002). Имиджелогия. Как нравиться людям. Москва: Народное образование.
- Шлейермахер, Ф. (2004). Герменевтика. Санкт-Петербург: Европейский Дом.
- Ысқақұлы, Д. (2001). Сын өнері. Алматы: Қазақпарат.
- Leerssen, J. (2007). "Imagology: History and method". In Imagology. Leiden, The Netherlands: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004358133_003

Leerssen, J. (2016). Imagology: On using ethnicity to make sense of the world. *Iberic@l*, 2016, 10, pp.13-31. <https://hal.science/hal-03815416v1>

S.A. Aly, M., & Alshammari, A. (2025). Representative Images of Saudi Arabia and Saudis: An Imagological Study of Some Selected Novels in English. *World Journal of English Language*, 15(4), p1. doi:<http://dx.doi.org/10.5430/wjel.v15n4p1>

О. Туржан, А. Абильхан, Б. Отарбаева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Астана, Казахстан

**Имиджево-информационная модель трагического персонажа в казахской драматургии
(на основе исследований Рымғали Нұрғали)**

Аннотация. В статье всесторонне анализируются проявление, функция и художественная природа имиджа как одной из ключевых категорий современной гуманитарной науки в контексте трагической драмы. Природа трагедии рассматривается во взаимосвязи с национальным мировоззрением, внутренне-внешняя структура драматического образа и его содержательная значимость интерпретируются как имиджевые технологии. Эти положения становятся идейным стержнем статьи и открывают путь к новому осмыслению трагического имиджа в художественно-коммуникационном пространстве казахской драмы. В ходе исследования предлагаются новые методологические ориентиры на стыке имиджологии и литературоведения, выстраивается научная модель понимания структуры трагического образа с позиций художественного имиджа, индивидуально-информационного и герменевтико-коммуникационного подходов. Статья направлена на осмысление сущности национальной драматургии в рамках современных научных концепций и опирается на труды драматурга, литературоведа, академика Рымғали Нұрғали, где трагический персонаж рассматривается как носитель имиджево-информационной сущности в драматическом произведении.

Ключевые слова: трагический персонаж, трагический имидж, информационная коммуникация, драма, герменевтика.

O. Turzhan, A. Abilkhan, B. Otarbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**The image-informational model of the tragic character in Kazakh dramaturgy
(based on the research of Rymgali Nurgali)**

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the manifestation, function, and artistic nature of the concept of image – one of the key categories in contemporary humanities – within the art of tragic drama. The nature of tragedy is explored in connection with the national worldview, while the internal and external structure of the dramatic character and its semantic depth are examined as image-based technologies. These insights form the core of the article and pave the way for a reinterpretation of the tragic image in the aesthetic and communicative space of Kazakh drama. The study proposes new methodological approaches at the intersection of imagology and literary studies, and outlines a scientific

model for understanding the structure of the tragic character through the lens of artistic imagery, personal-informational, and hermeneutic-communicative perspectives. The article aims to interpret the essence of national dramaturgy within the framework of modern scholarly concepts, drawing on the works of the dramatist and literary scholar, academician Rymgali Nurgali, to analyze the image-informational nature of tragic characters in dramatic works.

Keywords: tragic character, tragic image, informational communication, drama, hermeneutics.

References

- Akhmer, B.E., Aimukhambet, Zh.A., & Mirzakhmetov, A. A. (2024). Korkem matin kurylymyndagy detal'din kyzmeti [The function of detail in the structure of a literary text]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 2(147), 161–166. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-147-2-158-166>
- Aimauytov, Zh. (2022). Psikhologiya [Psychology]. Astana: “Senimen bolashak” RQB.
- Anikst, A.(1967). Teoriia dramy ot Aristotelia do Lessinga [Theory of drama from Aristotle to Lessing]. Moscow: Nauka.
- Aristotel'.(1908). Etika (k Nikomaku) (Kn. I; E. Radlov, per.) [Ethics (to Nicomachus), Book I; translated by E. Radlov]. Sankt-Peterburg: Obshchestvennaia Pol'za.
- Al-Farabi, Abu Nasyr. (2015). Kaiyrymdy kala [The Virtuous City]. Almaty: RS. Khalyqaralyk Abai Kluby.
- Bakhtin, M. (1975). Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniia raznykh let [Questions of literature and aesthetics: Studies from different years]. Moscow: Khudozhestvennaia literatura.
- Bolotova, A. K., & Zhukov, Iu. M.(2015). Psikhologiya kommunikatsii [Psychology of communications]. Moskva: Izdatel'skii dom Vysshei shkoly ekonomiki.
- Gerder, I.G. (1977). Idei k filosofii istorii chelovechestva [Ideas for the philosophy of the history of mankind]. Moscow: Nauka.
- Gofman, I. (2000). Predstavlenie sebia drugim v povsednevnoi zhizni (A. D. Kovalev, per.) [The presentation of self in everyday life; translated by A. D. Kovalev]. Moscow: KANON-press-Ts; Kuchkovo pole.
- Guchinskaia, N.O. (2002). Hermeneutica in nuce. Ocherk filologicheskoi germenevtiki [Hermeneutica in nuce: Outline of philological hermeneutics]. Sankt-Peterburg: Tserkov' i kul'tura.
- Kaljuzhnyi, A.A. (n.d.). Psikhologiya formirovaniia imidzha uchitelja [Psychology of teacher's image formation]. https://pozdneyakova.ucoz.ru/MPI/kaljuzhnyi_a.a-psikhologiya_formirovaniia_imidzha.pdf
- Kasymzhanova, A.A., & Bapaeva, S.T. (2023). Dagdarys zhagdaında tulganyn ozekti funktsionaldy zhaj-kujinin zhane ozgeristerge bejimdiuiinin zhas zhane zhynystnı erekshelekterin empirikalik zertteu [An empirical study of the age and gender characteristics of the actual functional state of personality and adaptation to changes in crisis conditions]. QazUU Khabarshysy. Psikhologiya zhane aleumettanu serijasy, 84(1), 13–33. <https://doi.org/10.26577/JPsS.2023.v84.i1.02>
- Katynskaja, M.V. (2012). Lingvisticheskoe modelirovanie imidzha [Linguistic modeling of image] (Monografiia). Blagoveshchensk: Izdatelstvo AmGU.
- Kerimov, T.Kh.(1999). Socialnaja geterologiya [Socialheterology]. Ekaterinburg: UralNauka.
- Kondybai, S. (2008). Giperboreja: tus korgen zaman shezhiresi [Hyperborea: A chronicle of the dream age]. Almaty: Arys.
- Kundakbauly, B. (2006). Teatr turaly tolghau [Meditation on theater]. Almaty: Oner.

- Lotman, Ju.M. (2002). Statji po semiotike kultury i iskusstva [Articles on the semiotics of culture and art]. Sankt-Peterburg: Akademicheskij projekt.
- Mukhamedzhanov, Q. (2009). Shygharmalary (T. 2: Pjesalar, ocherkter zhane syni maqalalar) [Works (Vol. 2: Plays, essays, and critical articles)]. Astana: Foliant.
- Nurgali, R. (2013). Shygharmalary (T. 1: Drama oneri: monografija) [Works (Vol. 1: The art of drama: monograph)]. Astana: Foliant.
- Omarov, A., & Muqysheva, N. (2025). Qazirgi qazaq kinosyndagy zhanashyldyq: kejipler bejnesindegi transformatsiya [Innovation in contemporary Kazakh cinema: Transformation of the character image]. Central Asian Journal of Art Studies, 10(1), 35–53. <https://doi.org/10.47940/cajas.v10i1.965>
- Omaruly, B. (2024). Zar zaman poezijasy (genezis, tipologija, poetika) [Zar Zaman poetry (genesis, typology, poetics)]. Almaty: Atamura.
- Pavlov, S.N. (2012). Informacionnyj faktor v formirovanii imidzha VUZa [Information factor in the formation of the university's image]. Fundamentalnye issledovaniya, 9. <https://s.fundamental-research.ru/pdf/2012/9-3/30324.pdf>
- Pochepstov, G. (2001). Teorija kommunikacii [Theory of communication]. Moskva: Refl-buk; Kiev: Vakler.
- Rivkin, Zh., & Rajan, M. (2019). Adebiet teorijasy: Antologija (T. 4) [Theory of literature: Anthology (Vol. 4)]. Almaty: Ulttyq audarma bjuro.
- Suslov, N. (2019). Geterogennost socialnyh sistem: chto my znaem? [Heterogeneity of social systems: What do we know?]. Zhurnal «EKO», 2(9), 75–94. <https://doi.org/10.30680/ECO0131-7652-2012-9-75-94>
- Syghaj, A. (2003). Teatr taglymy [Theater lessons]. Almaty: Parasat.
- Turzhan, O. (2017). Imidzhelogija teorijasy men praktikas y [Theory and practice of imagology]. Almaty: Evero.
- Freitag, G. (1984). Tekhnika dramy. Pjat aktov [The technique of drama: Five acts]. Moskva. <https://detective.gumer.info/etc/freytag.pdf>
- Cheremushnikova, I.A. (2011). Imidzh v kulturnom prostranstve: mezhdru «mirom kodov» i «mirom smyslov» [Image in the cultural space: between the "world of codes" and the "world of meanings"]. Vestnik VGU. Serija 7. Filosofija, 1(13). https://volsu.ru/upload/medialibrary/4b9/5_uslhlsgwcqtpqbmefmlfswfz.pdf
- Chistikhin, I.O. (1999). O drame i dramaturgii [On drama and dramaturgy]. Orel. https://teatrsemya.ru/lib/teatr/dramaturgija/chistikhin_i-o_drame_i_dramaturgii.pdf
- Shepel, V.M. (2002). Imidzhelogija. Kak nraivitsja ljudjam [Imagology. How to be liked by people]. Moscow: Narodnoe obrazovanie.
- Schleiermacher, F. (2004). Hermenevtika [Hermeneutics]. Sankt-Peterburg: Evropejskij Dom.
- Ysqaquly, D. (2001). Syn oneri [The art of criticism]. Almaty: Kazakparat.
- Leerssen, J. (2007). "Imagology: History and method". In Imagology. Leiden, The Netherlands: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004358133_003
- Leerssen, J. (2016). Imagology: On using ethnicity to make sense of the world. Iberic@l, 2016, 10, pp.13-31. <https://hal.science/hal-03815416v1>
- S.A. Aly, M., & Alshammari, A. (2025). Representative Images of Saudi Arabia and Saudis: An Imagological Study of Some Selected Novels in English. World Journal of English Language, 15(4), p1. doi:<http://dx.doi.org/10.5430/wjel.v15n4p1>

Авторлар туралы мәлімет:

Тұржан Оңайгүл – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: onaigul_t@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3800-4608>

Әбілхан Айсамал – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: aisamal.abilkhan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7589-4437>

Отарбаева Бақытжан – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: b.otarbaeva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7826-9476>

Туржан Оңайгүл – автор для корреспонденции, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: onaigul_t@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3800-4608>

Абильхан Айсамал – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: aisamal.abilkhan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7589-4437>

Отарбаева Бақытжан – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: b.otarbaeva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7826-9476>

Turzhan Onaigul – corresponding author, Candidate of Philology, Senior Lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: onaigul_t@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3800-4608>

Aisamal Abilkhan – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: aisamal.abilkhan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7589-4437>

Bakytzhan Otarbayeva – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: b.otarbaeva@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-7826-9476>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 17.82.20

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-277-286>

Научная статья

Зарождение и развитие драматургии тюркских народов Северо-Кавказского региона

А.К. Шапауов

Казахский национальный университет искусств имени К. Байсеитовой, Астана, Казахстан

(E-mail: shapau@mail.ru)

Аннотация. В настоящей статье рассматривается актуальная научная проблема – становление и развитие ранних рукописных драматургических произведений тюркских народов Северного Кавказа, таких, как карачай, балкар, кумык, караим. Особое внимание уделяется процессам появления первых малых форм сценических произведений, их фиксации в письменной форме, формированию жанра, публикации, а также зарождению театрального искусства и особенностям его эволюции у данных народов. Анализируется художественное мастерство и идейно-содержательные особенности как рукописных, так и современных пьес, а также культурно-духовные связи с казахским народом, вопросы интеграции и трансляции национально-этнических идей в драматургическом и театроведческом контексте. Исследование основывается на современных теоретико-методологических подходах в области драматургии и театроведения. Автор подробно рассматривает жанровую специфику ранних пьес, конфликты, характерологические особенности персонажей, особенности художественного воплощения. Также проводится сравнительный анализ вопросов сценического воплощения, создания образа, актёрского мастерства, особенностей театральной интерпретации. В статье сопоставляются ранние рукописные сценические постановки с современным профессиональным театральным искусством в контексте новой научной парадигмы. Подчёркивается значимость драматургии и театра тюркских народов как фактора укрепления культурно-духовного взаимодействия. Формулируются теоретико-методологические основы исследования. Отдельное внимание уделено анализу драматургического и театрального наследия тюркских народов Северного Кавказа. Обосновано, что до настоящего времени в указанной тематике не проводилось специальных международных исследований на межгосударственном уровне.

Ключевые слова: драматургия тюркских народов, карачай, кумык, балкар, караим, театр тюркских народов, литературные связи.

Поступила: 13.08.2025; Доработана: 21.08.2025; Одобрена: 18.09.2025; Доступна онлайн: 25.09.2025

Введение

Данное исследование представляет собой первую попытку всестороннего научного осмысления эволюции драматургии тюркских народов Северного Кавказа и казахского народа с точки зрения этнокультурной идентичности, поэтико-стилистических и жанровых особенностей, а также историко-культурной, духовной и литературной взаимосвязи. В работе ставится задача изучения роли и значения этнофольклорных традиций в процессе возникновения и становления драматургии тюркских народов Северо-Кавказского региона, выявления влияния зарубежной и межнациональной сценической культуры.

В научный оборот вводятся исторические и литературные, научные источники, а также фольклорно-полевые материалы, что позволяет осветить процесс зарождения профессиональной драматургии в историко-культурном контексте и выявить ключевые факторы, повлиявшие на её эволюционное развитие, включая фольклорные и обрядово-традиционные начала. Тексты пьес дошли до наших дней на родных языках кумыков, балкарцев, караимов, карачаевцев, а также на русском языке. Среди них имеются и рукописи, написанные еврейской графикой, что особенно характерно для караимского культурного наследия. Одной из приоритетных задач настоящего исследования является анализ, систематизация и научное введение этих рукописей в академический оборот.

В работе проводится сравнительное изучение малых драматических форм, созданных представителями указанных народов в начале XX века, с первыми драматургическими произведениями казахской литературы, искусства того же периода. Исследование охватывает идейно-тематическое, жанровое и сценическое родство и параллели между драматургическим наследием тюркских народов северного региона Кавказа.

Методы исследования

Теоретико-методологической основой исследования послужили историко-сравнительный, сопоставительный и общенаучные методы анализа, традиционные подходы к описанию этнокультурного содержания языковых единиц, а также методы систематизации, классификации и логического анализа. Кроме того, в работе применяются методы сравнительного изучения драматургии тюркских народов и сценической постановки их пьес в историко-культурном, духовном и литературном аспектах. Включены также процедуры описания, структурирования, группировки и обработки необходимых материалов, концептуального анализа и обобщения.

Описание научных наблюдений осуществляется на основе сопоставительного анализа жанровых, идейных и культурных особенностей рукописных пьес, что позволило выявить характерные черты драматургии тюркских народов. Метод сбора данных основан на исследовании лексического состава и содержательного наполнения рукописей и пьес с последующим их сопоставлением с этнолингвистическими и этнофольклорными источниками. Для проверки достоверности этих данных использовались древнетюркские толковые словари, а также современные термины драматургии и театроведения.

Результаты и обсуждение

Рассматривая процесс становления и развития драматургии и театрального искусства родственных тюркских народов Северного Кавказа – региона, связанного с казахским народом глубинными историко-культурными и духовными связями, — особое внимание уделяется вопросам национального самосознания, этнокультурной специфики и культурной интеграции в научном контексте. До настоящего времени рукописные одноактные пьесы не становились предметом специального исследования, несмотря на их высокий художественный уровень и содержательное родство.

В рамках настоящей работы произведен анализ драматических произведений как рукописного, так и современного характера у таких автохтонных малочисленных народов, как кумыки, караимы, балкарцы и карачаевцы. Анализ проводился с позиций законов драматургии и особенностей сценической реализации. Выявлены идейно-художественные особенности пьес, их связь с богатым устно-поэтическим наследием, своеобразие мировоззренческих установок эпохи. Одноактные рукописные пьесы, созданные в указанный период, являются отражением самосознания тюркского мира и представляют собой свидетельство преемственности культурной интеграции.

Язык, культура, литература и искусство тюркских народов на протяжении веков развивались во взаимосвязи и передавались из поколения в поколение. Однако на определённых этапах под влиянием геополитических, имперских, внутренних и внешних факторов культурное взаимодействие было ослаблено, прервано. Историко-культурное развитие малочисленных тюркских народов, находящихся в пределах ограниченных территорий, подверглось стагнации и упадку. Это привело к тому, что значительная часть национальных ценностей, произведений устного народного творчества и литературных жемчужин была утрачена, оказалась на грани исчезновения.

Восстановление этих утрат и возвращение их в культурный оборот требует глубокого научного изучения духовного и литературного наследия, драматургии и театрального искусства тюркских народов Северного Кавказа, а также выявления их культурных и духовных связей с казахским народом. Это делает исследование особенно актуальным в современных условиях.

Следует отметить, что в научной литературе до сих пор не проводилось комплексного анализа драматургии тюркских народов Северного Кавказа в контексте литературных взаимосвязей. Имеются лишь отдельные статьи местных авторов и отдельных исследователей, посвящённые частным аспектам этой темы.

В драматургии малочисленных тюркских народов Северного Кавказа первой четверти и первой половины XX века чётко прослеживается влияние официальной идеологии, ориентированной на выполнение социальных функций театра и литературы. Тем не менее, несмотря на идеологическое давление и иные препятствия, представители этих народов сумели создать выдающиеся драматургические произведения, актуальные как для своего времени, так и для современных читателей.

На Северном Кавказе появление первых рукописных драматургических произведений также относится к 1910 году. Эти процессы происходили на фоне общественно - политических изменений, происходивших в стране. Драматурги стремились художественно отразить драматизм исторической действительности, передать особенности

эпохи через персонажей и сюжет. Развитие драматургии и театра на Северном Кавказе в значительной степени испытало влияние русской и мировой классики. Освоение идейно-художественного наследия мировой культуры через переводы способствовало расширению жанрового спектра драматургии и росту творческого потенциала местных авторов.

Таким образом, утверждение о полном отсутствии научного интереса к жанру драматургии тюркских народов Северного Кавказа было бы неверным. Однако необходимость системного и междисциплинарного изучения данного направления сохраняет свою значимость.

Следует особо отметить труды таких исследователей и литературоведов, как С.Д. Говоров (1955), К.Д. Султанов (1964), М.И. Зульфугарова (1965), А.-К.Ю. Абдуллатипова (2017), Л.А. Шабаева (2008), М.А. Гусеинов (2018), Г.А. Султанова (2020), В.А. Мошков (1900), М.Н. Губогло (2004), V. Arseven (2004), А.И. Манов (1938), G. Doerfer (1959), E. Kvilinkova (2003), С. Булгар (2003), П.А. Чеботарь (1993) и др. Большинство из указанных авторов посвятили свои работы отдельным направлениям и течениям драматургии и литературы определённых периодов, а также творчеству конкретных писателей-драматургов. Также заслуживают внимания публикации А. Теппеева (1974), Ф. Узданова (2020), А.А. Сарбашевой (2014), которые затрагивают тематически близкие аспекты.

Среди исследований, посвящённых национальной литературе, представляет интерес труд карачаевского литературоведа Б. Борлакова (1975) «Драма карачаевцев и балкарцев до Великой Отечественной войны». Автор стремится проследить эволюционные этапы развития драматургии карачаевского и балкарского народов, выявить закономерности её становления. На основе обширного документального материала, представленного в историко-хронологическом порядке, исследователь реконструирует истоки национальной драматургии 1920–1930-х годов, прослеживает её связь с устным народным творчеством и даёт обзор драматургического процесса вплоть до 1940 года. Однако Б. Борлаков ограничивается в основном идейно-тематическим анализом пьес авторов карачаевского происхождения. Исследователь Ф. Урусбиева также предпринимает попытку рассмотреть развитие балкарской драматургии в 1930–1950-е годы. В её поле внимания оказываются произведения таких авторов, как Р. Геляев «Кровавый калым», И. Боташев «Рассвет в горах», И. Маммеев «Раненый тур», «После свадьбы», А. Теппеев «Честь», «Твой свет», «Коммунист», на основе которых выстраивает тенденции развития национальной драматургии.

В настоящее время балкарская литература и театральное искусство обрели собственный голос, чётко выраженное национальное своеобразие и заняли достойное место в поликультурном пространстве Северного Кавказа. Достижения в эпическом и поэтическом жанрах неразрывно связаны с именами таких авторов, как Кайсын Кулиев, Кязим Отаров, Талибат Зумакулова, Муталиб Мокаев, Зайдин Толгуров, Алим Теппеев и других. В эстетическом развитии драматургии большую роль сыграли творческие фигуры, такие, как Р. Геляев, И. Боташев, И. Маммиев, О. Этезов, А. Теппеев, М. Ольмезов.

Национальная драматургия послепоселенческого периода отличается идейно-тематическим и жанровым разнообразием: комедии, отражающие современную повседневную жизнь – «Судьба Солтана» И. Боташева, «После свадьбы» И. Маммиева, «Совесть» А. Теппеева, «Тени», «Ложный авторитет» Ж. Токумаева и др.; пьесы,

раскрывающие этапы нравственного развития в контексте исторических перемен – историко-документальные и социально-бытовые драмы: «Во время поклонения духам», «Абрек» И. Боташева, «Раненый олень» И. Маммиева, «Коммунист» А. Теппеева.

В 1960–1970-х годах авторы стремились уйти от приукрашивания действительности, бесконфликтности и схематизма, углубить содержание драматических произведений. Эти творческие поиски были направлены на преодоление тенденций, сдерживавших развитие драматургии в предыдущие десятилетия.

Балкарская литература прошла сложный путь становления. Её основу составляет фольклор родного народа. Для писателей первого поколения устное народное творчество было не только формой художественного выражения, но и воплощением «народной мудрости и памяти, исторического опыта». Необходимость специального изучения балкарской драматургии обусловлена жанровым многообразием сценической литературы, стилистическими поисками, типизацией образов, разнообразием художественных приёмов и способов отражения действительности.

Балкарская драматургия в процессе эволюции прошла этапы зарождения, формирования и развития. По своей жизнеспособности она обогатилась рядом значимых пьес, внесших весомый вклад в сокровищницу отечественной многонациональной культуры. Возникает необходимость изучения и систематизации творческого опыта балкарских драматургов. Лучшие их произведения стали частью культурного наследия не только народов Северного Кавказа, но и других народов зарубежья. Многие пьесы были переведены на другие языки и получили широкое распространение.

Литературоведческое изучение балкарской драматургии на сегодняшний день проводилось в ограниченном объёме. Наряду с научными статьями существуют и публикации в газетах и журналах, посвящённые данной теме, однако большинство из них носят обзорный характер – ограничиваясь описанием состояния драматургии в определённые исторические периоды. Тем не менее, труды таких авторов, как З. Толгуров, А. Теппеев, Д. Маммиев, Ф. Урусбиева, представляют научный интерес.

На современном этапе карачаево-балкарская драматургия развивается в новых направлениях. Молодые авторы обращаются к актуальным темам современности — вопросам глобализации, сохранения языка и культуры, национальной идентичности. Появляющиеся новые пьесы ставятся как на профессиональных, так и на любительских театральных сценах, что служит подтверждением жизнеспособности и актуальности данной литературной формы.

Среди тюркских народов Кавказского горного региона заметным событием стало проведение в 1910 году первых постановок, организованных просвещённой интеллигенцией кумыкского народа и просветительским кружком «Таңғы Шолпан» («Утренняя звезда»). Инициаторами и организаторами стали представители семьи Батырмурзаевых, позднее ставшие известными деятелями литературы и культуры. В период политических потрясений и обновления (1917–1918 годы) члены кружка «Таңғы Шолпан» («Утренняя звезда») составили основу будущей профессиональной театральной труппы Кумыкского государственного театра. В это же время по инициативе и при поддержке национально ориентированных деятелей издавался одноимённый журнал «Таңғы Шолпан».

В казахской национальной драматургии вопросы происхождения, становления жанра и литературной критики одними из первых начали исследовать и освещать деятели

движения «Алаш» – патриоты и представители казахской интеллигенции: Миржакип Дулатов, Сакен Сейфуллин, Смагул Садуакасов, Жумат Шанин, Жүсіпбек Аймауытов.

Как отражение преемственности традиций и общего закона литературных взаимосвязей, первые небольшие драматургические постановки и пьесы ранних драматургов казахского народа появились в 1904 годах. К числу первых драматургов и их одноактных пьес относятся произведения Ишангали Мендыханова – «Домик, домик» («Үйшік, үйшік»), «Малдыбай», «Истоки-связи» («Тамырлар»), «Жалостные» («Байғұстар»), «Манап», а также Бекмухамеда Серкебаева – «Шаман» («Бақысы»), «Ғазиза», «Земельный спор» («Жер дауы») и первая изданная в виде книги пьеса Колбай Тогисова – «Жертва невежества» («Надандық құрбаны»).

Литература, наполненная элементами традиций и обрядов, активно используется в театральном искусстве. Особенно с XX века начинает формироваться жанр драматургии. В драматических произведениях акцент делается на отображении народных обычаев, традиционного уклада жизни, а также различных социальных проблем посредством сценического воплощения. В рамках этнической культуры получили развитие и несакральные формы народных развлекательных представлений, обладающих признаками сценического искусства. К таким формам, в первую очередь, относится творчество импровизаторов – акынов и жырау. Этот вид искусства носит ярко выраженный синкретический характер, объединяя в себе различные жанры: поэзию, прозу, драму, вокальное и инструментальное исполнение, а также элементы танца.

В казахской степи в начале XX века действовали театрализованные труппы, такие, как «Кызыл керуен» и «Ес аймак». Исторические источники свидетельствуют, что в период с 1905 по 1910 годы они гастролировали по регионам, устраивая спектакли, концерты и развлекательные мероприятия для широкой аудитории. В 1915 году на казахской земле была поставлена первая полноценная театральная постановка. В городе Семей в педагогической семинарии спектакль «Биржан и Сара» ознаменовал открытие сценической деятельности. Профессиональный казахский театр начал свою историю в годы Советской власти: его официальное открытие состоялось 13 января 1926 года в Кызылорде – тогдашней столице республики, где трагедия известного просветителя Кошке Кеменгерова «Золотое кольцо» («Алтын сақина») стала первой постановкой национального классического театра.

Одним из первых, кто в казахстанском и зарубежном литературоведении и искусствоведении начал комплексное сравнительное исследование драматургии и театрального искусства тюркских народов Кавказа и Сибири в сопоставлении с казахской драматургией, стал профессор А.К. Шапауов (2024) – автор настоящего исследования. Его работы представляют собой первое системное исследование эволюции драматургии тюркских народов Северо-Кавказского региона и казахского народа в аспекте их этнокультурной идентичности, поэтико-стилистических и жанровых особенностей, историко-культурной, духовной и литературной близости.

Также указанные труды позволяют проанализировать значение этнофольклорных традиций в формировании и становлении драматургии тюркских народов Кавказа, а также выявить влияние русской, западной и других этнических театральных культур. Впервые в научный оборот были введены архивные и литературные источники, а также полевые материалы, что позволило рассмотреть процесс становления профессиональной драматургии в историко-культурном контексте и определить ключевые факторы, повлиявшие на её эволюцию – в первую очередь, фольклорные и обрядовые начала.

Исследование драматургии и театрального искусства тюркских народов Северного Кавказа осуществлялось на основе историко-культурного, хронологического, территориального и межэтнического подходов в рамках системного научного анализа.

Заключение

В заключение следует отметить, что если становление драматургии таких народов, как азербайджанцы и татары, берёт начало с конца XIX века, то у многих родственных тюркских народов процесс зарождения и формирования жанра пьес происходит примерно с начала первой четверти XX века.

Рукописные пьесы начала XX века, созданные представителями автохтонных народов Северного Кавказа – таких, как кумык, караим, балкар, карачай – обнаруживают идейное, тематическое и жанровое родство с первыми драматургическими произведениями казахского народа той же эпохи. Также установлено наличие общих традиций сценической культуры, что проявляется в сходстве исполнительского мастерства и сценических форм.

В ходе исследования были подвергнуты анализу сценические произведения, инсценировки и тексты рукописных пьес карачаевцев, балкарцев, караимов и кумыков. Данная тема остаётся актуальной и требует дальнейшего углубленного и расширенного междисциплинарного изучения в будущем.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Автор заявляет об отсутствии конфликтов интересов.

Настоящая статья подготовлена в рамках проекта №AP26194993 по направлению «Интеллектуальный потенциал страны» программы «Социальные и гуманитарные науки и искусство» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2025-2027 гг.: «Научная парадигма драматургии и театрального искусства в контексте культурной интеграции (на материале рукописных и современных пьес тюркских народов Северного Кавказа: ногай, кумык, гагауз, караим, балкар, карачай)».

Список литературы

Абдуллатипов, А.-К.Ю., & Шаббаева, Л.А. (2017). История кумыкской литературы. II часть. Махачкала: Формат.

Борлаков, Б. (1975). Карачаево-балкарская довоенная драматургия. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.

Булгар, С. (2003). Гагаузские судьбы. Кишинев.

Говоров, С.Д. (1955). Кумыкский театр. Махачкала: Дагкнигоиздат.

Гусейнов, М.А. (2018). История кумыкской литературы. Т. 2. Литература 1920–1955 гг. Махачкала: ИЯЛИ ДНЦ РАН.

Губогло, М.Н. (2004). Русский язык в этнополитической истории гагаузов. Москва.

Зульфукарова, М.И. (1965). Дагестанская советская драматургия. Махачкала: Дагкнигоиздат.

Исламбаева, З. (2020). 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісін драматургияда бейнеленуі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы, 132(3), 28–35. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-132-3-28-35>

- Манов, А.И. (1938). Потеклото на гагаузите и тяхните обичаи и нрави. Варна.
- Мошков, В.А. (1900–1902). Гагаузы Бендерского уезда. Этнографическое обозрение, XLIV(1); XLVIII(1); XLIX(2); LI(4); LIV(3); LV(4).
- Сарбашева, А. (2014). Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция, эволюция, жанровая специфика (Диссертация доктора филологических наук). Нальчик: Институт гуманитарных исследований КБНЦ РАН.
- Султанов, К.Д. (1964). Къумукъланы адабияты (Литература кумыков. На кум. яз.). Махачкала: Дагкнигоиздат.
- Султанова, Г.А. (2020). Дагестанская драматургия XX столетия. Махачкала: ИЯЛИ ДФИЦ РАН; Алеф.
- Теппеев, А. (1974). Балкарская проза. Нальчик: Эльбрус.
- Узденова, Ф.Т. (2020). Карачаево-балкарская поэзия XX века: этнокультурная специфика, эволюция, жанры (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук).
- Чеботарь, П.А. (1993). Гагаузская художественная литература 50-80-е гг. XX в.: очерки. Кишинев: Штиинца.
- Шабаева, Л.А. (2008). Жизнь и творчество Амира Курбанова. Махачкала: ГУП «Типография ДНЦ РАН».
- Arseven, V. (2004). Gagauz kompozitoru muzikologu ve folklorcusu. Ankara.
- Doerfer, G. (1959). Die gagausische literature. Philologiae Tucidicae Fundamenta, 1, 260-272. Wiesbaden.
- Kvilinkova, E. (2003). Moldova gagauzlari halk turkuleri. Кишинев.
- Prushkovska I. (2019). The genre paradigm and modification of modern Turkish drama. Forum for World Literature Studies, 11 (2), pp. 294 - 312
- Shapauov, A. (2024). Research in dramaturgy. Jerusalem: Print Publishing House.

Ә.Қ. Шапауов

К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан

Кавказдың солтүстік өңіріндегі түркі халықтары драматургиясының қалыптасуы мен дамуы

Андатпа. Бұл мақалада Солтүстік Кавказ аймағындағы түркі халықтарының, атап айтқанда ноғай, қарашай, балқар, гагауз, құмық, қарайымдардың алғашқы қолжазба драматургиялық шығармаларының пайда болуы және даму үрдісі зерттеледі. Драмалық туындыларының шағын формаларының қалыптасуы, олардың жазба түрде бекітілуі, жанрлардың құрылуы мен жариялануы, сахналық өнердің басталуы және оның осы этникалық қауымдардағы эволюциясының ерекшеліктері жан-жақты талданады. Қолжазба және қазіргі кезеңдегі пьесалардың көркемдік деңгейі мен мазмұндық ерекшеліктері, сондай-ақ қазақ халқының мәдени және рухани байланыстары, ұлттық-этникалық идеялардың драматургиялық және театрлық контексте интеграциясы мен трансляциясы мәселелері қарастырылады. Зерттеу қазіргі драматургия және театртану саласындағы теориялық-әдістемелік тәсілдерге негізделген. Авторлар алғашқы пьесалардың жанрлық ерекшеліктері, ондағы тартыс, кейіпкерлердің мінез-құлықтық сипаттары мен көркемдік бейнелеу әдістерін талдайды. Сонымен қатар, сахналық қойылымдардың бейнеленуі, образ жасаудың ерекшеліктері, актерлік шеберлік және театрлық интерпретацияның өзіндік сипаты салыстырмалы тұрғыда қарастырылады. Мақалада

алғашқы қолжазбалар мен қазіргі кәсіби театр өнерінің арасындағы қатынас жаңа ғылыми парадигма аясында талданады. Түркі халықтарының драматургиясы мен театрының мәдени-рухани өзара ықпалдастығын нығайтудағы маңыздылығы ерекше атап көрсетіледі. Зерттеу жұмысы теориялық және әдістемелік негізде құрылып, Солтүстік Кавказ түркі халықтарының драматургиялық және театрлық мұрасы кеңінен қарастырылады. Осы тақырып бойынша халықаралық деңгейде арнайы зерттеулердің жүргізілмегені де дәлелденеді.

Түйін сөздер: драматургия, кавказ түркілері, өнертану, түркі халықтарының театры, әдеби байланыс.

A.K. Shapauov

Kazakh National University of Arts named after K. Baiseitova, Astana, Kazakhstan

Dramaturgy Formation and Development of the Turkic Peoples in the North Caucasus Region

Abstract. This article examines the emergence and development of dramatic works among the Turkic peoples of the North Caucasus, including the Nogai, Karachay, Balkar, Gagauz, Kumyk, and Crimean Karaites. It analyzes the formation of early small-scale dramatic forms, their recording in manuscripts, the appearance of genres, and the beginnings of stage art within these communities. Particular attention is given to the artistic level and content of early plays, their cultural and spiritual ties with the Kazakh people, and the transmission of national-ethnic ideas through dramaturgy and theater. The study employs contemporary theoretical and methodological approaches in dramaturgy and theater studies to explore genre features, conflicts, characters, and artistic methods. It also addresses stage representation, acting techniques, and the specifics of theatrical interpretation in comparative perspective. The connection between manuscript traditions and modern professional theater is discussed within a new scientific paradigm. The article emphasizes the significance of Turkic dramaturgy and theater in fostering cultural interaction and highlights the lack of international, interstate-level research on this subject.

Keywords: dramaturgy, Caucasian Turkic peoples, art studies, Turkic theater, literary connections.

References

- Abdullatipov, A.-K. Yu., & Shabaeva, L. A. (2017). *Istoriya kumykskoy literatury. II chast'*. [History of Kumyk literature. Part II]. Makhachkala: Format. (in Russian)
- Borlakov, B. (1975). *Karachaevo-balkarskaya dovoennaya dramaturgiya*. [Karachay-Balkar pre-war dramaturgy]. Karachaevo–Cherkesskoe otделение Stavropol'skogo knizhnogo izdatel'stva. (in Russian)
- Bulgar, S. (2003). *Gagauzskie sud'by*. [Gagauz destinies]. Kishinev. (in Russian)
- Govorov, S. D. (1955). *Kumykskiy teatr*. [The Kumyk theater]. Makhachkala: Dagknigoizdat.
- Guboglo, M. N. (2004). *Russkiy yazyk v etnopoliticheskoy istorii gagauzov*. [The Russian language in the ethno-political history of the Gagauz]. Moscow. (in Russian)
- Guseynov, M.A. (2018). *Istoriya kumykskoy literatury. T. 2. Literatura 1920–1955 gg*. [History of Kumyk literature. Vol. 2. Literature of 1920–1955]. Makhachkala: IYALI DNC RAN. (in Russian)
- Zul'fukarova, M.I. (1965). *Dagestanskaya sovetskaya dramaturgiya*. [Dagestani Soviet dramaturgy]. Makhachkala: Dagknigoizdat.
- Islambayeva Z. (2020). Representation of the 1916 National Liberation Movement in Drama. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 132(3), 28–35. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2020-132-3-28-35> (in Kazakh)

- Manov, A.I. (1938). Potekloto na gagauzite i tăhnite obichai i nravi. [The origin of the Gagauz and their customs and morals]. Varna. (in Russian)
- Moshkov, V.A. (1900–1902). Gagauzy Benderskogo uezda. [The Gagauz of the Bender district]. Etnograficheskoe obozrenie, XLIV(1); XLVIII(1); XLIX(2); LI(4); LIV(3); LV(4). (in Russian)
- Sarbasheva, A. (2014). Balkarskaya dramaturgiya: etnofol'klornaya traditsiya, evolyutsiya, zhanrovaya spetsifika. [Balkar dramaturgy: Ethno-folklore tradition, evolution, genre specifics]. Doctoral dissertation. Nalchik: Institut gumanitarnykh issledovaniy KBNTS RAN. (in Russian)
- Sultanov, K.D. (1964). Q'umuq'lany adabiyaty [Kumyk literature]. Makhachkala: Dagknigoizdat. (in Kumyk)
- Sultanova, G.A. (2020). Dagestanskaya dramaturgiya XX stoletiya. [Dagestani dramaturgy of the 20th century]. Makhachkala: IYALI DFC RAN; Alef. (in Russian)
- Teppeev, A. (1974). Balkarskaya proza. [Balkar prose]. Nalchik: El'brus. (in Russian)
- Uzdenova, F.T. (2020). Karachaevo-balkarskaya poeziya XX veka: etnokul'turnaya spetsifika, evolyutsiya, zhanry. [Karachay-Balkar poetry of the 20th century: Ethno-cultural specifics, evolution, genres]. Doctoral dissertation abstract. (in Russian)
- Chebotaev, P. A. (1993). Gagauzskaya khudozhestvennaya literatura 50–80-e gg. XX v.: ocherki. [Gagauz fiction of the 1950s–1980s: Essays]. Kishinev: Shtiintsa. (in Russian)
- Shabaeva, L.A. (2008). Zhizn' i tvorchestvo Amira Kurbanova. [Life and work of Amir Kurbanov]. Makhachkala: GUP «Tipografiya DNC RAN». (in Russian)
- Arseven, V. (2004). Gagauz kompozitoru muzikologu ve folklorcusu. [Gagauz composer, musicologist and folklorist]. Ankara. (in Turkish)
- Doerfer, G. (1959). Die gagausische Literatur. [The Gagauz literature]. Philologiae Tucicae Fundamenta, 1, 260–272. Wiesbaden. (in German)
- Kvilinkova, E. (2003). Moldova gagauzlari halk turkuleri. [Folk songs of the Moldovan Gagauz]. Kishinev. (in Kumyk)
- Prushkovska I. (2019). The genre paradigm and modification of modern Turkish drama. Forum for World Literature Studies, 11 (2), pp. 294 - 312
- Shapauov, A. (2024). Research in dramaturgy. [Research in dramaturgy]. Jerusalem: Print Publishing House.

Сведения об авторах:

Шапауов Алиби Кабыкенович – кандидат филологических наук, профессор ВАК, Казахский национальный университет искусств имени К. Байсейитовой, Астана, Казахстан. E-mail: shapau@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3709-4309.

Шапауов Әліби Қабыкенұлы – филология ғылымдарының кандидаты, ЖАК профессоры, К. Байсейітова атындағы Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: shapau@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3709-4309.

Shapauov Alibi Kabykenovich – Candidate of Philology, Full Professor, Kazakh National University of Arts named after K. Bayseitova, Astana, Kazakhstan. E-mail: shapau@mail.ru, ORCID: 0000-0002-3709-4309.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МРНТИ 17.09.91

Научная статья

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-287-304>

Перевод и анализ первого слова Книги назиданий Абая

Б.О. Бутеев

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

(E-mail: bateu.astana@yandex.kz)

Аннотация. В данной статье впервые представлен точный транскрибированный текст первого слова *Книги назиданий* (Ғақлия кітабы) Абая, выполненный с арабской графики (төте жазу) рукописи Тугрула на кириллицу. В результате проведённой работы был осуществлён сравнительный анализ текстов рукописей Тугрула и Мурсеита. Установлено, что указанные рукописи существенно различаются по лексическим, фонетическим, морфологическим и семантическим характеристикам. На основе оригинального текста представлен новый перевод на русский язык, а также выполнен сравнительный анализ с ранее опубликованными переводами, включая: перевод Виктора Шкловского (“Назидания”), перевод, выполненный в соавторстве Клары Серикбаевой и Роллана Сейсенбаева (“Книга слов”), перевод Сатимжана Санбаева (“Слова назидания”), а также перевод Ербола Жумагулова (“Назидания”). Впервые введены в научный оборот словосочетания из текста Абая, которые ранее были ошибочно прочитаны или интерпретированы. Например, устоявшееся в текстах выражение “ын-тымақтаса алмаса” оказалось на деле “инанмаққа салмаса”. Кроме того, на основе оригинального источника установлено, что заимствованные слова, такие, как “ұғалоунай” (уголовный), “даздания” (дознание), “соот” (суд), “абразауаниа” (образование), “уйззый нәшәлнік” (уездный начальник), “губернатордың назнашенизсі” (назначение губернатора), “кандидатымән” (кандидат), “ыстаршын” (старшина), “зірәбәмәнән” (жребий) – использовались с учётом закона сингармонизма казахского языка.

Ключевые слова: Абай, Книга назиданий, рукопись Тугрула, рукопись Мурсеита, перевод на русский язык.

Введение

2025 год занимает особое место в современной казахской истории благодаря ряду юбилейных событий, связанных с жизнью и творчеством выдающегося казахского поэта Абая и его окружения. В этом году исполняется 180 лет со дня рождения Абая, чьё наследие стало культурным ориентиром для многих поколений казахского народа. Кроме того, значимым является 150-летний юбилей его сына Тугрула, чья личность и труды неразрывно связаны с продолжением интеллектуальной традиции семьи Абая. Ещё одной важной датой является столетие написания уникальной рукописи, автором которой является Тугрул.

Поступила: 29.03.2025; Доработана: 23.06.2025; Одобрена: 18.09.2025; Доступна онлайн: 25.09.2025

*автор для корреспонденции

Этот текст представляет собой не только историческую, но и культурную ценность, отражая дух времени, в котором он был написан. Юбилейные события 2025 года предоставляют прекрасную возможность для глубокого осмысления наследия Абая и его потомков, а также их вклада в развитие казахской культуры и литературы.

На сегодняшний день в литературе и исследовательской практике имя сына Абая фиксируется преимущественно в форме “Турагул”. В казахоязычных источниках встречаются два основных варианта правописания: “Тұрағұл” и “Турағұл”. Возникает закономерный вопрос: каким образом изначальная форма “Тугрул” трансформировалась в современное написание “Турагул”? Вместе с тем в ряде источников обнаруживается и форма “Турул”, что свидетельствует о вариативности в передаче имени. Особое значение имеет тот факт, что сам Тугрул в собственных рукописях подписывался как “Тұураұл Абайұлы”. Дополнительным аргументом в пользу того, что исходной формой имени является именно “Тугрул”, служат свидетельства Шакерима хаджи: в дарственной надписи на фотографии он обращается к “любезному брату Тугрулу”, что подтверждает сохранение аутентичного варианта имени в их время (Bateu, 2024). Семантический аспект также представляется важным: слово “тугрул” в древнетюркском языке обозначает “сокол” и символизировало высокий социальный статус. Исторические источники фиксируют ряд выдающихся личностей, носивших это имя. Важно отметить, что для казахского языка характерно выпадение или ослабление отдельных согласных, в частности буквы “ғ”. Именно этот фонетический процесс мог способствовать постепенной трансформации формы имени: Тугрул → Турул → Туураул → Турагул. С учётом приведённых данных, более корректным и научно обоснованным представляется использование формы “Тугрул”, поскольку она восходит к первоначальной традиции и имеет подтверждение в письменных источниках современников.

Данная статья посвящена новому переводу на русский язык и анализу первого назидания Абая, включённого в рукопись Тугрула. На сегодняшний день принято считать первым назиданием Абая текст, в котором он подводит итог прожитой жизни и решает, что отныне “бумага и чернила станут его утешением, и он будет записывать свои мысли”. Данный порядок слов был предложен Мухтаром Ауэзовым в 1933 году, когда Книга назиданий впервые вышла в латинизированном варианте. Логика, по которой была выстроена порядковая система, связана с временем написания каждого слова: 1-е и 2-е слова написаны в 1890 году; с 3-го по 8-е – в 1891 году; с 9-го по 13-е – в 1892 году; с 14-го по 19-е – в 1893 году; с 20-го по 27-е – в 1894 году; с 28-го по 33-е – в 1895 году; с 34-го по 38-е – в 1896 году; с 39-го по 41-е – в 1897 году; с 42-го по 44-е – в 1898 году. В первом издании 19-е слово поменялось местами с 30-м словом. В издании 1945 года были приведены научные комментарии к каждому слову. В версиях изданий 1933 и 1940 годов 45-е слово являлось составной частью 37-го, т.е. произведения “Насихат”. Однако затем в 1945 году редакторы издания посчитали выделить его в отдельное 45-е слово.

В свою очередь, также необходимо подчеркнуть, что в рукописи Тугрула отсутствует название “Ғақлия кітабы” (“Книга назиданий”) и понятие “Қара сөз”, то есть “Книга слов”. Название оригинального названия “Книги слов” мы используем из рукописи Мурсеита. Каждое “слово” имеет порядковый номер. Интересно отметить, что первое слово по технической ошибке не вошло в сборник 1933 года. Лишь в 1940 году оно было впервые включено редакторами книги и отмечено следующей поправкой: “Бұл сөз Абайдың бұрынғы баспаларына кірмей келген, тұңғыш басылуы осы”. С этого момента оно стало частью последующих сборников под первым порядковым номером.

Произведения, такие как “насихат”, “кітәб-ы тағдік”, “сөһрат һакімнің сөзі”, представлены в рукописи Мурсеита исключительно после Слов назидания. В то время как в рукописях Тугрула эти произведения отсутствуют, что может свидетельствовать о том, что они были переписаны в отдельную тетрадь. Этот факт вновь подтверждает, что указанные произведения являются самостоятельными текстами и не составляют часть Книги назиданий, как это считалось ранее.

Особого внимания заслуживает число 41, фигурирующее в контексте рукописи. Его упоминание, по-видимому, не является случайным. В тюркском культурном сознании, в частности в казахской традиции, числа 40 и 41 обладают устойчивой символической нагрузкой. Число 40 воспринимается как порог, предел, испытание – об этом свидетельствует казахское выражение: “Қырыққа шыдасаң, қырық бірге де шыдайсың” (“Если смог выстоять до сорока – сможешь и до сорок одного”). Здесь число 41 выступает не как продолжение, а как качественный переход: преодоление, устойчивость, воля и внутреннее развитие после предельного испытания. Особое значение числу 41 придаётся и в контексте традиционной казахской практики “құмалақ салу” – гадания, основанного на 41 косточках. Эта форма предсказания будущего опирается на концепцию числового наполнения и внутренней полноты, в которой 41 становится не просто числом, а моделью целостного знания о судьбе человека. В более широком контексте – о судьбе этнической общности, её исторической траектории и духовной устойчивости. Такая система предполагает наличие чётко структурированной космологии, где число 41 выполняет ключевую функцию организации смысла.

В этом свете число 41 в рукописи можно интерпретировать как символический код, отражающий не только философскую, но и экзистенциальную модель мира. Можно предположить, что Абай сознательно обращается к числу, которое в народном сознании связано с интуицией, прозрением и переходом к новому уровню понимания.

Этот аспект, на наш взгляд, требует дальнейшего изучения, особенно в контексте сравнительной культурной нумерологии тюркских народов, где числовые коды могут играть сакральную, символическую и прагматическую роли одновременно.

Методы исследования

Первые сведения о существовании рукописи Тугрула мы встречаем в энциклопедии “Абай”. Автор статьи Бейсенбай Байғалиев отмечает: “Сондай-ақ, 1927 жылы Қазақ АССР білім комиссариатына тапсырған толық қолжазба жинақтың ғылыми құндылығы аса жоғары дерек көздері болып табылады. Тұрағұлдың соңғы аталған еңбегі бүгінде Қазақстан Республикасының мемл. Орталық музейінде сақтаулы. Тұрағұлдың Абай мұрасын жинастырып бастыруда аса құнды мағлұматтар жазып, ақын шығармаларының текстол. әуелгі түпнұсқаны қалпына келтіруде абайтану ғылымына үлесі зор” (Нұрғалиев, 1995). Данная рукопись, по всей вероятности, была написана с 1925 по 1927 годы по просьбе Мухтара Ауезова на встрече в декабре 1924 г. в г. Семипалатинске по случаю 20-летней годовщины смерти Абая (Құнанбаев, 1993).

Согласно классификации исследований творчества Абая, предложенной Бейсенбаем Байғалиевым, выделяются три этапа:

– Первый этап охватывает 1905-1932 годы, когда были написаны первые краткие биографии выдающегося поэта.

– Второй этап относится к 1933-1961 годам, в течение которых были опубликованы

его полные научные биографии.

– Третий этап включает научные исследования, проводимые с 1962 года по настоящее время (Байғалиев, 2001).

Рукопись Тугрула по временной классификации следует отнести к первому этапу. Наследие Тугрула представляет большую ценность для абаеведения. На наш взгляд, необходимо выделить четвертый новый период, который можно назвать этапом реанимации творчества Абая на основе рукописи Тугрула.

Результаты и обсуждения

Теперь обратимся к вопросу порядка слов в Книге назиданий. Во всех известных нам вариантах он имеет разночтения. Попробуем выяснить, чем это обусловлено. На наш взгляд, предложенный Мухтаром Ауэзовым порядок слов был продиктован исключительно благими намерениями. Его целью было во что бы то ни стало сохранить “38-е слово” – главный труд Абая кітаб-ы таңдқ, написанный на вершине его творческого пути в 1899–1901 годах. Что же касается 23-го и 27-го слов, закреплённых под номерами 1 и 2, то они, по сути, выполняли роль своеобразной идеологической ширмы, использовавшейся в целях пропаганды представлений о “никчёмности” и “бездарности” казахов. Мухтар Ауэзов не имел иного выхода, кроме как переставить отдельные “пазлы” этой картины, которую в виде послания завешал разобрать будущим поколениям. Для наглядности представим таблицу, где будет показана последовательность слов в каждом из вариантов.

Таблица №1. Порядок очередности слов (Көмеков, 2020; Петек, 2020; Qunanbai uly, 1933; Qunanbai uly, 1940; Құнанбаев, 1945; Сауранбаев, 1954)

Рукопись Тугрула 1925 г.	Рукопись Мурсейта 1907 г.	Сборник 1933 г.	Сборник 1940 г.	Сборник 1945 г.	Сборник 1954 г.
23	23	-	1	1	1
27	27	2	2	2	2
1	1	3	3	3	3
2	2	4	4	4	4
3	3	5	5	5	5
4	4	6	6	6	6
5	5	7	7	7	7
33	33	8	8	8	8
9	9	9	9	9	9
24	24	10	10	10	10
30	30	11	11	11	11
7	7	12	12	12	12
6	6	13	13	13	13
8	8	14	14	14	14

11	11	15	15	15	15
13	13	16	16	16	16
15	15	17	17	17	17
22	22	18	18	18	18
19	19	30	19	19	19
10	10	20	20	20	20
12	12	21	21	21	21
16	16	22	22	22	22
17	17	23	23	23	23
25	25	24	24	24	24
28	28	25	25	25	25
36	36	26	26	26	26
-		27	27	27	27
14	14	28	28	28	28
18	18	29	29	29	29
29	29	19	30	30	30
20	20	31	31	31	31
21	21	32	32	32	32
34	34	33	33	33	33
31	31	34	34	34	34
32	32	35	35	35	35
39	39	36	36	36	36
-		37	37	37	37
-		38	38	38	38
26	26	39	39	39	39
35	35	40	40	40	40
37	37	41	41	41	41
38	38	42	42	42	42
40	40	43	43	43	43
41	41	44	44	44	44
-	-	-	-	45	45

Примечание: составлено на основании данных (Көмеков, 2020; Петек, 2020; Qunanbai ыль, 1933; Qunanbai ыль, 1940; Құнанбаев, 1945; Сауранбаев, 1954)

В результате проведённой работы удалось детально ознакомиться с первыми изданиями творчества Абая. Первые искажения его текстов начали проявляться уже с момента первой публикации арабским алфавитом в 1909 году в Санкт-Петербурге. Как известно, издание было подготовлено Какитаем и Тугрулом, однако имя последнего по известным причинам не упоминалось. В последующие годы издания, выпускавшиеся с разной степенью редактирования, также не соответствовали требованиям

канонического текста. Попытки текстологического анализа и исправления предпринимались неоднократно, однако они часто сопровождались новыми ошибками. С переходом казахской письменности на латиницу, а затем на кириллицу, произведения Абая подверглись дальнейшим изменениям. Издания 1933, 1939-1940 годов и последующие, подготовленные под редакцией Мухтара Ауэзова, несмотря на научную значимость, также содержали неточности.

Мы полагаем возможным предположить, что Мухтар Ауэзов, обратившийся к Тугрулу с просьбой написать воспоминания об отце (опубликованные впоследствии лишь частично), не принял во внимание другую часть наследия Абая — его стихи и Книгу назиданий. Между тем в его распоряжении находились рукописи Мурсейта, переписанные в 1905, 1907 и 1910 годах соответственно.

Обращение к трудам Каюма Мухамедханова также позволяет заключить, что и он не был знаком с рукописью Тугрула. Как отмечалось выше, эта рукопись насчитывает 248 страниц. В настоящее время известно более десяти рукописей наследия Абая, хранящихся в Институте литературы и искусства имени Мухтара Омархановича Ауэзова, которые уже введены в научный оборот и изучены (Абай, 2020).

Переход на кириллический алфавит усугубил ситуацию: упрощение языковых форм и стилистических конструкций привело к утрате ряда лексических и фонетических особенностей казахского языка, что, в свою очередь, сказалось на аутентичности текстов и особенностях их восприятия. Последствия этих изменений ощущаются и в наши дни. Принято считать, что Абай включал русские заимствования в свой лексикон в строгом соответствии с нормами русского языка. Однако текст свидетельствует о другом. Такие слова, как “ұғалоунай” (уголовный), “даздания” (дознание), “соот” (суд), “абразауаниа” (образование), “уїззый нәшәлнїк” (уездный начальник), “губернатордың назнашенизсі” (назначение губернатора), “кандидатымән” (кандидат), “ыстаршын” (старшина), “зірәбәмән” (жребий) употреблялись с учётом закона сингармонизма, что обеспечивало их естественное включение в систему казахского языка.

Примечательно, как на протяжении времени трансформировалось само название произведения. В первом издании оно обозначалось как *Qara sözder qaqlyja*. В издании 1940 года название изменилось на *Qaqlyja sözderj*, в 1945 году – на *Ғақылия қара сөздер*, а к 1954 году утвердилось в сокращённом варианте – *Қарасөздер*.

Переход с арабской графики на латиницу, а затем на кириллицу сопровождался не только техническими изменениями, но и переосмыслением культурного наследия, в том числе через призму идеологических установок времени. Тексты Абая, особенно в ранних изданиях, подвергались интерпретациям и редакторским вмешательствам, что существенно повлияло на достоверность их передачи. Казалось бы, в условиях независимого Казахстана подобных искажений можно было бы избежать. Однако публикации, приуроченные к 175-летию со дня рождения Абая в 2020 году, вновь вызвали обоснованные дискуссии в научной среде относительно корректности представленных текстов.

В частности, большое внимание привлёк двухтомный научный инвентарный каталог Государственного центрального музея Республики Казахстан: “Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорынан). Ғылыми-инвентарлық каталог” (Алматы: Интеллсервис, 2020). Впервые в научный оборот были введены оригинальные рукописи, представленные в виде факсимиле, кириллических

транскрипций и сопровождаемые научными комментариями. Среди них – произведения, написанные арабским письмом самим Абаем, Тугрулом Абайұлы, Мурсеитом Бикеұлы, а также материалы, выполненные латиницей и арабской графикой Ахатом Шакаримулы.

Безусловно, сам факт публикации этих материалов заслуживает высокой оценки. Однако при сопоставлении транскрибированных кириллических версий с оригинальными рукописями выявляется ряд проблем, требующих внимательного рассмотрения.

Во-первых, в ряде случаев транскрипции не отражают дух и стилистическую специфику языка эпохи Абая. Казахский язык конца XIX – начала XX века отличался богатством лексики, глубиной интонации и особой философской нагрузкой. Упрощённые или неточные транскрипции могут искажать восприятие этих текстов, снижая их культурную ценность и создавая ложное представление о стилистике автора.

Во-вторых, в транскрипциях встречаются орфографические и стилистические несоответствия, которые могут затруднить как текстологический анализ, так и интерпретацию произведений. Это особенно чувствительно в случае с рукописями Абая – фигуры, имеющей исключительное значение для казахской культуры. Подобные неточности, пусть и не умышленные, снижают научную ценность работы и могут повлиять на восприятие литературного наследия.

Следует подчеркнуть: критика здесь исходит не из отрицания важности проделанной работы, а из стремления к более точному и уважительному подходу к текстам, имеющим исключительное значение для национальной памяти. Подобные издания формируют облик литературного канона, и потому предъявляют к себе высокие требования.

В этой связи особенно актуальным представляется проект по повторной транскрипции назиданий Абая с арабской графики на кириллицу с обязательным соблюдением лексико-стилистических особенностей языка того периода. Одновременно целесообразно осуществить их научный перевод на русский язык – не как литературную адаптацию, а как аналитический перевод, сохраняющий структуру, интонацию и философскую нагрузку оригинала. Такой подход не только обеспечит адекватную передачу авторского замысла, но и создаст прочную основу для текстологических, филологических и сравнительно-литературных исследований.

Это подчёркивает, что работа с наследием Абая требует не поспешной публикации, а кропотливого, бережного и строго научного отношения, соответствующего значимости фигуры просветителя для национальной культуры и гуманитарного знания в целом.

Прежде чем приступить к переводу Книги назиданий Абая, предстояла кропотливая и скрупулёзная работа. Мы заново осуществили транскрипцию текста с арабской графики на кириллицу. Лишь в одном произведении Книги назиданий, объём которого составляет 43 страницы (при общем объёме рукописи в 248 страниц), нам удалось выявить около двухсот языковых особенностей, различающихся по своим лексическим, фонетическим, морфологическим и семантическим характеристикам. Эти результаты позволяют наглядно продемонстрировать масштаб проделанной работы и важность её для текстологического анализа наследия Абая.

В современном тексте нередко встречаются, на первый взгляд, безобидные детали, которые обычно остаются вне поля внимания. Так, характерные для языка Абая оригинальные слова, такие как “жолғасу”, “эмбе”, “ғапыл” и другие, со временем стали

звучать иначе: “жолығысу”, “һәмма”, “ғафил”. Подобные замены можно было бы считать малозначительными. Однако при тщательном и скрупулёзном анализе становится очевидным, что многие словосочетания, исконно казахские слова были переосмыслены и прочитаны на иной лад.

В отношении достоверности наших убеждений, необходимо будет привести несколько примеров. Так, фразеологизм “бір келе салу” (досл. обсудить дело коллективно), который был воспринят на арабский лад как “берекелесе алмаған соң” (благодать, достаток) (16-е слово). Есть и обратные случаи: имеющее персидское происхождение единичное слово Абая “ұстат” (наставник) оказалось прочитано как “ұстап” (держатъ) (19-е слово). Словосочетание “берекеде алыс ойға табылмай” было представлено в варианте “берекеде алысуға табылмай” (35-е слово). Неясное выражение “Баз махфи олмая” в действительности звучит как “Ненің қызығын көп іздесең, соның күйігін бір тартасын” деген баз махфи әулие. Что соответствует изречению одного “сокровенного праведника” (40-е слово). Ещё один пример: казахское выражение “Ішекте қатпар көп болмаса, құт-берекеге жағымды болмайды” было прочитано как “ішінде” (41-е слово). Эта идиома при буквальном переводе означает: “если в кишке нет множества складок”. Она отсылает к традиционным блюдам из кишок – шужук, казы-карта. В народном представлении кишка с большим количеством складок символизирует изобилие и достаток. Подобные неточности при транскрипции текстов с арабской графики на латиницу или кириллицу, соответственно, породили и ошибочные переводы на другие языки.

С целью дальнейшего исследования и сопоставительного анализа ниже приводится транскрибированный текст 1-го слова с учётом языковых особенностей того времени, а также его перевод и анализ на русский язык.

Іінші

(200) (1) қазақтың бірінің бірінә қаскүнем болмағының: бірінің тіләуін бірі тіләсбәй(2)тұғының, ырас сөзі аз бола(тұ)ғының, қызмәткә таласқыш бола(тұ)ғының (3) джалқау бола(тұ)ғының сәбәбі не? әмбә ғаламға белгілі данышбандар әлдә (4) қашан байқаған, әрбір джалқау кісі қорқақ мақтаншақ кәләді (5) әрбір арсыз джалқаудан сұрамсақ, өзі тойұмсыз, тыйұсыз, (6) өнәрсіз, әшкімгә достығы джоқ джандар шығады, мұның бәрі (7) төрт аяқды малды көбүйтәмінен басқа ойының джоқтығынан, эгән (8) сауда, өнәр, ғылым, солар сәкілді нәрсәгә салынса бұлай болмас (9) әді, әр бір мал іздәгән: малым көб болса, өзімдікі дә, балаларым да (10) малды болса экән дәйді, ол мал көбүйсә малшыларға бақтырмақ (11) өздәрі эткә, қымызға тойұб, сұлұуды джайлаб, джүйрікді (12) байлаб, отырмақ, әгәр қыстау тарлық қылса, арызы джәткәнгә не (13) сыйы өткәндік байлық ұызмәтінен, бірәудің қыстауын сатыб алмақ (14) әбдәб алмақ тартыб алмақ: ол қыстауынан айрылған джәнә бірәугә тийісбәк (15) йә болмаса орынсыздығынан элдән кәтбәк, әрбір қазақтың ойы осы (16) осылар бірінә бірі досдық ойлай ала ма? кәдәй көб болса (17) ақысы кәм болар әді, малдан айрылғандар көбүйсә қыстауы босар әді (18) дәб, мән ананы кәдәй болса экән дәб, ол мәні кәдәй (19) болса экән дәб ішімізбен қас сағындық, әр бәрдән соң (20) сыртымызға шықды джауласдық, дауласдық, партияласдық, осұндай (21) қасдарға сөзім өтімді болсұн, джәнә әбдәб мал джыйұға күшүм джәтімді (22) болсұн дәб, бийләккә таласдық, сонан соң нә момұнның баласы (23) бөтөн джақға шығыб мал іздәмәйді, эгән сауданың кәрәгі джоқ (24) болды, өз басын өзі, осұндай таласбәннен кісі көбәйтәміз (25) дәб партия джыйғандардың бүгүн бірәуінә эртәң бірәуінә кәзәк(26)бәннен сатады да джүрәді, ұрылар тыйылмайды эл тәнш болса (27) оның ұрлығын әшкім сүйәмәс әді, эл

экі джар болған соң (28) кім ант ішіб ақдаб арамдығын джақтаб, сүйэмін дэсэ соған (201) (29) джақ болыб сүйэніб бұрұнғыдан ұрлығын әлдэнэшэ асырады, әлдэгі (30) джақсы адамдардың бәрінің үстәнэн бэкэр өтрүк шабды, талады (31) дэгэн әр түрлі ұғалоунай іс көрсәтіб арыз бэрәді оған (32) дазданиа тергеу шығады, өтрүк көрмэгәнін көрдім дәуші куәләр да (33) әлдәқашан дайындаб қойұлған, бағанағы джақсы адам сайлауға джарамасы (34) үшүн, ол басын құтқармақ үшүн джамандарға джалынса оның да (35) адамдығының кәткәні, әгәр джалынбаса тергәулі соотды адам болыб (36) эш бір ғызмәткә джарамай басы хатергә түсіб өткәні, ол болұс (37) болғандар өзі қуулық, сұмдық, арамдық мәнен болұсдтығқа джәткән (38) соң, момұнды қадірлэмәйді өзэндәй арам қууларды қадірләйді, (39) өзімә дос болыб джардамы тиәді дэб, қас болса, өзімә дә бір түрлі (40) залал джасауға қолынан кәләді дэб, осы күндә қазақта ісі (41) білмәс, кісі біләр дэгән мақал шықты, оның мәнісі ісінің түзу(42)ілігәннен джәтбәссін кісінің амалшы айлалылығынан джәтәрсін дэгән (43) сөз, үш джылға болұс сайланады әуелгі джылы сәні біз сайламадық ба (44) дэб әлдің бұлданғандығынан күні өтәді, екінші джылы кандидатымән (45) аңдәсыб күні өтәді, үшүнші джылы сайлауға джақындаб қалыб тағы (46) болұс болыб қаларға болар мэкән дэб күні өтәді, әнді нәсі қалды (47) осы қазақ халқының осұндай джылдан джылға төмәндэб бұзұқшылыққа (48) тартыб бара джатқандығын көргән соң, мәнің ойэма келәді, халық (49) болұсдыққа сайлаймын дэсэ сайлаған кісісі пәлән қадәрлі орұсша (50) абразауаниа алған кісі болсын, әгәр ондай кісісі джоқ болса (51) йаки бар болса да сайламасалар уйәзный нәшәлнік бәнен губернатордың (52) назнашениәсі бірлен болады дэсэ бұл халыққа бэк пайдалы болар әді (53) дэб ойлаймын, аның үшүн сәбәбі, әуелі ғызмәт құмар қазақ балаларына (54) абразауаниә бәругә ол да пайдалы іс, екінші назна(шениәсі)бәнен болған болұсдар (55) халыққа мәндәтді болмас әді, ұлықдарға мәндәтді болар әді, уа джәнә (56) назнашениә қылғанда тергәу сұрауының барлығына қарамаса, өтүрүк арыз (57) бәрушіләр азайар әді, бәлки джоғалар әді, уа джәнә әрбір болұс әлдә (202) (58) ыстаршын басы бір бий сайлаған бұл көб халыққа зары көріліб сыналыб білінді (59) бұл бийлік дэгән біздің қазақ ішіндә әр бір сайланған кісінің (60) қолынан кәлмәйді, бұған қасым ханның қасқа джолын әсімқанның (61) әскі джолын әз тәукә ханның күлтөбәнің басында күндә кәңсә (62) болғанда джәті джарғысын білмәк кәрәк, ол әскі сөзләрдің (63) қайсысы заман өзгәргәндік мәнен әскәріб бұл джаңа заманға (64) келісбәйтүн болса оның орнына татымды толық бийлік шығарыб (65) төләу саларға джарарлық кісі болса кәрәк әді, ондай кісі аз (66) йаки бітді джоқ, бұрұнғы қазақтың джайын джақсы білгән (67) адамдар айтыбты, бий экәу болса дау төртәу болады дэб: оның (68) мәнісі тақ болмаса джұб бийләр таласыб дау көбәйтә бэрәді (69) дэгәнмен ойлаб айтқан сөз, үйтүб бий көбәйткәншә әр бір болұс (70) әлден толымды үш ақ кісі нә бийліккә джыл кесілмәй сайланса (71) олар түссә қылмәсы әлгә әшкәрә болғандықбен түссә, әйтбәсә (72) түсбәсә, ол бийләргә даугер адамдар қарамай экәуі әкі кісіні (73) бийліккә таңдаб алыб бітә берсә, йаки экәуі инанмаққа салмаса (74) үстүнән бірәуді сайлаб алыб йаки зірәбәмәнән сайлаб алса (75) сонда дау ұзамай бітім болар әді.

I-e

Почему среди казахов так много недоброжелательства? Почему они не спешат желать друг другу добра, почему честное слово у них в редкость, а властолюбие и лень – в избытке? Мудрецы издавна подмечали причины этих пороков: каждый ленивый человек является трусом и хвастуном. Бессовестный и ленивый человек неизбежно становится попрошайкой – ненасытным, избалованным, лишенным таланта и

неспособным к дружбе с окружающими. Все это – следствие того, что их мысли не идут дальше увеличения числа скота. Если бы они занимались земледелием, торговлей, ремеслом или наукой, этого бы не было. Каждый человек, стремящийся к богатству, думает: “Если у меня будет много имущества, пусть и мои дети станут богатыми”. Богатство растёт, и человек нанимает пастухов, а сам пирует, наслаждаясь мясом и кумысом, забавляясь красавицами да раздаривая скаковых коней. Если их зимовья и пастбища становятся тесными, тогда они, употребив силу своего влияния или занимаемого положения, всеми доступными для них средствами выкупают, выманивают или отнимают уголья соседа. Этот, обобранный, притесняет другого соседа или вынужденно покидает родные места. Каждый казах думает так. Могут ли такие люди быть друзьями друг другу? Если бедных станет больше, то их права будут ущемлены. Если станет больше тех, кто лишился своего скота, то их зимовья опустеют. И вот мы начали думать: пусть тот станет бедным, а тот пусть разорится. Мы стали враждебно относиться друг к другу в душе, а затем эта вражда выплеснулась наружу – начались вражда, споры, партийные разногласия. Чтобы наши слова имели вес среди таких врагов, и чтобы было больше возможностей собирать имущество, мы стали бороться за власть. После этого никто из детей простых людей не уезжал в другие края в поисках скота, ни земледелие, ни торговля больше никому не были нужны. Люди сами себя погружали в такие споры. Те, кто собирали людей в партии, якобы для того, чтобы увеличить свое влияние, сегодня продаются одним, завтра другим, и так продолжают свою деятельность. Воры не перестанут воровать. Если бы в стране был порядок, никто бы не поддерживал их кражи. Но когда в обществе разлад, находятся те, кто клянется и оправдывает нечестных, прикрывая их злодеяния. Поддержка таких людей позволяет им укрепить свои позиции и увеличить масштабы воровства. На добропорядочных людей начинают сыпать необоснованные обвинения: якобы “грабил” или “захватывал”, подают на них разные уголовные жалобы. Проводятся дознания и следствия, свидетели, которые якобы “видели” то, чего на самом деле не было, уже подготовлены. Всё это делается, чтобы эти хорошие люди оказались недостойными участия в выборах. Если обвиняемый начинает просить о пощаде у негодяев, чтобы спасти свою жизнь и положение, это ломает его человеческое достоинство. А если он не просит, то его считают виновным, судят, и он лишается возможности работать, подвергаясь опасности и унижению. Те, кто становятся волостными управителями, добиваются этого с помощью хитрости, обмана и нечестности. Получив должность, они не ценят простых и честных людей, а почитают таких же нечестных, как они сами. Они думают, что их помощь и поддержка будет полезной, а если те вдруг окажутся врагами, могут навредить. Сейчас среди казахов ходит пословица: “Ісі білмес, кісі білер” (“Не суть дела, суть личности важна”). Её смысл в том, что человек не достигает успеха благодаря правоте, но достигает его с помощью хитрости и махинаций. Волостного управителя выбирают на три года. В первый год он занят тем, что оправдывается перед народом: “Разве не вы меня выбрали?”. Во второй год он следит за своим кандидатом, чтобы тот не перехитрил его. А в третий год, перед новыми выборами, он пытается сделать всё, чтобы сохранить за собой должность. Что остаётся от времени? Когда я вижу, как казахский народ с годами всё больше погружается в пороки и деградацию, мне приходит мысль: если народ выбирает волостных, то пусть выбирают тех, кто получил хотя бы какое-то образование на русском языке. Если таких людей нет, или даже если есть, но их не выбирают, было бы лучше, если бы волостные назначались уездным начальником или

губернатором. Я думаю, это было бы очень полезно для народа. Вот почему: во-первых, это стало бы стимулом для молодых казахов, жаждущих должностей, получать образование. Во-вторых, назначаемые волостные не были бы обязаны народу, а отвечали бы перед начальством, что снизило бы коррупцию. В-третьих, если назначения производились бы без учета необоснованных жалоб, количество лживых доносов значительно уменьшилось бы, а возможно, и вовсе исчезло. Также практика, при которой волостной выбирает старшин и биев, показала свою непригодность для большинства людей. Это только увеличивает беды народа, что неоднократно подтверждено опытом. Не всякому под силу вершить правосудие. Для этого необходимо знать “Светлый путь” Касым-хана (Қасым ханның “Қасқа жолы”), “Исконный путь” Есим-хана (Есім ханның “Ескі жолы”) и “Семь уставов” Аз-Тауке-хана (“Жеті жарғы”), составленные во времена, когда “на вершине Культобе” ежедневно проводились собрания. Тот, кто берется за управление, должен понимать, какие из старых законов устарели из-за изменений времени и не соответствуют новому укладу жизни. На их место должны быть созданы новые, справедливые и полноценные законы, которые могли бы заменить прежние и эффективно регулировать жизнь народа. Но таких людей, которые могли бы справиться с этим, очень мало, а может быть, их вовсе нет. Люди, хорошо знавшие устои казахов, говорили: “Чем больше судей, тем больше тяжб”. Этот мудрый совет основан на том, что если число биев чётное, они начинают спорить друг с другом, раздувая конфликты. Вместо того чтобы увеличивать число биев, лучше выбрать из каждой волости только трёх достойных людей, которые занимались бы судейством без ограничений по сроку. Если они утратят своё положение, то лишь потому, что их проступки станут известны всему народу. В противном случае, если не будет оснований для их смещения, они продолжат свою службу. Когда у тяжущихся сторон возникают споры, они могут выбрать двух биев для рассмотрения дела. Если два бия не могут договориться или одна из сторон не доверяет их решению, можно назначить третьего бия по соглашению или с помощью жеребьёвки. Таким образом, спор решится быстро и справедливо.

Произведения Абая были переведены на множество языков. В частности, на сегодняшний день известно несколько переводов Книги назиданий на русский язык.

Среди них наиболее часто упоминаются перевод Виктора Шкловского под названием “Назидания”, перевод, выполненный в соавторстве Клары Серикбаевой и Роллана Сейсенбаева (“Книга слов”), а также перевод Сатимжана Санбаева (“Слова назидания”). В своих исследованиях учёный Гульжан Болатова проводит обстоятельный сравнительный анализ этих версий, давая научную оценку каждому переводу, с указанием их сильных и слабых сторон (Болатова, 2010; Болатова 2017а; Болатова 2017b).

К числу новых попыток художественного переосмысления наследия Абая относится и перевод, выполненный молодым переводчиком Ерболом Жумагуловым “Назидания” (Жумагул, 2022). В своей работе автор стремится представить классический текст с учётом современных лингвистических реалий, включая идиоматику, стилистические обороты и семантические особенности казахского языка. Однако, несмотря на заявленную цель, перевод вызывает определённые вопросы как с точки зрения точности передачи оригинального смысла, так и в плане стилистической выверенности.

Приведём отдельные отрывки из перевода первого назидания: “В чём причина злонамеренности казахов друг к другу, неприсоединения одного к желаниям второго,

отсутствия правды в словах, чинолюбивого рвательства, личной лени?..”.

“Каждый скотовод желает: хоть бы, буде скота много, его было много и у меня, и у детей. Если скот приумножится, думает нанять пастухов, сам же – желает вдоволь есть мясо, пить кумыс, покрывать красоток и держать на привязи скакуна”.

Употребление таких выражений, как “чинолюбивое рвательство” или “покрывать красоток”, вызывает определённое недоумение, поскольку нарушает стиль оригинального текста, придавая ему излишне разговорный, а порой и вульгарный оттенок, не свойственный Абаю. Кроме того, в переводе находим лексико-семантические отклонения от смысла оригинала. Так, например, выражение “Есім ханның ескі жолы” переведено как “Ветхий путь Есима-хана”, тогда как более точным соответствием было бы “Исконный путь Есима-хана” – фраза, обладающая историко-культурной нагрузкой и важным смысловым контекстом.

Также обращают на себя внимание орфографические и грамматические погрешности, встречающиеся на протяжении текста. Всё это, в совокупности, затрудняет полноценное восприятие оригинального замысла Абая и искажает тональность произведения.

Следует, однако, отметить, что сама инициатива по созданию нового перевода заслуживает уважения: автор демонстрирует искреннее стремление осмыслить сложный текст и донести его до широкой читательской аудитории. В этом контексте подобные попытки представляют собой важный этап в процессе интерпретации и популяризации абаевского наследия. Вместе с тем, работа с классическими текстами требует особенно внимательного и бережного отношения, предполагающего не только знание языка, но и глубокое понимание культурно-исторического фона, стилистики и философской традиции, из которой эти тексты исходят.

На сегодняшний день утвердившееся словосочетание “ынтымақтаса алмаса” (1-е слово), не характерное для природы казахского языка, следует читать как “инанмаққа салмаса”. Лексема “инанмақ”, свойственная языку Абая, имеет значения “верить”, “доверять”, “прийти к согласию”. Возникает закономерный вопрос: почему словосочетание “инанмаққа салмаса” оказалось переданным как “ынтымақтаса алмаса”? Следует отметить, что достаточно часто встречаются неточности при передаче букв “каф” и “тэ”. Так, например, вместо корректного “бұлдамаққа” до сих пор используется вариант “бұлдамақ та” (41-е слово). Подобные расхождения наблюдаются и в отношении букв “нун” и “тэ”, когда вместо правильного “қайрат” необходимо читать “қайран”.

Перевод Виктора Шкловского:

Бии множат споры. Чем умножать количество боев и споров, лучше выделить из каждой волости по трое судей и сделать их несменяемыми. Пусть их сменяют только за преступление. Пускай дела решают двое из них, а третьего приглашают со стороны. А если бы и эти не решали дела, то брать для решения одного из трех постоянных судей. Может быть, тогда наши споры решались бы быстрее.

Перевод Клары Серикбаевой и Роллана Сейсенбаева:

Пусть бы споры решались двумя судьями и посредником, выбранным истцами. И только не сыскав истины у этих людей, не придя к мировой, спорящие обращались бы к одному из трех постоянных судей. Тогда бы суды не затягивались.

Перевод Сатимжана Санбаева:

Бии не должны сами решать тяжбы. Конфликтующим сторонам следует выбрать себе по одному защитнику, к ним присоединяется посредник, и эти трое пусть и ведут

конкретное дело. В случае, если дело не будет решено, на помощь им приходит один из биев – степных судей, которого выбирают по жребию. Не решились бы таким способом, притом, в самый короткий срок, многие споры нашей жизни?..

Перевод Ербола Жумагула:

Бии останутся без истцов, стороны решат спор, выбрав по одному представителю и избрав над ними посредника. Если и это не приведет к согласию, пусть берут и определяют по жребию одного из трех биев, о которых было выше. Тогда тяжбы завершались бы, не затягиваясь.

Перевод Бактияра Бутеева:

Когда у тяжущихся сторон возникают споры, они могут выбрать двух биев для рассмотрения дела. Если два бия не могут договориться или одна из сторон не доверяет их решению, можно назначить третьего бия по соглашению или с помощью жеребьевки. Таким образом, спор решится быстро и справедливо.

Как показывают приведённые выше примеры перевода заключительного абзаца 1-го слова, можно отметить следующее: словосочетание “ынтымақтаса алмаса” всеми переводчиками без исключения было интерпретировано в значении “согласия, солидарности”. Они стремились максимально адаптировать непривычное для казахского языка выражение “ынтымақтаса алмаса” в смысле “не придя к мировому соглашению”, “не будет решено”, “не приведет к согласию”. На наш взгляд, переводчикам удалось передать общее смысловое содержание текста. Однако на самом деле хаким Абай говорит о возникшем “недоверии” между участниками спора. В этом контексте словосочетание “инанмаққа салмаса” гораздо глубже и ярче отражает нравственно-правовые принципы Абая в системе властных отношений.

Что касается заимствованных слов, особенно из русского языка, то можно отметить, что все они без исключения подверглись адаптации и передаются в соответствии с казахской фонетико-морфологической системой. Данный процесс является важным индикатором языковой ассимиляции и развития литературной нормы. Более детально этот вопрос рассматривается в статье «Орыс тілінен енген сөздердің “қазақы” нұсқада жұмсалуды», включённой в книгу «Абай тілінің ерекшеліктері», где авторы (Құрманбайұлы; Әділов, 2020) на основе анализа рукописных источников показали системность и закономерность освоения русизмов в казахском языке.

Всего в рукописи зафиксировано 21 русизм, и уже в первом слове встречается 11 из них. Эти заимствования оформлены на казахский лад, что отражает процессы языковой ассимиляции. В частности, используются такие формы, как: ұғалоунай (уголовный), даздания (дознание), соот (суд), абразауания (образование), уйэзный нэшэлнік (уездный начальник), губернатордың назнашениэсі (назначение губернатора), кандидатымэн (кандидат), ыстаршын (старшина), зірэбэмэнен (жеребий).

Примечательно, что предложение со словом пасреднік, присутствующее в рукописи Мурсейта, отсутствует в варианте рукописи Тугрула. Кроме того, слово болұс (волость, волостной) встречается восемь раз, что свидетельствует о его устойчивом функционировании в тексте.

Уже на основании анализа первого слова произведения можно сделать вывод о высокой степени интеграции русской лексики, адаптированной к нормам казахского языка. Эта особенность требует отдельного и более глубокого лингвистического изучения.

Проблемы казахского общества, описанные в тексте

1. Почему среди казахов так много недоброжелательства?

Недоброжелательность возникает из-за укоренившихся пороков: лени, властолюбия, жадности и отсутствия стремления к развитию. Люди сосредоточены на увеличении числа скота, вместо того, чтобы заниматься земледелием, ремеслом или торговлей, что могло бы улучшить их жизнь.

2. Какие негативные последствия имеют устоявшиеся социальные практики?

Избыточное сосредоточение на скотоводстве привело к деградации общества, росту бедности и социального неравенства. Люди, теряющие скот или зимовья, становятся либо агрессивными, либо вынуждены мигрировать. Это усиливает вражду, споры и партийные разногласия.

3. Почему система выборов волостных управителей не работает эффективно?

Выборы часто сопровождаются коррупцией, интригами и махинациями. Волостные управители не заинтересованы в развитии общества, так как заняты сохранением своего положения. Вместо этого они подчиняются собственным интересам и укрепляют позиции нечестных людей.

4. Как предлагается решить проблему честности в управлении?

Абай считает, что волостных управителей следует назначать уездным начальником или губернатором. Это стимулирует молодежь получать образование, снизит уровень коррупции и уменьшит количество ложных доносов.

5. Какие реформы предлагаются для судебной системы?

Вместо большого числа биев следует выбрать троих достойных судей из каждой волости, которые бы занимались правосудием без ограничения по сроку. Если два бия не могут договориться, назначается третий с помощью жеребьевки. Это ускорит и упростит разрешение споров.

Предлагаемые пути выхода из кризиса

1. Какие занятия помогут обществу выйти из деградации?

Земледелие, торговля, ремесло и наука – это те направления, которые помогут преодолеть застой и обеспечить прогресс.

2. Как можно повысить уровень образования?

Назначение управителей со стороны стимулирует молодежь стремиться к обучению. Также важно ввести новые законы, которые соответствовали бы современному укладу жизни, заменяя устаревшие правовые нормы.

3. Почему важно реформировать систему управления?

Назначение честных и образованных управителей, независимых от местных интриг, укрепит доверие народа к власти, снизит социальное напряжение и обеспечит более справедливое управление.

Первый вопрос, который был задан в начале текста: “Почему среди казахов так много недоброжелательства?” полностью отражает трагедию Абая, с которой ему пришлось столкнуться. Поэт ясно осознал, что конно-кочевая цивилизация с её богатым многообразием неизбежно уходит в небытие. Требовалась адаптация к новым условиям жизни, с которыми его современники не спешили считаться. Служебная деятельность Абая, предполагающая тесное взаимодействие с русскими властями, позволила ему глубже понять неизбежность перемен. Казахское государство уже стало частью Российской империи, и необходимость кардинальных изменений стала очевидной. Продолжение прежнего образа жизни оказалось невозможным. В данном случае назидания Абая можно расценивать как попытку достучаться до современников, призывая их осознать важность перемен и необходимость адаптации. Он выражал негодование относительно неподготовленности своего окружения к

новым реалиям, которые уже стояли на пороге.

Хотя в рассматриваемом слове напрямую отсутствуют понятия ақыл (разум) и білім (знание), философский и нравственный контекст этих категорий лежит в основе всего творческого наследия Абая. Через призму этих понятий можно глубже понять социальные и этические проблемы, отражённые в лексике, включая первые слова произведения. Таким образом, анализ адаптированных русизмов обретает не только филологическое, но и мировоззренческое измерение, что подтверждается современными исследованиями (Kasapoğlu, 2020).

Заключение

В результате проделанной работы был представлен транскрибированный вариант первого назидания Абая из рукописи Тугрула с арабской графики на кириллицу. Были сохранены все языковые особенности того времени. Затем последовал перевод на русский язык. Были сравнены с ранее осуществлёнными переводами. Необходимо сказать, что оригинальный текст, основанный на рукописи Тугрула, кардинальным образом отличается от текста рукописи Мурсеита рядом особенностей: лексических, фонетических, морфологических и семантических. Таким образом, мы можем сказать, что рукопись Тугрула представляет большую ценность в плане восстановления подлинного наследия творчества Абая.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Хочу выразить искреннюю благодарность **учёному-востоковеду Напилу Базылхану** за предоставление электронного варианта рукописи Тугрула. Особую признательность также выражаю **учёному-фольклористу Акедилу Тойшанулы** за ценные рекомендации и методологические советы, оказавшие существенное влияние на проведение данной работы.

В статье отсутствует конфликт интересов.

Статья была подготовлена в рамках проекта “Современная интерпретация и перевод на русский язык назиданий Абая” (ИРН AP22688129), финансируемого Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан по гранту “Жас ғалым” на 2024-2026 годы.

Список литературы

Абай (1954). Шығармаларының толық жинағы. Алматы : ҚР ҒА

Абай (2016). Қара сөз. Книга слов. Алматы: Атамұра.

Абай (2020). Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 3-том / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Қорабай С.С., Қыдыр Т.Е., Әуесбаева П.Т., Жұматаева А.Н. Алматы: Жазушы баспасы.

Байғалиев, Б. (2001). Абай өмірбаяны архив деректерінде. Алматы: “Арыс” баспасы.

Болатова, Г. (2010). Закономерности воспроизведения эпоса М. Ауэзова “Абай жолы” в переводах на русский язык. Вестник Казахского национального университета. Серия Филологическая, 1-2, 304-307.

Болатова, Г. (2012). Фразеологизмы и идиоматические выражения в системе психопэтики Абая и особенности их перевода на русский язык. Алматы. <http://abai.kaznu.kz/rus> (дата обращения: 13.12.2024 г.).

Болатова, Г. (2017). Жаңа “Абай жолы”: А. Кимнің аудармасындағы кейбір ерекшеліктер. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы, 166(2), 320-

Ғақлия. (2022). Перевод с казахского Ербола Жумагула. Алматы: Издательство “Тек”.

Книга Слов. (1993). Поэмы. Перевод с казахского Клары Серикбаевой, Роллана Сейсенбаева.

Алматы: Ел.

Көмеков, Б. (2020). Абайдың өмірбаяны мен шығармашылығы туралы түпнұсқа қолжазбалар (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорынан). Ғылыми-инвентарлық каталог. 1-кітап. Алматы: “Интеллсервис” баспасы.

Кунанбаев, А. (2015). Слова назидания. Алматы: Алматыкітап баспасы.

Құнанбаев, А. (1945). Шығармаларының толық жыйнағы. Алматы: “Қазақтың Біріккен мемлекет” баспасы.

Құнанбаев, Т. (1993). Әкем Абай туралы. Алматы: Ана тілі.

Құрманбайұлы, Ш.; Әділов, М. (2020). Абай тілінің ерекшеліктері. Алматы: “Сардар” баспа үйі.

Нұрғалиев, Р. (бас ред.). (1995). Абай. Энциклопедия. Алматы: Атамұра” баспасы.

Петек, Е. (2020). Абай Құнанбайұлы– Ғақлиякітабы (Қара сөздер) (Грамматика– Транскрипция – Грамматикалық индекс – Қолжазба). Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, “Ұлағат” баспасы.

Сауранбаев, Н., Әуезов, М., Сильченко, М., Исмаилов, Е., Мұқанов, С. (ред.) (1945). Құнанбаев Абай. Шығармаларының толық жыйнағы. Алматы: “Қазақтың Біріккен мемлекет” баспасы.

Bateu, B. (2024). Kazak Halkını Tefekküre Çağırان Adam Şâhkerîm Hudâyberdi Oğlu. Ankara: “Bengü” Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, H. (2020). “Türk Kültüründe “Akıl” Ve ‘Bilgi’ Üzerine Öğütler: Balasagunlu Yûsuf’tan Semeyli Abay’a”. Millî Folklor, 126 (Yaz 2020), 184-197.

Qunanbai ulь, A. (1933). Толық сьйнақ (Әвез ulь Muqtar, жин.; Çansyur ulь İlijas, сөз басын жазған). Кызыл-Орда: Гостипография №1; Qazaqьstan baspasь.

Qunanbai ulь, A. (1940). Abai (İbrahim) Qunanbai ulь сьqarmalarь. Audarmalarь men qara сөzderj (Vol. 2). Qazaqьstan көrkem әdebiet baspasь.

Б.О. Бутеев

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Абайдың “Ғақлия кітабының” бірінші сөзін тәржімелеу және талдау

Аңдатпа. Бұл мақалада тұңғыш рет Абай Құнанбайұлының “Ғақлия кітабы” деп аталатын даналық сөздер жинағының алғашқы сөзі төте жазумен жазылған Тұғрылқолжазбасынан кирилл қарпіне дәл әрі толық транскрипцияланып ұсынылып отыр. Жүргізілген зерттеу барысында Тұғрыл мен Мүрсейт қолжазбаларының мәтіндері салыстырылып, олардың арасында елеулі лексикалық, фонетикалық, морфологиялық және мағыналық айырмашылықтар бар екені анықталды. Түпнұсқа мәтін негізінде Абай сөзінің орыс тіліне жаңаша аудармасы ұсынылып, бұрын жарық көрген нұсқалармен салыстырмалы талдау жасалды. Атап айтқанда, Виктор Шкловскийдің “Назидания” аудармасы, Клара Серікбаева мен Роллан Сейсенбаевтың бірлескен “Книга слов” нұсқасы, Сатимжан Санбаевтың “Слова назидания” аудармасы және Ербол Жұмағұловтың “Назидания” нұсқасы зерттеу нысанына айналды. Ғылыми айналымға алғаш рет бұған дейін қате оқылып немесе бұрмаланған Абай мәтініндегі бірқатар сөз тіркестері енгізілді. Мәселен, кең таралған “ынтымақтаса алмаса” тіркесі шын мәнінде “инанмаққа салмаса” екені дәлелденді. Сонымен қатар, түпнұсқа дерекке сүйене отырып, «ұғалоунай» (уголовный), “даздания” (дознание), “соот” (суд), “абразауаниа” (образование), “уйэзный нәшәлнік” (уездный начальник), “губернатордың назнашениэсі” (назначение губернатора), “кандидатымән” (кандидат), “ыстаршын” (старшина), “зірэбэмәнән” (жребий) сынды кірме сөздердің қазақ

тілінің үндестік заңына сай бейімделіп қолданылғаны анықталды.

Түйін сөздер: Абай, Ғаклия кітабы, Тұғрұл қолжазбасы, Мүрсейіт қолжазбасы, орыс тіліне аударма.

B.O. Buteyev

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Translation and Analysis of the First Word of Abai's Book of Edification

Abstract. This article presents, for the first time, a precise transcribed text of the first word (söz) of Abai's Book of Edification (Ğakliya kitaby), rendered from the Arabic script (tote zhazu) of the Tugrul manuscript into Cyrillic. Through detailed textual work, a comparative analysis of the Tugrul and Mursayit manuscripts has been carried out, revealing significant discrepancies in their lexical, phonetic, morphological, and semantic features. Based on the original manuscript, a new Russian translation is proposed, accompanied by a comparative review of previously published translations, including Viktor Shklovsky's version (Edification), the joint translation by Klara Serikbayeva and Rollan Seisenbayev (The Book of Words), Satimzhan Sanbayev's translation (Words of Edification), and Yerbol Zhumagulov's version (Edification). For the first time, a number of phrases from Abai's text are introduced into academic circulation that had previously been misread or misinterpreted. For instance, the widely cited expression yntymaqtasa almasa was shown to be, in fact, inanmaqqa salmasa. Furthermore, the study reveals that several loanwords – such as “uugalownai” (criminal), “dazdania” (investigation), “soot” (court), “abrazauania” (education), “uezdny nashalnik” (district chief), “gubernatordyn naznasheniesi” (appointment of the governor), kandidatymen (with the candidate), ystarshyn (elder), and “zirebemenen” (by lot) – were incorporated in a manner consistent with the phonetic harmony (synharmonism) of the Kazakh language.

Keywords: Abai, Book of Edification, Tugrul manuscript, Murseit manuscript, Russian translation.

References

- Abai. (1954). Shygarmalarynym tolyk zhinagy [Complete Collection] Almaty: Kazak SSR Gylym Akademiyasy. (in Kazakh)
- Abai. (2016). Kara soz = Kniga slov [Book of words]. Almaty: Atamura. (in Kazakh)
- Abai. (2020). Shygarmalarynyñ akademiialyq tolyq jinaǵy. Ŭsh tomdyq. 3-tom [The complete academic collection of works. In three volumes. Vol. 3] / Compiled and prepared for publication by Matyjanov K.İ., Qorabai S.S., Qydyr T.E., Äuesbaeva P.T., Jūmataeva A.N. Almaty: “Jazushy” Baspasy. [in Kazakh]
- Baigaliev, B. (2001). Abai omirbaiany arkhiv derekterinde [Abai's biography in archival documents]. Almaty: Arys Baspasy. (in Kazakh)
- Bolatova, G. (2010). Zakonomernosti vosproizvedeniia epopei M. Auezova Abai Zholy v perevodakh na russkii iazyk [Patterns of reproducing M. Auevov's epic The Path of Abai in Russian translations]. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series, 1–2, 304–307. (in Russian)
- Bolatova, G. (2012). Frazеologizmy i idiomaticheskie vyrazheniia v sisteme psikhopoetiki Abaia i osobennosti ikh perevoda na russkii iazyk [Phraseological and idiomatic expressions in Abai's psychopoetics and features of their translation into Russian]. Almaty. Retrieved from <http://abai.kaznu.kz/rus> (accessed: 13.12.2024). (in Russian)
- Bolatova, G. (2017). Zhana Abai Zholy: A. Kimnin audarmasyndagy keibir erekshelikter [The new Path of Abai: Some features in A. Kim's translation]. Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology Series, 166(2), 320–324. (in Kazakh)
- Gakliia. (2022). (Transl. from Kazakh by Yerbol Zhumagul). Gakliia [Book of Wisdom]. Almaty: Tek. (in Kazakh)
- Kniga Slov. (1993). Poemy [The book of words: Poems]. (Transl. from Kazakh by Klara Serikbaeva &

Rollan Seisenbaev). Almaty: El. (in Kazakh)

Komekov, B. (2020). Abaidyn omirbaiany men shygarmasylygy turaly tupnuska kolzhazbalar (Kazakstan Respublikasy Memleketik ortalyk muzei korynan). Gylimi-inventarlyk katalog (Book 1) [Original manuscripts on Abai's biography and creativity (from the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan): Scientific-inventory catalog. Vol. 1]. Almaty: Intellservis. (in Kazakh)

Kunanbaev, A. (2015). Slova Nazidaniia [Words of edification]. Almaty: "Almatykitap" Baspasy. [in Russian]

Qunanbaev, A. (1945). Shygarmalarynym tolyk zhinagy [Complete Collection]. Almaty: "Kazaktyn Birikken Memleket" Baspasy. [in Kazakh]

Qunanbaev, T. (1993). Akem Abai turaly [About my father Abai]. Almaty: "Ana tili" Baspasy. [in Kazakh]

Qurmanbai uly, Sh; Adilov, M. (2020). Abai tiliniñ erekshelikteri [Peculiarities of Abai's Language]. Almaty: "Sardar" Baspasy. [in Kazakh]

Nurgaliev, R. (Ed.) (1995). Abai. Entsiklopediia [Abai. Encyclopedia]. Almaty: "Atamura" Baspasy. [in Kazakh]

Petek, E. (2020). Abai Kunanbaiuly – Gakliia kitaby (Kara sozder): Grammatika, transkriptsiia, grammatikalyk indeks, kolzhazba [Abai Kunanbayuly – The Book of Gakliia (Words of Wisdom): Grammar, transcription, grammatical index, manuscript]. Almaty: Abai KazNPU, Ulakat. [in Kazakh]

Bateu, B. (2024). Kazak Halkını Tefekküre Çağırان Adam Şâhkerîm Hüdâyberdi Oğlu [The man who called the Kazakh people to contemplation: Shakarim Khudayberdiuly]. Ankara: "Bengü" Yayınları. [in Turkish]

Kasapoğlu Çengel, H. (2020). Türk kültüründe "akıl" ve "bilgi" üzerine öğütler: Balasagunlu Yûsuf'tan Semeyli Abay'a [On "reason" and "knowledge" in Turkish culture: From Balasagunlu Yûsuf to Abai of Semey]. Millî Folklor, 126(Yaz), 184–197.

Qunanbai uly, A. (1933). Tolyk zhinaq [Complete collection] (Auez uly Muhtar, comp.; Zhansygyr uly Ilijas, intro.). Kyzyl-Orda: Gostipografiia No. 1; "Kazakstan" Baspasy.

Qunanbai uly, A. (1940). Shygarmalary: Audarmalary men kara sozderi [Works: Translations and prose] (Vol. 2). "Kazakstan Korkem Adebiet" Baspasy.

Сведения об авторе:

Бутеев Б.О. – PhD, ведущий научный сотрудник Казахского национального педагогического университета им. Абая. Алматы, Казахстан. E-mail: bateu.astana@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8945-3740>.

Бутеев Б.О. – PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің жетекші ғылыми қызметкері. Алматы, Қазақстан. E-mail: bateu.astana@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8945-3740>.

Buteyev B.O. – PhD, Researcher of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bateu.astana@yandex.kz, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8945-3740>

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МНРТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-305-317>

Научная статья

Использование аудиодескрипции в процессе обучения иностранным языкам

М.Ж. Ескинди́рова¹, Д.М. Акижа́нова^{2*}, Г.М. Гаури́ева³

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

(E-mail: ¹manshuk-eskindirova@yandex.ru, ²diana.akizhanova@gmail.com*, ³gaurieva@yandex.ru)

Аннотация. Аудиодескрипция как область исследования в аспекте перевода является новой социальной услугой, с возможностью предоставления доступа к информации людям с нарушениями зрения. В данной статье рассматривается понятие «аудиодескрипции» как метода обучения иностранным языкам. Актуальность использования аудиодескрипции обусловлена методологической и практической значимостью в языковой подготовке. Цель исследования заключается в том, что аудиодескрипция как форма аудиовизуального перевода может эффективно применяться в процессе обучения иностранным языкам и развития творческих способностей. Авторы статьи рассматривают особенности аудиовизуального перевода, подробно описывают процесс использования техник аудиодескрипции для повышения эффективности обучения иностранным языкам и обосновывают ее потенциал в образовательной практике. Аудиовизуальные средства дают возможность реализовать обучающимся коммуникативные задачи в социальных и бытовых ситуациях. Это помогает усвоению элементарных норм социального и культурного поведения обеспечивает развитие навыков воспроизведения собственных высказываний и выражения своего отношения к полученной информации. Инновационный аспект исследования состоит в определении аудиодескрипции как лингводидактического подхода к созданию художественного вербального описания или комментария к фильмам. В результате аудиодескрипция позволяет обучающимся демонстрировать свои языковые навыки. В качестве метода обучения аудиодескрипция существенно способствует развитию профессиональной коммуникативной компетенции будущих переводчиков.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, аудиодескрипция, лингводидактический подход, субтитрование, иностранные языки, творческие способности, коммуникативная компетенция

Поступила: 20.08.2025; Доработана: 25.08.2025; Одобрена: 18.09.2025; Доступна онлайн: 25.09.2025

*автор для корреспонденции

Введение

В современном многоязычном мире существует большое количество возможностей для получения новых знаний и навыков. Как показывает образовательная практика, процессы изучения и обучения иностранным языкам стали более динамичными и увлекательными. Быстрая интеграция инновационных технологий в образовании и их активное использование на занятиях иностранному языку положительно влияют на качество результатов обучения.

Сочетание инновационных цифровых инструментов с традиционными методами обучения позволяет более эффективно усваивать языковой материал. Важность развития творческих способностей в рамках лингводидактики по-прежнему остается высокой и продолжает демонстрировать свою эффективность. Это подтверждается многочисленными исследованиями (Казачкова, 2019), а также широким спектром учебников и учебно-методических материалов, включающих задания, направленные на развитие креативности. Формирование творческих навыков в период обучения в университете значительно влияет на будущий профессиональный успех, так как такие способности позволяют находить инновационные и нестандартные решения сложных задач как в повседневной жизни, так и в карьере. Опытный преподаватель с развитым творческим мышлением отличается свежим взглядом и оригинальным мировосприятием, опираясь в работе не только на личный опыт, но и на яркое воображение. Преподавание иностранных языков играет важную роль в формировании креативного мышления. Любая деятельность, связанная с изучением языка – будь то говорение или коммуникация, – требует определенных творческих усилий (Казакевич, 2015).

Сфера аудиовизуального перевода, в частности его разновидность – тифлокомментирование (аудиодескрипция), представляет собой интересную исследовательскую тему в контексте развития творческих навыков студентов при изучении иностранных языков. Аудиовизуальный перевод – это относительно новая область, возникшая в прошлом веке и стремительно развивающаяся сегодня. Его основная задача заключается в переводе такого контента, как телевизионные каналы, художественные фильмы, документалистика, мультфильмы, сериалы, реклама, видеоигры, ток-шоу и спектакли – с целью обеспечения доступа зрителей по всему миру к информации из разных стран. Как правило, аудиовизуальный перевод сосредоточен на событиях фильма (художественного или документального), театральном или сценическом представлении либо информационной трансляции (например, новостей), все они связаны с речевым контентом. Однако некоторые фильмы, например отдельные документальные, могут не содержать диалогов и все же нуждаются в визуальном переводе. В отличие от других видов перевода, аудиовизуальный перевод сочетает в себе языковые и внеязыковые элементы, что делает его сложной задачей. Переводчик несет особую ответственность, так как создает для зрителя версию реальности, учитывая этнические, психологические, культурные, социальные и языковые особенности аудитории. Основная цель заключается в том, чтобы точно передать исходную идею с помощью языковых средств и вызвать задуманные автором реакции.

Аудиовизуальный перевод – это многогранный процесс, требующий креативности, когнитивных усилий, психологической проницательности, эмпирических знаний и организационных навыков – каждая из этих составляющих требует специализированной профессиональной подготовки. В данной работе внимание сосредоточено на одном из аспектов аудиовизуального перевода – аудиодескрипции – как педагогическом методе. Актуальность исследования определяется практической и теоретической значимостью использования приемов аудиодескрипции в обучении иностранным языкам, особенно для развития творческих способностей студентов.

Фундаментальные теории в области обучения аудиовизуальному переводу тесно связаны с работами А.В. Козуляева (2017), исследовавшего особенности, типы, трудности и перспективы данной области перевода, а также ключевые подходы и принципы подготовки будущих специалистов. Козуляев выступает за интегративный подход, объединяющий коммуникативные, креативные и прагматические компетенции. Существенный вклад в концептуальные основы теории аудиовизуального перевода внесла Ю.Д. Маленова (2017). Работы Р.А. Матасова (2009) и В.Е. Горшковой (2006) также дают ценные сведения о главных педагогических подходах. Среди зарубежных ученых следует отметить А. Ремайля (2022), А.И.Х. Бартоломе и Г.М. Кабреру (2005), которые исследовали аудиовизуальный перевод с лингвистической точки зрения, сосредоточив внимание на построении псевдоустной речи в аудиовизуальных произведениях.

Возникновение аудиодескрипции в первую очередь связано с пионерской работой С.Н. Ваншина (2011), которого можно считать основателем данной дисциплины. Ряд исследователей – Ю.В. Александрова, М.Б. Раренко, Н.Ю. Аносова и И.С. Борщевский — рассматривают аудиодескрипцию как уникальную форму аудиовизуального перевода, требующую творческого подхода. М. Моцаж также исследовал аудиодескрипцию как самостоятельный жанр в области киноперевода. Эксперты сходятся во мнении, что эта сфера требует специализированной подготовки для подготовки специалистов, способных эффективно работать в области аудиовизуального перевода.

В данной статье аудиодескрипция рассматривается как метод обучения иностранным языкам и развития творческих способностей студентов. Основная цель — показать, что аудиодескрипция может служить эффективным педагогическим инструментом в языковом образовании. Для достижения этой цели в исследовании поставлены следующие задачи:

- проанализировать особенности аудиовизуального перевода акцентируя внимание на аудиодескрипции как методе обучения языку;
- описать, как техника аудиодескрипции может быть применена для улучшения изучения языка и развития креативности;
- разработать художественные описания или комментарии к киноэпизодам на иностранном языке;
- обосновать актуальность и значимость включения аудиодескрипции в процесс обучения иностранным языкам.

Методы исследования

Исследование проводилось с использованием междисциплинарного, функционального и деятельностно-ориентированного подходов. Эти методы предполагают анализ

приемов и инструментов, способствующих развитию творческих способностей студентов в процессе изучения иностранного языка, в частности через применение техник аудиодескрипции как на занятиях иностранных языков, так и при разработке учебников и учебно-методических материалов, направленных на развитие креативных навыков студентов. В качестве основного материала для исследования использовались классические художественные фильмы.

Результаты и обсуждение

В зависимости от конкретных целей аудиовизуальный перевод можно разделить на несколько подкатегорий. Основная задача специалистов в этой области заключается в осуществлении двухстороннего перевода: с родного языка на иностранный и с иностранного языка на родной. В некоторых случаях, в зависимости от контекста фильма или спектакля, может потребоваться перевод и на третий язык. Например, при переводе фильма «Война и мир» с русского на английский переводчику также необходимо переводить с французского языка, так как и в звуковой дорожке, и в сценарии встречаются французские слова и выражения. Эксперт в области аудиовизуального перевода должен хорошо понимать культурные и социальные особенности стран как исходного, так и целевого языков, а также владеть специальными навыками перевода аудиовизуального контента – будь то художественный фильм, выпуск новостей или видеоигра. Более того, специалист должен уметь работать с различными видами перевода: от закадрового озвучивания до субтитрирования. Профессионально подготовленный аудиовизуальный переводчик несет ответственность за создание финальной точной версии перевода текста, а также за транспозицию (transcreation) – то есть обязан передать и воссоздать каждую деталь оригинального содержания для зрителя.

Более творческое направление в аудиовизуальном переводе связано с работой переводчика дубляжа. Дубляж представляет собой форму аудиовизуального перевода, которую часто рассматривают как его высшую ступень, когда на целевом языке создается идентичный текст, обеспечивающий совпадение смыслового содержания с оригиналом. При дубляже оригинальная аудиодорожка заменяется новыми голосами, а движения губ актеров синхронизируются с новым диалогом, в результате чего получается версия фильма на другом языке. По сравнению с закадровым переводом дубляж считается более аутентичным, поскольку переводчик дубляжа создает полноценное художественное произведение, уделяя внимание звуковым особенностям, репликам персонажей и эмоциональной окраске. По сути, переводчик дубляжа также выступает в роли звукорежиссера новой версии фильма. В отличие от дубляжа закадровое озвучивание предполагает наложение переведенного голоса поверх оригинальной аудиодорожки, которая остается слышна на фоне. Несмотря на это, закадровый перевод остается одной из наиболее распространенных форм аудиовизуального перевода.

Технический процесс закадрового озвучивания значительно проще, чем полный дубляж. Сам дубляж является более сложным и творческим процессом, включающим несколько этапов (Аносова, 2018). Первый этап – литературный перевод, когда переводчик работает с аудиодорожками и сценарием, которые, как правило, предоставляются заказчиком. Однако во многих случаях доступна только аудиозапись, что требует дополнительных

усилий и времени для создания точного перевода. Второй этап — синхронизация текста, часто называемая «накладкой текста». Здесь переводчик адаптирует переведенные реплики так, чтобы они максимально совпадали с движениями губ актеров и временными интервалами в оригинальном исполнении. Слова должны подбираться очень тщательно, чтобы их произношение соответствовало артикуляции актеров, что может быть весьма сложной задачей. Удачный перевод создает впечатление, что фильм изначально был снят на языке перевода, а не переведен. Достижение такого уровня качества демонстрирует высокий уровень мастерства в области аудиовизуального перевода. Последующие этапы дубляжа включают технические и организационные задачи, такие как подбор подходящих актеров озвучивания и организация необходимого оборудования.

Переводчик субтитров отвечает за создание субтитров – одной из самых популярных и доступных форм аудиовизуального перевода. Х. Диас Синтас (Cintas et al., 2023) определяет перевод субтитров как отображение текста в нижней части экрана, что помогает визуализировать речевой контент. Это определение особенно хорошо подходит в случаях, когда речь краткая. Однако во многих случаях субтитры сокращаются и передают только основное содержание диалога. В.Е. Горшкова рассматривает субтитры как сжатый перевод диалогов фильма, передающий их основную мысль и представленный в виде текста в нижней части экрана. Главные цели субтитров включают обеспечение доступности для зрителей с нарушениями слуха, упрощение восприятия контента как визуально, так и на слух, а также содействие изучению иностранных языков через фильмы. Субтитры наиболее точно передают исходную информацию, однако они не могут в полной мере передать диалектные или стилистические особенности устной речи. Зритель видит только текстовые дорожки, поэтому переводчик субтитров должен обладать продвинутыми навыками работы с профессиональным программным обеспечением и глубокими знаниями иностранного языка.

Отдельной формой перевода, ориентированной на целевую аудиторию, является тифлокомментирование (аудиодескрипция). Эта форма перевода заслуживает особого внимания. Аудиодескрипция предполагает создание дополнительных аудиодорожек, обеспечивающих комментарии для людей с нарушениями слуха. Она также включает разработку дополнительных словесных описаний для людей с нарушениями зрения или слепотой, а также для лиц с особыми когнитивными потребностями. По сути, аудиодескрипция – это способ передачи словесными средствами тех аспектов реальности, которые недоступны незрячему человеку, особенно при наличии когнитивных особенностей и серьезных нарушений зрения.

Для эффективного применения аудиодескрипции используются как языковые, так и внеязыковые стратегии, учитывающие психологические и эмоциональные особенности аудитории. Слова переводчика превращаются в образы, формирующие в воображении слушателя мысленные картины, преобразуя систему знаков и звуков в осмысленные концепты.

В современном мире аудиовизуального перевода аудиодескрипция используется для перевода иностранных фильмов, спектаклей, информационных каналов, а также при посещении музыкальных мероприятий, концертов, музеев, выставок, эстрадных шоу, цирков, спортивных соревнований и кинотеатров – всё на родном языке целевой аудитории. Она усиливает способность зрителя более ярко и полно воспринимать

происходящее действие. Аудиодескрипция может предоставляться как индивидуально, так и для группы, что формирует личное или коллективное восприятие комментариев. Кроме того, в зависимости от контекста аудиодескрипция может быть подготовленной заранее или выполняться спонтанно.

Существует два основных вида аудиодескрипции: прямая и подготовленная (прямая) аудиодескрипция. При прямой аудиодескрипции специалист дает комментарий без предварительной подготовки – этот метод часто называют «переводом с листа» – устно передавая краткое и точное описание визуальной сцены, объекта или действия с четкой дикцией. Этот способ чаще всего применяется для описания событий в реальном времени или статичных объектов, как подвижных, так и неподвижных, в условиях живой ситуации.

Подготовленная (прямая) аудиодескрипция представляет собой творческий процесс, включающий несколько ключевых этапов:

- тщательное наблюдение или изучение объекта или сцены, подлежащих описанию;
- ознакомление с дополнительной литературой, дающей пояснения или контекст к событию или предмету;
- обращение к словарям и специализированной литературе;
- детальный анализ оригинального источника, такого как произведение искусства или сценарий фильма, который служит основой визуального контента;
- выделение достаточного времени для создания комментария или описания.

Применение лингводидактического метода подготовленной прямой аудиодескрипции предполагает использование специальных методических приемов и упражнений, направленных на развитие творческих навыков. В контексте данного исследования к таким навыкам относятся умение создавать художественное словесное описание, повествование или комментарий к фильму на иностранном языке.

При переводе фильма или спектакля переводчик-аудиодескриптор должен не только переводить диалоги. Он также обязан озвучивать, объяснять или комментировать эмоциональные сцены без диалога, описывать ситуацию и передавать внешний облик актеров или персонажей. По сути, переводчик создает словесно-визуальный образ событий фильма на иностранном языке.

Примеры упражнений по аудиодескрипции могут включать работу с комментариями или описаниями немых или невербальных эпизодов фильма, где отсутствует речь персонажей. Основная цель заключается в создании яркого комментария или описания на иностранном языке на основе видеоматериала, выбранного преподавателем, что способствует развитию конкретных языковых навыков в процессе такого упражнения.

Работа над комментарием или описанием осуществляется группой студентов в несколько этапов. Сначала студенты внимательно просматривают фильм, уделяя особое внимание его немым сценам, одновременно составляя примерный вариант комментария или описания и определяя его объем. На следующем этапе ведется работа над содержанием черновика. При комментировании художественного фильма наиболее эффективным является создание эмоционально выразительного текста, состоящего из коротких, но детализированных предложений, точно передающих визуальное содержание комментария.

Студенты выполняют задание по созданию двух вариантов аудиодескрипторских комментариев. Первый вариант направлен на простое буквальное описание сцен фильма без применения творческого подхода к передаче визуальной информации словами. Следует отметить, что создание художественных комментариев представляет собой очень увлекательную и результативную деятельность для студентов, требующую внимательной работы со словарным запасом, стилистикой и грамматикой иностранного языка.

Как лингводидактический метод аудиодескрипция значительно повышает мотивацию к изучению иностранных языков. Она не только способствует развитию творческих способностей, но и поддерживает формирование и выражение языковой личности студента.

Одним из ключевых преимуществ использования аудиодескрипции как лингводидактического метода является её универсальность и пригодность для решения различных междисциплинарных задач, а также совместимость с разными видами материалов. Она также предоставляет возможность включать данный метод в обучение культурным и социальным кодам страны изучаемого языка. Успех такого подхода зависит от выбранного материала, который служит основой для разработки соответствующих методических упражнений. Например, аудиодескрипция может применяться как лингводидактический инструмент на материале классического французского кино, в частности, фильмов «Новой волны» при обучении французскому языку. Фильмы этого направления 1950-1960-х годов известны своими непредсказуемыми сюжетами и выразительной визуальной составляющей, часто включающей немые сцены и краткие диалоги.

Эти особенности делают такие фильмы идеальными как для аудиодескрипции их визуального содержания, так и для более творческой художественной подготовленной аудиодескрипции. Кроме того, помогая студентам развивать базовые языковые навыки – такие как лексика, грамматика, семантика и фонология – и достигая непосредственных лингвистических целей обучения иностранному языку, данный подход также позволяет преподавателям расширять культурный кругозор студентов, знакомя их с ключевыми примерами значимых тенденций французского кинематографа.

При подготовке аудиовизуальных переводчиков к овладению навыками аудиодескрипции важно знакомить их с различными методиками, а также с новейшими технологическими средствами и программным обеспечением, используемыми в этой сфере. Базовые требования к специалисту по аудиодескрипции включают знание этических норм работы переводчика-аудиодескриптора, методов перевода, речевых техник, а также таких навыков, как концентрация внимания, словесное описание фильмов, эмоциональная регуляция и выразительность речи.

Рецкер предлагает метод обучения, основанный на лингвистических принципах, использующий концентрический подход, предполагающий циклическое углублённое изучение предмета. Учёный также подчеркивает необходимость постепенного усложнения переводческих задач и текстов в процессе обучения и выдвигает ряд рекомендаций для преподавателей (Рецкер, 1967):

– Основное внимание следует уделять трудностям передачи исходных мыслей на языке перевода, а не только проблемам понимания.

– На всех этапах обучения необходимо включать тематические упражнения, направленные на овладение конкретными переводческими приёмами и преодоление лексических, грамматических и стилистических трудностей.

– Письменные контрольные задания должны постепенно усложняться; они служат главным критерием оценки успешности письменного перевода и помогают преподавателям отслеживать прогресс студентов.

– Проведение сравнительного анализа различных переводов имеет важное значение, так как побуждает студентов самостоятельно оценивать сильные и слабые стороны разных версий одного и того же текста.

– Организация индивидуальных занятий по письменному переводу настоятельно рекомендуется, поскольку они способствуют более быстрому развитию творческих способностей студентов и выполняют коррекционную функцию для устранения индивидуальных слабых мест.

– Важно помнить, что индивидуальный подход особенно значим на протяжении всего процесса подготовки переводчиков.

Подготовка переводчиков-аудиодескрипторов – это сложный многоплановый процесс, требующий сочетания различных навыков и знаний. Важно, чтобы переводчики владели не только лингвистическими аспектами, но и понимали особенности восприятия и потребности людей с нарушениями зрения. Необходимо рассмотреть следующие методы обучения:

Языковая подготовка – переводчики-аудиодескрипторы должны обладать высоким уровнем языковых навыков и глубоким пониманием лингвистических нюансов. Им также следует быть знакомыми с терминологией из различных областей для обеспечения точной передачи информации.

Технические аспекты – обучение переводчиков аудиодескрипции специально для незрячей аудитории требует особого подхода и применения специализированных методик. Переводчики должны освоить работу с технологиями аудиовизуального перевода, такими как система Брайля, тактильные дисплеи и аудиоустройства.

Ещё одним важным аспектом аудиодескрипции является дубляж фильмов, так как этот вид перевода требует не только передачи смысла и семантики оригинального материала, но и отражения эмоций, чувств, точек зрения, невербальных сигналов и других нюансов коммуникации. Например, сотрудник Московского музея архитектуры отмечает:

«при описании статичного объекта повествование должно быть более динамичным, поскольку отсутствуют звук или вибрация, помогающие восприятию» (Зыков, 1977). Также стоит подчеркнуть, что аудиокомментарий в музейной среде значительно отличается от аудиодескрипции в кино или театре, где у диктора ограничено время. В отличие от этого, музейный экскурсовод может использовать более яркие описания, чтобы создать для посетителей более полное и насыщенное впечатление.

Эмпатия и культурная компетенция – понимание потребностей и ожиданий людей с нарушениями зрения, а также уважение их культурных особенностей имеют решающее значение для успешного аудиовизуального перевода.

Рекомендуется использование коммуникационных технологий в качестве основной методологической базы, что хорошо согласуется с целями и принципами обучения аудиовизуальному переводу. Такой подход акцентирует внимание на концептуальном

понимании, контроле и эффективности. Он основан на принципах активного обучения, что позволяет эффективно отслеживать прогресс.

Коммуникационные технологии дают студентам возможность осознавать свои эмоциональные реакции, рефлексировать над своей деятельностью и активно участвовать в учебном процессе. Они стимулируют развитие навыков устной речи и обсуждение различных сценариев.

Кроме того, обучение аудиодескрипции предполагает работу с системой Брайля для чтения и создания доступных материалов для людей с нарушением зрения. Студенты учатся адаптировать текстовую информацию в доступные форматы, такие как шрифт Брайля и аудиофайлы, осваивают понимание структуры текста и техники преобразования для обеспечения эффективной и точной коммуникации.

Обучение аудиодескрипции включает работу со звуковыми материалами, такими как речь, звуки и звуковые эффекты. Студенты практикуются в анализе и преобразовании этих звуковых элементов в письменный текст. Они также учатся работать с устными текстами, аудиозаписями и специализированным программным обеспечением для людей с нарушением зрения. Практические занятия, включая перевод аутентичных текстов и получение обратной связи, являются важнейшими для их профессионального развития. Кроме того, внедрение системы обратной связи от аудитории имеет большое значение в улучшении процесса обучения иностранным языкам.

Заключение

В результате исследования можно сделать следующие выводы: аудиодескрипция, особенно специально подготовленная прямая аудиодескрипция в рамках обучения иностранным языкам, является продуктивной и увлекательной образовательной деятельностью. Она позволяет студентам продемонстрировать и развить свои творческие способности, одновременно повышая уровень владения иностранным языком. Работа над детализированными художественными описаниями или комментариями к фильму, что составляет основу аудиодескрипции как лингвистического и дидактического метода, способствует расширению словарного запаса, обогащает систему лексических, грамматических и стилистических знаний в иностранном языке, а также развивает у студентов творческое мышление и навыки создания художественных текстов, комментариев или повествования на иностранном языке. Аудиодескрипция помогает студентам применять языковые навыки на практике, отражая их уровень языковой культуры и знаний. Таким образом, развитие творческих способностей студентов посредством аудиодескрипции как метода обучения иностранным языкам будет способствовать формированию их профессиональных коммуникативных компетенций как будущих специалистов.

Конфликт интересов, благодарность и информация о финансировании

Источником финансирования является Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (AP1967966 «Тифлоперевод как социально-ориентированный вид переводческой деятельности: подготовка специалистов-тифлопереводчиков»).

Вклад авторов

Ескиндинова М.Ж. – подбор литературы, анализ и обобщение результатов исследования. **Акижанова Д.М.** – сбор и интерпретация результатов работы, обзор литературы. **Гауриева Г.М.** – работа с текстом, обзор литературы.

Список литературы

- Аносова, Н.Э. (2018). Закадровый перевод и субтитрование: особенности перспективы. Перспективы науки и образования, 1(31).
- Акижанова, Д., Тулегенова А., & Каирова М. (2024). Аудиодескрипция как особая форма переводческой деятельности. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология, 148(3), 195–202. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-195-202>
- Ваньшин, С.Н. (2011). Тифлокомментирование, или Словесное описание для слепых: инструкторско-методическое пособие. Под общей ред. В. С. Степанова, С. Н. Ваньшина. Москва: Логосвос.
- Зыков, С.А. (1977). Методика обучения глухих детей языку. Москва: Просвещение.
- Горшкова, В.Е. (2006). Теоретические основы процессориентированного подхода к переводу кинодиалога: на материале современного французского кино: автореферат дис... д. филол. наук. Иркутск.
- Казачкова, М.Б., & Дорохова, Т.С. (2019). Применение творческих заданий в обучении английскому языку младших школьников. Вестник Марийского государственного университета, 3(35).
- Казакевич, О.М. (2015). Методика развития творческого мышления и творческих способностей учащихся на уроках английского языка в условиях реализации ФГОС. Концепт, 38.
- Козуляев, А.В. (2017). Основы инновационной методики формирования профессиональных компетенций аудиовизуального переводчика. Инновационные проекты и программы в образовании, 6.
- Маленова, Е.Д. (2017). Теория и практика аудиовизуального перевода: отечественный и зарубежный опыт. Коммуникативные исследования, 2.
- Матасов, Р.А. (2009). Перевод кино/видео материалов: лингвокультурологические и дидактические аспекты: автореферат дис...канд. филол. наук. Москва.
- Рецкер, Я. И. (1967). Основные этапы подготовки переводчика (из опыта преподавателя перевода с английского языка). Тетради переводчика. Москва: Издательство «Международные отношения».
- Bartolome, A.I.H., & Cabrera, G. M. (2005). New trends in audiovisual translation: The latest challenging modes. *Misce-lanea: A Journal of English and American Studies*, 3.
- Cintas, J.D., Rizzo, A., & Spinzi, C. (2023). Introduction audiovisual translation in context. *Translation and Translanguaging in Multilingual Contexts*, 9(3).
- Remael, A., & Reviers, N. (2022). Audio description for the theatre: A research-based practice. In *The Routledge Handbook of Audio Description*.
- Silva, J. A.C. e, & Rocha, J. A. P. (2025). Accesibilidad para usuarios con discapacidad visual: análisis de la audiodescripción en revistas. *Biblios Journal of Librarianship and Information Science*, (88), e005. <https://doi.org/10.5195/biblios.2025.1223>

M.Zh. Yeskindirova, D.M. Akizhanova, G.M. Gauriyeva
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Audio description's use in the process of foreign language teaching

Abstract. Audio description is a crucial field focused on providing access to information and communication for individuals with visual impairments. The following article explores the concept of audio description and training methods for translators in this specialized area. The relevance of this research is driven by the methodological and practical significance of audio description as a technique in foreign language education. The aim of the study is to demonstrate that audio description as a form of audiovisual translation can serve as an effective method for teaching foreign languages and fostering students' creative abilities. The article outlines the characteristics of audiovisual translation, details the process of employing audio description techniques to enhance foreign language learning and argues for its potential in education. The innovative aspect of this research lies in defining audio description as a linguodidactic approach to creating artistic verbal description, narration or commentary for films. Consequently, applying audio description allows students to showcase their language skills reflecting their level of language proficiency and cultural knowledge. As a pedagogical tool audio description significantly contributes to developing the professional communicative competence of future specialists.

Keywords: audiovisual translation, audio description, linguodidactic approach, subtitling, foreign languages, creative abilities, communicative competence.

М.Ж. Ескиндиrowa, Д.М. Акижанова, Г.М. Гауриева
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аудиодескрипцияны шетел тілдерін оқыту үдерісінде қолдану

Аңдатпа. Аудиодескрипция аударма аспектісіндегі зерттеу саласы ретінде көру қабілеті төмен адамдарға ақпаратқа қол жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа әлеуметтік қызмет болып табылады. Бұл мақалада аудиодескрипция шет тілдерін оқыту әдісі ретінде қарастырылады, оның тілдік дайындықтағы әдіснамалық және практикалық маңызы талданады. Зерттеудің мақсаты – аудиовизуалды аударманың бір түрі ретінде аудиодескрипцияны шет тілдерін оқыту және шығармашылық қабілеттерді дамыту процесінде тиімді қолдануға болатынын көрсету. Мақала авторлары аудиовизуалды аударманың ерекшеліктерін зерттеп, шет тілдерін оқытудың тиімділігін арттыру үшін аудиодескрипция әдістерін қолдану процесін егжей-тегжейлі сипаттайды. Сонымен қатар, аудиодескрипция білім алушыларға әлеуметтік және тұрмыстық жағдайларда коммуникативтік міндеттерді орындауға мүмкіндік беретін құрал ретінде қарастырылады. Бұл әдістің қолданылуы оқыту процесінде қарапайым заттарды меңгеруге көмектесіп қана қоймай, студенттердің тілдік дағдыларын жетілдіруге, шығармашылық ойлауын дамытуға және ақпаратты қабылдау деңгейін арттыруға ықпал етеді. Аудиовизуалды құралдар арқылы аудиодескрипция әдісі білім беру тәжірибесінде инновациялық тәсіл ретінде ұсынылады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, бұл әдіс шет тілін үйретуде коммуникативтік, когнитивтік және мәдени аспектілерді біріктіруге мүмкіндік береді, оқытудың сапасын арттырады және оқушылардың тілдік белсенділігін қолдайды.

Түйін сөздер: аудиовизуалды аударма, аудиодескрипция, лингводидактикалық тәсіл, субтитрлеу, шет тілі, шығармашылық қабілеттер, коммуникативтік құзыреттілік.

References

- Anosova, N.E. (2018). Zakadrovyyj perevod i subtitrovanie: osobennosti perspektivy [Voice-over translation and subtitling: features and prospects]. *Perspectives of Science and Education*, 1(31), 179-182. (in Russian)
- Akizhanova Д., Tulegenova, A., & Kairova, M. (2024). Audio description as a special form of translation activity. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. PHILOLOGY Series*, 148(3), 195–202. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-148-3-195-202>
- Bartolome, A. I. H., & Cabrera, G. M. (2005). New trends in audiovisual translation: The latest challenging modes. *Misce-lanea: A Journal of English and American Studies*, 3.
- Van'shin, S. N. (2011). Tiflokommentirovanie, ili Slovesnoe opisanie dlja slepyh: instruktorskometodicheskoe posobie [Audio description, or verbal description for the blind: an instructional and methodological guide]. Moscow: Logosvos. (in Russian)
- Zykov, S. A. (1977). Metodika obuchenija gluhih detej jazyku [Methods of teaching language to deaf children]. Moscow: Prosveshhenie. (in Russian)
- Cintas, J. D., Rizzo, A., & Spinzi, C. (2023). Introduction Audiovisual Translation in Context. *Translation and Translanguaging in Multilingual Contexts*, 9(3).
- Gorshkova, V. E. (2006). Teoreticheskie osnovy processorientirovannogo podhoda k perevodu kinodialoga: na materiale sovremennogo francuzskogo kino [The theoretical foundations of the process-oriented approach to the translation of the film dialogue: the material of modern French cinema] [Abstract of the dissertation for ... Doctor of Philology, Irkutsk] (in Russian)
- Kazachkova, M.B., & Dorohova, T. S. (2019). Primenenie tvorcheskih zadaniy v obuchenii anglijskomu jazyku mladshih shkol'nikov. *Vestnik Marijskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3(35). (in Russian)
- Kazakevich, O.M. (2015). Metodika razvitiya tvorcheskogo myshleniya i tvorcheskih sposobnostej uchashhihsja na urokah anglijskogo jazyka v uslovijah realizacii FGOS [Methods of developing creative thinking and creative abilities of students in English lessons in the context of the implementation of the Federal State Educational Standard]. *Koncept*, 38. (in Russian)
- Kozulyaev, A.V. (2017). Osnovy innovacionnoj metodiki formirovaniya professional'nyh kompetencij audiovizual'nogo perevodchika [Fundamentals of the innovative methodology for the formation of professional competencies of an audiovisual translator]. *Innovative Projects and Programs in Education*, 6. (in Russian)
- Malenova, E.D. (2017). Teorija i praktika audiovizual'nogo perevoda: otechestvennyj i zarubezhnyj opyt. [Theory and practice of audiovisual translation: domestic and foreign experience]. *Kommunikativnye issledovaniya*, 2. (in Russian)
- Matasov, R.A. (2009). Perevod kino/video materialov: lingvokul'turologicheskie i didakticheskie aspect [Film/video translation: linguistic, cultural and didactic aspects] [abstract of the dissertation for ... Candidate of Philology]. Moscow (in Russian)
- Recker, Ja.I. (1967). Osnovnye jetapy podgotovki perevodchika (iz opyta prepodavatelja perevoda s anglijskogo jazyka) [The main stages of translator training (from the experience of an English translation teacher)]. *Tetradj perevodchika*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya (in Russian)

Remael, A., & Reviers, N. (2022). Audio description for the theatre: A research-based practice. In The Routledge Handbook of Audio Description.

Silva, J. A. C. e, & Rocha, J. A. P. (2025). Accesibilidad para usuarios con discapacidad visual: análisis de la audiodescripción en revistas. *Biblios Journal of Librarianship and Information Science*, (88), e005. <https://doi.org/10.5195/biblios.2025.1223>

Информация об авторах:

Ескинди́рова Манишук Жумабаевна – PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Акижана́ова Диана Муратовна – автор для корреспонденции, PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Гауриева Гульжан Мухаметкалиевна – кандидат педагогических наук, и.о. доцента, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: gaurieva@yandex.ru, ORCID: 0000-0003-2742-7947.

Ескинди́рова Манишук Жумабаевна – PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Акижана́ова Диана Муратовна – хат-хабар үшін автор, PhD, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Гауриева Гульжан Мухаметкалиевна – педагогика ғалымдарының кандидаты, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: gaurieva@yandex.ru, ORCID: 0000-0003-2742-7947.

Yeskindirova Manshuk Zhumabayevna – PhD, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: manshuk-eskindirova@yandex.ru, ORCID: 0000-0001-6487-1639.

Akizhanova Diana Muratovna – corresponding author, PhD, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: diana.akizhanova@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1300-0339.

Gauriyeva Gulzhan Mukhametkaliyevna – Candidate of Pedagogy, acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gaurieva@yandex.ru, ORCID: 0000-0003-2742-7947.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.31.41
Research article

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-318-332>

The nature of translating English phytocomponent idioms

S.K. Yessimbetova¹, S.K. Satenova², Zh.K. Alshinbayeva^{3*}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

(E-mail:¹saulekadirbekovna93@gmail.com, ²satenovask@yandex.kz, ³alshinbayeva_zhk_1@enu.kz)

Abstract. Idiomatic expressions with phytocomponents, formed based on a nation's culture, history, and everyday life, occupy a distinctive place in the phraseological system of any language. The article examines scholars' perspectives on the naming and classification of phraseological units in Kazakh, Russian, and English, as well as analyzes the translation of phytocomponent idioms from English. It is well known that conveying figurative fixed expressions with implicit meanings is one of the complex challenges in translation studies. This is since phytonyms included in idioms may carry symbolic meaning in one language while not being used in the same way in another. Such features require the use of various translation strategies such as literal translation or adaptation. For the purposes of this study, a set of idioms with phytonymic components was selected from authoritative lexicographic sources (Oxford Dictionary of Idioms, English–Russian Phraseological Dictionary by A.V. Kunin, Russian–English Dictionary of Idioms by S. Lubensky, English–Kazakh Dictionary of Idioms by U. Kenesbaeva, and the Phraseological Dictionary of Kazakh Language by I. Kenesbaev). The selection was guided by the following criteria: the presence of a phytonymic component as a core element of the idiom, frequency of occurrence in major English lexicographic sources, availability of recorded Russian and/or Kazakh equivalents, cultural or semantic significance for cross-linguistic comparison.

During the research, translations of English phytocomponent idioms into Russian and Kazakh were compared, contrastive analyses were made, their translational equivalence was analyzed, and specific recommendations were provided. The importance of considering lexical, semantic, and cultural equivalence in the translation of phraseological units containing phytonyms was emphasized. The results of the research provide insights into the cultural connections and differences between languages.

Keywords: phraseologism, idiom, phytocomponent, comparative analysis, equivalent.

Received: 27.03.2025; Revised: 25.06.2025; Accepted: 18.09.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

Introduction

Phraseological units are found in almost every language. It should be noted that the group of set expressions studied in this paper is called idioms in English, and idiomatic expression is a common name in Kazakh and Russian languages. It is known that I. Kenesbaev, based on the classification of V. V. Vinogradov, classified phraseology into phraseological integrity (idiom), phraseological unit, and phraseological chain. The English word idiom was used in the article as an equivalent of the Kazakh phraseological units. It is also important to acknowledge the contributions of Russian scholars such as V.P. Zhukov, A.V. Kunin, A.I. Smirnitskiy, N.M. Shanskiy, E.F. Arsent`eva, et. al., who categorized English phraseological units based on the classification system developed by V.V. Vinogradov. The formation of phraseological units is always in the spotlight among linguists. Initially, it depends on the nation in which they appeared. Various factors in each nation contribute to the formation of phraseological units. Firstly, there is a need to mention one of the significant factors, which is the culture of a particular nation. However, historical facts and events also play a pivotal role in their origination. Moreover, traditions and daily experiences are directly affected by the formation of this part of the language.

Aim and objectives. The research work aims to conduct a contrastive analysis of phraseophytonymic units in English and Kazakh languages. To define phytonymic units, find an ethnolinguistic meaning of phraseophytonyms, analyze the adequacy of the given translation, compare translations in Kazakh and Russian languages, which were given and propose their translation are the objectives of the work.

Literature Review

As it is considered to have various meanings and features, in translation studies, working with idioms is one of the most difficult tasks that a translator must overcome. In this process, it is necessary to study the origin of each unit, to explore national-cultural identity, structural and semantic features. Phraseological units and their translation have been studied since the first translations appeared, and there are different ways and techniques of translating idioms that have been implemented.

Scholars are interested in investigating nominal fields of idioms that expressively reflect universal or culture-specific peculiarities of phraseological units with phytonymic components, their religious or mythological origin, and similar features shared with people, animals, or even things (Khong, 2018).

Linguists have offered different definitions of idioms, each highlighting key aspects of their nature. Fernando and Flavell emphasize that idioms are fixed word combinations that do not change in structure (Fernando, Flavell, 1981). They point out that idioms have lexical integrity, meaning their words remain unchanged and follow specific grammatical rules.

Fromkin and Rodman support this idea, but they add another important detail: the meaning of an idiom cannot be guessed by looking at the individual words (Fromkin, Rodman, Hyams, 2009). This means that idioms must be understood as whole expressions rather than as a sum of their parts.

Glaser builds on these ideas by describing idioms as stable and frequently used expressions (Glaser, 1998). Like other scholars, she notes that idioms do not change in structure and have

a fixed meaning. However, she also introduces a new aspect—idioms can have additional connotations or emotional meanings that are important in communication.

While all three definitions agree that idioms are fixed expressions with special meanings, Glaser's view is broader because she considers their emotional and cultural impact. This shows that idioms are not just grammatical structures but also important cultural and expressive tools in language. A large group of stable phrases in the Kazakh language is an indicator of this. The Kazakh language is considered to be a very rich language. There are quite a few Kazakh scholars who have been and are engaged in the study of phraselogsms, their semantics, ethnolinguistic semantics and structure. They are I. Kenesbaev, A. Kaidar, A. Bolganbayev, G. Kaliyev, N. Uali, S. Isabekov, S. Satenova, G. Smagulova, U. Kenesbayeva, and Zh. Alshinbayeva et. al.

V.N. Komissarov wrote about three types of correspondence to figurative phraseological units of the source text:

1. Phraseological equivalents

In this case, there is a figurative phraseology that coincides in all respects with the phraseological unit of the original. However, two circumstances should be considered: "there are relatively few phraseological equivalents" and "when both languages borrow the same phraseological unit, its meaning in one of them may change, and these phraseological units will turn out to be "false friends of the translator" – similar in form, but different in content" (Komissarov, 2004).

2. Phraseological analogues

This is a phraseological unit with the same figurative meaning as the original, although based on a different image. The author also notes some limitations here. "First, there is a need to make sure that the emotional and stylistic meanings of phraseology are preserved. Secondly, this method of translation is not applicable in cases where phraseological units in the translating language have a pronounced national coloring".

3. Word-for-word translation of phraseological units (using the calque technique)

The author believes that a calque "allows you to preserve the figurative structure of the origin" and "makes it possible to overcome the difficulties that arise when the image is played out in the origin to create an expanded metaphor" (Komissarov, 2004).

E.F. Arsent`eva, in her work "Comparative Analysis of Phraseological Units," discusses various types of interlanguage relations:

1. Phraseological equivalents

1) Full phraseological equivalents.

2) Partial phraseological equivalents: a) PE, differing only in one component of related semantics; b) PE that differs by one component of adjacent (non-adjacent) semantics in the presence of also variable components; c) PE, which has some morphological differences in the use of preposition, number, noun, etc. (Arsent`eva, 1989)

2. Phraseological analogues

1) phraseological analogues with approximate similarity of structural and grammatical organization and one identical lexeme in the component composition.

2) phraseological analogues with approximate similarity of structural and grammatical organization and different component composition.

3) phraseological analogues with different structural and grammatical organization and different component compositions.

4) partial analogues. PE has approximate similarity in meaning, different component composition, and different or characterized by approximate similarity of the structural and grammatical organization (Arsent`eva, 1989)

3. Non-equivalent phraseological units. The author identifies the following ways of translating non-equivalent PE:

- 1) Calque.
- 2) Descriptive translation.
- 3) The lexical way of translation

The analysis of the works of Russian linguists allowed us to conclude that it is most expedient to distinguish the following types of customary interlanguage correspondences:

- 1) Phraseological equivalents.
- 2) Phraseological analogues.

The group of phraseological units is systematically studied in the Kazakh language. Many scientific works and dictionaries were published. Among the important works, I. Kenesbaev's "Phraseological Dictionary of the Kazakh Language", published in 1977, should be mentioned. I. Kenesbaev outlines three principles of recognition of phraseological units:

1) *Integrity of meaning*. In a particular phraseology, the words are completely or partially deprived of their original meaning, and the cluster phrase carries a single meaning.

2) *Phrase stability* (words within a certain phraseology are connected, their order is firmly established, in all cases, the combination of one bunch retains its position)

Accuracy of use (a certain phraseology is always used without errors, in unspoken repetition, like a chorus in a poem) (Kenesbaev, 2007).

However, there are only a few studies that examine phraseology on a comparative basis and almost none that consider it from the perspective of translation studies.

To put it concisely, an idiom is a specific type of multi-word expression characterized by a fixed structure. It possesses limited variations in its vocabulary and grammatical structure and carries a unique meaning that cannot be inferred from the literal meanings of its parts.

Flora is an integral part of humanity. Throughout history, people have used all types of plants in diverse contexts, encompassing daily activities, medicinal purposes, religious practices and rituals, and culinary pursuits. Considering all the above-mentioned factors, entering plant life into the language of the nation, including in the formation of idioms, is to be expected. Phytonymic idioms describe the national worldview, culture, and history of a particular nation and it is a crucial problem in translation studies. One of the reasons is that idioms with phytonymic components may semantically and lexically differ in two linguistically divergent languages. This article will analyze non-related and structurally different languages such as English, Kazakh, and Russian. Translation problems will be identified, and solutions will be proposed.

I. Deeney, N. Lazareva, O. Serkina, O. Romashina, Yu. Genkin, in their work, distinguish two groups of the estimated potential of phytonyms:

1. The estimated component can be determined by objective plant properties: features of appearance, usefulness for practical applications, edibility or inedibility, etc.

2. The estimated component can be determined by culturological features of plants, by religious and mythological origins of plant names (Deeney, Lazareva, Serkina, 2020).

The translation of phraseology of non-related languages is a serious problem that needs to be resolved. Translating phraseology between unrelated languages poses a significant challenge

that requires resolution. S. K. Satenova (2010) noticed, “One of the main problems in the process of comparing the phraseology of different languages is the identification of similarities and features in the phraseological system of these languages. This, in turn, requires a comparison of the totality of linguistic images, supporting components, phrases of free and alternating meaning, and the nationality of a person, built on the associative relationship that creates a phraseology, forming the beginning of all these” (Satenova, 2010).

The translation of historical events and facts of Kazakhstan from English into Kazakh is often accompanied by a Russian translation. The reason is that Kazakhstan is one of the post-Soviet countries and gained independence 32 years ago. However, the Russian language is the official language and affects the translation process. When it is translated from Russian, some words or meanings may not be represented. The task was to save lexical meaning, try to avoid Russian translation, and translate phraseology not from Russian but directly from English. Phytonymic phraseology and idioms were taken from the Oxford Dictionary of Idioms (2004), Russian - English Dictionary of Idioms (1985, 1995), English-Russian Phraseological Dictionary (1984), Phraseological Dictionary of Kazakh Language (2007), and English-Kazakh Dictionary of Idioms (2010).

Methodology

The methodology of this study relies on a contrastive analysis of idioms containing phytonymic units. To ensure transparency, the following selection criteria were applied when compiling the corpus of data:

- the idiom must contain a phytonymic component (tree, grass, rose, apple, etc.) as its central metaphorical element;
- *the idiom must be attested in authoritative lexicographic sources, specifically Oxford Dictionary of Idioms (2004), English–Russian Phraseological Dictionary by A.V. Kunin (1984), Russian-English Dictionary of Idioms by S. Lubensky (2013), English-Kazakh Dictionary of Idioms by U. Kenesbaeva (2010), and Phraseological Dictionary of Kazakh Language by I. Kenesbaev (2007).*
- preference was given to idioms with established Russian and/or Kazakh equivalents for contrastive analysis;
- idioms with cultural salience or symbolic meaning across at least two languages were prioritized.

For analytical consistency, each idiom was classified into one of four categories of translation correspondence, following explicitly defined decision rules:

1. Equivalent – the target-language idiom fully corresponds in semantics, imagery, and stylistic value.
2. Analogue – the target idiom conveys the same meaning but uses a different cultural image.
3. Calque – the source idiom is translated word-for-word, preserving the image but sometimes distorting meaning.
4. Descriptive translation – when no idiomatic equivalent exists, the meaning is explained through free lexical paraphrase.

Idioms were checked in the following resources:

1. Qazaq National Corpus (QNC) – an official digital resource developed by the A. Baitursynuly Institute of Linguistics (<http://qazcorpus.kz>), containing literary, academic, and journalistic texts in Kazakh.

2. SketchEngine: Kazakh Corpus – an international corpus platform integrating Kazakh texts from online media, literature, and other sources.

Results and Discussion

The translation of phraseophytonyms from English into the Kazakh language through Russian translation was investigated for the first time in this research work. While analyzing examples, translation methods and techniques, adequacy, semantic and lexical similarities were taken into consideration.

Table 1. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 1

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
Barking up the wrong tree	Не по адресу (Lubensky, 2013)	1) Басқа талға ұру (Basqa talga uru) (Kenesbaeva, 2010) 2) Жаза басы (Zhaza basu) (Kenesbaeva, 2010) 3) Қате басы (Qata [qate] basty) (Kenesbaev, 2007)	1) Calque 2) Analogue (semantic) 3) Analogue (cultural adaptation)	Басқа талға ұру – not attested Жаза басы – attested, low frequency Қате басы – highly attested, frequent

The phrase above means to pursue a mistaken or misguided line of thought or course of action. We note that in the Russian equivalent, “не по адресу” (ne po adresu) (meaning is to address or appear in the wrong place) is given. However, it does not contain a phytonymic unit “tree” because the meaning revealed correspondences. It is important to highlight that translating the phytonymic term is unnecessary in this context, as the primary objective is to convey the intended meaning.

Kazakh translation in the English-Kazakh phraseological dictionary has two translations: the first translation is given only by the calque technique “Baska talga uru” which has the literal meaning of bark up the wrong tree and doesn’t represent the exact meaning. The second translation, “zhaza basu,” was translated by finding a similarity technique, as it was written in the dictionary. This translation represents the exact semantic structure. There is no exact equivalent of the phytonymic unit “tree” in the Kazakh language; however, I. Kenesbayev in the Phraseological Dictionary of Kazakh language gives translation as “Kata (kate) basy” which has the meaning “made a mistake, got confused, took a wrong step, stumbled”. This idiom conveys an appropriate meaning and, in our assessment, is the most accurate translation.

Table 2. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 2

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
Let the grass grow under	Обрасти́хом (Obrasti)	1) Уақытты текке жібермей (Uaqytty tekke)	1) Equivalent 2) Descriptive	Уақытты текке жібермей –

one's feet	mhom) (Kunin, 1984)	jibermeu) (Kenesbaeva, 2010) 2) Қол қусырып отыру (Qol qusyryp otyru) (Kenesbaev, 2007)	3) Analogue (cultural)	attested, қол қусырып отыру – very frequent, natural idiom.
------------	------------------------	--	---------------------------	--

The idiom, used since 1600, came from the saying, “If you stay in one place too long, the grass starts to grow under your feet”. The meaning, according to the Oxford Dictionary of Idioms, is not delay in acting or taking an opportunity (The Oxford Dictionary of Idioms, 2004). The Russian translation given by A.V. Kunin, обрасти мхом (obradi mhom), is a good equivalent, which means to be inactive, unenterprising, and simply waste time and saves a phytonymic unit as мох (moh) (translation is moss). U. Kenesbaeva gives the Kazakh version of the idiom don't let the grass grow under one's feet only by explaining the meaning and using descriptive strategy. In the Phraseological Dictionary of Kazakh language by I. Kenesbaev, an appropriate variant of the English idiom as қол қусырып отыру (qol qusyryp otyr) (not delay in acting) was identified. Ultimately, it should be considered that the variant according to the Phraseological Dictionary of Kazakh language and Corpus evidence қол қусырып отыру is highly attested and widely understood, making it the most suitable equivalent.

Table 3. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 3

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
A bed of roses	Нежизнь, а рай (Ne zhizn', a rai) (Kunin, 1984)	1) Қамсыз, қайғысыз бақытты өмір (Qamsyz, qaigysyz baqytty omir) (Kenesbaeva, 2010) 2) Шалқып жатқан (Salqyp jatqan) (Kenesbaev, 2007) 3) Қағанағы қарқ, сағанағы сарқ (Kaganaty kark, saganaty sark) (Kenesbaev, 2007)	1) Analogue (semantic) 2) Equivalent (cultural) 3) Equivalent (cultural)	Қамсыз, қайғысыз бақытты өмір – attested, шалқып жатқан – frequent in literature, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ – very frequent proverb

This idiom was first used in the poem of Marlow, The Passionate Shepherd to His Love, in 1576. After the poem, the phrase became popular at that time in spoken language. The meaning is a place or situation that is pleasant or easy – usually used in negative statements (The Britannica Dictionary). The idiom *a bed of roses*, recorded in the Oxford Dictionary of Idioms (2004), denotes a situation or activity that is comfortable and easy. In the Russian translation, the idiom is rendered as *не жизнь, а рай* (not life, but paradise), which emphasizes the idea of serenity and happiness. Additionally, A.V. Kunin defines it as *путь, устланный розами* (a path strewn with roses), which highlights the process of achieving a comfortable life. The Kazakh translation proposed by U. Kenesbaeva, *қамсыз, қайғысыз бақытты өмір* (a carefree and happy life), conveys the general meaning of the idiom but avoids the direct metaphor of roses.

The variant *шалқып жатқан* (a life of bliss) by I. Kenesbayev focuses on the state of well-being, which is deeply rooted in the Kazakh cultural context. We consider that this corresponds to the meaning given in the *Dictionary of Kazakh Phraseology* as *қағанағы қарқ, сағанағы сарқ*, meaning a life without worries, full of abundance (Kenesbaev, 2007). Roses in England have a cultural significance because it is the national symbol and emblem of the country. According to historical events, in the 15th century, *the red rose* was a symbol of the House of Lancaster, and the *white rose* was a symbol of the House of York. The rose in Kazakh culture is perceived as a flower of beauty, love, and respect. There is a difference in the perception of the phytonymic unit in the two cultures. Kazakh translations emphasize harmony and tranquility, reflecting the cultural values of the Kazakh worldview. U. Kenesbaeva and I. Kenesbayev, in Kazakh translations, use adaptation, omitting references to roses, making the idiom more natural for Kazakh speakers. Despite the omission, both Kazakh translations are valid adaptations of the English idiom *a bed of roses*.

Table 4. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 4

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
The last <i>straw</i>	Последняя капля (Poslednyaya kaplya) (Kunin, 1984)	1) Шыдамның шегі (Shydamnyn shegi) (Kenesbaeva, 2010) 2) Төзімі таусылды (Tozimi tausyldy) (Kenesbaev, 2007)	1) Analogue (semantic) 2) Analogue (cultural)	шыдамның шегі – highly attested, төзімі таусылды – very frequent

The origin of the idiom “the last straw” came from an old English proverb, which was first used in 1755: “It is the last straw which breaks the camel’s back”. The name of the animal was changed to a *horse* in a later use. According to legend, the waist of a camel loaded with a lot of cargo broke when the last straw was laid. From this legend came the meaning, trouble after trouble overtook and eventually it became impossible to tolerate. Phytonymic unit *straw* is a dry coarse stem, especially cereal grass (The Oxford Dictionary of Idioms, 2004). The Russian translation, последняя капля (the last drop), retains the overall meaning of the idiom but replaces the phytonymic unit *straw* with the image of *a drop of water*, which is more culturally ingrained in Russian traditions. Kunin clarifies the meaning as “the breaking point of patience,” emphasizing the emotional intensity of the expression. In U. Kenesbaeva’s translation, the expression *шыдамның шегі* (the limit of patience) precisely conveys the general meaning of the original idiom but completely omits the phytonym. I. Kenesbaev offers a more elaborate version: *төзімі (шыдамы) таусылды, шыдам жанын жалықтырды* (patience has run out, endurance has exhausted one’s spirit). In Kazakh translations, the phytonym straw is not used, as the concept of a *straw* does not carry a similar cultural or symbolic weight. Instead, the focus shifts to the emotional and psychological state of a person. Despite the absence of the phytonym, the Kazakh versions by U. Kenesbaeva (*шыдамның шегі*) and I. Kenesbaev (*төзімі таусылды*) successfully retain the idiom’s functionality and expressiveness in culturally relevant forms and highly attested in the Kazakh Corpus.

Table 5. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 5

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
Win the wooden spoon	Занять последнее место (Zanyat' poslednee mesto) (Kunin, 1984)	1) <i>Ағаш қасықпен марапатталу</i> (Agash qasyqpen marapattalu) (Kenesbaeva, 2010) 2) <i>Ағаш атқа мінгізді</i> Agash atqa [agash attyn basyna] mingizdi) (Kenesbaev, 2007)	1) Descriptive (literal meaning) 2) Calque 3) Analogue (cultural)	Ағаш қасықпен марапатталу – not attested, ағаш атқа мінгізді – very frequent idiom

The origin of the idiom, which is given in Table 5, came from the Cambridge University awards in mathematics. Students who had the worst results were awarded a *wooden spoon*. According to the university's tradition, the meaning is *to be last in a competition* or *to be the worst* at a particular activity, often perceived with a sense of irony. In Russian, the *wooden spoon* image is omitted because it lacks established associations in Russian culture. Instead, the direct meaning of the idiom is used. In U. Kenesbaeva's Kazakh translation, the phytonym *wooden spoon* (*ағаш қасық*) is retained, reflecting the original metaphor. However, cultural clarification might be required, as this image is not familiar in Kazakh traditions. Kenesbaev's version, *Ағаш атқа мінгізді*, refers to a traditional Kazakh expression linked to ridicule or punishment. It is more organic for Kazakh speakers but deviates from the literal connection to the original metaphor. In our opinion, translating this figurative linguistic unit into Kazakh through the idiomatic expression *ағаш атқа мінгізу* (to mount on a wooden horse) is appropriate and reasonable.

Table 6. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 6

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
To hear something on the grapevine	Услышать что-то по слухам (Uslyshat' chto-to po sluham) (Kunin, 1984)	1) Біреуден есту, өсек есту (Bireuden estu, osek estu) (Kenesbaeva, 2010) 2) Ұзын құлақ (Uzyn qulaq) (Kenesbaev, 2007)	1) Descriptive 2) Analogue (cultural metaphor)	Біреуден есту – frequent, ұзын құлақ – highly attested

The idiom originated in the 19th century in America. It refers to information passed informally from one person to another person, like grapes on a vine. The *grapevine* represents the interconnectedness of people and how news or gossip travels through this informal communication channel. The translation of the phytonymic idiom into Russian and Kazakh languages was partial, lacking a clear association with grapes. Russian translation as *Услышать что-то по слухам* replaces the metaphor with a direct explanation and captures the general meaning of the phrase, focusing on the informal and unofficial nature of the information. However,

it does not preserve the phytonymic unit “grapevine”. Kazakh translation by U. Kenesbayeva, *Біреуден есту, өсек есту*, conveys the idea of informal or gossipy communication, similar to the Russian translation, but does not include a specific metaphorical image. The Kazakh version by I. Kenesbayev (*ұзын құлақ*) exemplifies a successful adaptation that retains both the semantic and stylistic essence of the original idiom. I. Kenesbayev’s version, *ұзын құлақ, ұзын құлақтан есіткен әңгіме* (long ear, a story heard through the long ear), employs a native Kazakh metaphor. The phrase *ұзын құлақ* refers to an extended network of hearsay or informal communication, analogous to the grapevine, and thus aligns well with the original idiom’s metaphorical meaning. The Kazakh version by I. Kenesbayev (*ұзын құлақ*) exemplifies a successful adaptation that retains both the semantic and stylistic essence of the original idiom. Therefore, the phytonymic component within the idiom may not necessarily be preserved during translation.

Table 7. Contrastive analysis of phraseophytonyms. Example 7

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
Have roses in one’s cheeks	Румянец во всю щеку (Rumyanec vo vsyushheku, pyshet zdorov'em) (Kunin, 1984)	Бетінен қаны тамған (Betinen qany tamgan) (Kenesbaev, 2007)	1) Analogue (descriptive) 2) Analogue (cultural metaphor)	Бетінен қаны тамған – very frequent

The idiom *have roses in one’s cheeks*, as recorded in A.V. Kunin’s *English-Russian Phraseological Dictionary*, refers to a healthy, vibrant appearance characterized by rosy cheeks. Central to this idiom is the phytonymic unit *roses*, which in English is deeply symbolic and often associated with beauty, romance, and vitality in Western cultures. A.V. Kunin’s translation *румянец во всю щеку, пышет здоровьем* (rosy cheeks, radiating health), accurately conveys the idiom’s meaning but omits the phytonym *roses*. Instead of preserving the botanical metaphor, the translation focuses on the descriptive aspect of the rose and its association with good health. Kenesbayev’s version *бетінен қаны тамған* (blood dripping from the face) similarly avoids directly referencing the phytonym *roses*. However, it retains the metaphorical vividness by emphasizing the life and vitality seen in a healthy complexion. The Kazakh translation, while metaphorical, also omits the phytonymic unit *roses*, relying on the culturally specific metaphor of blood and life to convey the same meaning. While the phytonym is absent, the cultural equivalent metaphor captures the same essence of natural beauty and freshness.

Table 8. Contrastive analysis of phraseophytonyms, example 8

English idiom	Russian translation	Kazakh translation(s)	Strategy	Corpus evidence
An apple of one’s eye	Зеница ока (Zenica oka) (Kunin, 1984)	Көзімнің нұры (шамшырағы, қарашығы) (Kozimnin nury (shamshyragy, qarashygy) (Kenesbaev, 2007)	Analogue (cultural equivalent)	Көзімнің нұры – very frequent, көзімнің қарашығы – highly attested

The бейнелі тіркес idiom, *an apple of one's eye*, recorded in A.V. Kunin's *English-Russian Phraseological Dictionary*, refers to someone or something cherished above all else. Central to this idiom is the phytonymic unit *apple*, which historically symbolizes value and beauty. Kunin translates the idiom as *зеница ока* (the pupil of the eye). This translation effectively captures the meaning of someone or something highly cherished. However, the phytonym *apple* is omitted and replaced by the metaphorical image of the eye's pupil, which in Russian culture symbolizes something essential and dear. I. Kenesbayev's translation, *көзімнің нұры* (шамшырағы, қарашығы – the light of my eye, its flame, its pupil), retains a similar metaphorical structure to the Russian translation. The phytonym *apple* is replaced with culturally relevant metaphors that express deep affection and importance. The additional explanations (*өте қымбатты, аса асыл мағынасында* – very precious, extremely valuable) underline the emotional depth associated with this idiom in Kazakh culture. They are idiomatic expressions related to the word 'koz' and their equivalents.

Conclusion

In conclusion, this research conducted a contrastive analysis of phraseophytonymic units, focusing on their translation from English to орыс Kazakh. The set of objectives as defining phytonymic units, uncovering their ethnolinguistic significance, assessing translation adequacy, comparing translations in Russian and Kazakh languages, and proposing alternative translations, have been accomplished. Analyzing the collected linguistic material, it was found that some linguistic units have equivalents in the three languages under consideration, while some are incorrectly translated, and the phytonymic component in the source language is not preserved during translation.

This study investigated the translation of English idioms with phytonymic components into Russian and Kazakh, with special attention to strategies, equivalence, and corpus validation. Eight idioms were analyzed comparatively, based on data from authoritative dictionaries, and their Kazakh usage was verified in the Qazaq National Corpus and SketchEngine.

The results demonstrate that literal calques were rarely viable: only about 15% of the Kazakh translations preserved the phytonym directly, and most of them (e.g., *басқа талға ұру, ағаш қасықпен марапатталу*) were not attested in corpora. By contrast, semantic and cultural analogues accounted for nearly 60% of the translations (e.g., *қол қусырып отыру, төзімі таусылды, ұзын құлақ*), and these were consistently found to be frequent in corpus usage. Descriptive translations represented about 25% of cases (e.g., *уақытты текке жібермей, біреуден есту*), providing clarity but lacking metaphorical richness.

Russian translations generally favored semantic analogues and descriptive renderings, often omitting phytonyms but maintaining pragmatic meaning. Kazakh translations, however, revealed a strong tendency toward cultural adaptation: instead of transferring the plant image literally, translators chose expressions rooted in Kazakh worldview and oral tradition. Corpus evidence confirmed that such culturally embedded idioms are far more natural and widely used than direct calques.

Overall, the analysis indicates that while phytonym preservation is theoretically possible, it is not the dominant strategy in practice. For Kazakh, cultural equivalence and analogues ensure both idiomatic naturalness and communicative adequacy, whereas calques remain marginal

and often artificial. These findings underscore the importance of combining translation theory, corpus data, and ethnolinguistic analysis in evaluating idiomatic transfer across unrelated languages.

Conflict of interests, acknowledgments and funding information

No potential conflict of interest was reported by the authors.

Contribution of the authors. This study was conducted as a collaborative effort among the three authors, each contributing to different aspects of the research. **Yessimbetova S.K.** was responsible for defining research objectives and tasks, designing the research methodology, creating the research model, collecting material, conducting the primary analysis of idioms with phytonymic units, and identifying key translation challenges and patterns. **Satenova S.K.** was responsible for planning the study, verifying the collected examples and analyses, assisting in finding equivalent translations in Kazakh and Russian, and approving the final version of the article for publication. **Alshinbayeva Zh.K.** contributed by gathering relevant literature sources and supporting the writing of the theoretical and practical sections of the study, helping to review the collected examples to ensure precision and coherence. Each author's contribution was essential in ensuring the comprehensiveness and accuracy of the research findings.

References

- Арсентьева, Е.Ф. (1989). Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Издательство Казанского университета.
- Кеңесбаев, І. (2007). Фразеологиялық сөздік. Арыс.
- Кеңесбаева, Ү. (2010). Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік Parasat-KZ.
- Комиссаров В.Н. (2004). Современное переводоведение. Москва.
- Сәтенова, С. К. (2010). Тұрақты тіркестер және бейнелік-аялық негіз. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, 6(130), 101–103.
- Deeney (Kuprieva), I., Lazareva, N., Serkina, O., Romashina, O., & Genkin (Filonova), Y. (2020). Lexical-semantic analysis of English phraseological units with phytonym component. *Journal of Research in Applied Linguistics*, 11(2), 425–429. doi: 10.22055/rals.2020.16342
- Fernando, C., & Flavell, R. (1981). *On Idiom: Critical Views and Perspectives*. University of Exeter.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2009). *An introduction to language* (9th ed.). Cengage Wadsworth.
- Glaser, R. (1998). The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. In A. P. Cowie (Ed.), *Phraseology: Theory, analysis, and applications* (pp. 125–143). Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198294252.003.0006>
- Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly. (n.d.). Qazaq National Corpus (Қазақ ұлттық корпусы). Retrieved September 24, 2025, from <http://qazcorpus.kz>
- Kkhong, T. Kh. (2018). Russian phraseologisms with phytonymic components – Linguacultural study (Doctoral dissertation). Voronezh State University.
- Kunin, A. V. (1984). *English-Russian phraseological dictionary*. Moscow.
- Lubensky, S. (2013). *Russian-English dictionary of idioms*. Yale University Press.
- Oxford University Press. (2004). *The Oxford dictionary of idioms*. Oxford University Press.

SketchEngine. (n.d.). Kazakh language corpus. Retrieved September 24, 2025, from <https://www.sketchengine.eu>

The Britannica Dictionary [Electronic resource]. <https://www.britannica.com/dictionary/bed-of-roses#:~:text=Britannica%20Dictionary%20definition%20of%20BED,usually%20used%20in%20negative%20statements>

С.К. Есимбетова¹, С.К. Сәтенова², Ж.К. Алшинбаева^{3*}

^{1,2,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Ағылшын тіліндегі фитокомпонентті фразеологизмдердің аудармадағы сипаты

Аңдатпа. Халықтың мәдениеті, тарихы және күнделікті тұрмыс-тіршілігі негізінде қалыптасқан фитокомпонентті тұрақты тіркестер қай тілдің болмасын фразеологиялық жүйесінде ерекше орынға ие. Мақалада қазақ, орыс және ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің атауына, жіктеліміне қатысты ғалымдардың пайымдаулары қарастырылып, ағылшын тіліндегі фитокомпонентті фразеологизмдердің аудармада берілуі талданды. Астарлы мәнге ие бейнелі тұрақты тіркестердің аудармада берілуі күрделі мәселелердің бірі екендігі белгілі. Себебі, фразеологизмдердің құрамындағы фитонимдер бір тілде символдық мәнге ие болса, басқа тілде дәл сондай қолданыста болмауы әбден мүмкін. Мұндай ерекшеліктер фразеологиялық бірліктерді аударуда аударма тәсілдердің сөзбе-сөз немесе бейімдеу тәсілін қолдануды қажет етеді. Зерттеу барысында ағылшын тіліндегі фитокомпонентті фразеологизмдердің орыс және қазақ тіліндегі аудармалары салғастырылып, аударма сәйкестігі сарапталды және өзіндік ұсыныстар берілді. Сонымен қатар, кейбір тұрақты тіркестердің мағыналық құрылымы мен мәдени астарлары ескеріліп, ұлттық болмысты жеткізу жолдары қарастырылды. Фразеологизмдерді, соның ішінде фитонимдік бірліктері бар фразеологизмдерді аудару барысында лексикалық, семантикалық және мәдени сәйкестік мәселелеріне назар аудару маңызды екендігі атап өтілді. Зерттеу нәтижелері тілдер арасындағы мәдени байланыстар мен ерекшеліктерді түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: фразеологизм, идиома, фитокомпонент, салғастыру, аударма, балама.

С.К. Есимбетова¹, С.К. Сәтенова², Ж.К. Алшинбаева^{3*}

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Особенности перевода фразеологизмов с фитокомпонентом в английском языке

Аннотация. Фитокомпонентные устойчивые выражения, сформировавшиеся на основе культуры, истории и повседневной жизни народа, занимают особое место в фразеологической системе любого языка. В статье рассматриваются научные взгляды на наименование и классификацию фразеологизмов в казахском, русском и английском языках, а также проводится анализ передачи фитокомпонентных фразеологизмов английского языка в переводе. Известно, что передача образных устойчивых выражений с переносным значением представляет собой одну из наиболее сложных задач перевода. Это связано с тем, что фитонимы, входящие в состав фразеологизмов, могут обладать символическим значением в одном языке, но не иметь

аналогичного употребления в другом. Такие особенности требуют применения различных переводческих стратегий – как дословного перевода, так и адаптации. В ходе исследования были сопоставлены английские фитокомпонентные фразеологизмы с их переводами на русский и казахский языки, проанализирована их эквивалентность и предложены собственные варианты перевода. Кроме того, были учтены смысловая структура и культурная подоплёка отдельных фразеологических выражений, а также рассмотрены способы передачи национального колорита. Отдельно подчёркнута важность учета лексических, семантических и культурных соответствий при переводе фразеологизмов, в особенности – с фитонимами. Результаты исследования позволяют глубже понять культурные связи и различия между языками.

Ключевые слова: фразеологизм, идиома, фитокомпонент, сопоставительный анализ, эквивалент.

References

- Arsenteva, E.F. (1989). *Sopostavitelnyi analiz frazeologicheskikh edinit* [Comparative analysis of phraseological units]. Kazan University Press. (In Russian)
- Kenesbaev, I. (2007). *Frazeologialyk sozdik* [Dictionary of idioms]. Arys. (In Kazakh)
- Kenesbaeva, U. (2010). *Agylyshynsha – kazaksha frazeologialyk sozdik* [English-Kazakh dictionary of idioms]. Parasat-KZ. (In Kazakh)
- Komissarov V.N. (2004). *Sovremennoe perevodovedenie* [Modern Translation Studies]. Moscow. (In Russian)
- Satenova, S. K. (2010). *Turakty tirkester jane beinelik aialyk negiz* [Idioms and figurative background basis]. *KazNU Bulletin. Philology Series*, 6(130), 101–103. (In Kazakh)
- Deeney (Kuprieva), I., Lazareva, N., Serkina, O., Romashina, O., & Genkin (Filonova), Y. (2020). Lexical-semantic analysis of English phraseological units with phytonym component. *Journal of Research in Applied Linguistics*, 11(2), 425-429. doi: 10.22055/rals.2020.16342
- Fernando, C., & Flavell, R. (1981). *On idiom: Critical views and perspectives*. University of Exeter.
- Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2009). *An introduction to language* (9th ed.). Cengage Wadsworth.
- Glaser, R. (1998). The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. In A. P. Cowie (Ed.), *Phraseology: Theory, analysis, and applications* (pp. 125–143). Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198294252.003.0006>
- Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly. (n.d.). *Qazaq National Corpus*. <http://qazcorpus.kz>
- Kkhong, T. Kh. (2018). *Russian phraseologisms with phytonymic components – Linguacultural study* (Doctoral dissertation). Voronezh State University.
- Kunin, A.V. (1984). *English-Russian phraseological dictionary*. Moscow.
- Lubensky, S. (2013). *Russian-English dictionary of idioms*. Yale University Press.
- Oxford University Press. (2004). *The Oxford dictionary of idioms*. Oxford University Press.
- SketchEngine. (n.d.). *Kazakh language corpus*. Retrieved September 24, 2025, from <https://www.sketchengine.eu>
- The Britannica Dictionary [Electronic resource]. Available at: <https://www.britannica.com/dictionary/bed-of-roses#:~:text=Britannica%20Dictionary%20definition%20of%20BED,usually%20used%20in%20negative%20statements>

Information about the authors:

Yessimbetova Saule Kadirbekkyzy – PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: saulekadirbekovna93@gmail.com, ORCID: 0009-0002-9920-6684.

Satenova Serikkul Kopeshbayevna – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Alshinbayeva Zhuldyz Kuanyshevna – corresponding author, PhD, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: alshinbayeva_zhk_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Есімбетова Сауле Кадирбекқызы – PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: saulekadirbekovna93@gmail.com, ORCID: 0009-0002-9920-6684.

Сатенова Сериккул Копешбаевна – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Алшинбаева Жұлдыз Қуанышевна – хат-хабар үшін автор, PhD докторы, доцент м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: alshinbayeva_zhk_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Есімбетова Сауле Кадирбекқызы – PhD докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: saulekadirbekovna93@gmail.com, ORCID: 0009-0002-9920-6684.

Сатенова С.К. – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: satenovask@yandex.kz, ORCID: 0000-0002-5959-6887.

Алшинбаева Ж.К. – PhD, и.о. доцента, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: alshinbayeva_zhk_1@enu.kz, ORCID: 0000-0003-4347-3492.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.27
Research article

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-333-342>

Challenges and strategies in the translation of proper names

A.S. Omarova^{*1}, A.B. Raissova², G.A. Kozhanova³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

³Flagman Physics and Technology Lyceum, Astana, Kazakhstan

(E-mail: ¹omarova_a_s@mail.ru, ²university2021@bk.ru, ³yaila_lajeunefille@mail.ru)

Abstract. Proper names (PNs) pose significant challenges in translation due to their cultural, historical, and linguistic significance. This study explores strategies for translating proper names across different languages, focusing on empirical data and theoretical models of research. The methodology involves a structured review of academic literature and case studies from Kazakh, Russian, English, and Chinese texts in both literary and formal genres. Our analysis is based on the translation strategy framework proposed by Newmark and extended by Fernandes, including transliteration, semantic translation, adaptation, and substitution. Findings show that proper name translation is highly context-sensitive: while legal and academic texts require standardization and transliteration, literary texts allow greater flexibility through adaptation and localization. Particular attention is given to Kazakh toponyms and anthroponyms, where inconsistencies in rendering affect both meaning and international comprehensibility. This study concludes that translating proper names requires balancing source-language fidelity with target-language readability and cultural relevance. Translators should apply context-aware strategies and align with national transliteration standards and international publication norms. The study concludes that proper name translation depends heavily on textual function, audience expectations, and the cultural load of the name itself.

Keywords: proper names, translation strategies, onomastics, cultural adaptation, equivalence.

Introduction

Proper names are a significant element in any text, especially in literature, historical writing, and geographic descriptions. Unlike common nouns, proper names identify specific individuals, places, or entities and often carry connotative and cultural meanings. Their translation involves a range of decisions that can affect both the semantic integrity and cultural reception of a text.

Received: 23.06.2025; Revised: 26.06.2025; Accepted: 30.06.2025; Available online: 25.09.2025

*corresponding author

Proper names (PNs), including anthroponyms, toponyms, ergonyms, and theonyms, are key elements of human communication. Although often seen as untranslatable, their rendering in target languages may require modification due to cultural, phonetic, or semantic considerations (Zharkynbekova et al., 2024; Mukhametkhanuly & Kanat, 2018).

Problem Statement

Translating PNs poses a dilemma: should a translator preserve the original form or adapt it for target language comprehension and cultural acceptability? In the context of Kazakh, Russian, and global translation studies, this issue remains underexplored in applied settings.

Objectives:

- To categorize and describe major translation strategies for proper names.
- To examine case studies involving Kazakh and international contexts.
- To draw on high-quality literature (Scopus/WoS indexed) for theoretical and practical insights.
- To align findings with Kazakhstani Ministry of Science and Higher Education requirements.

Literature Review

In the Central Asian context, especially Kazakhstan, the translation of proper names has become increasingly relevant due to geopolitical shifts, language reforms, and internationalization. Zharkynbekova et al. (2024), in a Scopus-indexed article, examined the inconsistencies and challenges in the transliteration and translation of Kazakh geographical names. They emphasize the need for standardized approaches, particularly in English and Russian versions of official documents and academic publications.

Mukhametkhanuly and Kanat (2018) explored how culturally significant Kazakh names were translated into Chinese in *Su Beihai's* monograph *The History of Kazakh Culture*. Their findings underscore the symbolic loss that occurs when names are substituted or inadequately explained.

Zarei and Norouzi (2016) conducted a study on Persian-to-English name translation and concluded that names are not universally untranslatable; instead, they should be evaluated based on genre, audience, and narrative function. This aligns with Vermes' (2003) functional typology, which defines strategies from transliteration to omission based on communicative context.

Traditional views on the translatability of proper names were rooted in structuralist linguistics. Vinay and Darbelnet (1958), in their foundational work *Comparative Stylistics of French and English*, argued that proper names are generally untranslatable and should be transferred as they are. This direct transfer model influenced early translation practices, especially in legal, academic, and historical documents.

Peter Newmark (1998) expanded this discussion by suggesting that while most proper names should be transferred, certain categories – such as names with descriptive elements, historical figures, or literary characters – may require translation or modification. He emphasized the importance of context and reader expectations.

Vinay and Darbelnet (1958) suggested that proper names are typically transferred unchanged. However, this is an oversimplification. Later theorists like Hermans (1988), Vermes (2003), and Nord (1997) emphasized the contextual and functional aspects of name translation.

More recent research incorporates cognitive linguistics and reader reception studies. Galewska (2019) analyzed how Chinese proper names are interpreted by Polish and English

readers. Her research highlighted how names evoke mental imagery and cultural associations, which can be lost without strategic adaptation or glossing.

Similarly, Fernandes (2006) analyzed the translation of proper names in children's fantasy literature, concluding that names often perform narrative, symbolic, and stylistic functions. His study categorizes translation strategies such as phonetic adaptation, cultural substitution, and semantic translation, showing how different strategies impact reader understanding.

Methods and Methodology

The research uses several methods:

1. Literature Review

A systematic review of academic publications from 2003–2024 was conducted, focusing on literature, research journals and other materials. Search terms included proper names translation, onomastics, transliteration, and Kazakh toponymy. Sources were selected based on relevance, impact factor, and empirical contribution.

2. Analytical Framework

This study applies the translation strategy typology proposed by Newmark (1988) and expanded by Fernandes (2006), adapted for the analysis of case studies. The strategies include:

- Transliteration
- Semantic translation
- Cultural adaptation/localization
- Substitution
- Omission (rare cases)

3. Case Study Selection

Texts involving translation of Kazakh, Chinese, and English PNs in literary works, government documents, and academic texts were chosen for analysis. Notable sources include:

- Zharkynbekova et al. (2024) on transliteration and translation of Kazakh toponyms.
- Mukhametkhanuly & Kanat (2018) on Chinese–Kazakh cultural name transfer.
- Galewska (2019) on cognitive aspects of translating Chinese proper names, etc.

Results and Discussion

According to the International Council of Onomastic Sciences, proper names are expressions used to refer to individual entities such as people (anthroponyms), places (toponyms), organizations (ergonyms), and even dates (chrononyms).

Proper names in texts serve various functions:

- Identifying: to denote a unique entity
- Descriptive: to imply physical or personality traits
- Symbolic: to carry thematic or allegorical meaning
- Evocative: to arouse cultural or historical associations

The translator's approach should consider which function dominates in the source context.

Translation Strategies

Researchers have identified several strategies for translating proper names (e.g., Newmark; Fernandes, etc.):

Table 1 – Strategies for translating proper names

Strategy	Description	Example
Transliteration	Phonetically rendering the name in the target script	Shakespeare → Шекспир (Kazakh)
Direct Transfer	Keeping the name unchanged	London → Лондон (Kazakh)
Translation	Translating semantic content of the name	Yellow River → Сарыарқа
Adaptation/Localization	Modifying the name to suit the target culture	Santa Claus → Аяз ата (Kazakh)
Substitution	Replacing the name with a culturally equivalent one	John → Иван (in some older Russian texts)
Omission	Skipping the name (rare and only if it does not hinder comprehension)	Often seen in children's literature

Cultural Load Challenges

Translation of proper names is one of the largest problems in translation studies (Suzani, 2008). Translation was most challenging when names carried symbolic or historical significance (e.g., *Al-Farabi*, *Turkistan*, *Don Quixote*). Semantic translation risked losing identity, while strict transliteration led to unintelligibility. For example, proper names like *Al-Farabi* or *Turkistan* are not merely identifiers – they encapsulate centuries of historical memory, religious meaning, and cultural pride. For instance:

- *Al-Farabi* is not just a name but a symbolic representation of Islamic philosophy, Central Asian intellectual history, and national identity for countries like Kazakhstan.

- *Turkistan* refers to a historical region central to Turkic heritage, Islam, and Silk Road trade. Rendering it in a simplified or localized form may erase this complexity.

Translating or adapting such names semantically would strip away this symbolic significance and mislead readers unfamiliar with the background.

While transliteration keeps the original phonetics, it can confuse readers in target cultures if the name structure is foreign:

- “Farabi” or “al-Fārābī” (Kaz. *әл-Фараби*) might appear unintelligible to Western readers without explanatory notes.

So, how can an interpreter or a translator solve such issues?

Here are the possible solutions:

- Footnoting or glossing: Explain the cultural context of the name without altering it.
- Standardized transliteration + cultural notes: Maintain form but support reader comprehension.

- Partial adaptation: Keep the root name but adapt suffixes or titles (e.g., “Philosopher Al-Farabi”).

Proper names with deep historical, religious, and cultural connotations – such as *Turkistan*, *Al-Farabi*, or *Khoja Ahmed Yasawi* – present more complex translation challenges than neutral personal or geographic names. These names are not only referential but symbolic signifiers of

identity, heritage, and worldview. Misrepresentation in translation can lead to semantic loss, political misunderstanding, or cultural invisibility.

1. Symbolic and Intertextual Significance

Names like *Al-Farabi* function as cultural metaphors. Al-Farabi is not just a name—it represents a Central Asian polymath whose contributions to philosophy, logic, and ethics are revered throughout the Islamic world. In Kazakhstani discourse, he is also celebrated as a national figure. If a translator attempts to adapt his name semantically (e.g., "The Second Teacher from Farab"), the historical and symbolic weight embedded in the name collapses. Likewise, *Khoja Ahmed Yassawi* is inseparable from Sufism and Turkic spirituality. His name requires preservation and, ideally, contextual clarification.

2. Politicization and Risk of Misinterpretation

Certain names, such as *Turkistan*, carry geopolitical connotations. While in Kazakhstan the name refers to a revered city and historical region, in international contexts it may evoke associations with separatist movements (e.g., East Turkestan in China). Translating or interpreting *Turkistan* without clarification may result in political bias or confusion. In politically sensitive regions, such names are heavily regulated, and their translations are often ideologically loaded.

To avoid these problems, translators should:

- Use standardized transliteration (e.g., Turkistan, not Tūrkestan or Turkestan unless in historical context).
- Avoid semantic substitution or phonetic distortions.
- Add footnotes, endnotes, or glossaries for clarification, particularly in academic or literary contexts.

3. Literary and Religious Depth

In literature, names are often loaded with intertextual references. For example, the name *Don Quixote* alludes to Cervantes' novel and connotes idealism, madness, and romantic heroism. Translating this name literally would obscure these associations. Similarly, *Al-Farabi* and *Turkistan* appear in literary texts as more than locations or individuals – they embody ideologies, historical epochs, or spiritual values. Their translation must account for these layers.

4. Recommendations for Translators

To maintain cultural fidelity and semantic transparency:

- Prioritize transliteration over translation when names are symbolic or historical.
- Provide contextualization in accompanying text (e.g., "Al-Farabi, the renowned Islamic philosopher born in present-day Kazakhstan...").
- Consult international transliteration standards (e.g., UNGEGN) and national guides (e.g., those issued by Kazakhstan's Ministry of Culture or Institute of Linguistics).
- For publications targeting international audiences, include glossaries or introductory notes on key names.

5. Impact on Academic and Cultural Communication

For Kazakh scholars and translators seeking to publish in Scopus or Web of Science-indexed journals, these issues are particularly important. Misrendered names can reduce the clarity and credibility of the work. For example, an article discussing *Turkistan* without distinguishing it from broader Turkic or Uyghur contexts may confuse reviewers unfamiliar with Kazakh history.

Standardization and cultural explanation are not only best practices in translation – they are essential for intellectual decolonization and cultural diplomacy. They ensure that national heritage is represented fairly and comprehensibly in global discourse.

Akizhanova et al., having studied translation issues of toponyms, state that they “...are lexical units that exist only in a language. Being a part of onomastics, toponymy studies toponyms as units of language with their own features, semantics, structure and functions. Interlanguage transfer of place names is the process of adapting geographical names of one language to another language” (Akizhanova et al., 2024). Thus, when translating toponyms, it is critically important to take into account the etymology and history of the toponym formation, since they carry the main meaning of the name.

To sum up, the names of geographical localities are valuable monuments for the cultural heritage of mankind. The translation of proper names presents a complex interplay between linguistic, cultural, and functional factors. While some names demand preservation for the sake of authenticity, others require adaptation to ensure clarity and resonance within the target culture. Translators must navigate these challenges with a deep understanding of both the source and target languages, employing a flexible range of strategies – such as transliteration, calque, substitution, and annotation. Ultimately, successful translation of proper names hinges not only on linguistic accuracy but also on cultural sensitivity and the translator’s ability to mediate meaning across borders. As global communication continues to expand, so too does the importance of this nuanced aspect of translation studies.

Conclusion

The translation of proper names is not a simple mechanical transfer but a nuanced decision-making process that must weigh semantic, phonetic, cultural, and functional elements. As globalization and cross-cultural communication expand, the translator’s role in mediating name-based references becomes increasingly critical.

Translating symbolically charged proper names is far more than a mechanical process of substituting one linguistic unit for another – it is an act of cultural negotiation and identity mediation. These names – whether they belong to historical figures like Al-Farabi, places like Turkistan, or literary characters like Don Quixote – carry embedded layers of meaning that span centuries, civilizations, and ideologies.

Unlike generic names or terms, symbolic proper names often function as cultural icons. They embody the memory of historical events, religious identities, philosophical schools, or national legacies. As such, the translator becomes responsible not only for linguistic accuracy but also for preserving cultural integrity. This task requires a functional approach, where the translator evaluates the purpose, audience, and genre of the target text to determine how much of the original meaning can – or should – be retained, adapted, or explained.

In some cases, transliteration may be sufficient, particularly in academic texts or formal writing, where the aim is to preserve historical precision. In others, such as children’s literature or popular media, cultural adaptation may be more appropriate to ensure emotional and narrative resonance. The key lies in the translator’s ability to balance semantic preservation, phonetic accessibility, and reader comprehension without compromising the deeper connotations of the original name.

Furthermore, symbolically loaded names often operate as intertextual markers. They link texts across time and space, drawing on the reader's prior knowledge or cultural literacy. When these names are mistranslated or oversimplified, their symbolic and aesthetic functions collapse, leaving a gap in meaning that may alienate or mislead the target audience.

In the context of postcolonial or national identity formation – as seen in Kazakhstan, for example – the translation of proper names takes on an additional political dimension. Translators are not merely converting texts; they are actively participating in the shaping of cultural narratives for international audiences. Misrepresentation of names like Turkistan or Khoja Ahmed Yassawi can perpetuate external misunderstandings or erase important cultural distinctions.

To address these complexities, translators must move beyond rigid “rules” of translation and adopt a strategic, context-sensitive, and ethically grounded approach. This may include the use of footnotes, glossaries, explanatory commentary, or the preservation of original forms with minimal interference. Academic institutions and publishing standards – such as those enforced by Scopus and Web of Science – should also support this level of nuance by allowing supplementary tools that protect cultural specificity.

Ultimately, the translation of proper names is not just about language – it is about voice, history, and identity. A name carries with it a worldview, and the translator's role is to ensure that this worldview survives the journey across linguistic and cultural borders.

Conflict of interests, acknowledgements, and funding information

The research has no conflict of interests.

The research has been carried out under the project AP23490448 "Consistency of Kazakh Onyms in English-Language Texts: Translatory Research" within the framework of subjects of scientific and/or scientific and technical activities grant funding by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Contribution of the authors. **A.S. Omarova** – writing a text and/or critically reviewing its content, **A.B. Raissova** – significant contribution to the concept or design of the work; collection, analysis or interpretation of the results of the work, **G.A. Kozhanova** – conceptualization and approval of the final version of the article for publication.

References

- Akizhanova, D., Omarova, A., & Stoyanova, D. (2024). Issues of interlanguage transfer of toponyms of the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*, 4, 7–17. <https://ojs.egi.kz/BULLETIN/article/view/724/288>
- Fernandes, L. (2006). Translation of names in children's fantasy literature: Bringing the young reader into play. *New Voices in Translation Studies*, 2(1), 44–57. <https://doi.org/10.14456/nvts.2006.5>
- Galewska, K. (2019). The translation of Chinese proper names: A cognitive approach. *Onomastica*, 63, 201–214. <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.63.14>
- Hermans, T. (1988). *The manipulation of literature: Studies in literary translation*. London: Croom Helm.
- Mukhametkhanuly, N., & Kanat, G. (2018). Translation of proper names in Su Beihai's monograph. *Journal of Oriental Studies*, 84(1), 187–191. <https://bulletin-orientalism.kaznu.kz/index.php/1-vostok/article/view/1078>

- Newmark, P. (1988). A textbook of translation. London: Prentice Hall.
- Nord, C. (1997). Translating as a purposeful activity. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Suzani, S. M. (2008). Translation of proper names: Problems and approaches. Iranian Journal of Translation Studies, 6(21). <https://journal.translationstudies.ir/ts/article/view/140>
- Vermes, A. (2003). Proper names in translation: An explanatory attempt. Across Languages and Cultures, 4(1), 89–108. <https://doi.org/10.1556/Acr.4.2003.1.5>
- Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1958). Comparative stylistics of French and English. Amsterdam: John Benjamins.
- Zarei, R., & Norouzi, S. (2016). Proper nouns in translation: Should they be translated? International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 3(6), 152–163. <https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v.3n.6p.152>
- Zharkynbekova, Sh. K., Agabekova, Zh. A., & Aksholakova, A. Zh. (2024). Problems of transliteration and translation of Kazakh geographical names. Slovo.ru: Baltic Accent, 15(1), 172–186. <https://doi.org/10.5922/2225-5346-2024-1-10>

А.С. Омарова¹, А.Б. Раисова², Г.А. Кожанова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

³«Флагман» физика-техникалық лицейі, Астана, Қазақстан

Жалқы есімдерді аудару мәселелері мен стратегиялары

Аңдатпа. Мәдени, тарихи және лингвистикалық ерекшеліктерге байланысты жалқы есімдер аудармада айтарлықтай қиындықтар тудырады. Мақалада эмпирикалық мәліметтер мен теориялық модельдерге назар аударып, әр түрлі тілдерден жалқы есімдерді аудару стратегиялары қарастырылады. Әдістемеге академиялық әдебиеттерге құрылымдық шолу және әдеби және ресми жанрлардағы қазақ, орыс, ағылшын және Қытай мәтіндеріне жағдайлық зерттеулер кіреді. Біздің талдауымыз Ньюмарк ұсынған және Фернандес кеңейткен аударма стратегиясының тұжырымдамасына негізделген, оның ішінде транслитерация, семантикалық аударма, бейімделу және ауыстыру. Зерттеу нәтижелері жалқы есімдерді аудару негізінен контекске байланысты екенін көрсетеді: құқықтық және ғылыми мәтіндер стандарттау мен транслитерацияны қажет етсе, көркем мәтіндер бейімделу және локализация арқылы үлкен икемділікті қамтамасыз етеді. Қазақ топонимдері мен антропонимдеріне ерекше назар аударылады, мұнда аудармадағы сәйкессіздіктер мағынасына да, халықаралық түсінікке де әсер етеді. Зерттеу жалқы есімдерді аудару түпнұсқа тіліндегі аударманың дәлдігі, аударма тіліндегі оқылым және мәдени маңыздылық арасындағы тепе-теңдікті сақтауды талап етеді деген қорытындыға келеді. Аудармашылар контекстті ескеретін стратегияларды қолдануы және Ұлттық транслитерация стандарттары мен халықаралық жариялау нормаларына сәйкес келуі керек. Зерттеу жалқы есімді аудару көбінесе мәтіндік функцияға, аудиторияның күтуіне және атаудың мәдени жүктемесіне байланысты деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: жалқы есімдер, аударма стратегиялары, ономастика, мәдени бейімделу, эквиваленттілік.

А.С. Омарова¹, А.Б. Раисова², Г.А. Кожанова³

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

³Физико-технический лицей «Флагман», Астана, Казахстан

Проблемы и стратегии перевода имен собственных

Аннотация. Ввиду культурных, исторических и лингвистических особенностей имена собственные представляют значительные трудности при переводе. В статье рассматриваются стратегии перевода имен собственных с разных языков с акцентом на эмпирические данные и теоретические модели. Методология включает в себя структурированный обзор академической литературы и тематические исследования казахских, русских, английских и китайских текстов как литературных, так и официальных жанров. Наш анализ основан на концепции стратегии перевода, предложенной Ньюмарком и расширенной Фернандесом, включая транслитерацию, семантический перевод, адаптацию и замену. Результаты исследования показывают, что перевод имен собственных в значительной степени зависит от контекста: в то время как юридические и научные тексты требуют стандартизации и транслитерации, художественные тексты обеспечивают большую гибкость за счет адаптации и локализации. Особое внимание уделяется казахским топонимам и антропонимам, где несоответствия в переводе влияют как на значение, так и на международную понятность. В исследовании делается вывод о том, что перевод имен собственных требует соблюдения баланса между точностью перевода на языке оригинала, удобочитаемостью на языке перевода и культурной значимостью. Переводчики должны применять стратегии, учитывающие контекст, и соответствовать национальным стандартам транслитерации и международным нормам публикации. В исследовании делается вывод о том, что перевод имени собственного в значительной степени зависит от текстовой функции, ожиданий аудитории и культурной нагрузки самого имени.

Ключевые слова: имена собственные, стратегии перевода, ономастика, культурная адаптация, эквивалентность.

Information about the authors:

Omarova A.S. – corresponding author, PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: omarova_a_s@mail.ru, ORCID: 0009-0005-2157-346X/.

Raisova A.B. – PhD, Expert Teacher, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan. E-mail: university2021@bk.ru, ORCID: 0000-0001-8799-3401.

Kozhanova G.A. – English Teacher, Flagman Physics and Technology Lyceum, Astana, Kazakhstan. E-mail: yaila_lajeunefille@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9125-6367.

Омарова А.С. – хат-хабар үшін автор, PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: omarova_a_s@mail.ru, ORCID: 0009-0005-2157-346X.

Раисова А.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты, эксперт-оқытушы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан. E-mail: university2021@bk.ru, ORCID: 0000-0001-8799-3401.

Кожанова Г.А. – ағылшын тілі мұғалімі, «Флагман» физика-техникалық лицейі, Астана, Қазақстан. E-mail: yaila_lajeunefille@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9125-6367.

Омарова А.С. – автор для корреспонденции, PhD докторант, Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: omarova_a_s@mail.ru, ORCID: 0009-0005-2157-346X.

Раисова А.Б. – кандидат педагогических наук, преподаватель-эксперт, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан. E-mail: university2021@bk.ru, ORCID: 0000-0001-8799-3401.

Кожанова Г.А. – учитель английского языка, Физико-технический лицей «Флагман», Астана, Казахстан. E-mail: yaila_lajeunefille@mail.ru, ORCID: 0009-0000-9125-6367.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-152-3-343-365>

Research article

Абайдың қара сөздерін оқытуда метатанымдық әдістердің ықпалы: жоғары оқу орнында қолдану тәжірибесі (анықтаушы эксперимент)

А.У. Исабек¹ , П.М. Адиева² , А.Б. Қалшабек³

^{1,2}Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

³М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

(E-mail: ¹boy_from_texas_24_95@inbox.ru, ²pakizatadiyeva@ayu.edu.kz, ³Kalshabek_Akjol@inbox.ru)

Аңдатпа. Мақалада Абайдың қара сөздерін жоғары оқу орнында метатанымдық әдістер арқылы оқытудың маңыздылығы қарастырылады. Мақаланың мақсаты – Абайдың қара сөздерін жоғары оқу орнында метатанымдық тәсілдер негізінде оқытудың тиімділігін анықтау үшін анықтау экспериментін жүргізу, білім алушылардың метатанымдық дағдыларын қалыптастырудың әдістемелік жүйесін ұсыну және педагогикалық модель әзірлеу. Зерттеу барысында метатаным ұғымына қатысты теориялық тұжырымдар, ғылыми зерттеулер мен практикалық тәжірибелер сараланып, олардың білім беру үдерісіндегі тиімділігі талданады. Метатану элементтерін оқу үдерісіне енгізу білімді терең әрі саналы меңгеруге, сыни ойлауды қалыптастыруға және білім алушылардың оқу әрекетін бақылау қабілетін дамытуға ықпал етеді. Бүгінде білім алушылардың метатанымдық дағдыларын дамыту – жоғары білім берудің басым бағыттарының бірі. Осы орайда Абайдың қара сөздерін метатанымдық тұрғыдан оқыту – білім алушылардың тұлғалық және танымдық дамуын тиімді жүзеге асыруға ықпал ететін өзекті мәселе. Эмпирикалық зерттеу аясында білім алушылардың метатанымдық білімін анықтау мақсатында Лайкерт шкаласына негізделген сауалнама жүргізілді. Алынған деректерге сандық және сапалық талдау жүргізіліп, білім алушылардың метатанымдық ойлау дағдылары мен Абайдың қара сөздерін қабылдау деңгейі ғылыми негізде бағаланды. Зерттеу нәтижесінде Абайдың қара сөздерін метатанымдық тәсілмен оқыту білім алушылардың өзін-өзі бақылау, рефлексия жасау, оқу стратегияларын қолдану, мақсат қою, сыни ойлау сияқты дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға оң ықпал еткендігі анықталды. Мақалада ұсынылған әдістемелік модель жоғары білім беру жүйесінде тиімді қолдануға болатыны тәжірибе жүзінде дәлелденді.

Түйін сөздер: Абай, қара сөздер, метатаным, метатанымдық әдістер, жоғары білім, Лайкерт шкаласы, тұлғалық даму.

Түсті: 15.07.2025; Жөнделді: 22.08.2025; Мақұлданды: 13.09.2025; Онлайн қолжетімді: 25.09.2025

Кіріспе

Қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесінде тұлғалық, танымдық және әлеуметтік құзыреттіліктерді дамыту басты міндеттердің біріне айналып отыр. Осы орайда білім алушылардың метатанымдық дағдыларын қалыптастыру – оқытудың тиімділігін арттыратын заманауи әдістемелік тәсіл ретінде қарастырылады. Метатанымдық стратегиялар білім алушылардың өз оқу үдерісін бақылауына, мақсат қоюына, оқу барысындағы іс-әрекеттерін жоспарлау мен реттеуіне мүмкіндік береді. Бұл әсіресе күрделі, философиялық мазмұндағы мәтіндерді меңгеру кезінде маңызды. Қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғасы Абай Құнанбайұлының қара сөздері – мазмұндық тереңдігі, ойлау жүйесіне әсер етуі және өмірлік тұжырымдарға жетелеуімен дараланған туындылар. Абай шығармалары – тек көркем мәтін ғана емес, сонымен қатар тұлғалық, рухани және танымдық дамуға ықпал ететін педагогикалық құндылық. Абайдың қара сөздерін метатанымдық тұрғыдан меңгерту арқылы білім алушылардың сыни ойлауын, рефлексия дағдыларын және оқу процесіне деген ішкі жауапкершілігін дамытуға қол жеткізуге болады. Осы мақалада жоғары оқу орнында Абайдың қара сөздерін метатанымдық әдістер арқылы оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері қарастырылады. Зерттеу барысында білім алушылардың танымдық белсенділігіне, ойлау әрекетіне, мәтінді интерпретациялау мен рефлексия жасау қабілеттеріне метатанымдық тәсілдердің ықпалы талданады. Бұл тәжірибе болашақ мамандардың әдеби-теориялық білімін ғана емес, сондай-ақ оқу үдерісін саналы түрде басқару дағдысын да қалыптастыруға бағытталған.

Заманауи білім беру парадигмасы тұлғаның өзін-өзі дамытуына, дербес танымдық әрекетін ұйымдастыра білуіне және рефлексияға қабілетті болуына басымдық береді. Осы тұрғыда метатанымдық қабілеттерді дамытудың маңыздылығы арта түсуде. Метатанымдық қабілеттері дамыған білім алушы өз оқу әрекетінде жоғары нәтижелерге жетуге ұмтылады. Мұндай білім алушы нақты мақсаттар қоюды меңгеріп, өзіне деген сенімділігін арттырады, оқу үдерісіне белсенді түрде қатысады, проблемалық әрі қызықты сұрақтар қоюға бейім болады, сондай-ақ ақпаратты талдау мен бағалауға машықтанады. Бұл қабілеттер білім алушының пәнге деген танымдық қызығушылығын арттырып, білім мазмұнын терең әрі саналы меңгеруге ықпал етеді. Метатанымдық әдіс білім алушының дербес білім алуын қамтамасыз ететін маңызды құрал. Өздігінен білім алу дағдылары, яғни өзіндік жұмыс, осы әдістің басты тетігі саналады. Бұл білім алушының жауапкершілік сезімін арттырып, оқу мазмұнын түсінуге және оны өз тәжірибесінде қолдануға жағдай жасайды. Сонымен қатар, оқу барысындағы кері байланыс және «әлсіз тұстарды» анықтау – метатанымның маңызды элементтері ретінде оқу үдерісінің тиімділігін арттырады. Метатанымдық білім – рефлексия, жоспарлау, бақылау сияқты элементтер арқылы білім алушылардың сыни ойлау қабілетін, оқу әрекетін басқару дағдысын және өзін-өзі реттеу механизмін дамытады. Метатанымдық әдіс – білім алушының өз ойлау үдерісін түсінуін, бақылауын және басқаруын қамтамасыз ететін танымдық-рефлексиялық әдіс. Бұл үдерістің табысты жүзеге асуы оқытушылардың метатанымдық дайындығына тікелей байланысты. Олай дейтініміз жоғары деңгейлі танымдық дағдыларды тиімді қалыптастыру үшін болашақ педагогтер метатанымдық дағдыларды қалыптастырудың тиімді әдістерін меңгеру керек.

Метатанымдық әдіс білім алушының оқу материалын саналы түрде меңгеріп қана қоймай, жеке оқу стратегияларын қалыптастыруына мүмкіндік береді. Бұл әдіс білім алуда туындайтын қиындықтарды анықтауға, оларды түзету жолдарын табуға және оқу үдерісін тиімді реттеуге үйретеді. Соның нәтижесінде білім алушының оқу әрекетіне белсенді түрде қатысып, мақсат қойып, оған жету жолдарын таңдауда жауапкершілік танытады, сондай-ақ сыни ойлау мен зияткерлік рефлексия дағдыларын дамытады. Метатанымдық әдіске негізделген педагогикалық үдеріс білім алушының жалпы танымдық белсенділігін арттырып, ақыл-ой әрекетін ұйымдастыру тәсілдерін жетілдіреді және дербес әрі кәсіби іс-әрекетке бейімделуін тиімді жүзеге асыруға бағытталған педагогикалық мүмкіндіктерді ашады. Бұл әдістің жүйелі қолданылуы білім алушының оқу үдерісіндегі белсенділігін арттырып, білімге деген ынтасын қалыптастыруға, өзін-өзі дамытуға және өмір бойы білім алуға қабілетті тұлға ретінде дамуына негіз қалайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін эмпирикалық зерттеу жүргізілді. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің 6B01716 – «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша оқитын білім алушылардан метатанымдық білім мен Абайдың қара сөздерін метатанымдық әдістер арқылы оқытудың тиімділігін айқындауға бағытталған сауалнама сұрақтары әзірленді. Зерттеу аясында респонденттердің метатанымдық деңгейлері мен осы бағытқа қатысты көзқарастарын бағалау мақсатында 20 сұрақтан тұратын Лайкерт шкаласына негізделген сауалнама қолданылды. Сауалнаманың мақсаты инновациялық білім берудегі білім алушылардың метатанымдық қабілетін дамытудың педагогикалық шарттарын анықтау. Эмпирикалық зерттеу барысында сауалнамаға 45 білім алушы қатысып, зерттеу деректері сол респонденттердің жауаптарына негізделіп жинақталды. Сауалнама нәтижелері сандық әдіс бойынша өңделіп, деректер орташа мәндер мен пайыздық көрсеткіштер негізінде талданды. Зерттеу тақырыбына байланысты білім алушылардың сапалы пікірлерін талдау мақсатында сапалық зерттеу жүргізілді. Зерттеу жұмысы сапалық және сандық әдістерді ұштастыру арқылы жүзеге асырылды. Бұл әдіснама Абай Құнанбайұлының қара сөздерін жоғары оқу орындарында метатанымдық тұрғыдан оқыту тәжірибесін талдауға, сондай-ақ білім алушылардың оқу процесіндегі метатанымдық қабілеттерінің деңгейін айқындауға бағытталды. Сауалнама нәтижесінде Абай қара сөздерін оқытуда метатанымдық әдістерді қолданудың қажеттілігі анықталып, зерттеу мәселесі бойынша практикалық ұсыныстар берілді. Абайдың қара сөздері – қазақ әдебиетіндегі философиялық, танымдық және тәрбиелік құндылығы жоғары көркем туынды. Зерттеу барысында Абай қара сөздерін метатанымдық тұрғыдан меңгерту білім алушылардың сыни ойлауын, рефлексиялық қабілеттерін, сондай-ақ оқу әрекетін өздігінен басқару дағдыларын дамытуға ықпал ететіні дәлелденді. Бұл мақалада білім берудегі метакогнитивтік тұжырымдардың негізгі аспектілерін және олардың білім беру процесіне әсеріне талдау жүргізіледі.

Нәтижелер мен талқылау

Қазіргі жаһандану жағдайындағы жоғары білім беру жүйесі білім алушылардың тек кәсіби білім алуын ғана емес, сонымен қатар олардың тұлғалық, рухани және ойлау

қабілеттерін жан-жақты дамытуын мақсат етеді. Бұл тұрғыда білім алушының өзін-өзі тануға, өз оқу әрекетін басқаруға және рефлексия жасауға бағытталған метатанымдық қабілеттерін қалыптастыру – заманауи педагогиканың өзекті міндеттерінің бірі болып отыр. Әсіресе гуманитарлық білім беру кеңістігінде, атап айтқанда, көркем әдебиетті оқытуда метатанымдық әдістерді қолдану білім алушылардың танымдық және тұлғалық дамуына ерекше серпін береді.

Метатаным – бұл адамның өз ойлау үдерісі туралы білімі мен оны басқару қабілеті. Метатаным ұғымын 1976 жылы Джон Флейвелл (ағылш. John Flavell) енгізіп, оны адамның танымдық үдерістердің негізгі ерекшеліктері мен оларды бақылау тәсілдері жөніндегі білімдерінің жиынтығы ретінде анықтады. Ғалым метатанымды «ойлауды бақылау, қадағалау және реттеу» қабілеті ретінде сипаттап, оның оқу үдерісіндегі маңызын атап өтті. Кейінгі зерттеушілер, соның ішінде Р. Schraw және М. Dennison (1994), метатанымдық үдерісті екі негізгі құрамдасқа бөліп қарастырды: метатанымдық білім (тұлғаның өзінің танымдық процестері туралы білімі) және метатанымдық реттеу (оқу барысында мақсат қою, жоспарлау, бақылау, бағалау стратегиялары). Бұл компоненттер білім алушының өз оқу әрекетіне саналы түрде араласуын және оқу сапасын арттыруын қамтамасыз етеді.

Метатанымдық әдістерді жоғары білім беру жүйесіне енгізу соңғы жылдары кеңінен зерттелуде. Бұл әдістер білім алушының жеке оқу жоспарын құруына, оқу мақсаттарын нақтылауына, оқу материалын меңгеру стратегиясын таңдауына мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл тәсілдер оқыту үдерісін рефлексиялық, белсенді және тұлғалық бағдарлы етуге ықпал етеді. G. Veenman (2006), L. Baker (2005) сынды зерттеушілердің еңбектерінде метатанымдық стратегияларды жүйелі қолдану білім алушының танымдық белсенділігі мен академиялық жетістіктерін айтарлықтай арттыратыны дәлелденген. ЖОО білім алушылары үшін метатанымдық қабілеттер – кәсіби қалыптасу, күрделі ақпаратты өңдеу және өмір бойы білім алу дағдыларының іргетасы болып табылады.

Метатаным үш негізгі құрамдас бөліктен тұрады:

1. Метатанымдық білім – танымдық процестерді білу, түсіну, сонымен қатар жеке адамның танымдық үдерісінің күшті және әлсіз жақтарын түсіну.

2. Метатанымдық реттеу – оқу барысын реттей алу қабілеті.

3. Метатанымдық тәжірибе – адамның оқу үдерісінде жинақтайтын тәжірибесі. Метатанымдық тәжірибе ойлау үдерістерін бақылауға, оларды жоспарлауға, реттеуге және үйлестіруге мүмкіндік береді.

Метатанымдық дағдыларды меңгерген адам өз танымының қалай жұмыс істейтінін түсінеді. Ол ойлау мен ақпаратты қабылдаудағы өз қателіктерін байқай алады, оқуға деген көзқарасын өзгертіп, нақты жағдайға сай келетін ең тиімді оқу стратегиялары мен тапсырмаларды шешу жолдарын таңдай біледі. Мұндай өзін-өзі бақылау оған сапалы білім алуға, сондай-ақ туындаған мәселені шешуге икемді болады. Метатанымдық білім метатанымдық мақсат-міндеттермен, метатанымдық әрекеттермен немесе стратегиялармен және метатанымдық тәжірибемен тығыз байланысты. Метатанымдық мақсаттар мен стратегиялар – бұл танымды басқаруға және реттеуге бағытталған процестер. Олар танымдық үдерісті жүзеге асыруға арналған.

Метатанымдық стратегиялар – бұл білім алушының оқу процесін саналы түрде ұйымдастыру және қадағалауына мүмкіндік беретін, танымдық әрекетті басқаруға бағытталған тәсілдер. Бұл стратегиялар қатарына жоспарлау, мақсат қою, өзін-өзі бақылау, бағалау жатады. Жоспарлау – зерттелетін материалдың ауқымын анықтау және оны тиімді меңгеру үшін бөліп жоспарлау дағдыларын қалыптастырады. Мақсат қою – оқу барысында нені үйрену және қандай нәтижеге қол жеткізу қажет екенін түсіне отырып, нақты оқу мақсаттарын айқындауға көмектеседі. Мониторинг (өзін-өзі бақылау) – оқу процесінде өз әрекетін бақылау, қажет болған жағдайда көмек көздерін табу, туындаған қиындықтарды шешу қабілетін жетілдіреді. Бағалау – қолданылған стратегиялардың тиімділігін саралап, оқу нәтижелерін сын тұрғысынан бағалай білуге негізделеді. Метатаным – бұл жеке тұлғаның есте сақтау стратегиялары, ақпаратты өңдеу тәсілдері, мәселені шешу жолдары сияқты өз оқу үдерісіне қатысты білімдері. Метатанымдық үдерістер (көне грек тілінен *мета* – «ары қарай», «шектен тыс» және латынша *cognitio* – «білім») – бұл адамның өзінің танымдық үдерістерін ұғына алуы және ойлау қызметі туралы ой жүгірту қабілеті. «Мета» – ғылыми, философиялық, психологиялық терминологияда жоғарғы деңгейдегі ұғыну мен құрылымды білдіреді.

Мететаным – өз ойлау әрекеттерін рефлексивті бағалау. Метатанымды «білім туралы білім» («знание о знании»), «ойлау туралы ойлау» («мышление о мышлении»), «сананы ұғыну, метатанымдық сана» («осознание осознания») деген тіркестермен сипаттауға болады. Метатанымға қатысты алғашқы ойлар Аристотельдің «Жан туралы» философиялық еңбегінде кездеседі. Метатаным терминін алғаш рет 1979 жылы Джон Флейвелл (John Flavell) метатаным ұғымын алғаш енгізген американдық психолог. Ол 1979 жылы адамның өзінің ойлау процесін ұғынуымен реттеу қабілетін сипаттай отырып, бұл ұғымды ғылымға алып келді. Флейвеллдің пайымдауынша, метатаным – бұл адамның өз танымдық қызметін бақылауы, жоспарлауы, бағалауы және реттеуі. Ғалым метатанымды метакогнитивтік білім (адамның өз танымы мен оқу тәсілдері туралы білім) және метакогнитивтік реттеу (адамның оқу процесінде стратегия қолдануы мен оны қадағалауы) деп екіге бөліп қарастырады. Флейвеллдің зерттеулері қазіргі білім беруде кеңінен қолданылады, әсіресе білім алушылардың өз оқуын басқару дағдыларын дамытуда үлкен маңызға ие.

Ғалым Брунердің метатанымдық білім берудегі психологиялық және педагогикалық ойлары – білім алушының саналы ойлауын, өзіндік оқу үдерісін басқаруын дамытуға бағытталған. Ғалым бұл ұғымды білім беруде маңызды рөл атқаратын когнитивтік психологиямен тығыз байланыста қарастырды. Д. Брунер психология мен педагогикада танымдық (когнитивтік) тәсілдің маңызы зор екендігін атап өтеді. Ғалымның тұжырымдауынша, білім беру үдерісінде когнитивтік тәсілді қолдану білім алушыларды пассивті тыңдаушы ретінде емес, белсенді әрі шығармашыл тұлға ретінде қалыптастырады. Брунер оқуды пассивті қабылдау емес, керісінше, білім алушының өз тәжірибесіне сүйене отырып, ақпаратты белсенді өңдеу процесі ретінде сипаттады. Яғни Брунер ойлауды танымдағы белсенді әрекет деп бағалайды. Оқу – белсенді танымдық үдеріс. Ал метатану – саналы ойлау қабілеті. Метатанымдық дағды – адамның өз ойлау әрекетін бақылай алуы, қателіктерді түзеу, және логикалық рефлексия жасай алу дағдысы. Ол білім алушының интеллектуалды және шығармашылық қабілеттерін дамытып, тұлға ретінде қалыптасуына негіз болады. Білім беруде оқу мотивациясы –

білім алушының танымдық белсенділігі мен жетістікке жетуіне ықпал ететін негізгі факторлардың бірі. Брунердің пікірінше, ішкі мотивация мен метатаным тығыз байланысты. Егер білім алушы неліктен және қалай оқып жатқанын түсінсе, оның танымдық мотивациясы артады.

Брунер оқу мазмұнын қарапайымнан күрделіге қарай спираль түрінде қайталап оқыту қажет деп ұсынды. Бұл тәсіл арқылы білім алушы әр деңгейде метатанымдық рефлексия жасауға бейімделеді. Спиральділік қағидаты бойынша құрылған білім беру бағдарламасы Д. Брунердің «Білім беру үдерісі» атты еңбегінде қарастырылған танымдық теорияға негізделген. Д. Брунер метатанымның негізі ретінде индуктивті оқыту және сұрақ қоюдың маңызын атап өтеді. Брунер «оқушыға дайын білімді берме, білімді өз бетімен игеруге мүмкіндік жаса» деген қағиданы ұстанды. Бұл — метатанымдық ойлауды дамытудың тікелей жолы. Брунердің көзқарасы бойынша, білім беру жүйесі білім алушының танымдық әрекетін басқаруға, саналы түрде ойлау мен оқу дағдыларын дамытуға бағытталуы керек. Оның психологиялық және педагогикалық идеялары – метатанымдық білім берудің теориялық негізін қалаған маңызды қағидаттардың бірі.

Когнитивтік және метакогнитивтік стратегияларды білім беру саласында қалыптастыру мәселесі көптеген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады. Атап айтқанда, О.В. Лазарева, М.Л. Шер., Л. В Миронов, А.А. Плигин, Е.Ю. Савин, Д. Рубин, А. Томпсон және басқа да зерттеушілер таным және оқу процесінің тиімділігі ең алдымен саналы түрде жүзеге асқанда артатынын атап көрсетеді. Яғни, білім алушылар нені және не үшін оқып жатқанын түсінген жағдайда оқу үдерісі анағұрлым нәтижелі болады. Ғалым О.В. Лазареваның пайымдауынша, метакогнитивтік әрекеттер – бұл тұлғаның оқу іс-әрекеті барысында өз таным үдерісін реттейтін және өзін оқу субъектісі ретінде тануға көмектесетін стратегиялар жиынтығы. Ғалым О.В. Лазарева «К вопросу влияния метакогнитивных процессов на понимание научного текста» (Лазарева, 2012) атты зерттеуінде ғылыми мәтіндерді түсіну үдерісінде метатанымдық процестердің маңызына ерекше назар аударады. Автордың пікірінше, метакогнитивтік стратегияларды қолдану оқырманның мәтінді терең түсінуіне, мазмұнды талдауына және ақпаратты саналы түрде меңгеруіне оң ықпал етеді.

Шер & Мироновтың (2024) «Метакогнитивные навыки в образовании: ключевые аспекты, педагогические условия формирования» атты зерттеуі білім беру саласында метакогнитивтік дағдыларды қалыптастыру мен дамыту мәселелерін қарастырады. Бұл дағдылар білім алушылардың өзін-өзі басқаруына және дамытуына ықпал етеді. Сондай-ақ метатанымның білім алушылардың тұлғалық қалыптасуы мен дамуына, оқу процесінің жүруіне және жоғары оқу нәтижелеріне қол жеткізуіне әсері сипатталған. Перикова және т.б. (2020) «Психология метапознания» атты еңбегінде оқу әрекетіндегі метакогнитивтік үдерістер мен метатаным мәселелері жан-жақты және терең қарастырылады.

Ғалым Г. Байтасова (2024) «Білім берудегі метакогнитивтік тұжырымдамаларға сипаттама» атты мақаласында метакогнитивтік білімнің маңызын атап өтеді. Метатанымдық тұжырымдар қазіргі білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарады, әсіресе танымдық үдерістерді дамыту және оқыту сапасын жетілдіру жағдайында өзектілікке ие. Ғалым зерттеу барысында білім берудегі метатанымдық тұжырымдарға қатысты теориялар, ғылыми зерттеулер мен практикалық тәжірибелерді қарастырады. Метатанымдық

тұжырымдардың білім беру процесіне ықпалы анықталады. Мұндай тәсіл білім беру қызметін метатанымдық аспектілерді ескере отырып құрылымдауға мүмкіндік береді, сонымен қатар білімді терең әрі тиімді меңгеруге, сыни ойлауды дамытуға және оқу әрекетін өзін-өзі реттеуге ықпал етеді. Білім берудің заманауи педагогикалық үлгілерін талдау қашан да білім алушылардың интеллектуалдық белсенділігін дамыту үшін метатанымды пайладанудың мүмкіндіктері мен болашағы туралы ой қозғайды. Осыған байланысты метатанымдық процестерді инновациялық әдістермен үйлестіре қолдану – сапалы білім берудің басты алғышарттарының бірі ретінде қарастырылады. «Метакогнитивті процестер адамның танымдық процестерін білу, бақылау және реттеу қабілетін сипаттайды. Білім алушылардың өзін-өзі реттеу, жоспарлау, бақылау және өз білімін бағалау қабілетін анықтайтындықтан, білім беру процесінде маңызды болып келеді». Ғалымның айтуынша метатаным түсінігі контекстінде «таным» мен «метатаным» арасындағы айырмашылықты атап өту маңызды. «Таным» бір нәрсені түсіну мен тануды білдіреді, ал «метатаным» адамның қалай білім алуды үйренетіні туралы анықтауды білдіреді. Таным ақпаратты алу және оны түсіну үшін маңызды, ал метатаным оқу процесін бақылау, дамыту және бағалау және білімді жаңа жағдайларда қолдану үшін қажет.

Panigrahi et al. (2025) «The impact of meta-cognitive skills on students learning» атты мақаласында метакогнитивтік дағдылардың білім алушылардың оқу үлгеріміне әсері жүйелі әдеби шолу арқылы зерттеледі. Зерттеулерге сүйене отырып, авторлар метатанымдық стратегиялардың (жоспарлау, өзін-өзі бақылау, бағалау) оқу сапасын арттыратынын анықтайды. Ғалымдардың тұжырымдауынша әсіресе STEM саласындағы білім алушылар үшін бұл тәсілдер тиімді деп танылған. Сонымен қатар, зерттеуде білім алушылардың өзін-өзі реттеу, мотивация және шығармашылық дағдыларының дамуына ықпалы сипатталады. Қазіргі заманғы білім беру үдерісінде метатанымдық оқыту әдістерінің рөлі артып келеді. Бұл бағыт бойынша Scopus базасында жарияланған зерттеулер метатанымдық дағдылардың білім алушылардың танымдық белсенділігі мен оқу жетістіктерін арттырудағы маңызын ғылыми түрде дәлелдейді. Petříková M.«Metacognition in the Teaching of Literature» атты зерттеуінде әдебиетті оқытулағы метатаным мәселелер қарастырылады. Автор көркем мәтінді білім алушының когнитивтік және әртүрлі оқу дағдыларын дамытуға ықпал ететін негізгі оқу материалы ретінде қарастырады. Автор әдебиеттану ғылымына тән метатанымдық білімді меңгеру және дамытуға ықпал ететін оқу стратегиялары мен әдістерін жоғары деңгейдегі танымдық ойлау шеңберінде ұсынады (Petrikova, 2017).

«Metacognitive strategies and development of critical thinking in higher education» атты зертеу метатанымдық стратегиялардың (жоспарлау, өзін-өзі бақылау, бағалау) білім алушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуда шешуші рөл атқаратынын көрсетеді (Saiz & Rivas, 2022). Зерттеу барысында оқу үдерісінде метакогнитивті тәсілдерді қолдану арқылы білім алушылар ақпаратты тек меңгеріп қана қоймай, оны талдап, қайта құрып, бағалай алатыны дәлелденеді. Сонымен қатар, Hamzah et al. (2022) «Systematic Literature Review on the Elements of Metacognition Based Higher Order Thinking Skills (HOTS) Teaching and Learning Modules» деген зерттеуі метатанымдық элементтерге негізделген жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын (HOTS) қалыптастыруға бағытталған оқу модульдерін талдауға арналған. Ғалымдар аталған оқу моделін әртүрлі пәндерге енгізудің

құрылымдық және мазмұндық негіздерін ұсынады. Жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын (HOTS - бұл ағылшын тіліндегі Higher Order Thinking Skills тіркесінің қысқартылған түрі, қазақшаға «жоғары деңгейлі ойлау дағдылары» деп аударылады) дамытуға бағытталған заманауи білім беру тәсілдері қазіргі оқыту үдерісіндегі негізгі тенденциялардың біріне айналды. HOTS Блум таксономиясының жоғарғы сатысына сәйкес келетін талдау (analyzing), синтез (synthesizing), бағалау (evaluating), шығармашылық өнім (creating), мәселе шешу (problem-solving), сыни ойлау (critical thinking), шешім қабылдау (decision-making) сияқты дағдыларды қамтиды. Абай қара сөздері терең философиялық ойларға құрылған рухани мұра. Абай қара сөздері адам болмысы, мораль, білім, дін, тәрбие, қоғам мәселелерін қамтитын рухани-танымдық дүниелерді қамтиды. Абайдың қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік, дін туралы ойлары тұтас бір қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды. Жоғары деңгейлі ойлау дағдылары – бұл білім алушылардың талдау, салыстыру, бағалау, дәлелдеу және жаңа идеялар ұсыну қабілетін қамтитын күрделі когнитивтік процестер. Абайдың қара сөздері осы дағдыларды дамытуға тиімді әдеби материал бола алады. Абайдың қара сөздерін оқытуда қалыптасатын жоғары деңгейлі ойлау дағдылары 1-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 1. Жоғары деңгейлі ойлау дағдылары

№	Жоғары деңгейлі ойлау дағдылары (HOTS)	Анықтама	Абайдың қара сөздерін оқытуда қалыптасатын дағдылар
1	Талдау (analyzing)	Ақпаратты жүйелеп, оны тереңірек түсінуге көмектесетін маңызды ойлау әрекеті.	Абайдың қара сөздеріндегі тақырып пен идеяға талдау жасау. Абайдың қара сөздеріне талдау (анализ) жасау – ақынның ойлау жүйесіне, дүниетанымына үңіліп, оның идеяларының мәні мен маңызын тереңірек түсіну.
2	Синтез (synthesizing)	Мағлұматтарды біртұтас құбылыс ретінде жинақтау.	Әртүрлі қара сөздердегі идеяларды біріктіріп, өмірлік тұжырым жасау.
3	Бағалау (evaluating)	Ақпараттың дәлдігі мен идеялардың құндылығын бағалау.	Абайдың айтқан пікірлерінің бүгінгі қоғаммен үйлесімділігін бағалау.
4	Шығармашылық (creating)	Білімді жаңа жағдаятта қолдана отырып тың өнім шығару.	Абайдың ойларын негізге ала отырып эссе, өлең немесе шығарма жазу, жоба әзірлеу, бейнеролик жасау, ғылымизерттеу жоспарын құрастыру, мәселені шешудің жаңа әдісін ұсыну.
5	Мәселе шешу (problem-solving)	Мәселеге бірнеше шешім ұсынып, тиімдісін таңдау.	Қара сөздерден алынған өмірлік жағдайларды шешу жолдарын ұсыну.

6	Сыни ойлау (critical thinking)	Ақпаратты терең талдап, оны бағалап, дәлелдерге, логикаға және нақты деректерге сүйене отырып қорытынды жасау.	Абайдың қара сөздерінде кездесетін ойларды саралап, бағалап, дәлелдер мен логикалық тұжырымдар арқылы пікір білдіру.
7	Шешім қабылдау (decision-making)	Әртүрлі мүмкіндіктерді салыстырып, логикалық ойлау, сезім және тәжірибе арқылы дұрыс шешім қабылдау.	Қара сөздегі ұсыныстар негізінде нақты өмірлік шешім қабылдау

Метатанымдық дағдылар – бұл білім алушының өзінің ойлау, оқу және түсіну әрекеттерін саналы түрде бақылап, бағалап, реттей алуы. Бұл дағдылар білім алушыны пассивті қабылдаушыдан белсенді ізденушіге айналдырып, оқу сапасын арттырады. Яғни, «Менің бұл туралы ойым қандай?», «Білімді қалай тиімді меңгере аламын?», «Қай жерде қате жібердім?» деген сұрақтарға жауап іздеу арқылы жұмыс жүргізу. Метатанымдық әдістерді қолдану білім алушыларға төмендегідей дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік береді:

– **Мақсат қою, оқу үдерісін жоспарлау** – мақсатты айқындау, оқу стратегияларын тал-қылау және жұмыс кезеңдерін жоспарлау.

– **Өзін-өзі бақылау арқылы күшті және әлсіз жақтарын түсіну** – білім алушы өзінің оқу процесін бақылап, жетістіктері мен әлсіз жақтарын бағалай алуы. Оқу үдерісін бақылау, қолданылып жатқан әдістердің тиімділігін бағалау және қажет болған жағдайда өз тәсілін түзету.

– **Оқу әрекетін басқару** – оқу барысында қиындықтар кездескен жағдайда, өз оқу әрекетін қайта ұйымдастыру, оқу тәсілін өзгерту, оқу стратегияларын қайта қарау арқылы оқу тиімділігін арттыру.

– **Тиімді оқу стратегияларын қолдану** – тиімді оқу үшін түрлі тәсілдерді (есте сақтау, жазып алу, сызба жасау, сұрақ қою) жүйелі пайдалану.

– **Нәтижелерді бағалау** – бұлоқу немесе іс-әрекет процесінен кейін қол жеткізілген нәтижелерді талдау және сараптау. Бұл кезеңде білім алушы қандай мақсаттарға жеткенін, қандай қиындықтар кездескенін, алдағы уақытта нені жақсартуға болатынын саналы түрде бағалайды.

– **Рефлексия** – білім алушылардың «Не үйрендім?», «Қалай үйрендім?», «Маған не көмектесті?» деген сұрақтар арқылы өзінің жетістіктері мен әлсіз тұстарын бағалауы.

Метатанымдық дағдылар немесе метатаным – бұл адамның когнитивтік (танымдық) үдерістерін саналы түрде түсіну, бақылау және реттеу. Бұл дағдыларға оқу әрекетін жоспарлау, бақылау жүргізу және бағалау жатады. Олар оқыту, мәселе шешу және мақсатқа жету барысында аса маңызды рөл атқарады. Метатанымдық білім жеке тұлғаның өз когнитивтік қабілеттері, күшті және әлсіз жақтары туралы, сондай-ақ түрлі оқу стратегиялары туралы білімі. Метатанымдық реттеу оқу барысында әрекеттерді жоспарлау, бақылау және бағалау қабілеті, сонымен қатар нәтижелерге байланысты қолданылатын стратегияларды өзгерту, түзету. Метатанымдық дағдылар білім алушыларға тиімді оқу стратегияларын қолдануға, өз алдына мақсат қоюға, оқу барысын жоспарлауға, жетістігін бағалап отыруға жағдай жасайды. Сондай-ақ метатанымдық дағдылар білім алушының өз бетімен білім алуға деген қабілетін

арттырады, жаңа ақпаратты тез меңгеруге, сыни ойлау мен күрделі мәселелерді шешу қабілетін дамытады, оқу үдерісін тиімді әрі саналы ұйымдастыруына жағдай жасайды. Метатанымдық дағдылар – қазіргі білім берудің маңызды құрамдас бөлігі, ал оларды дамыту – білім алушылардың тұлғалық және зияткерлік дамуына тікелей әсер етеді. Осы орайда қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбайұлының қара сөздері – білім алушының дүниетанымына, құндылық жүйесіне ықпал ететін терең мазмұнды рухани мұра болып табылады. Қара сөздер тек этикалық-эстетикалық идеяларды ғана емес, сонымен қатар адамның ойлау мәдениеті мен өзін-өзі тануына негіз болатын философиялық ұстанымдарды да қамтиды. Сондықтан Абай шығармаларын метатанымдық тұрғыдан оқыту – білім алушының тек мәтінді түсіну қабілетін ғана емес, сонымен қатар оқу процесіне деген рефлексиялық қатынасын, өзіндік пікірін қалыптастыруын, ішкі мотивациясын дамытуды көздейді.

Метатанымдық әдістердің жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісінде қолданылуы оқытудың тұлғалық, белсенді, саналы сипат алуына ықпал етеді. Бұл әдістер білім алушылардың өз оқу мақсаттарын анықтауына, оқу стратегияларын таңдауға, оқу барысын бағалап, түзетіп отыруына мүмкіндік береді. Абайдың қара сөздерін меңгертуде заманауи цифрлық технологияларды, оның ішінде мобильді қосымшаларды метатанымдық тәсілдермен біріктіру – білім алушының оқу үдерісіне белсенді қатысуын қамтамасыз етудің бір жолы. Бұл ретте ғалымдар: «Мұндай мобильді қосымшаларды сабақ барысында ұтымды қолдану тілдік материалды бекітуге зор ықпал етеді» деп атап көрсетеді А.Ораз, Қ.Маликов (2023). Оқу барысында өзіндік ойлау әрекетін бақылауға дағдыланған білім алушы – болашақта өмір бойы білім алуға, кәсіби міндеттерін тиімді шешуге қабілетті тұлға ретінде қалыптасады.

Метатанымдық құзыреттілікті дамыту қазіргі білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының біріне айналууда. Бұл құзыреттілік білім алушының өзіндік ойлауын бақылауы, реттеуі және тиімді стратегияларды қолдануы арқылы жүзеге асады. Осы мәселеген байланысты Саипованың (2025) зерттеуі метатанымдық құзыреттілікті дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін қарастырып, оқу процесінде метатанымдық тәсілдерді жүйелі түрде қолдану білім алушының танымдық белсенділігі мен рефлексиялық дағдыларын арттыратынын атап көрсетеді. Шакен (2021) өз зерттеуінде инновациялық білім беру аясында білім алушылардың метатанымдық қабілетін дамытудың педагогикалық шарттарына тоқталып өтеді. Автор метатанымдық дағдыларды қалыптастыруда мұғалімнің жетекшілік рөлі, оқыту формалары мен оқушының өз оқуын саналы түрде басқаруы аса маңызды екенін дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері оқушылардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын арттыруда метатанымдық білім берудің ықпалы зор екенін көрсетеді. Аталған еңбектер метатанымдық құзыреттілікті дамытудың теориялық және практикалық аспектілерін ашып көрсетіп, бұл бағыттағы ғылыми-әдістемелік негізді тереңдетуге үлес қосады.

Метатанымдық теорияларды қазақ әдебиетін оқытуға бейімдеу – білім алушылардың тұлғалық дамуына, ойлау мәдениетінің қалыптасуына және саналы оқу әрекетіне жол ашады. Бұл орайда қазақ руханияты мен көркем ойының шыңы саналатын Абай Құнанбайұлының қара сөздері ерекше орын алады. Әдебиет сабағы – білім алушылардың тілдік, танымдық және рухани дамуын қамтамасыз ететін маңызды пән. Әдебиет сабағы – көркем мәтінді оқу ғана емес, сонымен қатар білім алушының адамгершілік ұстанымын

қалыптастыруға, эстетикалық талғамын жетілдіруге және ойлау дағдысын дамытуға бағытталады.

Зерттеу жүргізу барысында зерттеуші әдетте екі түрлі дереккөзбен жұмыс істейді: біріншісі – бастапқы деректер, екіншісі – қолда бар дайын деректер. Жалпы алғанда, уақыт жағынан тиімді әрі үнемдісі – қолда бар деректерді пайдалану. Оларға әртүрлі құжаттар, бұрын жасалған ғылыми зерттеулер, ресми статистикалық мәліметтер және тағы басқа дереккөздер жатады. Зерттеу сұрақтарына сәйкес келетін дайын мәліметтер болмаған жағдайда бастапқы деректерді жинау қажеттілігі туындайды. Бастапқы деректерді жинаудың кең таралған үш әдісі бар. Олар: *сауалнама жүргізу, сұхбат алу, бақылау жүргізу*. «Бастапқы дерек – ғалымның зерттеу мақсатына сәйкес жинайтын арнайы дерегі. Бұл деректі зерттеу процесінен бөліп қарауға болмайды. Бастапқы дерек – өзекті әрі зерттеушінің толық меншігіндегі дерек, ең маңыздысы, ол зерттеуші зерделейтін нақты бір мәселеге арналады. Бастапқы деректі жинаудың ең көп таралған тәсілі – сауалнама мен сұхбат» (О'Лири, 2020). Жалпы зерттеу жұмысы тақырыпты таңдау, зерттеу сұрағын дайындау, зерттеудің маңызын дәлелдеу, зерттеуге қатысты теориялық материалдарды жүйелеу және пайдалану, зерттеу әдістерін дизайндау, әдебиетке шолу жасау, талдау мен нәтижелерді негіздеу, қорытынды жасау сияқты зерттеу процесінен тұрады.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында білім алушылардың метатаным туралы білім деңгейі мен Абайдың қара сөздерін түсінуінде қандай қиындықтар кездесетінін анықтау мақсатында бастапқы эксперимент жүргізілді. Анықтау экспериментін жүргізу барысында Лайкерт шкаласы бойынша сауалнама сұрақтары дайындалды. Ренсис Лайкерт әзірлеген Лайкерт шкаласы педагогикалық зерттеулерде көп қолданылатын жиынтық бағалау шкаласы. Лайкерт шкаласы сауалнамалық зерттеулерде нақты көзқарастарды, құндылықтарды, пікірлерді өлшеу үшін қолданылатын өлшеу шкаласының ең көп тараған түрі. Сауалнама тақырыбы «Метатанымдық түсінік және Абайдың қара сөздерін жоғары оқу орнында оқытуда метатанымдық әдістердің тиімділігі» мәселесін қамтыды. Сауалнама мақсаты – білім алушылардың метатаным ұғымына қатысты түсінік деңгейін, оқу процесінде метатанымдық дағдыларды қолдану тәжірибесін және Абайдың қара сөздерін меңгеруде метатанымдық әдістердің тиімділігін анықтау. Сауалнамаға Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы 2-3 курс білім алушылары қатысты. Респондент саны – 45 білім алушыны құрады. Сауалнамада берілген 10 тұжырым (1-10) метатанымдық түсінік пен білім алушылардың бойында қалыптасқан метатанымдық дағдыларды анықтау мақсатында әзірленді. Білім алушылардың Абайдың қара сөздерін қабылдау және түсінуі жайлы ақпаратты алу мақсатында 5 тұжырым (11-15) ұсынылды. Респонденттер әр сұраққа өз пікірлерін төмендегі бес балдық бағалау шкаласы арқылы білдірді:

Бағалау шкаласы:

- 1 – Мүлде келіспеймін
- 2 – Келіспеймін
- 3 – Бейтараппын
- 4 – Келісемін
- 5 – Толық келісемін

Бұл шкала респонденттердің белгілі бір тұжырыммен қаншалықты келісетінін немесе келіспейтінін не бейтарап қалғанын анықтауға мүмкіндік береді. Төмендегі 2-ші

кестеде Лайкерт шкаласы бойынша жүргізілген алғашқы деректерді жинау мақсатында алынған сауалнама сұрақтары берілген.

Кесте 2. «Метатанымдық түсінік және Абайдың қара сөздерін жоғары оқу орнында оқытуда метатанымдық әдістердің тиімділігі» (анықтау эксперименті кезінде Лайкерт шкаласы бойынша жүргізілген сауалнама сұрақтары)

№	Сұрақтар	1	2	3	4	5
1	Мен сабақ барысында өз оқу мақсаттарымды нақты қоя аламын.	☐	☐	☐	☐	☐
2	Сабақ барысында не үйреніп жатқанымды бақылаймын.	☐	☐	☐	☐	☐
3	Қиын мәтіндермен жұмыс істегенде түрлі оқу стратегияларын қолдануға тырысамын.	☐	☐	☐	☐	☐
4	Өз білімімді жиі бағалап, жетістіктерім мен кемшіліктерімді саралаймын.	☐	☐	☐	☐	☐
5	Өз бетімен білім алу маған жаңа ақпаратты тез әрі тиімді меңгеруге мүмкіндік береді.	☐	☐	☐	☐	☐
6	Менің метатанымдық білім, метатанымдық дағды деген ұғымдар жайлы түсінігім қалыптасқан.	☐	☐	☐	☐	☐
7	Мен метатанымдық дағдыларды қалыптастырудың әдістерін білемін	☐	☐	☐	☐	☐
8	Мен оқу үдерісінде өзімді бақылау жәнестратегияларды өзгерту арқылы тәжірибе жинақтаймын.	☐	☐	☐	☐	☐
9	Мен оқу үдерісінде туындаған қиындықтарды өзім шешуге тырысамын.	☐	☐	☐	☐	☐
10	Мен Абайдың барлық қара сөздерінің мазмұнымен таныспын және ондағы идеяларды түсіне аламын.	☐	☐	☐	☐	☐
11	Қара сөздерді оқу, олардың мазмұнын түсіну жастарға қиындық туғызады.	☐	☐	☐	☐	☐
12	Абайдың қара сөздерін оқу мені тереңірек ойлануға итермеледі.	☐	☐	☐	☐	☐
13	Абайдың қара сөздерін оқу – рухани дамуға қажет деп есептеймін.	☐	☐	☐	☐	☐
14	Абай шығармалары менің өмірлік құндылықтарыма әсер етті.	☐	☐	☐	☐	☐
15	Абайдың қара сөздерін оқу білім алушылардың сыни ойлау және күрделі мәселелерді шешу қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.	☐	☐	☐	☐	☐

Ұсынылып отырған сауалнама – білім алушылардың метатанымдық түсінігін, оқу стратегияларын қолдану деңгейін және Абайдың қара сөздерін қабылдау ерекшеліктерін анықтауға бағытталған құрал. Бұл сауалнама Лайкерт шкаласына негізделіп, респонденттердің жеке оқу үдерісіне деген көзқарасын, өзін-өзі бақылау және

бағалау дағдыларын, сондай-ақ Абай шығармаларымен жұмыс жасауға деген ішкі дайындықтарын бағалауға мүмкіндік береді. Сауалнамада берілген сұрақ бойынша қанша білім алушы қандай бағалау шкаласын таңдағанын көрсететін нақты сандық зерттеу (1–5 шкала бойынша) төмендегі 3-ші кестеде көрсетілген.

Кесте 3. Анықтау эксперименті кезінде Лайкерт шкаласы бойынша жүргізілген сауалнама жауаптарының орташа мәні мен пайыздық көрсеткіші

Сұрақ №	1 балл (мүлде келіспеймін)	2 балл (келіспеймін)	3 балл (бейтараппын)	4 балл (келісемін)	5 балл (толық келісемін)	Орташа мән	Пайыздық көрсеткіш (%)
Q1	6	6	1	16	16	3,67	73,4%
Q2	6	4	2	13	20	3,82	76,4%
Q3	6	6	1	16	16	3,67	73,4%
Q4	5	5	3	17	15	3,71	74,2%
Q5	6	4	2	13	20	3,82	76,4%
Q6	15	15	5	5	5	2,33	46,6%
Q7	15	15	5	5	5	2,33	46,6%
Q8	12	15	5	7	6	2,56	51,2%
Q9	13	13	1	9	9	2,73	54,6%
Q10	12	15	5	7	6	2,56	51,2%
Q11	5	5	0	20	15	3,78	75,6%
Q12	3	7	2	18	15	3,78	75,6%
Q13	4	4	3	18	16	3,84	76,8%
Q14	5	5	0	20	15	3,78	75,6%
Q15	3	7	2	18	15	3,78	75,6%

Лайкерт шкаласы бойынша бірінші сұраққа жауап берген білім алушылардың көрсеткіші төмендегі 4-ші кестеде берілген.

Кесте 4. Лайкерт шкаласы бойынша бірінші сұраққа жауап берген білім алушылардың көрсеткіші

Бағалау	Білім алушы саны ($\sum_i$)	Ұпай ($\sum_i$)	$\sum_i \times \sum_i$
1 – Мүлде келіспеймін	6	1	$6 \times 1 = 6$
2 – Келіспеймін	6	2	$6 \times 2 = 12$
3 – Бейтараппын	1	3	$1 \times 3 = 3$
4 – Келісемін	16	4	$16 \times 4 = 64$
5 – Толық келісемін	16	5	$16 \times 5 = 80$
Барлығы	45		165

Лайкерт шкаласы негізінде әрбір сұраққа жауап берген білім алушылардың орташа мәні келесі формула бойынша есептелді:

$$M = \frac{n_1 \cdot x_1 + n_2 \cdot x_2 + n_3 \cdot x_3 + n_4 \cdot x_4 + n_5 \cdot x_5}{N}$$

Мұндағы:

- М – Лайкерт шкаласы бойынша алынған орташа балл;
- n_i – белгілі бір жауап нұсқасын таңдаған білім алушылардың саны;
- x_i – сол жауап нұсқасына сәйкес келетін ұпай (1–5);
- N – жалпы жауап берген респонденттер саны (45).

Мысалы, бірінші сұрақ бойынша «Мен сабақ барысында өз оқу мақсаттарымды нақты қоя аламын» деген тұжырымға білім алушылардың берген жауаптарының орташа мәні $(6 \times 1) + (6 \times 2) + (1 \times 3) + (16 \times 4) + (16 \times 5) \div 45 = 3,67$ 3,67 балды құрайды. Ал Лайкерт шкаласы бойынша алынған орташа балды пайыздық көрсеткішке айналдыру үшін келесі қалыптасқан $(M \div 5 \times 100 = \text{пайыздық көрсеткіш})$ формуласымен есептеуге болады. Мұндағы:

- М – Лайкерт шкаласы бойынша алынған орташа балл.
- 5 – ең жоғары ұпай.
- 100 – пайыздық коэффициент.

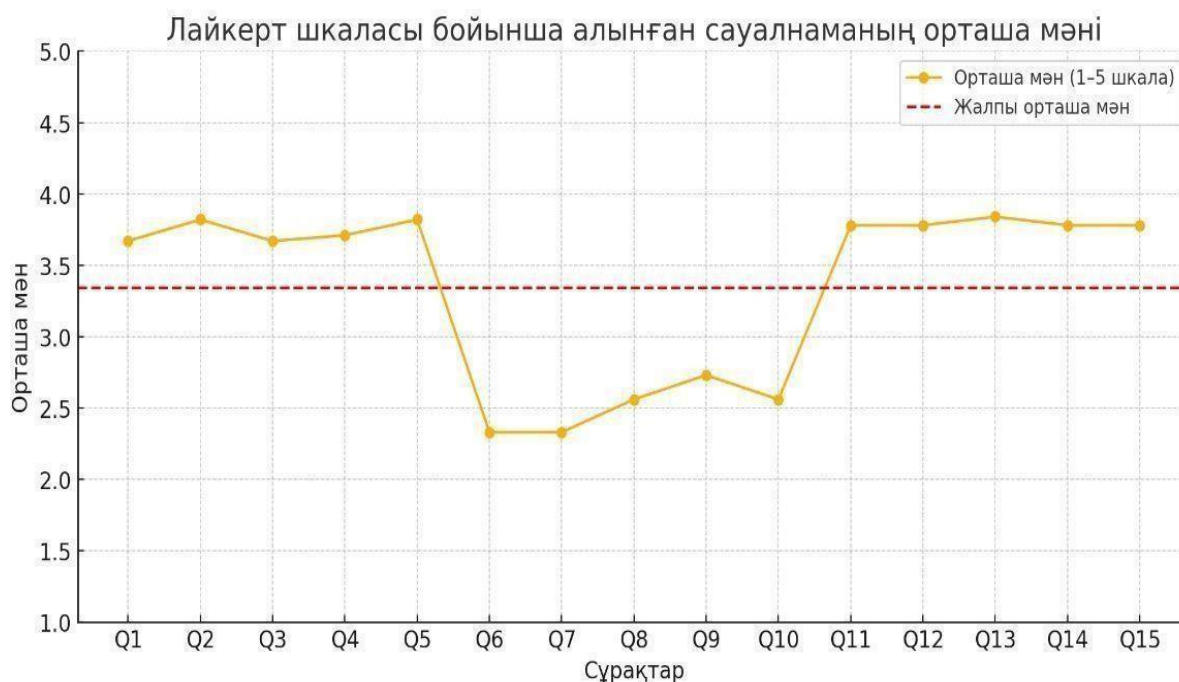
Мысалы: $(3,67 \div 5 \times 100 = 73,4\%)$

«Мен сабақ барысында өз оқу мақсаттарымды нақты қоя аламын» деген бірінші тұжырымға өз ойларын білдірген білім алушылардың орташа балы 3,67-ні құрады, ол 73,4%. Бұл көрсеткіш респонденттердің басым бөлігінің сабақ барысында өз оқу мақсаттарын қоя алатынын байқатады, дегенмен бұл дағдыны әлі де жетілдіру керектігі байқалады. Оқу үдерісі кезінде SMART мақсат қою, уақытты басқару, мотивацияны арттыру сияқты тақырыптарда қысқа тренингтер немесе шеберлік сабақтарын ұйымдастыру, практикалық жаттығулар арқылы әдістемелік қолдау көрсету керектігі анақталды. Білім алушылардың жауаптарының ішінде ең төменгі балл көрсеткішін көрсеткен 6 мен 7 тұжырымдар. «Менің метатанымдық білім, метатанымдық дағды деген ұғымдар жайлы түсінігім қалыптасқан» және «Мен метатанымдық дағдыларды қалыптастырудың әдістерін білемін» деген тұжырымдарға білім алушылардың берген жауаптарының орташа мәні 2,33-ті (46,6%) құрады. Бұл көрсеткіш аталған ұғымдар бойынша білім алушылардың түсінігі мен дайындық деңгейінің төмендігін байқатады. Көрсетілген төмен нәтиже білім алушылардың метатанымдық білім туралы түсініктерінің қалыптаспағанын, осыған орай метатанымдық оқыту жүйе құру, әдістемелік ұсыныстар жасаудың қажеттілігі анықталды.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің білім алушылары қатысқан сауалнама нәтижелері олардың метатанымдық түсінігі мен Абайдың қара сөздерін оқу арқылы дамытын танымдық дағдылары жөнінде маңызды деректер ұсынды. 3-ші кестеде көрсетілген мәліметтер бойынша статистикалы білім алушылардың басым бөлігі (73–76%) сабақ барысында оқу мақсаттарын нақты қою (Q1), оқу барысын бақылау (Q2), және өз білімін бағалау мен сараптауға (Q4) қатысты тұжырымдар бойынша жоғары балл (4–5 балл) бергендігі анықталды. Бұл білім алушылардың оқу әрекетінде метатанымдық қабілеттің белгілі бір деңгейде

қалыптасқанын көрсетеді. Алайда, Q6, Q7, Q8, Q9 және Q10 сұрақтары бойынша орташа мән – 2,33–2,73 балды, ал пайыздық көрсеткіш – 46–55% аралығын көрсетіп тұр. Атап айтқанда, білім алушылардың «метатанымдық білім» мен «метатанымдық дағды» ұғымдарын толық меңгермегені, сондай-ақ оларды оқу тәжірибесінде тиімді әрі мақсатты түрде қолдана алмайтыны байқалды. Бұл білім алушылардың метатаным туралы теориялық түсінігінің әлсіздігін және тәжірибеде қолдану дағдысының жетілмегенін көрсетеді. Сонымен қатар, Абайдың қара сөздерімен жұмыс жасауға қатысты Q10–Q15 сұрақтарының нәтижелері, жалпы алғанда, оң бағытты көрсетті. Абай қара сөздерін оқу білім алушыларды тереңірек ойлануға жетелейтінін (Q12 – 3,78), рухани дамуға ықпал ететінін (Q13 – 3,84), және сыни ойлау мен күрделі мәселелерді шешу қабілеттеріне әсер ететінін (Q15 – 3,78) атап өткен. Сауалнама жауаптары көрсеткендей, білім алушылардың метатаным туралы білімдерін қалыптастырып, соның негізінде метатанымдық дағдыларын дамыту керек деп тұжырымдаймыз. Осы мәліметтер негізінде, білім алушылардың метатанымдық түсінігін тереңдету мен оны тәжірибеде қолдану қабілетін арттыру мақсатында арнайы әдістемелік жұмыстар қажет екені айқындалады. Бастапқы дерек жинау кезінде берілген сауалнаманың жалпы орташа мән – 3,34-ті, ал жалпы орташа пайыздық көрсеткіш – 66,88 %-ті құрайды. Бұл – анықтау эксперименті кезінде білім алушылардың метатанымдық дағдыларының орта деңгейде екенін көрсететін нәтижелердің орташа мәні. Төмендегі 1-ші сызықтық диаграммада анықтау эксперименті кезіндегі алынған сауалнама нәтижесінің орташа мәні мен пайыздық көрсеткіші көрсетілген.

Сызықтық диаграмма 1. Анықтау эксперименті кезіндегі алынған сауалнама нәтижесінің орташа мәні

Сызықтық диаграмма 2. Анықтау эксперименті кезіндегі алынған сауалнама нәтижесінің пайыздық көрсеткіші

Айқындаушы кезеңде алынған сауалнама нәтижелері қатысушылардың белгілі бір сұрақтарға деген қатынасын, көзқарасын және танымдық әрекеттерін бағалауға мүмкіндік берді. Анықтау эксперименті кезінде зерттеудің ғылыми болжамы жасалынды: егер Абайдың қара сөздерін оқыту үдерісінде білім алушылардың метатанымдық дағдыларын қалыптастырудың әдіснамалық негізі айқындалса, Абайдың қара сөздерін метатанымдық тәсілмен оқытудың кезеңдік моделі жасалып, оны шығармашылық тұрғыда тәжірибеде жүзеге асырылса, онда болашақ педагогтердің метақұзіреттілігін дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізуге болады.

Зерттеу барысында туындаған мәселені шешу үшін төмендегідей әдістемелік ұсыныстар ұсынып отырмыз.

1. Метатанымдық ұғымдарды жүйелі түрде түсіндіру. Сабақ барысында метатаным, метатанымдық білім, метатанымдық дағды ұғымдарына нақты мысалдар келтіре отырып түсіндіру;

2. Оқу мазмұнын спиральді қағидатқа негіздеу. Қарапайымнан күрделіге қарай спираль түрінде қайталап оқыту.

3. Индуктивті оқыту және сұрақ қою. Сұрақтар қоюға, болжамдар жасауға, өз біліміне сын көзбен қарауға үйрету.

4. «Оқыта отырып ойландыру» тәсілін қолдану. Білім алушыға білімді дайын күйінде бермей, білімді өз бетінше меңгеруге жағдай жасау.

5. Рефлексияға негізделген тапсырмалар енгізу. Әр сабақ соңында білім алушылар өз әрекетін талдап, әртүрлі сұрақтарға жауап беру арқылы танымдық үдерісті түсінуге дағдыланады.

6. Оқыту немесе танымдық стильдер мен стратегияларды үйрету. Білім алушыларға оқу мақсаттарын қою, өз әрекетін жоспарлау және бағалау дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар ұсыну.

7. Интербелсенді оқыту әдістерін қолдану. «Ойла-жұптас-бөліс», «Джигсо», «Дебат» т.б. әдістері арқылы білім алушыларды сыни және метатанымдық ойлауға ынталандыру.

8. Метатанымдық тренингтер мен шеберлік сабақтарын ұйымдастыру. Метатанымдық стратегияларды қолдануға арналған тренингтер мен шеберлік сабақтарын ұйымдастыру.

9. Абайдың қара сөздерін оқу арқылы рефлексия, өзін-өзі бақылау, оқу стратегиясын таңдау сияқты дағдыларды дамыту. Абайдың қара сөздерін оқыту мақсат қою және жоспарлау, өзін-өзі бақылау, рефлексия, стратегияны өзгерту, және сыни ойлау секілді метатанымдық дағдыларды дамытуға мол мүмкіндік береді.

Сауалнама нәтижелеріне сандық және сапалық талдау жүргізілгеннен кейін, Абай қара сөздерін оқыту арқылы білім алушылардың метатанымдық қабілеттерін ашуға бағытталған тапсырмалар мен әдістердің жүйесі жасалынды. Абайдың қара сөздерін талдау барысында білім алушылар тек мәтін мазмұнын түсініп қана қоймай, өз көзқарасын қалыптастыруға, өмірлік құндылықтарын қайта қарастыруға, оқу барысындағы мақсаттарын айқындауға және дамытуға мүмкіндік алады. Абайдың қара сөздерін метатанымдық тұрғыдан оқыту – білім алушының танымдық және тұлғалық дамуын қамтамасыз ететін тиімді әдістемелік бағыттардың бірі. Теориялық негіздер көрсеткендей, метатанымдық әдістер мен Абайдың рухани-этикалық мұрасының синтезі қазіргі жоғары білім берудің мазмұнын тереңдетіп, тұлғалық бағдарлы оқытуға нақты мүмкіндік ашады. Зерттеу нәтижелерінде Абайдың қара сөздерін метатанымдық тәсілмен оқытудың кезеңдік моделін жасап шықтық. Төменде берілген 5-ші кестеде Абайдың қара сөздерін метатанымдық тәсілмен оқытудың кезеңдік моделін ұсынып отырмыз.

Кесте 5. Абайдың қара сөздерін метатанымдық тәсілмен оқытудың кезеңдік моделі

Метатанымдық оқыту кезеңі	Мақсаты	Мазмұны / Іс-әрекет түрлері	Қолданылатын әдістер мен тәсілдер	Күтілетін нәтиже
Мазмұндық-коммуникативтік кезең	Оқу мазмұнын құрылымдау, мәтінмен жұмыс істеудің танымдық негізін қалыптастыру	– Абайдың қара сөздерін тақырып бойынша сұрыптау (ақыл, ғылым, мінез, еңбек, тәрбие, дін); – Қара сөздерді өз сөзімен түсіндіру, интерпретациялау; – Мәтіндегі идеяларды өз ойымен байланыстыру.	– Интерактивті оқылым; – Диалогтік талдау; – Семантикалық карта.	– Білім алушы мәтін мазмұнын терең меңгереді; – Өз көзқарасын дәлелдеуге дағдыланады.

Метатанымдық стратегияларды меңгерту кезеңі	Таным әрекетін саналы жоспарлау, бақылау және бағалау дағдыларын қалыптастыру	– «Мен не білемін?» – «Нені түсіндім, нені түсінбедім?» – «Неүйрендім? Қалай үйрендім?»	– Рефлексиялық кестелер (INSERT) – Ойлау күнделігі – Әңгімелесу картасы	– Оқу үдерісін саналы түрде басқаруға үйренеді; – Ойлау әрекетіне рефлексия жасайды.
Педагогикалық қолдау кезеңі	Білім алушының өзіндік ойлауын, метатанымдық қабілетін дамытуға жағдай жасау. Бұл кезеңде оқытушы білім алушыны қолдаушы, бағыттаушы және серіктес ретінде әрекет етеді.	– Білім алушының танымдық белсенділігін арттыру; – Өз бетімен шешім қабылдауына мүмкіндік беру; – Сұрақтар қою арқылы ойландыру; – Рефлексия жасауына жағдай туғызу; – Сенімді орта қалыптастыру арқылы оқуға ынталандыру.	– Сократтық сұрақ қою әдісі; – «Қызығушылықты ояту» стратегиялары; – Диалогтік оқыту әдістерін қолдану (пікірталас, сұхбат, топтық жұмыс); – Қателесуге мүмкіндік беру және оны талдау; – Рефлексиялық тапсырмалар беру (күнделік жазу, өзін-өзі бағалау).	– Білім алушының оқу белсенділігі артады; – Ізденіске деген қызығушылығы дамиды.
Бағалау және өзін-өзі дамыту кезеңі	Метатанымдық дағдылардың қалыптасуын бағалау, өзіндік бақылауды жетілдіру	– Өзін-өзі бағалау – Топтық және өзара бағалау – Жетістік портфолио-сын жасау	– Бағалау парақтары – Рефлексиялық эссе – Критерийге негізделген бағалау	– Білім алушы өз жетістігін саралап, келесі қадамды жоспарлауға үйренеді

Бұл зерттеудің мақсаты – метатанымға негізделген оқытуға байланысты әдістемелік жүйені құру. Осыған байланысты зерттеуде метатанымдық білім берудің тиімді әдіс-тәсілдері қарастырылды. Бұл әдістер білім алушылардың метатанымдық қабілеттерін арттыруда маңызды рөл атқарады. Зерттеу жұмысының анықтау кезеңінде жүргізілген талдау нәтижелері студенттердің метатанымдық қабілеттерін дамыту қажеттілігін айқындауға мүмкіндік берді. Бұл кезеңде зерттеу мәселесі нақтыланып, білім алушылардың ойлау үдерісін бақылау, реттеу және бағалау дағдыларының деңгейі сарапталды. Жүргізілген сауалнама нәтижелері білім алушылардың метатанымдық қабілеттерін дамыту қажеттілігін анықтады. Осыған байланысты, зерттеу аясында метатанымдық қабілеттерді дамытуға бағытталған арнайы әдістемелік жүйе мен кезеңдік оқыту моделі әзірленді. Бұл модель білім алушылардың өз оқу әрекетін саналы түрде ұйымдастыру, рефлексия жасау, сыни тұрғыда ойлау және тұлғалық дамуын

қамтамасыз етуге бағытталған. Жалпы алғанда, анықтау экспериментінің нәтижелері алдағы практикалық жұмыстардың қажеттілігін дәлелдеп, зерттеу барысының келесі кезеңі – қалыптастыру экспериментіне әдістемелік негіз болатынын көрсетеді. Бұл кезеңде әзірленген модель мен әдістемелік жүйенің тиімділігі тәжірибе жүзінде тексерілуі жоспарланып отыр.

Қорытынды

Қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесінде білім алушылардың танымдық қабілетін дамыту, олардың білімге деген ішкі уәжін арттыру, рефлексиялық және сыни ойлау дағдыларын қалыптастыру басты мақсаттардың бірі болып отыр. Осы бағытта метатанымдық оқыту әдістері тиімді құрал ретінде танылып келеді. Метатаным – бұл адамның өз ойлау үдерісін түсінуі, бақылауы және реттеуі. Мақалада аталған ұғымның мәні мен маңызы ашылып, метатанымға негізделген оқытудың білім алушылардың танымдық белсенділігі мен рефлексиялық қабілеттерін дамытудағы рөлі қарастырылды.

Абайдың қара сөздері – терең философиялық, этикалық, ұлттық құндылықтарға толы шығармалар. Жүргізілген эмпирикалық зерттеу нәтижелері Абайдың қара сөздерін оқыту білім алушылардың метатанымдық дағдыларын дамытуға ықпал ететінін дәлелдеді. Зерттеу барысында метатанымдық әдістермен оқыту арқылы білім алушы тек мазмұнды меңгеріп қана қоймай, өзінің ой қабілеттерін басқаруға, өмірлік құндылықтарды саралауға, өзіндік пікір қалыптастыруға дағдыланатыны анықталды. Жалпы алғанда, метатанымдық әдістерді әдеби мәтіндерге, соның ішінде Абай қара сөздерін оқытуда қолдану – білім алушының тек мазмұнды игеруіне емес, оның жеке тұлғалық және рухани дамуына да ықпал ететін тиімді тәсіл екендігі айқындалды. Бұл әдіс жоғары оқу орындарында әдеби-танымдық пәндерді оқытудың сапасынарттырудың тиімді құралы ретінде ұсынылады.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Авторлардың қосқан үлесі

Исабек Азимхан Усенұлы – зерттеу деректерін жинақтап, сұрыптап, тәжірибелік бөлімді ұйымдастыруға, мақаланы құрылымдауға және мазмұндық жағынан талдауға белсенді қатысты. **Адиева Пакизат Минаваровна** – зерттеудің негізгі ғылыми бағыттарын айқындап, теориялық тұжырымдарды негіздеуге, метатанымдық әдістердің мазмұнын ашуға және мақаланың ғылыми дәлдігін қамтамасыз етуге атсалысты. **Калшабек Ақжол Батырұлы** – Абайдың қара сөздеріне қатысты мазмұндық және әдістемелік талдау жүргізіп, мысалдар келтіріп, мақаланың соңғы редакциялық нұсқасын бекітуге және жарияланымға дайындауға жауапты болды. Зерттеу жұмысының барлық кезеңдері авторлар арасында тең дәрежеде үйлестіріліп, жұмыстың тұтастығы мен деректердің нақтылығы өзара келісім негізінде қамтамасыз етілді.

Әдебиеттер тізімі

- Байтасова, Г. (2024). Білім берудегі метакогнитивтік тұжырымдарға сипаттама. *Eurasian Science Review*, 2(3), 155–168. <https://doi.org/10.63034/esr-85>
- Лазарева, О.В. (2012). К вопросу о влиянии метакогнитивных процессов на понимание научного текста. *Психология. Психофизиология*, (31), 13–17.
- Ораз, А.Н., & Маликов, Қ. Т. (2023). Цифрлық білім беруде мобильді қосымшаларды қолданудың өзектілігі. *Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Филология*, (3) (144), 211–213.
- О'Лири, З. (2020). Зерттеу жобасын жүргізу: негізгі нұсқаулық. Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры.
- Перикова, Е.И., Ловягина, А.Е., & Бызова, В.М. (2020). *Психология метапознания*. СПб.: Скифия-принт.
- Саипова, Н. ., & Туребаева, Ш.М. (2025). Метатанымдық құзыреттілікті дамытудың ғылыми-әдістемелік негізі. In *the World of Science and Education*, (15), 22–24.
- Шакен, Ф.К. (2021). Инновациялық білім берудегі оқушылардың метатанымдық қабілетін дамытудың педагогикалық шарттары. *Молодой ученый*, (2) (344), 302–305. <https://moluch.ru/archive/344/77459/>
- Шер, М.Л., & Миронов, Л. В. (2024). Метакогнитивные навыки в образовании: ключевые аспекты, педагогические условия формирования. В *Современный образовательный процесс: психолого-педагогическое сопровождение, воспитательные стратегии: материалы Международной научно-практической конференции (Краснодар, 28 ноября 2024 г.)* (с. 123). Чебоксары: Среда.
- Hamzah, H., Hamzah, M.I., & Zulkifli, H. (2022). Systematic literature review on the elements of metacognition-based higher order thinking skills (HOTS) teaching and learning modules. *Sustainability*, 14(2), 1–15. <https://doi.org/10.3390/su14020813>
- Panigrahi, A.R., Pany, S., & Verma, A. (2025). The impact of meta-cognitive skills on students learning. *International Journal of Applied Research*, 11(2), 242–245. <https://doi.org/10.22271/allresearch.2025.v11.i2d.12364>
- Petrikova, M. (2017). Metacognition in the Teaching of Literature. In E. Railean, A. Elçi, & A. Elçi (Eds.), *Metacognition and Successful Learning Strategies in Higher Education* (pp. 231–249). IGI Global Scientific Publishing. <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-2218-8.ch013>
- Saiz, C., & Rivas, S. (2022). Metacognitive strategies and development of critical thinking in higher education. *Thinking Skills and Creativity*, 44, Article 101055. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2022.101055>

А.У. Исабек¹, П.М. Адиева², А.Б. Қалшабек³

¹²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан

³Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Влияние метакогнитивных методов при преподавании «Слов назидания» Абая: опыт применения в высшем учебном заведении (констатирующий эксперимент)

Аннотация. В статье рассматривается значимость преподавания «Слов назидания» Абая в высшей школе с использованием метакогнитивных методов. Цель статьи – проведение констатирующего эксперимента с целью определения эффективности преподавания «Слов назидания»

Абая в высшей школе на основе метакогнитивных методов, разработка методической системы формирования метакогнитивных навыков у обучающихся, а также создание педагогической модели. В ходе исследования проанализированы теоретические концепции, научные работы и практический опыт, связанные с понятием метапознания, а также рассмотрена их эффективность в образовательном процессе. В настоящее время развитие метакогнитивных навыков у обучающихся является одним из приоритетных направлений высшего образования. В этом контексте метакогнитивный подход к изучению «Слов назидания» Абая представляет собой актуальную задачу, способствующую личностному и когнитивному развитию обучающихся. В рамках эмпирического исследования с целью определения уровня метакогнитивных знаний обучающихся была проведена анкета, основанная на шкале Лайкерта. Полученные данные подверглись количественному и качественному анализу, на основе которого была научно оценена степень развития метакогнитивного мышления и восприятия «Слов назидания» Абая обучающимися. Результаты исследования показали, что преподавание «Слов назидания» Абая с использованием метакогнитивных методов оказывает положительное влияние на формирование и развитие таких навыков, как самоконтроль, рефлексия, использование учебных стратегий, постановка целей и критическое мышление. Представленная в статье методическая модель доказала свою эффективность в системе высшего образования на практике.

Ключевые слова: Абай, Слова назидания, метапознание, метакогнитивные методы, высшее образование, шкала Лайкерта, личностное развитие.

A.U. Issabek¹, P.M. Adiyeva², A.B. Kalshabek³

^{1,2}*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan*

³*M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan*

The impact of metacognitive methods in teaching Abai's Words of Edification: application experience in higher education (preliminary study)

Abstract. The article examines the importance of teaching Abai's Words of Edification in higher education through the use of metacognitive methods. Its primary aim is to enhance students' metacognitive skills while fostering personal growth and critical thinking. Metacognition, as a key concept in modern education, plays a vital role in improving cognitive processes and the overall quality of learning. The research includes an ascertaining experiment to evaluate the effectiveness of metacognitive approaches when teaching Abai's texts and proposes a methodological model for developing students' self-awareness and reflective abilities. The study involves the analysis of theoretical foundations, scientific literature, and practical applications related to metacognition. A Likert-scale questionnaire was used to assess students' metacognitive awareness, with both quantitative and qualitative data analyzed. Findings revealed that integrating metacognitive strategies significantly improves students' abilities in self-regulation, reflection, goal setting, and critical thinking. The implementation of the proposed pedagogical model demonstrated its effectiveness in a higher education setting, highlighting the value of using metacognitive methods in literature instruction. Overall, the study confirms that applying a metacognitive approach to the study of Abai's Words of Edification supports the development of deeper, more conscious learning and promotes students' intellectual and personal development.

Keywords: Abai, Book of Words, metacognition, metacognitive methods, higher education, questionnaire, experiment, Likert scale, personal development.

References

- Baitasova, G. (2024). Bilim berudegi metakognitivtik tyzhymdarga sipattama [Description of metacognitive statements in education]. Eurasian Science Review, 2(3), 155–168. <https://doi.org/10.63034/esr-85> (in Kazakh)
- Lazareva, O.V. (2012). K voprosu o vlianii metakognitivnyh processov na ponimanie nauchnogo teksta [On the question of the influence of metacognitive processes on the understanding of a scientific text]. Psihologiya. Psihofiziologiya [Psychology. Physiology], (31), 13–17. (in Russian)
- Oraz, A.N., & Malikov, K. T. (2023). Cifryk bilim berude mobil'di kosymshalardy koldanudyn ozektiligi [Relevance of using mobile applications in digital education]. Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series, 3(144), 211–213. (in Kazakh)
- O'Liri, Z. (2020). Zertteu zhobasyn zhyrgizu: negizgi nyskaulyk [Conducting a research project: the main guide]. Almaty: Ulttyk audarma byurosy kogamdyk kory. (in Kazakh)
- Perikova, E. I., Lovjagina, A. E., & Byzova, V. M. (2020). Psihologiya metapoznaniya [The psychology of metacognition] SPb.: Skifija-print. (in Russian)
- Saipova, N. R., & Turebaeva, Sh. M. (2025). Metatanyndyk kyziretilikti damytudyn gylimi-adistemelik negizi [Scientific and methodological basis for the development of metacognitive competence]. In the World of Science and Education, (15), FN 2, 22–24. (in Kazakh)
- Shaken, F. K. (2021). Innovacijalyk bilim berudegi okushylardyn metatanyndyk kabiletin damytudyn pedagogikalyk sharttary [Pedagogical conditions for the development of metacognitive abilities of students in innovative education]. Molodoj uchenyj [Young Scholar], (2) (344), 302–305. <https://moluch.ru/archive/344/77459/> (accessed June 21, 2025). (in Kazakh)
- Sher, M.L., & Mironov, L.V. (2024). Metakognitivnye navyki v obrazovanii: ključevye aspekty, pedagogicheskie usloviya formirovaniya [Metacognitive skills in education: key aspects, pedagogical conditions of formation]. In Sovremennyj obrazovatel'nyj process: psihologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie, vospitatel'nye strategii: materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii [Modern Educational Process: Psychological and Pedagogical Support, Educational Strategies: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference] (Krasnodar, 28 November 2024) (p. 123). Cheboksary: Sreda. (in Russian)
- Hamzah, H., Hamzah, M.I., & Zulkifli, H. (2022). Systematic literature review on the elements of metacognition-based higher order thinking skills (HOTS) teaching and learning modules. Sustainability, 14(2), Article 813, 1–15. <https://doi.org/10.3390/su14020813>
- Panigrahi, A. R., Pany, S., & Verma, A. (2025). The impact of meta-cognitive skills on students learning. International Journal of Applied Research, 11(2), 242–245. <https://doi.org/10.22271/allresearch.2025.v11.i2d.12364>
- Petrikova, M. (2017). Metacognition in the teaching of literature. In Metacognition and Successful Learning Strategies in Higher Education (pp. 254–272). <https://doi.org/10.4018/978-1-5225-2218-8.ch013>
- Saiz, C., & Rivas, S. (2022). Metacognitive strategies and development of critical thinking in higher education. Thinking Skills and Creativity, 44, Article 101055. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2022.101055>

Авторлар туралы мәлімет:

Исабек Азимхан Усенұлы – PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: boy_from_texas_24_95@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9657-105X>.

Адиева Пакизат Миनावаровна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан. E-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8871-1143>.

Калшабек Ақжол Батырұлы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М. Әуезов атындағы университеті, Шымкент, Қазақстан. E-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5860-1673>.

Исабек Азимхан Усенұлы – PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: boy_from_texas_24_95@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9657-105X>.

Адиева Пакизат Миनावаровна – кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан. E-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8871-1143>.

Калшабек Ақжол Батырұлы – кандидат филологических наук, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан. E-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5860-1673>.

Issabek Azimkhan Ussenuly – PhD student, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: boy_from_texas_24_95@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-9657-105X>.

Pakizat Minavarovna Adieva – Candidate of Philology, Associate Professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: pakizat.adiyeva@ayu.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8871-1143>.

Akzhol Batyruly Kalshabek – Candidate of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: Kalshabek_Akjol@inbox.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5860-1673>.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Бас редактор: Ж.Ә. Аймұхамбет

Компьютерде беттеген: Нурушева Д.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы.

– 2025. – 3 (152). – Астана: ЕҰУ. 366 б.

Шартты б.т. – 22,9. Таралымы - 10 дана

Электронды нұсқа: <http://bulphil.enu.kz>

Мәтін мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтбаев көшесі, 2.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-413)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің типографиясында басылды